

MAGYAR SHAKESPEARE-TÁR

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER
TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG SHAKESPEARE-BIZOTTSÁGA

SZERKESZTI

BAYER JÓZSEF

BUDAPEST

KILIAN FRIGYES UTÓDA BIZOMÁNYA

IV. ker., váczi-utca 32. sz.

1911

Ára 1 korona 75 fillér.

A Magyar Shakespeare-Társ a Shakespeare-bizottság megbízásából szerkeszti Bayer József, de a folyóirat tartalmáért egyedül ő felelős.

Szerkesztő lakása : Budapest, II. Török-utca 4.

TARTALOM-JEGYZÉK.

Értekezések.

<i>Hevesi Sándor</i> : Shakespeare egy vígjátékáról	1
<i>Dr. Kiss Ernő</i> : Shakespeare és Vörösmarty	16

Shakespeare a magyar színpadon.

Shakespeare Kassán. Közli <i>Faragó Ödön</i>	51
--	----

Irodalom.

Montaigne és Shakespeare (J. M. Robertson művének ismertetése)	
<i>Kropf Lajos</i> -tól	58
The Shakespeare Allusion-Book (Munro művének ismertetése)	
<i>Kropf Lajos</i> -tól	63

Vegyesek.

Hamlet fordításának magyarországi történetéhez <i>B. J.</i>	65
A Shakespeare Memorial Library Birminghamben. <i>Kropf Lajos</i>	67
Mégegyszer «Shakespeare mirőlunk». <i>Bodrogi Lajos</i>	70

Hivatalos közlemények.

A Shakespeare-Eizottság jegyzőkönyveiből	73
--	----

A magyar Shakespeare-irodalom az 1910. évben.

Összeállította <i>Hellebrand Árpád</i>	77
--	----

Megjelenik évente négyszer : februárius, május, október és december 1-én öt-öt ives füzetekben. Négy füzet egy kötet.

Előfizetési ára 6 kor., egyes füzet ára 1 kor. 75 f.

Az előfizetési pénzek Kilián Frigyes utóda könyvkereskedésébe küldendőek
Budapest, IV. Váci-utca 32. szám.

SHAKESPEARE EGY VÍGJÁTÉKÁRÓL.

(Felolvasatott 1910 februárius 27-dikén.)

«Sok hűhó semmiért»! — Nem úgy hangzik-e ez a cím, mint egy egészséges, jóízű kacaj? *Shakespeare*nek volt egy napfényes, nevető korszaka, a mikor mindenben gyönyörködött és nem sajnált semmit, a mikor a súlyos életet könnyű játéknak érezte s farsangi örömében átugratott a valóság korlátain. «Annyi bizonyos, hogy maga víg órában jött a világra», mondja a «Sok hűhó semmiért»-ben a herczeg Beatricenak. «Oh, dehogy, fenség, az anyám jajgatott; de volt az égen egy csillag, az tánczolt és én éppen akkor jöttem a világra.» *Shakespeare*nek három vígjátéka: A Sok hűhó semmiért, A mit akartok, A hogy tetszik: ilyen tánczoló csillag alatt született, azért is mind a három csupa ritmus és ragyogás. Szeszélyes, dallamos czímük is elárulja, hogy nem ereszkednek le vastag gyökerekkel a valóság talajába, a törzsük is vékony és finom, s szinte összeroppan, mert nem bírja hordani virágos terhét. Ebben a három vígjátékában elevenül életre *Shakespeare* boldogságos korszakának három gráciája: a mókás Beatrice, a mosolygó Rozalinda, a mélázó Viola, a három leány, édes testvérek, talán ikrek is, olyan hasonlatosak és mégis olyan különbözők.

Pár évvel előbb, a Szentivánéji álomban, *Shakespeare* Theseusa azt mondja a lakomarendezőnek, hogy a *mélabút* üzze a halotti házhoz, sáppadt alakja nem középük való. Ezt a melankóliát tulajdonképpen csak nagy betűvel volna szabad leírni. Ez a sáppadt asszony, a hogy *Shakespeare* leírja, mindennapos vendég volt akkoriban az úri házaknál. *Shakespeare*nek hány alakja van, a kinek az egész jellemét azzal állítja be, hogy melankólikusnak nevezi. Ez olyan betegség volt akkoriban, mint ma az idegesség, vagy a spleen, csak hogy a 19-ik századnak nem akadt *Dürerje*, a ki megörökítette.

Dürenernek van egy ismert és kiváló rézmetszete erről a sáppadt asszonyról, a kinek halaványsága, sáppadtsága, szomorúsága talán nem egyéb, mint a renaissanceban oly diadalmasan felépő tudomány előrevetett árnyéka, az a nagy nyugtalanság, melyet az új tudományos fölfedezések keltettek a lelkekben, az a félelem, hogy az új eszmék, új felfogások végkép elszakítják az embert a maga természetes örömeitől; az intuíció remegése volt ez az új spekulációktól, a mit Shakespeare az örökkévalóság számára fogalmazott meg a Hamlet alakjában.

De mikor ezt a három vigjátékot írta: csakugyan sikerült elűznie a Melankóliát. János herczeg melankóliája a Sok hüho semmiértben. A herczeg melabúja a Vízkeresztben, de sőt a szomorú Jaques is, a kinek a melankóliája mint egy hosszú ködfátyol húzódik el az ardennessi erdő hatalmas fáinak között: mindezek csak méla akkordok egy vidám dévaj koncert elragadó együttesében.

Sok hüho semmiért, A mit akartok, A hogy tetszik, dalamos és költői vigjátékok s mégis mind a három jórészt prózában van írva. Petruchio, és Katalin, egy nyers és vastag vigjáték reális erős alakjai majdnem mindig jambusokat mondanak, Rosalinda ellenben, a legbübajosabb teremtes, a legköltőibb lény, a kit valaha a színpad hordott s a kinek a rejtelmes mosolyát talán csak Leonardo da Vinci tudta visszaadni, a minthogy a Lady Macbeth arczát is csak Leonardo firenzei Medusája tudja elénk idézni: Rosalinda állandóan prózában beszél. Ez különösnek, sőt furcsának tetszik, de csak addig, a míg erősen oda nem figyelünk erre a prózára, a melylyel Shakespeare nem egyszer a saját jambusait is megszégyeníti. Ez a próza az akkori angol nyelv összes zenei lehetőségeinek valóságos kizsarolása s talán csak Erzsébet királyné és Dr. John Bull idejében teremhetett meg, a mikor London zene dolgában túltett Velenczén is.

Itt csillag alatt meg kell jegyeznem valamit. Shakespeare Londonja ugyanis nagyon hasonlított az akkori Velenczéhez, ragyogó színeivel, friss életkedvével, színes bárkaival, vízi koncertjeivel, s ez azért fontos, mert ma is általában azt hiszik, hogy Shakespeareben sok az olasz kolorit, sőt ebből akarják bizonyítani, hogy Shakespeare okvetlenül járt Olasz-

országban. Én ellenben úgy találom, hogy a Shakespeare olasz kertjei és olasz interieurjei hamisítatlan angol intériurök, mihelyt egy kissé odafigyelünk a szövegre. A Makranczos hölgy 4-ik felvonásában hideg van s jól befűtenek a kandallóba, a Téli rege Sziciliájában is égnek a kandallóban a nagy hasábfák, Bencze úr a Sok hűhó semmiért-beli Bencze úr, a könyvét egy angol windowban hagyta, a hol kis karikákon át tűz be a nap, nem pedig egy olasz ablakban, s hogy betetőzzem a dolgot: a mikor Oberon a tündéreivel megjelenik Theseus termében, az első, a mit mond, ez: Álmos itt tűz, kandalló. Milyen távol van ez Hellásztól és Itáliától, s mennyire az Old merry England meleg, családias otthona ez s milyen közel van az angol középkor zenés lelkéhez, a melynek a lüktetését keresztül érezni a Shakespeare drámáinak dallamos, ritmikus szövedékén. Közel vagyunk még a misztériumokhoz, a hol aranynyal hímzett sátorokból, a melyek a paradicsomot ábrázolták, üde gyermekhangok énekelték a «Regina cœli»-t, a hol harsonák és trombiták jelentették az ítélet napját, orgonaszó mellett vonult be Jézus Jeruzsálembé, a hol angyalok és pásztorok dalolták a kánonokat, melyeket Shakespeare *Böffen Tóbiása* már kiesüfol, a hol a hárfa és a hegedű, a lant és a duda, a dob és a tamburin (Ariel dobja és tamburinja) egymást váltották fel, s a hol már fölesen-dültek azok a régi, öreg dalok, a melyeket a csipkeverő leányok dúdoltak s a melyeket a Vízkereszt ábrándos hercege annyira szeret. És Shakespeare korában a népdal már ki-röppent a középkori kontrapunktika szoros és fojtó kalitkájából, Anglia és Sóczia megtelt dallal, mint soha azelőtt, és soha azután, s dallal volt tele minden angol hajlék, s minden úri házban ott állott az akkori zongora, a virginál, a melyről Shakespeare 128-ik sonetteje beszél, az, a melynek a czíme az 1640-ik kiadásban «Upon her playing upon the virginals».

És Shakespeare tudja, hogy az ő prózája cseppentett, csengő muzsika, végtelen variációkkal. Minduntalan keresi az alkalmat, hogy minél zeneibb lehessen, úgy hogy a valóság, a mely eltölti, mint eleven ritmus ömlik ki belőle. Nem véletlen, hogy Beatrice és Rozalinda is, annyit beszélnek a tánczról, a dalról, a muzsikáról. Ilyenkor a Shakespeare

prózája lejt és lebeg, ugrál és szökell, forog és kavarog, hullámszik és háborog, s szokatlanul zengenek és zúgnak, sivítanak és sísteregnek benne az alliterációk, ide-oda röppennek a szójátékok, és a mondatok, mint kaczer, könnyed szerelmes párok szétválnak és összebujnak, feltornynosulnak és összeomolnak, úgy, hogy nincs az a banális gondolat, az az elcsépelet közhely, mely ebben a megzenésítésben, ebben a ragyogó instrumentálásban ne csillogna, ne kápráztatna és ne szédítene.

Magyar nyelvre még ezt a prózát nem hangszerelte át senki.

★

Sok hüho semmiért! Ha ez a cím úgy hangzott, mint egy egészséges, jóízű kacaj, nem úgy fest-e, mint egy komédiaíró vallomása, mint egy ríktó plakát, a melyet bátran oda lehet szögezni akármelyik vígjáték fölé? Ez több, mint egy darab czime, ez egy egész műfaj alapgondolata. Hiszen a vígjátékíró szemében mi egyéb az élet, mint *Sok hüho semmiért*? De viszont ilyenformán a vígjátékíró kacajában mindig benne volna a kiábrándulás keserősége. Az élczek és mókák talán örvények és szakadékok fölött röppennek el. Csakhogy a Shakespeare komikuma, ámbár szintén kritikája az életnek, nincs megterhelve ilyen szubjektív súlyokkal. Molière nem tudott kritikát gyakorolni az életen úgy, hogy saját magát kikapcsolja belőle. Kinevette az orvosokat, a pedánsokat, a précieuxket, de legjobban kinevette magamagát, mert ő maga volt a képzelt beteg, a Mizantróp és minden felszarvazott férj. A commedia dell' arte bukfenczező figuráira sötét fátyolokat kötözgetett, a melyekkel a maga tragédiáit gyászolta. Ő volt, hogy Shakespeare szavát használják: a keserű bolond, és Shakespeare maga az édes bolond. Shakespeare úgy tett, mint Coriolanus, nem akarta sebeit mutogatni a népnek, s ezért olyan nehéz drámáiban fölsírnai az ő arczvonásait. De míg a tragédiákban néha elejti az álarczot s személyei beszédjén keresztül néha megleshetjük az ő egyéni hangját, s rájöhettünk arra, hogy magamagáról beszél: a nagy vígjátékok poétikus világából mintha

teljesen kikapcsolta volna magát. Említettem már, hogy e daraboknak már a címei milyen különösek és jellemzők: Sok hűhó semmiért. A mit akartok. A hogy tetszik. Nem hasonlítanak a molièrei vigjátékokhoz, de még a Makranczos hölgyhöz sem, a melyben egy századokon át vándorló európai témát fogalmazott meg véglegesen a színpad számára, s a mely egy pillanatra sem szédül le a reális valóság biztos alapjáról.

Shakespeare poétikus vigjátékai egészen más anyagból vannak gyúrva s mihelyt meghatározást keresünk a számukra, önkénytelenül a zenéhez kell fordulnunk.

A Sok hűhó semmiért majdnem egyidős a másik kettővel, de a kritikának szinte egyhangú megállapodása szerint éppen-séggel nem egyenrangú velük. A Beatrice-Benedek furcsa háborújáért a kritikusok egy része rajong s benne látja a darab értékét és életrealitását, a mit azzal is bizonyítanak hogy Garrick 18 év alatt 101-szer játszotta el Londonban (1748—1776), a másik tábor ellenben izetlennak találja az egész párbajt. Beatrice alakját utálatosnak, Benedeket otrombának. A Galagonya rendőr alakja mindenkit elragadott s egyenlő értékűnek itéli a Falstaffal, még a Shakespeare-faló Roderich *Benedix* is, a kinek pedig semmi sem elég jó Shakespeareben, ellenben a főcselekményt magát, Claudio és Hero szerelmi históriáját az egész kritika majdnem egyértelműleg indokolatlannak, kellemetlennek, megbotránkoztatónak mondja s a poéta *Swinburne*-ön kívül nem tudok senkit, a ki a darabért mint egészért lelkesedni tudott volna. *Swinburne* szépségesnek találja a «Sok hűhó semmiért» kompozícióját, de nem mondja meg, hogy miért s így talán annál érdekesebb megvizsgálni, hogy a kommentátorok nagy többsége miért gyengélli annyira a Claudio-Hero históriáját, melynek eredetijét Shakespeare ezúttal is egy *Bandello*-féle novellában találta.

Maga a történet röviden annyi, hogy a firenzei Claudio beleszeret Leonato messinai kormányzó leányába, Heroba s annak rendje és módja szerint megkéri feleségül. Az esküvő előtt való éjszaka azonban a fattyú János herczeg, csupa merő gonosztságból, melyet Shakespere nem magyarázott meg kö-

zelebből, Hero ablaka alá vezeti Claudiot, a kívül már előbb elhitette, hogy a menyasszonya ebben a gyanús órában egy idegen lovaggal társalog. Ez a társalgás olyan természetű és olyan részletező, hogy a szegény Claudio kétségbeesik s minthogy pár órával később már a templomban kell lennie, az esküvőjén s mivelhogy azt hiszi, hogy Leonato is csalfa s egy romlott leányt akar vele elvételni: az oltár előtt az eskető pap szokásos kérdésére nem-mel felel, aráját legyalázza, olyan szavakkal, s oly igazságtalanul, mint Othello Desdemónát, s aztán pártfogójával, a herczeggel együtt eltávozik a templomból, mialatt Hero ájulva roskad össze. A szerzetes tanácsára aztán kihirdetik az egész városban, hogy Hero meghalt, s miután ártatlansága kiderül, Claudio meg Hero mégis egy pár lesznek.

Ime, ez az a pont, a hol Shakespeare leglelkesebb magasztalói elhallgatnak. Otromba, nyers, bántó história, és még súlyosító körülmények is vannak jelen. Még Brandesnek is ez a nézete. Shakespeare — úgymond — az átvett meséket mélyíteni szokta, motivál ott, a hol a meseírók csak eseményeket halmoznak egymásra. Itt felfordult világ van. A «Sok hűhó semmiért»-ben Shakespeare kihullatja kezéből a meseíró motiválását. Bandello novellájában ugyanis ketten szerelmesek Heroba, s az egész csúnya intrika, az ártatlan leánynak gaz elrágalmazása, mint a mellőzött vetélytársnak bosszúja épp oly megokolt, mint érthető. Shakespeare ezt a motivumot is elejtette. Nála a fattyú János herczegnek semmi oka arra, hogy Claudiot elválassza a menyasszonyától. Ez csak olyan *l'art pour l'art* intrikus, hogy intrika is legyen a darabban, de egyéb alapja nincsen.

Szóval, ez az egész dolog úgynevezett csúnya történet, melynek nem volna helye a darabban, s minthogy Shakespeare erre építette föl az egész vígjátékot: lélektanilag az egész Sok hűhó semmiért meglehetősen gyöngé alkotmány.

A Shakespeare-kritika itt három ponton ostromolja a darabot s ezt a három pontot szeretném egy kissé szemügyre venni. Az egyik az, hogy Claudio, a ki az oltár előtt legyalázza menyasszonyát, visszatetsző, sőt visszataszító alak, a második, hogy János rosszasága és intrikája megokolatlan, a harmadik,

hogy a történet komor és egyúttal valószínűtlen s így nem illik bele a vígjátéki keretbe, sőt nem is tűri a vígjátéki megoldást.

A mi a fiatal Claudiot illeti, azt hiszem, hogy a kommentátorok nagy szigorúságában van némi következetlenség. Mit szólna egy mai úri ember, a legfelső tízezerből — mert Shakespearenél mindig csak a legfelsőkről van szó — ha a neki szánt menyasszony a megkérés pillanatában pofonütné s röviden azt ajánlaná neki, hogy kösse fel magát, mint Katalin teszi a Makranczos hölgyben? Shakespeare korában ez még hozzátartozott a társaságbeli tónushoz, sőt az udvarnál is előfordult, mert 1598-ban, a mikor Essex gróf azzal a megjegyzéssel kedveskedett a királynénak, hogy az útjai éppen olyan görbék mint a hátgerince, s e megjegyzés után hátat fordított neki, Erzsébet egy csattanós pofonnal felelt, a melyet még megtoldott ezzel a rövid, de velős megjegyzéssel: *Go and be hanged*. Eredj és kösd fel magadat.

Ez a történelmi igazság a kor igazsága. Az angol renaissance még csak nem is olasz renaissance, s nem csupán azért, mert az olaszok már villával ettek, a mikor az angolok még mindig az ujjaikat használták. Castiglione több mint egy félszázaddal Shakespeare előtt írta meg híres könyvét az udvari, vagyis a társaságbeli emberről s a renaissance társadalmi kultúrája seholsem volt ennél nemesebb. De azért X. Leo és Bibbiena sem riadtak vissza azoktól a beugratásoktól, a melyeket Shakespeare hercegei és grófjai oly sűrűn praktizálnak s a melyek a mai társadalomban a bohémkörökön kívül teljesen lehetetlenek volnának, s a Macchiavelli vígjátékai bőséges dokumentumokkal szolgálnak arra nézve, hogy a renaissance úri világában a «nem illik» tilalma csak nagyon kevés dologra vonatkozott.

A renaissance reformáció is volt egyúttal s mámoros jókedve, mohó érzékisége, naiv szemérmetlensége, féktelen életimádása, mely a nagy piktorok szent képeiről a legvilágiasabb varázsszal mosolyog le ránk, s a mely Shakespeare legharmatosabb leányalakjaiból is kitör, a mit sokan középkori nyerseségnek, gotikus barbárságnak neveztek Shakespeareben s a mit ma is legjobban ki szeretnének tudni belőle:

integrális része a shakespearei drámának, a mely sokkal közelebb áll *Rabelais*hez, mint *Anatole France*hoz. A mult esztendőben éppen ezen a helyen egy igen kiváló értekezés hangzott el a Makranczos hölgyről, a mely kimutatta egész bohózati vastagságát és középkori nyersségét. Úgy látszik azonban, hogy könnyebb agyonverni egy embert, mint kiirtani egy meggyökerezett tévedést, mert alig egy hete a Nemzeti színház legutóbbi előadásával kapcsolatban egy elterjedt napilapban, valami széplélek, vagy privátdetektív, (istenem, ki tudná azt megmondani, hogy manapság kik írnak kritikát?) arról értekezett, hogy Shakespeare e darabja mennyire finom s mennyire nem értették meg a finomságát. Persze pár sorral alább kiderült, hogy az illető úr sohasem olvasta a darabot, s a színpadon is inkább csak mint operát láthatta, mert nagy megütközéssel, mint merész újítást, konstataulta azt, hogy lovat is hoztak be a színpadra. Erről a lóról egy egész felvonáson keresztül beszélnek, úgy, hogy valósággal kikivánczik a színpadra s megjelentetése különben is majdnem háromszázéves angol színpadi tradíció. Merész újításnak nevezni ezt: ehhez igazán nem közönséges bátorság, vagy nem közönséges tájékozatlanság kívántatik.

Finomságot, előkelőséget, gyöngédséget, tapintatot, illendőséget a szó mai értelmében ne várjunk Shakespeare gavallérjaitól. Mercutio olyan élczekeket enged meg magának egy öreg asszony nyál szemben, a melyek ma legfeljebb egy bérkocsis szájában volnának stilszerűek. S ugyanez a Mercutio a legnagyobb káromkodások közt hal meg. Katalinnak, sőt Beatrice-nek is vannak olyan mondásai, a melyek ma már egy jobb nevelésű káplárt is zavarba hoznának. De ne feledjük el, hogy a renaissance-ban egyéb is volt, a mi homlokegyenest ellenkezett a mai erkölcsökkel. Ez volt az a korszak, a mikor a teljes décolletage csakis a fiatal leányoknak volt megengedve; az asszonyok csak kisebbrendű kivágást hordhattak, az özvegyek semilyet, s kétségtelen, hogy ebben volt is ráczió, csak másmilyen, mint a mai. A firenzei udvari kultúra természetesen megteremtette a finomabb érintkezés, az előkelőbb társalgás formáit is, a melyek fölhatoltak Angliába is, annyi-
val is inkább, mert a renaissance legfinomabb gavallérja, a kit

maga V. Károly nevezett így, a már említett *Castiglione*, mint követ Angliában is megfordult; de hogy milyen volt Shakespeare viszonya ehhez a finom udvari módhoz, azt nagyon könnyű megállapítani abból az elkeseredett, szinte a gyűlöletig menő gunyból, a melylyel Shakespeare az udvari embereket kezeli. Lear király, Hamlet, Vihar, Cymbeline, csupa haragos kritikája a sima udvari modernak, a mely meghamisítja az ember igazi természetét. Shakespeare nem a *Castiglione*, hanem a *Rabelais* embere, s ennyiben igaza volt Popenak, Hettnernek, sőt Voltairenek is, de akármilyen durva is a shakespearei szó, a muzsikája örök igazetű, és ezért halhatatlan is.

Már most, ha a renaissance valóságából nézzük a Claudio alakját, egész fiziognomiája egyszerre megváltozik. Shakespeare határozottan beállítja az alakját. Claudio a csataterén volt, s bárányi alakban oroszláni tetteket vitt véghez, ezt mondja róla a hírnök az első jelenetben. Ez a leírás pedig nem mond sem többet, sem kevesebbet, mint hogy Claudio egy tejfelesszájú Hektor vagy Achilles, a mi az egész darab szempontjából nagyon fontos. A kommentátorok figyelmen kívül hagyták, hogy Claudio még gyerek, a mi pedig nem mellékes. Nem becsülöm többre 18 évesnél s talán még sokat is mondtam, ha meggondoljuk, hogy a finom és gyengéd Francesco Maria, a kis urbinói herczeg, *Castiglione* egyik főszereplője a *Libro del cortigianoban*, 16 éves korában leszúrta a húga kedvesét s nyílt utcán agyonverte a paviai érseket, mert az állítólag rágalmazta a pápa előtt. S Essex gróf is, a kit Shakespeare jól ismert, 20 éves korában már kiütötte a nyeregből Walter Raleight, Erzsébet királyné akkori kegyenczét. Claudio még gyerek. Nemes tartású, jó modorú, szelid fiú. Kitűnő katona, de az élet dolgaiban teljesen járatlan, szerelmi ügyekben teljesen tapasztalatlan. Ha már föl akarjuk vetni a kérdést, hogy miért ad hitelt a fattyu Jánosnak, inkább azt kell kérdeznünk, miért hisz a gaz rágalmazónak a herczeg, a ki már nem gyerek, Benedek, a ki vérbeli nemes és tetőtől talpig derék ember, s végül, a mi a legsúlyosabb, miért hiszi el a gaz rágalmat Heroról a tulajdon édes apja, Leonato, a ki ismerheti a leányát. Ez csakugyan

nem valószínű. Ámde ha ez a mi szemünkben különös és indokolatlan lehet is, ne higgyük el a kommentátoroknak, hogy ez a Sok hűhó semmiért hibája. Miért üzi el és tagadja ki Lear király Kordéliát? Miért kételkedik Posthumus Imogén, Leontes a Hermione tisztességében? Shakespeare nem tartotta szükségesnek a bővebb motiválást, a melynek mi hiját érezzük. És itt megint egy kényes ponthoz értünk, a hol azonban nem nehéz ráismerni a renaissancera. Hogy a shakespearei drámában férj és feleség, az apa és leány a legritkább esetben értik egymást, ez egyáltalában nem véletlen, hanem a kor lelkének igaz tükrözése. Maga a shakespearei család, a hogy a vígjátékokban és a tragédiákban megjelenik, a legkülönösebb, s egyúttal a legbeszédesebb. Nem feltűnő-e, hogy Desdemónának, Oféliának, Kordéliának, Heronak, Jessicának, Celiának, Mirandának, Helénának és Hermiának csak apjuk van? Portiának és Beatricenak is csak az apjáról tudunk. Romeo és Juliának van anyja, de elmondhatjuk róluk, hogy ezekben az anyákban nincs sok köszönet, mert különösen a Julia anyja hűséges visszhangja az urának, s csak statisztál a darabban. A történelmi drámákat nem számítva, egyetlen nagy anyaszerep van Shakespeareben, a Volumniáé, de ezt Plutarchosnak köszönheti. Az anya a legmásodrangúbb személy, a kiről a legtöbb shakespearei darabban, s így a Sok hűhóban is elmondanak egy állandó brutális élczet. A mikor az apától megkérdi valaki, hogy ez az ön leánya, az rendesen azzal felel: Az anyja legalább azt mondta. Az anyának ez a kívülmaradása a shakespearei darabokon sok esztétikai szörszálhasogatásnál többet megmagyaráz.

A nő ebben a korban igazán az, a minek Petruchio kívánja, az urának ökre, lova, számara szóval, jószága. A férfi nem lát a nőben egyenrangú erkölcsi lényt, s a legrosszabb véleménynyel van róla. Ne feledjük el, hogy közel vagyunk, sőt talán még benne vagyunk a bergamoi záruk korszakában, szóval abban az időben, a mely az asszonyok hűségét mechanikai úton akarta biztosítani. A 16-ik századbeli Clement Marot még sokat tud erről beszélni.

A nő hűtlensége, csalfasága, álnoksága az, a mit a shakespearei drámában a férfiak legkönnyebben elhisznek, s

e tekintetben a legkiválóbbnak elismert karakterek sem különbek Claudionál. Ma már természetesen egy kissé a Nóra szemével nézzük és kritizáljuk a férfiakat. A renaissanceban ez lehetetlen lett volna, és akkoriban a Nóra helyzetét minden asszony irigylésre méltónak találta volna. S az angol férfinep ebben a tekintetben rosszabb volt, mint a kontinens férfinepe s Angliában a nőknek még ma is küzdeniök kell olyan jogokért, melyeket a többi országokban már rég megadtak nekik.

Az angol renaissanceban a férfi és a nő harcza csakis a házasság területén játszódott le, s minthogy abban a korban a házasság előtti szerelmi viszonyok, sőt a titkos házasságok is sűrűn fordultak elő: a férfi állandóan gyanakodott a nőre.

Shakespeare idejében az udvar is jó példával járt elől. Erzsébet királynénak valamennyi kegyencze titkos házasságban élt, a királynétól való félelmében, s Essex grófnak egyszerre négy titkos szerelmi viszonya volt. Éppen mert az apák és a férjek jószágnak tekintették a nőt s vigyáztak rája, igazi középkori belátás szerint: természetesnek tartották azt is, hogy a nő kijátszsza, befonja, félrevezeti, elámitja őket.

Ha lélektani magyarázat kell, csak ez lehet a magyarázata annak, hogy Leonato, az apa, Benedek, a nemes ember, Don Pedro, a herczeg és Claudio, a vőlegény egyaránt hisznek a rágalmazott leány bűnösségében. A herczeg lesujtva áll. Leonato így kiált fel:

Halál a legjobb fátyol szégyenére
Fertőbe hullt, és nincsen annyi habja
Az óczánnak, hogy lemossa róla.

Benedek pedig csak ennyit tud mondani:

Oh csillapulj, uram, az ámulat
Úgy elfogott, hogy szólni sem tudok.

Most hallgassuk meg Shakespearet arra nézve, hogy Claudio miképpen viseli magát ebben a templomi jelenetben. Shakespeare, a ki nagyon gyakran pontos utasításokat ad a színészeknek a partnere szavaiban, ezt mondatja Leonatoval:

Claudio úgy szerette őt (t. i. Herot), hogy a midőn elmondta szennyét, könnyeivel öntözte azt. Claudio tehát zokogva vádolta Herot. Fiatal szívét rettentő csalódás éri és sir, mint egy gyerek. Shakespeare tehát nem hiába mondotta róla az első jelenetben, hogy bárányi alak. Utolsó szavaiban is megvan az a gyerekes elhatározás, hogy soha többé hallani sem akar a szerelemről. Csudálatos, hogy ezt a kommentátorok nem látták. Ha egy férfi fogadkozik így, ha egy férfi sir és zokog ennyit, az csakugyan visszáis, bántó, sőt kínos, s akkor a történet csakugyan úgy hathat, mint egy félbenmaradt idéetlen tragédia. A színpadon, kivált legújabb időkben, csakugyan meglelt amorsok alakították ezt a szerepet de a Shakespeare korában, a mikor siheder színészek szédítő illúzióval játszottak leányszerepeket, Claudiot is valószínűleg fiatal gyerek adta, egészen más hatással, mint manapság, s ilyenformán még az utolsó felvonás fordulata is érthetővé és természetessé válik, a mikor Claudio úgy odahúzódik Leonato-hoz, mintha az édes apja volna, s teljesen aláveti magát az akaratának. Ez mind a gyerekeMBER bájos gesztusa, a ki igazán alig felelős azért, a mit elkövetett, s ezért nem is lehet a dolog tragikus.

Most még a másik két pontot kellene megvilágítanom: János herceget a ki az egyik német kommentátor szerint csak azért van a darabban, mert intrikus kell a darabba és a többi *valószínűtlenséget*, a mely még bőven van e vigjátékban. De ezen a ponton én is megállok, s önkénytelenül feltolul bennem az a kérdés, hogy az az alapos lélektani magyarázat, a melylyel a szegény Claudiot tisztára akartam mosni, az a sok kulturtörténelmi megokolás és megvilágítás, éppen ezzel a darabbal szemben: nem *sok hüho semmiért*-e tulajdonképpen. Nem csodálatos művészi ökonomia vagy intuiczió-e, hogy Shakespeare egyszerűen kimetszette Juan alakjából a lélektani motivumot: a féltékenységet s nem akarta közelebből is megmagyarázni a dolgot, abból az egyszerű okból, mert a Juan személye őt ebben a darabban nem érdekelte. Neki csak egy *csepp* méreg kellett, egy gonosz szó, a mely elhangozzék, egy kiáltás, mely miatt rögtön félreverjék a harangokat.

És ha ebben a darabban volnának vagy vannak valószínűtlenségek, lélektani megokolatlanságok, vakságok, képtelen félreértések; vajjon nem éppen ezekben rejlik-e a darab mosolygó fölényes bölcsesége, vajjon nem éppen ezekből sugárzik-e ki megragadó poézise? Vajjon Shakespeare nem éppen azt akarta mondani ezzel a darabjával, hogy a legnagyobb valószínűtlenség is, melyet a józan ész még egy lenéző mosolyra sem érdemesít, a vak indulat előtt fenyegető, sötét igazsággá, hatalommá és erővé lesz? A «Sok hűbó semmiért» nem éppen azt jelenti-e, hogy néha olyan káprázat, olyan vakság, oly korlátoltság fog el bennünket, hogy felülünk a legnagyobb ostobaságnak, lecsúszunk az egyenes útról, be egy labirintusba, egyszerre elsötétedik előttünk minden, azt hiszszük, hogy életünk nagy tragédiája elé kerültünk, már szólnak a harangok, lobognak a gyászfátyolos gyertyák, lecsapódik a kriptá födele, — de aztán egyszerre, mintha lidércnyomás, álom vagy káprázat lett volna az egész, minden elmúlt és minden baj nélkül? Megint azok vagyunk, a kik voltunk. Ha ilyen lirailag és ilyen muzikálisan fogjuk fel a darabot, akkor egy háromtételű szimfóniának fogjuk érezni, s tökéletes kompozíciónak, a melynek minden tétele megragadó. A Claudio-Hero történet, olyan, mint egy allegro appassionato, a Beatrice-Benedek szerelmi évdéése egy scherzo, allegro vivace, s a két rendőr mókái a burlesca.

S milyen csudálatos modulációval fonódnak össze ezek a motívumok egy nagy, egységes egészszé, éppen abban a sokat szidott templomi jelenetben, a mely kulminációja az egész darabnak. Ennek a jelenetnek az előkészítése tisztán vígjátéki és gyönyörű. A rendőrök már éjszaka elcsípték János herczeg embereit és fölfedezték az egész cselszöveget. Mármost ha minden a világon a józan ész posztulátumai szerint bonyolódna le: akkor itt semmi baj sem történhetnék. Az éjjeli őrök mindent hallottak s egyetlen egy szóval útját lehetne állani minden komoly fordulatnak, elejét lehetne venni az egész templomi botránynak. S vajjon miért nem hangzik el ez az egy szó? Egyszerűen azért, mert a hivatalos eljárás ezt nem tűri meg. Mert a hivatalos eljárás, az akta-szerű elintézés, a formális lebonyolítás, a mely minden cse-

kély dolognak nagy feneket kerít: ez még csak az igazi Sok hűhó semmiért. Milyen finom és fölséges az a jelenet, a mikor Galagonya meg a másik rendőr kora reggel, még az esküvő előtt beállítanak Leonatohoz és sok szóval, de annál kevesebb értelemmel előadják neki, hogy az éjjel elesiptek két nagy gonosztevőt, a kik Leonato urat közlőről érdekelnék. Leonato nem akarja meghallgatni őket, türelmetlenkedik, mert *siet* a templomba. És ez a *sietség* nem véletlen, s mint motívum nem először jelenik meg, hanem jellemzi az egész darabot. Claudio egész szerelme, leánykérése, esküvője elstett dolog, sőt a templomi botrány is elhamarkodás, mert nem volt ideje sem arra, hogy gondolkozzék, hiszen a Hero éjszakai beszélgetése és az esküvő között mindössze pár óra telik el. Sietünk, mohón éljük az életet, nem állunk meg egy percze sem, hogy magunkba szálljunk, ezért ülünk fel a legbolondabb rágalomnak is. Shakespeare édes iróniája még tovább megy. A mikor Claudio az oltár előtt legyalázza menyasszonyát, Beatrice esküszik unokahuga ártatlanságára, egész karaktere megnő, a mikor ilyen nemes hévvel áll ki Hero védelmére. Ebből a folyton csúfondáros, pattogó, okvetetlenkedő leányból egyszerre olyan melegség árad ki, olyan igaz emberség és okosság, hogy le szeretnénk borulni előtte. De már a következő pillanatban arra tüzei Benczét, hogy ölje meg Claudiot, a ki gazember, s ezzel bizonyítsa be iránta való szerelmét. Ime, még ez az okos leány sem lát tovább az orránál.

Nem értjük az életet, mert nem látjuk az összefüggéseket. Megbotlunk az egyenes úton, mert minduntalan beleütközünk a saját tévedésünkbe. Két ember házasságra akar lépni és nem ismerik egymást, két ember kigyót-békát kiált egymásra s kiderül, hogy majd meghalnak egymásért, csak ők maguk nem tudták. S ott van a hivatalos hatalom, a melynek hivatása és föladata, hogy örködjék az emberek dolgai fölött s az folyton csak a saját tekintélyével törődik s mindig elkésik egy döntő órával.

Az egész vigjátékban egyetlen egy ember van, a kinek a szemét nem borítja hályog: A szerzetes. Ezt a szerzetest ismerjük már egy kissé a Romeo és Juliából, a hol szintén jót akart, de nagyon gyarló volt az eredmény. A Sok hűhó

semmiértben olyan a szava, mint az orgonazengés, olyan komoly, olyan megnyugtató, olyan fönséges. Micsoda báj van Shakespearenek abban az iróniájában, hogy az egyetlen ember, a kit az élet látszatai nem tévesztenek meg, éppen a szerzetes, a ki kívül áll az életen. Az, a ki leserelt, az látja tisztán az életet. S milyen finom a szerzetes érvelése Hero ártatlansága mellett. Ez a szerzetes psychologus. Őt az egész botrányos jelenet alatt csak Hero viselkedése érdekelte. Őt figyelte folyton s az arcán, a pirulásán, a tekintetén keresztül olvasott a lelkében, elfogultság, harag, indulat nélkül.

Az élet rendje olyan egyszerű volna, ha az emberek folyton össze nem kuszálnák. De az élet mindennél erősebb, s ha másképp nem tudja a maga igazát érvényesíteni: azokhoz az eszközökhöz folyamodik, a melyeket mi emberi rövidlátással *véletlennek* nevezünk. A véletlenségek és valószínűtlenségek, a melyek Shakespeare e vígjátékában előfordulnak, az élet igaz rendjét szolgálják, szemben az elvakult emberi indulattal, a mely igazán nem egyéb, mint Sok hűhó semmiért.

HEVESI SÁNDOR.

SHAKESPEARE ÉS VÖRÖSMARTY.

I.

Hogyan hatott a brit óriás a mi nagy költőnkre?

Talán nem lesz érdektelen keresnünk a feleletet e kérdésre. Hiszen Vörösmarty is állandó szeretettel viseltett a dráma iránt és vágyott a színműíró dicsőségére. E mellett ő volt az első, ki Shakespearet ma is megálló művészettel fordította, ki műveit állandó csodálattal tanulmányozta és kultuszát lelkesen szolgálta és terjesztette.

Vörösmarty Tolnában ismerte meg Shakespearet 1820-ban. Egyik fiatal pap barátja, *Teslér* László ismertette meg vele. Hogy német fordításban, vagy már ekkor az eredeti nyelven olvasta-e a nagy angol költő műveit, nem mondhatjuk meg. Lehet, hogy angolul már tanult ekkor és talán *Teslér* nemcsak buzdítója, hanem az angol nyelvben kalauza is volt. Bármint van is, Shakespeare azonnal megragadta az ifjú lelkét, a mint ezt maga is bizonyítja *Teslér barátomhoz* írt költői levelében:

Túl az élet megszűkülő körén
Shakespeare világát választjuk lakúl,
Hogy míg zajával eltelik szívünk,
Ne halljuk itt a külvilág zaját,
Mely édes álmainkat elveri.

Shakespeare ihletése adott ösztönt legelőbb Vörösmarty-nak, hogy merjen nagyot és alig néhány lírai kísérlet után drámát írjon. *Teslér* barátja is drámaírónak készült és kétségtelenül a legjobb mintát választották, mikor Shakespearet választották. Mindketten megírják első drámájukat, *Teslér Pákozdyról*, Vörösmarty a *Salamont*. A jó barát olvasta ezt először. Kitör belőle a lelkesedés, nagy jövőt jósol a költő-

nek; de nem nyomhat el néhány kritikai megjegyzést sem és Shakespeare-re hivatkozik, mikor megrója, hogy ott hosszadalmas, a hol ez — a nagy dolgokban — legrövidebb szokott lenni.¹

Valószínű, hogy a két jó barát előszóval is sokat tárgyalhatta még első drámáikat; de bizonyos, hogy Teslér lemondott a színműírásról, Vörösmarty pedig folytatta. Nem sokára készen volt második műve is: *Zsigmond*.²

Vörösmarty tehát Shakespeare ismeretével fogott a drámairáshoz. Az kétségtelen, hogy oly erős tehetségű költő, mint ő volt, egyszerű utánzóvá nem válik soha; de Shakespeare költészete oly hatalmas, hogy hatása alól senki sem vonhatja ki egy könnyen magát. Vörösmartyn is észrevehető ez.

Talán abban is, hogy történeti tárgyakat választott drámáihoz, volt része Shakespeare történeteinek; de az bizonyos, hogy az indulat nyelvét ő tőle tanulta el. A cselekmény valódi drámai alkotását, meg a jellemzés igazságát nem tudja ellesni a nagy angol költőtől; de az indulat hatalmas áradozása erővel teljes kifejezésének merészségét tőle sajátította el. Nem szavakat tanul el; hanem a módot lesi el, a hogyan Shakespeare fejezi ki a szenvedélyeket.

Ebben segítségére volt, hogy képzelete sok tekintetben rokon Shakespearével. Gazdag és merész volt az ő képzelete is, mely könnyen izgúlt fel és szinte egyszerre emelkedett az exaltáltságig. Csak éppen ama átható erő nem volt benne, mely egy pillantásra bele tud tekinteni az ember szívébe és egyszerre fogja fel a lélek minden rezdülését és a test minden mozdulatát. Ezért nem tudja alakjait olyan igazán élökké teremteni, mint Shakespeare, sem oly híven jellemezni.

De hallgassuk csak, hogyan beszélnek alakjai mindjárt első drámáiban is, kivált ha egy kissé indulatba jönnek. Mintha Shakespearet hallanók.

¹ Levele Vörösmartyhoz, 1823 márcz. 20. Vörösmarty Emlékönyve 154.

² Később mindkét művét áldolgozta.

Salamonban így forr az indulat:

Int a dicsőség és te földre húsz,
Ha égi szárnyán ég felé török.
Midőn velőmben lángözön lobog,
S halálos vésszel háborog szívem,
Te akkor eljössz, mint a bűn az éjben,
S intést csikarsz ki. Adtam, s elhagyál,
Mint a szedett fát elhagyál lopóként stb.

Vagy idézzük emlékezetünkbe azt a másik helyet, midőn hírül viszik neki, hogy neje elhagyta:

Nem! nem! nem! többé rá sem gondolok.
Lerontom szívem minden rejtékét,
A melyben e szó «asszony» írva van,
Tigris morogjon inkább asztalomnál,
Hozzon lakomba sívó kölykeket,
Vas fegyver üljön hölgyül ágyamon,
S mikor feledve kapcsolom magamhoz,
Vad csörrenése rontsa nyugtomat. —
Ég szem, s pokolnak gondolatjai,
Szelid tekintet, s gyilkos büszkeség,
Ajak mosolygó mint az angyalé,
S kigyó fulánkkal mérgezett szavak,
Lágy hó mellben setét vad indulat:
Asszony, te benned fér ez össze csak.

A kétségbeesett elszánásnak még Shakespeare sem tud külömb kifejezést adni, mint a mi költőnk e helyen:

Szakadjon bár le, a kit láthatok,
Az égi színnek minden csillaga,
És fergegben ordítson reám,
Én útamát már többé nem hagyom.*

S hogyan beszélnek *A bujdosók* alakjai! Az ő szavaikban még közelebb érezzük Shakespeare-t.

Hazája sorsán való aggodalma nem engedi, hogy Kont élvezze a családi boldogságot. Pedig hogy mily boldog tudna lenni, így mondja el nejének:

* Salamon III. V.

Szép arczodon hasadna hajnalom,
Éjtem, napom csak téged őrzene,
S lelkemben a boldogság hangjai
Nevedtől vennék kölesön hangjokat.

Zsigmonddal szemben bátorságát így rajzolja Kont:

S ki volt az első, gyenge pártodon?
Kevés szám volt; de Kontot megtudád,
Mert vérrel irta mindenütt nevét;
Alattad a halálnak hidait
Ő védelmezte, míg te átmenél;
S midőn nyilakkal tűzve ment elődbe,
Elborzadál és meg nem ösmeréd.

Korpádi, — ez már a német romantika világából ide
került alak — szinte minden szavával Shakespearere emlé-
keztet. Egyszer így tör ki:

Oh, rontó szellemek,
Hogy álmotokban meg nem fúttatok,
Hegy és tenger, hogy nem temettek el!

Más alkalommal így átkozódik:

Nem, féreg, élj és kínlódjál magaddal,
Élj, mint az ördög és lélek gyanánt
Üljön beléd a gyilkoló halál.

Im itt van még egy shakespeare-i hely:

A hang, míg tőle hozzánk átröpült,
Elfáradt a kevélység terhitől
És szegyenében a lég elpirúlt.*

Még folytathatnám az idézetek sorát, melyekben ha más
nem, egy-egy vonás Shakespearere emlékeztetne. Ennyi is
elegendő azonban arra, hogy észrevegyük, mint hatott a
nagy brit képzelete Vörösmarty képzeletének fejlődésére. Ez
a hatás igen becses volt már azért is, mert erősítette azt a
hajlandóságot, mely Vörösmartyt a klassziczizmus hagyo-

* A bujdosók I. II. IV. V.

mányaiból, megkötött formáiból és szűk metaforaköréből ki-
ragadta és a romanticizmus szabadsága felé vitte.

Egyébként Vörösmarty is úgy volt Shakespearerel, mint
mindenki, a ki egyszer csodás világába kerül: nem mene-
külhet többé belőle. Pedig mennyi új benyomás, új hatás
alá került, midőn állandóan Pestre jutott és állandóan az
irodalomnak élt. Saját tehetsége is megizmosodott, új utak
is nyíltak meg előtte; de Shakespearet ott látjuk mellette
mindég. Képzetele már megadta új stílusát műveinek, de a
csodált tragédiák egy-egy jelenete vagy alakja meg-megjelen
bennük. Később pedig hatásuk még a *Cillei és a Hunyadiakon*
is ott hagyja bélyegét.

A jelenetek során a *Julius Caesar* jósló jelenete tűnik
először szembe a *Salamonban*.¹ Tudjuk, hogy a hatalma
tetőpontján álló *Caesart* végzetes útjában visszatérésre akarja
bírní egy jós, a ki óvakodásra inti márczius idusától. Az
anyja halálának és neje eltávozásának híréből levert Salamon
minden reménye még az ütközetben van, melyet Vid gonosz
tanácsa fölidézett közte és testvérei között. Döntő ponton
áll élete, — de már kiadja a parancsot a harcra. Ekkor
állja útját *Sorvatag*, a jós, intve, hogy ne ütközzék meg.
A jós sorsa itt is az lesz, a mi *Julius Caesarban*: nem
hallgatnak reá, hanem kilökdösik.

A két jelenet azonossága kétségtelen. Csakhogy Shake-
spearénél a jós megjelenését előkészíti az előző éjszakának
sok csudajele, Cæsar feleségének balsejtelme és megokoltta
teszi a római vallásos fölfogás. Vörösmartynál mi sem ké-
szíti elő, sem megokoltta nem teszi. De nála is, mint amott,
döntő jelenet küszöbén tűnik fel és meghallgatásra nem
talál. Ám Cæsar nemes büszkeséggel téríti el útjából; Sala-
mon előbb szánakozva tekint reá, majd oktalan haraggal ad
parancsot elhurcolására.

Művészettel használja föl Vörösmarty a *Julius Caesar*
nagy jelenetét, Antonius gyászbeszédét holt Cæsar felett, a
Cillei és Hunyadiakban.² Mint a hogy Cæsarral egy egész

¹ Salamon V.

² Cillei és Hunyadiak II.

világ dőlt romba, úgy volt ez nálunk is, a mikor a nagy Hunyadi meghalt. Kitünően tudja ezt éreztetni Vörösmarty és a temetés alkalmát használja föl arra, hogy Kapisztrán ajkával megjósolja az új világ születését a jelen gyászából, a közeljövő szenvedéseiből és azután dicsőségéből. Egy tehát a két beszéd alkalma, de más a célja, más a tartalma. Nem is annyira azt kell itt kiemelnünk, mennyire hatott Shakespeare Vörösmartyra, hanem hogy mily igazi költői ihlettel alkotta meg itt ez ama nagy jelenetének méltó párját.

Midőn Shakespeare a legmegrázóbb helyzetek közé ragadja lelkünket, s mi visszafojtott lélekzettel lessük a fejleményeket: egyszerre csak leteszi a tragikus álarczot és mindennapi, sőt bohókás vagy alantjáró alakokat vezet elénk, kik nagyképű kicsinyeskedéseikkel egy pillanatra legalább feledtetik, hogy a végzet kérlelhetetlen hatalmával már lesújtani készül. Utolérhetetlen ő az ily jelenetekben is és feledhetetlen, a mit ezekben megalkot.

Vörösmarty figyelmét is megkapták ilyen jelenetei és követni próbálta ő is.

Ilyen a két katona jelenete a *Salamonban*.¹

Géza három vezérét árulásra birta Vid, s ezek megparancsolták katonáiknak, hogy magasra emelt paizsszal rohanjanak majd a király seregei ellen. Ez a parancs nem akar a két katona fejébe férní és ezen vitáznak egy jelenetben. Szavaikban sok egészséges humor van, hiányzik azonban az egész jelenetből az igazi furfang és komikum, a mi az ilyen shakespeare-i jeleneteknek savát, borsát adja. Inkább bölcselkedő a két katona beszéde, s nincs benne elég könnyedség sem. Meg azután nem kapcsolódik a jelenet a főcselekvényhez, hanem csak egy epizódhoz, melyben magában nincs igazi tragikum.

Sokkal ügyesebbek a haramiák jelenetei a *Kincskeresőkben*.² Az egyikben *Vári* és *Víg Bandi* beszélgetnek pompás humorral. Hatását még fokozza is ügyes szójátékokkal és

¹ *Salamon* IV.

² *Kincskeresők* II. és IV.

prózára fordítja beszédét, hogy annál mindennapibb és csattanósabb legyen.

VÁRI. Nos Bandi, hány hét a világ?

BANDI. Hát uram, biz a csak mával is kevesebb.

VÁRI. Vagy több, Bandi, ha a mai napot is a multakhoz adod.

BANDI. Igaz; de így nekünk annál kevesed marad belőle.

VÁRI. Annál kevesebb töltés kell a gyomornak és fojtás a toroknak, Bandi. S tudod, jó dolog ez, ha az embernek gondja kevesedik . . .

Mikor azt kérdezi Banditól, hogy tetszik neki a szabad élet, ez így felel:

«Biz uram, finom egy élet ez itt; olyan a paraszthoz, mint a sajt vagy a szalonna a kenyérhez képest; csakhogy én a szalonnát is kenyérrel szeretem.»

Erre így replikáz Vári:

«Azaz: te olyan becsületes gazember, vagy inkább gaz becsületes ember szeretnél lenni, s mit a gazember bűnösen kuporított, azt a becsületes szép tisztessen eltakarítaná? Hohó! fiú, ily bolondra többre is találnál stb.»

Így ömlik belőlük a szó, mint Shakespeare fecsegő alakjaiból, kikben több a képzelet, mint az ész.

Még élénkebb a haramiák másik jelenete. Itt magukra vannak egészen e romlott emberek, kik magukhoz méltó tréfálkozással ütik agyon az időt. Feltűnik közöttük *Haris* alakja, kiben mintha *Falstaff* Jankó jelennék meg legalább egy pillanatra: boriszák, hazug és gaz, de nem oly hibáiban is kedves, mint halhatatlan mintaképe.

Haris mindenáron meg akar szólamlani, mint Bálám számara. Így évődnek vele:

HARIS. Böcsülettel legyetek, vagy fejetekhez vágom a kulacsot, száz és milliom —

KILITI. Korty!

HARIS. A ki engem meg nem becsül —

FILLÉR. Becsüld meg magadat, mond az írás.

VÍG BANDI. Halljuk Harist!

MINDNYÁJAN. Halljuk.

HARIS. No hát hallgassatok, vagy fonnyadjatok el, mint

a gomba a madzagon. Hallgassatok fiaim, annyi félelemmel, a mennyi csak rettenthetlen szíveitekből kitelhetik és a bortól, melyet ittatok. Legelőször is tehát bátorságnak okáért — éljenek, a kik meg nem haltak! (Iszik.)

KILITI. Azaz: igyunk másokért, mert magunknak igen jól esik.

FILLÉR. Koldusboeskor legyek, ha ez az ember nem csap alatt született. Legelső lélekzését is iváson kezdette. Szeretnék csapot ütni kobakján, s fölebe írni: Vendégfogadó a csaphoz!

VÍG BANDI. Éljen Haris, a kulacs fejedelme.

FILLÉR. Éljen, s uralkodjék, mint sári tök a gyepűn.

KILITI. Éljen, a míg csak ihatik.

HARIS. Köszönöm, de száz és milliom! hallgassatok, vagy —

MINDNYÁJAN. Halljuk! halljuk!

FILLÉR. Ne hagyjátok Harist méregbe jöni. — Igyál, ne szólj és halljuk. Idd le vitéz mérgedet, Haris, aztán halljuk!

KILITI. Vesszek el, ha szót nem fogad.

HARIS (iszik). Száz és milliom! hol is hagytam el?

FILLÉR. A hol kezdted, az ivásnál...

Így ragadja a képzelet mind durvább és durvább csapongásra ez alakokat, mintha erővel fojtának el eszüket, mely életmódjuk visszáját mutatná meg nekik, s talán lelki ismeretüket is fölzavarná.

Shakespeare vidám, szószátyár és pajzán cselédnépsége nek másait is megtaláljuk Vörösmartynál. Ilyenek *Kuvik* és *Luca* a *Vérnászban*, a szolgák *Az áldozatban*.^{*} Amazokat még nem aljasította el helyzetük, mint ezeket, kik urok távoztát dorbézolásra használják fel. *Kuvik* és *Luca* szeretik egymást és a maguk módján évődnek egymással. Sokat tudnak beszélni, de szavaikból fontos események körvonalai bontakoznak ki. Így tehát nem pusztán henye alakok, mint azok a szolgák sem, kik mint uraik megbízottjai, hű emberei vagy teremtményei több-kevesebb komolysággal folynak be a cselekmények alakulására egyéb darabjaiban is.

Julius Caesar polgárait is ismerhetünk a *Cillei és a*

^{*} Vérnász I. — Az áldozat II.

Hunyadiak porjaiban, kik épp úgy ügyeleznek Székesfehérvár utcáin, mint amazok Róma forumán.¹ Dévajok és bölcselkedők, — persze a maguk módján, — mint amazok. Ime így magyarázza meg az egyik, hogy egy félszemű katona miért éppen a szemét verte ki a török szultánnak. Három különös okból cselekedte ezt.

MÁSODIK PÓR. Hadd halljuk!

HARMADIK PÓR. Hát először azért, mert felséges lábait nem láthatta azon sok állatnak és embernek miatta, melyek körülvették.

MÁSODIK PÓR. Bölesen.

HARMADIK PÓR. Másodszor azért, mert azon sok feleségű császár, mind amellet, hogy oly módnélkül sok felesége van, nem akart önkényt megvakulni.

MÁSODIK PÓR. Bölesen!

HARMADIK PÓR. Harmadszor azért, mert nem akarta, tudniillik ezen félszemű barátunk nem akarta, hogy a császárnak, kinek különben is oly iszonyatos sok felesége van, még szeme is több legyen, mint neki van, ki szegény jámbor egyik szemét himlőben veszttette el.

Egyébként ők is híreket lesnek a nándori csatából és várják a diadalmas Hunyadi visszatérését. Mélyen megilletődnek, midőn holttemét hozzák és a maguk módján szánják bánják előbbi dévajságukat.

Hunyadi koporsójánál két fura, de nélkülözhetetlen alak tűnik szemünkbe, a *sírásók*,² a *Hamlet* sírásói. Ám nincs olyan nagy szerepük; de azért egészen az ő fajukból valók: keserűek, nagy igazságok komikus hirdetői és fontoskodók.

Hamlet Shakespeare azon darabjainak egyike volt, melyet Vörösmarty legbehatóbban ismert, mely ennélfogva szinte legnagyobb hatást gyakorolt reá. Már *A bujdosóknak* van egy alakja, igaz, hogy csak mellékes, *Csóka*, a kinek keserűségében *Hamlet* keserűségét érezhetjük; de hatásának ennél nyomósabb jeleit is találjuk.

Zágony kincs után ás éjt napot egybe téve hét éve, hét

¹ Cillei és a Hunyadiak II.

² Cillei és a Hunyadiak II.

hónapja és hét napja már. Az utolsó nap vasládát ér csákánya, de midőn felnyitja a várt kincs helyett egy koponya vigyorog rá belőle. Rettenetes tanulság ez a mohó kincs-vágyónak! A német romantikusok hatását érezzük e rémes jeleneten; azon a bölcsességen azonban, melyre a koponya tanítja Zágonyt Hamlet bélyege van rajt.¹

Ophelia szerencsétlen sorsa volt hatással Vörösmartyra, mikor Zenő bús történetét megteremtette.² Általában Shakespeare példája bátorította a romantikusokat arra, hogy a lelki-betegeket színpadra merjék vinni. Őt követte a mi költőnk is. Az örült Zenő rajza azonban nem oly tökéletes, mint Opheliáé. Különösen nem tud úgy beszélni, mint ez, ki

kétesen,

Csak félig-érthetően mond valamit;
Beszéde semmi, de alaktalan
Fordulatokkal sejtelmekre készti
A hallgatókat, hogy hozzávetőleg
Ön eszméikhez toldják a szavakat,
Mely a szem-, fő-, tagjáratással egybe,
Oly gondolatra bir, hogy itt gyanú
Lehet nagyon rossz; semmi bizonyosság.³

Van mégis Zenő örülségében bizonyos egyéni vonás: erős, vadászatokban edzett fizikuma nem oly törékeny, mint Opheliáé, betegségének sincs tehát oly ereje rajta. Nem is keresi önként a halált, hanem viseli monomaniáját, míg az idő lassan-lassan meg nem őrli.

A *Hamlet* hatása legteljesebben érezhető a *Cillei és a Hunyadiak* főalakján, Hunyadi Lászlón. Két külön világot rajzol a két költő, főhőseik mégis, a dán királyfi és a magyar levente között rokonságot találunk, a nélkül, hogy ez amannak egyszerű mása volna.

Különálló, s magában tökéletes mindkettő. Hamlet atyja halála hírére haza siet Dániába, s ott anyját nagybátyja nejeül, nagybátyját királyul találja. Rettenetes gyanú ébred

¹ Kínskeresők IV.

² Az áldozat.

³ Hamlet IV, 5.

lelkében és keresi a bizonyosságot, hogy tenni merjen. Ám nem azok közül való, kik a cselekedetek emberei. Lelke sokkal finomabb és érzékenyebb, mintsem gondolkodás nélkül szánhatná magát a cselekvésre. Mély gondolkodása, hatalmas érzelme és túlesapongó képzelete undorodást és kétségbeesést szülnek benne, s undorodással és kétségbeeséssel látja és fogja fel a világot.

Hunyadi László csatákban nőtt föl apja oldalán, nyílt, elfogult, nehéz beszédű, szilaj csak ott, hol veszedelem van. Azonban szeret gondolkodni, nagy figyelemmel tudja vizsgálni az embereket. Régen tudja azt is, hogy oly kevesen hívek hazájukhoz és a Hunyadi-házhoz, mivel saját érdekük vezérli a nagyokat és nem a hazaszeretetet. Atyja halála után még közvetetlenebbül érzi ezt és emiatt mély keserűség árad el szívében. E keserűsége teszi őt Hamlet rokonává. Igaz, hogy nem oly általános ez benne, mint Hamletben, hogy kivételt ne ismerjen. Neki is van szép szerelmese, mint Hamletnek, de nem gázolja össze benne az ártatlanságot, az igaz érzelmet. Barátai, megbízható hívei is vannak, s ezek iránt mindig barátnak marad maga is. Keserűsége mélyen és igazán a vele ellentétes gondolkodásuakat illeti, kivált Cilleit és azt, a mi ezzel vonatkozásban áll. Keserűsége képzeletéből táplálkozik, s képzelete úgy csapong, mint Hamleté.

Mily áldott föld ez a mi jó hazánk!

Hogy benne ilyen sok gaz megterem,

kiált föl barátja, Bodó. Hunyadi László erre így felel:

Mondd inkább, posvány, mely sárkányt tenyészt;

Mert Giskra sárkány, mely lángot, tüzet fű,

S körmei közt vérzik a felföld szíve.

Jön *Zierer*, Cillei embere. Bodó kíváncsi rá, miféle mesterember? László szabadjára ereszti képzeletét, hogy híven bemutassa neki:

«Ez a legfinomabb ember, kit valaha ismertem, a ki csupa udvariasságból mai napig nem tudta meghatározni, gazember-e vagy becsületes? Ki csupa illedékből nem meri gyalázni a záport, mely új bársony ruháját tönkre verte, s nem meri dicsérni a napos időt, mely azt megszáritá.

BODÓ. Bohóság! és miért?

H. LÁSZLÓ. Mert két emberfajtól fél, a mezei gazdától és a molnártól, hogy valamelyik az idő dolgában ellene mond. Nem káromkodik, de nem is imádkozik: avval az Istent, evvel az ördögöt bántaná meg. Dicsérd, s úrilag vonakodni fog; mondd ostobának, vagy gazembernek, s megköszöni, hogy hibájára figyelmeztetéd... Állítsd jobbjára az életet, s baljára a halált, s ő csupa élhetetlenségből halhatatlan marad. Kináld meg étellel, itallal, vagy ha meghalt, üdvvel, kárhoyattal egy időben, s fogadok, hogy itt étlen-szomjan marad, s a más világon üdv és kárhoyat között nem fog választani, s tartok tőle, hogy jutalmazatlan marad mindazon sok bűneiért, melyeket el nem követett, s bűntetlen azon sok jó cselekedeteiért, melyeket életében elmulasztott.

BODÓ. Tehát jó ember?

H. LÁSZLÓ. Távol legyen.

BODÓ. Tehát rossz?

H. LÁSZLÓ. Nem tudom. Annak csak Isten a megmondhatója.

BODÓ. De hát ki a menykő lehet.

H. LÁSZLÓ. Megmondom. Cillei Ulrik titoknoka... Egyéb-iránt ez itt igen hasznos ember. Beszívja a titkot, s megtartja azt, mint a dohos edény, míg ura hegyes orrával egész kényelemmel ki nem mártogatja belőle....*

Nem Hamlet keserősége-e ez? Nem az ő szelleme ihlette-e Vörösmartyt, mikor e szavakat adta Hunyadi László szájába? Hogy Hamlet keserősége nagyobb és általánosabb? Való, mert a ki nem mondott fájdalom szokott elkeserülni, s Hamlet magába fojtja fájdalmát, szívében táplálja, míg Hunyadi László ki meri mondani. Meg azután őt nem teszi beteggé sorsa. Fizikumát csatákban edzette meg, jobban ellen tud állani a lélek háborgásának. Kevésbé is tanult, mint Hamlet, képzelete sem oly túlságosan csapongó, mint ezé.

Sorsukat rokonná teszi még az is, hogy mint Hamletnek, Hunyadi Lászlónak is keserves játékot kell játszania,

* Cillei és a Hunyadiak III.

míg czélhoz ér. Cillei az ország színe előtt fiává fogadja Hunyadit, s ő nyilvánosan nem szabadulhat meg e nagylelkűségtől. Ez tölti csak el igazán undorodással.

Nincs hát szemérem, s ész már a világon?
A farkas ordít és a nép örömmel
Ujjong elébe? Oh szegény magyar nép!

Erőszakot kell vennie magán, hogy undorodását és keserűségét ne éreztesse mindenkivel.

Csodálom, hogy csak szólni is tudok
Hazugság nélkül. Undok tettetés!
Hogy bírhatád meg e gyalázatot.
Apám nevét így fertőztetni be!
Fiává lenni egy vad szörnyetegnek,
E képmutató, orcátlan vén latornak,
Ki anyja méhét már megmérgezte.
És most apám! Ne halld meg tiszta lég,
Hogy el ne mondd a földnek és a sírnak ...
... Vér-ebet
Hozék magamra e rút gondolattal,
Mely űzni fog, bár merre fordulok.¹

Épp e lelkiállapotban tudja meg, hogy Cillei már elígerte fejét Brankovicsnak. Hogy száll fejébe egyszerre az indulat! De nem tud még bizonyosan semmit. Keresi tehát a bizonyosságot, mint Hamlet, pedig tudja, hogy a bizonyosság gyilkossá teszi. Hamletet képzelete megfosztja a helyes erkölcsi belátástól és hidegvérétől. Egy pillanatra így történik ez Hunyadi Lászlóval is. Ha gyilkosnak kell lennie, hát az lesz. A gyávaság rút; most már nem idétlen méreg az, mely Cillei ellen indítja, csak a kölesönt adja vissza. Szinte kéjeleg a gondolatban, hogy kezében tartja martalék gyanánt:

Ő fiává
Fogad fel, hogy kiírtson: én saját
Gyalázatos vérének fertejében
Saját levében tálalom ki őt
Az ördögöknek, kikkel czimborált.²

¹ Cillei és a Hunyadiak III.

² Cillei és a Hunyadiak III.

Ám józansága felülkerekedik — mily jellemző ez a magyar főúrra benne — s úgy iparkodik intézni játékát, hogy Cillei a törvények értelmében vesszen el. Sőt kényszeríteni is akarja erre. Midőn azonban ez nem sikerül, a rátámadó Cilleit saját kardjával ledöfi. A bűn téve van, — de nem követi megbánás. Hamlet sem bánja meg bűnét, sem azt, hogy Poloniust megölte, sem azt, hogy oka volt Ophelia halálának. De ő benne azért nincs megbánás, mert erkölcsi érzékét megvesztegette képzelete; Hunyadi Lászlóban azért, mert tettének jogosságáról meg van győződve.

Hamlet és Hunyadi László között tehát a rokonságmelllett nagy elválasztó különbségek is vannak. Ez természetes. Két igazi költő alkotásaik ők, kik önállóan születtek meg teremő tehetségükből, de úgy, hogy a későbbi költő alkotásán felismerhetünk ha mást nem, legalább «egy-egy vonást», melyet a másik «szellemujja von».

II.

Azt a csodálatot, melyet Shakespeare művei keltettek Vörösmartyban, még fokozták tanulmányai.

Ezek a tanulmányok szintén összefüggésben vannak drámaírói törekvéseivel és jó korán megkezdődtek. Irányításukat abban a baráti körben nyerték, mely Vörösmartyt Pesten körülvette. Az *Auróra*-körben Shakespeare darabjai épp úgy beszéd és vitatás tárgyai voltak, akár Schilleréi vagy a német és francia romantikusokéi. Figyelemmel kísérték a külföldi irodalmat, főképp a németet, de a francziát is. Mikor Vörösmarty a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője lett (1828), a külföldi irodalmi műveket ő maga ismertette leginkább, vagy hűséges segítője *Fenyéri (Stettner)* Gyula. Itt jelent meg nálunk először éppen ennek tolmácsolásával egy kiváló Hamlet-tanulmány ismertetése.*

Ekkor ismerkedett meg Vörösmarty *Lessing Hamburgi*

* A *Blätter für literarische Unterhaltung*. 1827, 240. száma után ismertette Cousin Globe-jának egyik tanulmányát. *Tud. Gyűjt.* 1828, VI. 113—118.

dramaturgiájával és ebből is csak csodálatot tanult Shakespeare iránt. Az angol nyelvben is tökéletesítette magát és egymás után olvasta a nagy brit összes műveit. Az *Akadémia* tagjává lévén, nemsokára bővebb alkalma nyílt, hogy fejlődő színészetünkre fordítsa figyelmét és Shakespearenek propagandát igyekezzen csinálni. Az *Akadémia* ugyanis már 1831 május 2-ik heti ülésében egy «játékszini választottságot» küldött ki, azzal a megbízással, hogy a külföld azon színműveit, melyek «jeles drámai alkotásuknál, a characterek szerencsés festésénél» fogva kiválóak, jelöljék ki lefordításra. E választottság tagja lett Vörösmarty Toldyval és Döbrenteyvel együtt. 71 lefordításra érdemes szindarabot válogattak össze és ezek között volt Shakespeare 17 műve. Ezek lefordítására azonban nem jelentkezett senki.

Ettől kezdve Vörösmarty állandóan tagja volt e választottságnak, melyet 1833-ban kibővítettek. Legelső feladata azonban most már az lett, hogy a budai szintársulat eredeti és fordított műveit nyelvi és stilisztikai szempontból vizsgálja át és javítsa ki.

A költői teremtés legtermékenyebb éveiben még ezen és e kívül egyéb elfoglaltság sem akadályozták Vörösmartyt Shakespeare-tanulmányaiban. Hogy mennyire behatóan ismerte műveit, nyilvánvalóvá teszi dramaturgiája. Sőt ennek alapján azt sem habozunk kimondani, hogy korábban nagyobb Shakespeare-ismerőnk senki sem volt.

Vörösmarty az állandó pesti, nemsokára «Nemzeti színház» megnyitása után drámaíróinknak, színészeinknek és a közönségnek tanulmányul egy dramaturgiát írt, melynek szerény címéül azt adta, *Dramaturgia lapok*. Ennek első részében elméleti töredékek gyanánt elég rendszeres és mélyreható, ha nem is teljes elméleti fejtegetések vannak; második része a Nemzeti színház előadásainak csaknem estéről-estére való kritikája.

Nem tartozik ide, hogy kifejtsem, mennyire volt reá hatással ennek írásakor Lessing, vagy még inkább Horatius; csak azt akarom kiemelni, hogy nincs az elméletnek egyetlen része sem, melynél ne Shakespeare-re, a halhatatlan «példadóra» hivatkoznék. Pedig ismeri a világirodalom minden

kiváló drámaalkotását, sőt — éppen a budai színpadról — a német színműirodalom sok selejtes termékét is. De az ő szeme mindig Shakespearen függ. Kívüle csak Schillert vagy a francia romantikusokat, kivált Hugot látja még.

Nézzük sorra, hogyan használja fel a remekműveket elméleti fejtegetéseihez.

Költeni kell-e egészen a drámai tárgyat, vagy inkább ismeretes kútfőből meríteni? Midőn e kérdésre felel, a görög tragikusok mellett Shakespearere hivatkozik, kinek «majd minden drámáinak tárgya vagy a történetekből, vagy a regényből s balladákból van véve.»

Midőn a cselekmény egységét tanítja, így védi meg a *Midsummer-night's dreamet*:

«E tanra tán ellenpéldául hozathatnék fel Shakespeare «*Midsummernight's dream*»-je (Nyárközépéj álma*), melyben Oberon és Titania kibékülése, s két szerelmes pár kalandjai adatnak elő, látszólag két külön történet; de érdekeik annyira össze vannak szöve, s oly elmésen végigvive, hogy az ilyen eltérést (ha volna) egy Shakespeare szellemével bíró költőnek mindig meg fognók bocsátani. E felett, ha mélyebben vizsgáljuk a művet, főtörténetül csakugyan a két szerelmes pár kalandjait vehetni, mely a két tündér: Oberon és Titania befolyása által oly kellemes bonyolódást s kielégítő véget nyer, s a két tündér itt úgy tűnik fel, mint görög tragédiában az istenek, kiknek csaknem gyermeki gyarlóságokban el nem érik ugyan magas méltóságát; de épen ezen hibájok által közelebb hozatnak hozzánk, s némileg érdekesebbé válnak. Hogy két külön kor emberei s mythosa zavartatott egybe, talán inkább hiba; de azt megróni nem ide tartozik.»

Az elrendezést fejtegetve az egyes felvonások szerkesztésére nem is utal több példára, csak a *Julius Caesarra*, melynek szerkezetét ügyesen állítja elének a felvonások rövid taglalásával.

Ismét Caesar, Brutus, Antonius hatalmas beszédeire hivatkozik, midőn azt akarja megértetni, hogy nagyobb költe-

* Arany fordításában: Szentivánéji álom.

ményben minden csak úgy tündökölhét jötevően s valódilag, ha helyén tündököl.

Legsűrűbben idézi Shakespeare-t, midőn a személyek jellemének megfelelő előadást tárgyalja. Nem habozik ki-mondani, hogy Horatius azon híres tanításának valósítását:

Intererit multum: Davusne loquatur en heros,

«senki oly mesteri kézzel, oly remekül nem vitte ki, mint az újabb korban Shakespeare». Sőt teljes igazsággal hirdeti e nagy jellemalkotó kiválóságát, midőn rámutat arra, hogy nála minden fő karakter új s különös teremtmény. «A gondolatok s képzeletek határtalan ura a mint képes vala költői lényeket előteremteni, birt tehetséggel is, hogy azokat megkülönböztető sajátágaikban, saját nyelvvel, saját kifejezési módokkal s belsejökkel tökélyesen összehangzó alakban állítsa elő.»

Teljes hódolata ez a magyar költőnek Shakespeare láng-elméje előtt. Ám maga is érzi, hogy oly példát állít benne elénk, a kit csak egy congeniális szellem követhet. Azért utánzását csak annak ajánlja, kiből gazdag költői ér van, mert könnyen harmoniátlan, zavart és hatástalan lehet, a mit alkot. Mégis csak őt veszi elő újabb meg újabb példákért.

«Mélység és valóság nélkül soha nem kell érzelmet, indulatot festeni». Így hangzik egyik tétele. A bizonyíték pedig ismét csak Shakespeare. De nyújthatja-e kivüle bárki is oly gazdagon a bizonysgot:

«Shakespearenél a dráma komolyabb részei a tragédia nyelvének s érzelmeinek bélyegét viselik.

Interdum vocem et comoedia tollit.

Ilyen a «*Sok zaj semmiért*»-ben a rágalmazott Hero. Ilyenek a «*Mint tetszik*»-ben a gyönyörű Viola, a herczeg s Olivia némely beszédei. Magának a csupa dévajsból szerkesztett «*Windsori nők*» színműnek van komoly része, hol az ügyes és szerencsés Fenton mellett a pohos Falstaff s egész sereg bohó futnak tréfaversenyt, hamis irányban, ál, rosszul látott czélok után. Azonban vannak víg darabok, hol a komoly szándék enyelgés s öncsalás palástjába burkolózik.

Ilyen «Love's labour's lost»-ban a három egymást s magokat csaló szerelmes pár, kiknek komoly szándékaikat a fiatal vér, az egymást lefegyverző fortély semmivé teszi, s az ilyen művet lehet a legtisztább vigjátéknak mondani, milyenek magok nemében a tragédiák a komikumnak minden vegyítése nélkül.»

Már e sokféle hivatkozással is — pedig még nem is hoztam föl mind — bizonyosságot tesz róla Vörösmarty, hogy jól ismerte és teljesen méltányolta Shakespeare-t.

E hivatkozásokban *Hamlet*-et nem említi. Valóban nem is igen lett volna ez jó példának egyetlen dramaturgiai tételre sem. Ám hogy mennyire megihlette ez a mi költőnk szellemét, már rámutattam. Hogy hogyan fogta föl és mennyire átértette, arról az a kis tanulmányunk beillő kritika tanuskodik, melyet akkor írt, midőn 1841 januárius 16-án új fordításban került színre a *Nemzeti Színház*-ban. Ünnepi estéje volt ez Vörösmarty-nak, ki azzal ünnepelt, hogy finom érzékkel elemezte *Hamlet*-et.

Hamletről már irodalmunkban is számottevő tanulmányok vannak. Ezek méltó előzője a Vörösmartyé, mely annál is becsesebb, mivel előtte Fenyéri ismertetésén kívül csak Tóth Lőrincz írt irodalmi becsű kritikát a Hamlet budai előadásáról (1834 jul. 26.). Ebben is azonban sok az általánosság és inkább a Shakespeare-irodalom tanulmányozása tükröződik benne vissza, mint eredetiség.*

Vörösmarty előbb általánosságban szól a műről, mint drámáról. Csak röviden ugyan, de igen helyesen azt írja: «Külső cselekvényre a nagy költő művei közt tán legszegényebb; de gazdag belsejében gondolatok s érzelmek ötlenek fel, miknek mélysége, eredetisége, életrevalósága egyaránt leköti a mívelt s nem mívelt hallgató figyelmét.»

Ezután behatóan elemzi Hamlet lelkiállapotát. Atyja véletlen halála, anyja hirtelen házassága elszomorítják, gyanakodóvá teszik. Mint a ki sokat tanult, de keveset tapasztalt, sokat követel az emberektől és sokszerű csalódása anyjában, Opheliában, iskolatársaiban, éles gúnyra fakasztják az élet,

* Rajzolatok, 1834. évf. 36., 37. szám.

a világ, az emberek, s maga ellen. Helyzetét súlyosbítja, hogy egyedül áll fájdalmával a «szerencsés gonosztevőnek», nagybátyjának, a ki királya is, keze s őrszemei alatt. Ily állapotban küzd egy irtóztató bűnnek gyanújával, melyet keble sejt, atyjának megjelenő szelleme hirdet, s minden jel erősít is. Védekezésül és hogy mindenre jobban ügyelhessen, a tébolyodottságot veszi fel álarczul. Így keresi a meggyőződést a gyanú helyett, mert «ő természeténél fogva lassú és kétkedő, s még inkább azzá lett a német tanulmányok befolyása által». A meggyőződés szerzésének eszköze a színdarab előadása. Ezután már nem kételkedik. Alkalma is akad nagybátyja meggyilkolására, de az imádkozó megölését elhalasztja «akkorra, midőn visszatér bűneihez, midőn azokkal halmozva lesz, mint atya volt, midőn megöletett». Egész hévvel védi Vörösmarty Hamletet azon váddal szemben, hogy az alkalom elmulasztása szájhőssé sülyesztí. Védelme egészen helyes alapon áll: Hamlet tökéletesen hiszi, hogy az imádság engesztel az elkövetett bűnökért, s nem akarja, hogy az imádkozó király üdvözljön. Ezért vár olyan alkalomra, midőn nagybátyja bűneinek teljességében tobzódik.

Polonius megölése sokat változtat helyzetén. Most maga is egy ártatlan embernek gyilkosa, miért felelősséggel tartozik. De azért nem hagy fel szándékával. Azért jön vissza is Angliából, hogy boszút álljon. Éppen Ophelia temetésére érkezik, kit szeretett, de midőn visszautasított, büszkébb volt, hogy sem újra esdekелjen. Egymáshoz való viszonyukat Vörösmarty — bár elismeri, hogy kevésbé fejtette ki Shakespeare, — a legköltőibbnek és igen meghatónak tartja. He-lyesen jegyzi meg azt is, hogy Hamlet teteti az örülést, a gyengébb leány pedig valóban megőrül. Ophelia sírjánál azonban mintha Hamlet is egészen elvesztené ép elméjét. Ezzel magyarázza Vörösmarty azt a tettét, hogy a sírba szökik és dühös verekedést támaszt Laertessel.

Ezután gyorsan fejlődnek az események, melyekre csak röviden utal. Sokkal érdekesebb, a hogyan azt magyarázza Vörösmarty, miért öl Hamlet csak «pillanatnyi ingerültség-ből». Mint Taine, ő is gyöngéd lelkét emeli ki, a nélkül azonban, hogy szenvedélyes képzelete betegének tüntetné föl.

Hamletnek «igen is szelid, emberiség által még inkább mérsékelt természete — úgymond — csak rendkívüli, szemmel látott események által birathatott erőszakos tette: de tétlenségébe viaszasülyed, mihelyt meggondolásra ideje jutott.»

Hamlet mellett igen röviden, de egészen helyesen emeli ki a többi főszemély jellemét is. Közben pedig kimutatja, hogy a «Lenni vagy nem lenni» monológ nem pusztán elmélkedés, mint némelyek tartják. Shakespeare teljes megértéséről tesz bizonyosságot azzal, a mit erre vonatkozóan mond:

«Ha a költőt magát hallgatjuk, ha Hamletnek fájdalmaival s még bizonytalan gyanújával küzdését, s ezekből eredő életuntságát tekintetbe vesszük: az több mint elmélkedés, szándék, melyet csak keresztényi fogalmak — ismét igen következetesen — nyomnak el. Hamlet legelső föllépésekor így szól: «Vajha felolvadna ezen igen is erős test, bomolna szét, s harmatba oszlanék fel, vagy az örökkévaló ne intézte volna tilalmát az öngyilkolás ellen». Ez legelső gondolatja, s tehát nem új s pusztán elmélkedés akkor, midőn azt a «Lenni s nem lenni»-ben vitatja. Ő keserűségében inkább hajlandó önmagát, mint bizonytalan gyanúból mást meggyilkolni.»

Még néhány megjegyzést tesz Vörösmarty a darab rövidítésére. Korántsem az vezeti azonban, mintha Shakespeare-ben bármit is kivetni valónak találna, hanem egyéb okok. Így a sírásók jelenetét kihagyná azért, mert az elméskedéseket fordítani, szójátékaikat visszaadni nehéz; de csak addig, míg ez nem sikerül. Kihagyni kívánja a sírban való verekedést, mert előadni szinte nehéz. A színészeknek adott helyes tanács többszöri előadása is elhagyható, mert érdekét veszti. A priamusi töredéket nem tartja a költőtől gúnyból felhozottnak; azért, ha nem jut rá jó színész, inkább kihagyható. Egyedül az álmos Jancsi és a konyhaszolgálo kihagyását javallja minden föltétel nélkül, mert «igen aljasak és erőtlének». Azóta ki is maradtak ezek teljesen.

Látjuk ezekből, hogy Vörösmarty kritikája mélyreható és érdemes fejtegetés. Ő azonban nemcsak a közönségnek akarta megmagyarázni Hamlet rejtélyes jellemét, hanem az előadó színészeknek is. Hiszen dramaturgiája második részét egyenesen azzal a czéllal írta, hogy tanácsaival és fejtegeté-

seivel színészeink természetadta tehetségét kiművelje. Ezért figyelte igazán aprólékos gondjal játékukat és ezért volt fáradhatatlan abban, hogy ne csak intse és korholja őket hibáikért, hanem a helyesebbet és jobbat is megmutassa nekik.

A legnagyobb feladatnak tartotta a színészek részére Shakespeare-t jól játszani. Érdekesen utalt erre már akkor, midőn a *Peleskei nótárius* előadása alkalmával az Othello jelenetre figyelmeztette színészeinket. «A Shakespeare Othellojából vett jelenetre, — írta akkor — csak azt jegyezzük meg, hogy az nagyobb figyelmet érdemel, hogy abban nagy művészek tűntetik ki magokat, s hogy színészeink ily töredékek jól adása által lassanként a legnagyobbra, a halhatatlan író egész drámáinak adására képezhetik ki magokat.»

A *Hamlet* előadását is fölhasználta arra, hogy színészeinknek jó tanácsokat adjon. Ezért mintegy összefoglalva fejtegetése eredményeit a legrészletezőbben feltünteti Hamlet jellemét, hogy a színész kellő megértéssel alkothasson belőle egy összefüggő egészet. Ez a tanulságos részletezése így szól:

«Hamlet lelkiállapotát következőleg lehet elemezni:

1. Mély bánat atyja halálán.
2. Keserűtség s elfojtott nehez-
telés anyja hirtelen házasságán.
3. Gyanú és bosszú érzete
nagybátyja ellen, kit atyja gyilkosának vél.
4. Iszony s fel-
ingerülés a lélekjelenés által.
- Küzds a hit- és kételkedéssel
a lélek szavainak valósága felett.
5. Tépett kebelnek érzelmei
Ophelia elutasító viselete miatt, s mert, ha ez máskép volna
is, szerelmét nagyobb szenvedélyek által megsemmisítve látja.
6. Vigyázatosság, de nem félelem, hatalmas nagybátyja elle-
nében. Innen a tetetett tébolyodás. — Ezen elemekből áll
elő életuntsága, mely kivált a játék elején mutatkozik.
Ő vigyázatos, tartózkodó s csak álszerepében daczos nagy-
bátya ellenében; anyja iránt minden tisztelete s szeretete
mellett szigorú, neheztelő, szemrehányó; Opheliához a meg-
bántott szerelmes kifakadásaival szól, vagy érzelmeit üres
hízlegésekbe burkolja el; megvető s játszi a fecsegő vén
Poloniushoz. Minden egyebekhez többnyire kevés bizalommal,
vagy legalább nyíltsággal szól s érzelmeit a tébolyodott sze-
szélyeivel fedezgeti, mint olyan, kinek minden léptére kémek
ügylnek.»

Valóban kiváló színésznek kell lennie, a ki ily behatóan értő kritikust ki tudjon elégiteni. Ilyen volt Egressy, kinek Hamletjét dicsérettel emeli ki Vörösmarty; de észreveszi, hogy «előadásában nem találjuk fel mindenütt, azon általában magas hangulatot, melyben Hamletet a mű olvasásakor minden álokoskodása daczára is lenni képzeljük.» Azt is megrója benne, hogy Hamlet nemes boszankodása nála gyakran «egy tehetetlen mérgelődőnek hangjába csap át» és «elméskedéseiben sokszor több fájdalom van, mint színlett tébolyodottnak, álszerepet játszóznak mutatni szabad.» Figyelmezteti arra is, hogy az átmeneteket egyik lelki állapotból a másikba, az álszerepből a valóba és viszont, jobban ki kell számítani és átgondolni. A többi szereplők közül csak Fánecs (a király) s Laborfalvi Róza (a királyné) voltak jók; így tehát Vörösmarty élvezete nem volt zavartalan, de azért örült mégis az előadásnak.

Februárius 20-án ismét Shakespeare-est volt a *Nemzeti Színházban*. A *Velencei kalmárt* játszották. Ez estén már igazi élvezetet talált Vörösmarty *Megyeri Shylockjában*; de a mellékszerepek ismét gyöngé kezekben voltak. Hogy Vörösmarty milyen módon igyekezett tanítani színészeinket, mily mélyreható megjegyzéseket szokott tenni, jellemző például idézhetem, a mit Lanceloot játszójának mond: «Lancelot valóságos pimasz, ki igen együgyű, de a mellett okoskodó s elmés akar lenni. Ő panaszkodnék, mert a zsidónál igen rossz dolga van; de erre igen tompa érzésű, olyan, mint kinek a megszokott ütés nem fájdalom többé, csak alkalmatlanság. Mind e mellett kell elméskedéseiben valami igen szegényesnek s oly neműnek lenni, mint a fazekas vígsága, ki edényeivel felfordult szekerét neveti. Erre azért gondoltuk szükségesnek a figyelmeztetést, mert e szerep más színpadokon mindig szerez egy kis mulatságot, mi bizonyosan elmarad, ha szavai szárazan és egész józansággal mondatnak.»

Sajnálhatjuk, hogy nem bocsájtkozott Vörösmarty ennek a műnek is oly beható fejtegetésébe, mint a Hamletébe. Ily módon szegényebb irodalmunk egy szép tanulmánynyal.

Ám igen helyes megjegyzéseket tesz ennek is, amannak is fordításáról. Hiszen a közönségben elég fogékonyság lett

volna már Shakespeare iránt, színészeink is voltak, — ha nem sokan is — kik méltóan megállták volna helyüket darabjaiban; nem volt azonban jó és elfogadható fordításunk, e nélkül pedig lehetetlen volt a *Nemzeti Színház* Shakespeare-repertoárját bővíteni.

Vörösmarty érezte e nagy hiányosságot annál is inkább, mert nem tartózkodott kimondani, «hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szép literaturának is felér legalább felével.» Tudta azonban azt is, hogy a nagy britt költőt fordítani egy a legnehezebb feladások közül.

A *Hamletet* Vajda Péter fordította és fordítását az Akadémia javította ki. Tehát ez átment a kellő vizsgálaton, azért Vörösmartynak nincs is egyéb kifogása ellene, csakhogy egy kissé darabos és nehéz, mi színésznek felette nagy akadály. Sokkal több és alaposabb kifogása van a *Velencei kalmár* fordítása ellen. Ezt Lukács Lajos készítette még régebben és nem volt sem szabatos, sem magyaros. Sürgeti azért Vörösmarty, hogy a színház igazítsa ki a fordításokat, mielőtt valami művet előadna. E teherből azonban a színház vonakodott és az Akadémiára akarta e feladatot hárítani. A színház úgy okoskodott, hogy az «akadémiai választottság» dolga helyes magyarság szempontjából is vizsgálóra venni a színműveket. A választmány azonban ezt nem vállalta, sőt szükségből, vagy azon elvből: ubi plura nitent, ... elfogadott nem egészen hibátlan darabokat is és a színháztól várta a hibák megjavítását. Vörösmarty, az akadémiai választottság tagja, több helyt kifejezi e gondolatot és elégnek tartja, ha a választmány «nyakra-főre» fordíttat új műveket, mert a régiekkel már be nem érhetjük.

A színház és a választmány ez ellentétes felfogásának lett áldozata Lukács fordítása: ugyanis a hibákat mindkettő benne hagyta.

De Vörösmarty jól tudta, hogy szemrehányásokkal nem lehet célhoz jutni. Érezte bizonyosan azt a kötelezettséget is magával szemben, hogy midőn Shakespeare fordítását sürgeti, akkor neki, a leghivatottabbnak, mert igazi költő maga is, nem merülhet ki minden feladata a puszta sürgetésben. Ez érzése bizonyosan ép úgy sarkalta, mint csodálata arra,

hogy maga fogjon a halhatatlan alkotások fordításához. Megtette és már 1839 végére készen volt a *Julius Caesar* fordításával.

Hogy Vörösmarty miért éppen *Julius Caesart* fordította, e kérdésre biztos feleletet nem adhatunk. *Hamletről* írt tanulmányában ennek fordítását a legnehezebbnek mondja. Ha ez állítása szem előtt tartásával megnézzük az akadémiai «választottság» fordításra kijelölt Shakespearei darabjait, azt látjuk, hogy a sorban a Hamlet az utolsó. Megelőzi a *Romeo és Julia*, ez előtt pedig a *Julius Caesar* áll. Ez a sorrend alighanem a fordítás nehézségeit jelzi. Nem lehetetlen tehát, hogy Vörösmarty a fordításhoz látva a legnehezebben fordíthatók közül az elsőt választotta, hogy rajta mintegy megedzve erejét, később a többit is átültesse.

Mert ez időtől fogva állandó törekvése lett, hogy Shakespeare műveinek fordításával gazdagítsa irodalmunkat. Csak-hogy e törekvése nagyon lassan vált valóra. Költői munkálkodása, szerkesztői elfoglaltsága, azután családalapítása, meg a politikai élet mind erősebb és erősebb hullámverése egyre gátolták szándéka megvalósításában.

Ugyanez években egy vándorkomédiást és egy falusi «kis nótárost» is hatalmába kerített Shakespeare óriási szelleme és mindkettőben felébredt a vágy, hogy e szellem halhatatlan alkotásainak tolmácsolója legyen. Amaz egész hévvel lát hozzá; emez aggódó szerénységgel csak nyelvgyakorlatoknak nézi fordításait. A vándorkomédiásból is, a falusi nótáriusból is azonban költők lesznek s kivált amannak ihletéséből új törekvés támad Vörösmartyban is régi szándéka megvalósítására. Így kerül össze a három nagy halhatatlan, Petőfi, Arany és Vörösmarty, hogy a negyedik nagy halhatatlan fordítója legyen.

Vörösmarty *Julius Caesarja* épen jó biztató volt a másik kettőnek, kik eleinte együtt szövögetik a teljes Shakespeare lefordításának tervét. Az eszme szinte erőszakos hirdetője Petőfi volt. Ám valószínű, hogy a Vörösmartyval való gyakori érintkezés és beszélgetés ép úgy hatott a gondolat fölbredésére, mint Shakespeare nagysága és Egressynek, kit később Greguss Magyarország Garrickjének jogosan nevezett

el, kiváló alakításai. Petőfi buzdítja Aranyt a fordításra és a buzdításban ott van az is, hogy Vörösmarty Leart fordítja.

Jelentősebbé a teljes Shakespeare-fordítás eszméje 1847-ben vált. Ekkor látogatta meg Petőfi két ízben is Aranyt és e beszélgetésekben érlelődött meg mindjobban a törekvés, hogy Vörösmartyt is belevonva, a nagy munkát megvalósítsák. Nemsokára már arról értesíti Petőfi Aranyt, hogy fordítja Coriolanust. 1848 febr. 10-én kelt levelében pedig szinte egész munkatervet küld neki: «Shakespearet — írja — erősen fordítjuk Vörösmartyval, én e hónapban bevégezem *Coriolanust*, már a negyedik felvonás vége felé járok, Vörösmarty *Learez*. Én Coriolánon kívül még okvetlen lefordítom *Romeót*, *Othellót*, *III. Richardot*, *Athenei Timont*, *Cymbelinet* s talán *IV. Henriket* és a *Téli regét*; Vörösmarty Learen kívül *Machbethet*, *Hamletet*, *Violát*, a *Nyáréji álmot* s még nem tudom mit.»*

A munka tehát megindult és a mint látjuk, gazdag programot ölelt föl, kivált ha hozzávesszük, hogy Arany a *János királyt* és a *Windsori vig nőket* fordíttatta.

Petőfi azonban nem elégedett meg a buzdítással, kiadót is igyekezett keresni. Alkudozásba lépett egy *könyvkiadó társulattal* (magyar irodalomterjesztő társulat,) mely eleinte biztatta is, hogy megveszi a fordításokat, de azután mást gondolt, «mint olyan jóféle magyar társulat», ahogyan Petőfi megjegyezte róla. Később talán mégis megegyezett valahogy vele, de hogy hogyan, nem tudjuk. Elég az hozzá, hogy májusban már megjelent Coriolanusa e czímen: *Shakespeare összes színművei. Angolból fordítják Arany, Petőfi, Vörösmarty, I. Coriolanus*.

Ez volt a három nagy költő szövetkezésének első és utolsó gyümölcse. Olyan idők következtek be, melyek között még Shakespearenek is el kellett némulnia. Nem a fordítás, hanem a hazafias cselekvés ideje volt ez. Midőn pedig lezajlott, a három költő nem találta meg többé egymást. Petőfi ott esett el a harc mezéjén; Arany visszahúzódott kis városába; Vörösmartynak meg bujdosnia kellett a hatalom elől. Teher

* Arany János levelezése. I. 134.

lett rá nézve az élet. Testi, lelki bajokkal küzdve azonban visszafordult régi szerelméhez, Shakespearehez. Elővette ismét *Lear*t és fordítgatta. Anyagi helyzete is ösztönözte a fordításra, melyet a *Nemzeti Könyvtárnak* ajánlt fel kiadásra. Néhány író és politikus szövetkezett egymással, hogy kiváló művek kiadásával tartsa ébren a nemzeti szellemet, melyet a hatalom kiirtani törekedett. A vállalat szívesen fogadta Vörösmarty ajánlatát és 300 forinton megvette tőle a *Lear királyt*, sőt némi előleget adott neki a *Romeo és Julia* lefordítására is. Hozzá is fogott ehhez is a költő, azonban a halál megakadályozta munkájában. Csak az első felvonás néhány jelenete készült el, de simítatlan maradt ez is.

A *Lear* megjelenését sem érte meg a költő. A *Nemzeti Könyvtár* anyagi bajlódásai miatt csak halála után, 1856-ban került kiadásra.

III.

Még meg sem jelent Vörösmarty *Julius Caesarja*, csak az *Athenaeum* és a *Hírnök* közöltek mutatóványokat belőle, midőn már egy lenéző és pöffeszkedő támadás érte az Orosz József szerkesztette *Századunkban*.^{*} Maga Vörösmarty mit sem adott e támadásra, melyről alighanem jól sejtette, hogy Csató Pál tollából származik, — bár ez még nincs tisztázva. Annál feltűnőbb, hogy senki sem akadt, a ki fordítását komoly bírálat alá vetette volna. Egyedül Gondol Dániel tett reá némi megjegyzést 1843-ban. Első helyre teszi Shakespeare magyar fordításai között és kiemeli, hogy olyan helyek és jelenetek vannak benne, melyek fordítása különös szerencsével sikerült. Mivel Gondol azt hirdette, hogy csak a *prózai* fordítás lehet tökéletesen hű, kikapja a fordítás egy helyét és bizonyítani igyekszik rajta tételét. Ám még e hely becsét is elismeri (IV. felv. 3. szín. Cassius beszédjének öt első sora.)

^{*} L. erről Bayer József: «Szózat Vörösmarty Julius Caesarjáról» Sh.-Tár 1909. 125—136. és Bayer József: Sh. drámái hazánkban. Bpest, 1909. II. 5—8,

A kortársaknak Vörösmarty fordításának érdemét el kellett ismerniök. A *Nemzeti Színház* e fordításban vitte színre a darabot 1842 februárius 26-án és ez előadás alkalmából mondotta ki róla *Henszlmann* azt az ítéletet, melyet azóta az idő is szentesített:

«A fordítást illetőleg arról minden joggal nemcsak azt állíthatni, — írja a *Regélő*ben,¹ — hogy maga nemében a legjobb magyar fordítás: hanem, hogy az a mellett valódi költő munkája is, minek legnagyobb dísze a szabadság, melyet a tökéletes angolon sokszor a legjelesebb tapintattal változtatván, ez tökéletes magyarrá tétetett, a nélkül, hogy jellemző komoly méltó hangjából vesztett volna.»

Ez ítélet alapján Gyulai jogosan nevezhette Vörösmartyt «*Shakespeare első magyar-átfordítójának és valódi műfordítójának*» teljesen igaza van Beyernek, midőn a *Caesar-fordítást* «*akkor egyetlen abszolút értékű magyar Shakespeare-fordításnak*» mondja.²

Mikor *Tomori* Anasztáz nagylelkűségéből Shakespeare teljes fordítása a megvalósulás stádiumához közeledett, szóba kerültek Vörösmarty fordításai is. A *Lear*-ról az volt a vélemény, hogy gyenge fordítás, de azért ezt is, Julius Caesart is «kegyelemből» föl akarták venni a kiadásba. Petőfi *Coriolanus*-áról is így gondolkodtak. *Arany* Jánosnak kellett fölmelnie szavát ez ellen:

«*Coriolán és Caesar* nem pusztán *kegyelemből* is fölvethetők, — írja egyik levelében. — *Coriolán* sok erővel, *Caesar* gyönyörű nyelven és jambusokban van fordítva, a minőt csak Vörösmarty tudott írni. Lehetnek hibák, rosszul értett helyek, miket egy tollvonás helyreigazítana!!»³

Teljesen igaza volt *Arany*nak, midőn Petőfi és Vörösmarty fordításait így megvédte. Átnézésüket is magára vállalta és a legtöbbször valóban elég volt neki «egy tollvonás», hogy egy-egy kis hibát helyreigazítson.

Vörösmarty fordításainak alapos értékelésében még maig

¹ *Regélő*, Pest 1842, 140—1, 146—150. Id. Beyer id. m. II. 13.

² Beyer id. m. II. 111.

³ *Arany* J. levelezése, II. 131. Id. Beyer, id. m. I. 90.

sem jutottunk tovább néhány általánosságnál. Sőt még a kezdet kezdetén sem vagyunk. Mindenek előtt szükséges volna ugyanis a *Julius Caesar* és a *Lear király* szövegkritikai kiadása. Gyulai, midőn először rendezte sajtó alá Vörösmarty összes munkáit, igyekezett ugyan a kéziratok és az első kiadások szövegét adni; de igen szűkmarkúan járt el: csak a felötlőbb eltéréseket jelezte. Később pedig az Arany János javította szöveget fogadta el, a nélkül, hogy a javításokat itt is pontosan megjelölte volna. Az így javított szöveg vált azután közkinccsé. Névy ilyen alakban adta ki a *Julius Caesart* az iskolák számára. Ő némi összevetéseket is végzett az angol szöveggel, csak hogy e tekintetben *Delius* kiadását tartotta szembe előtt.

Annak azonban, a ki pontosabb összehasonlítást akar tenni az eredeti és a fordítás között, nemcsak e nehézséggel kell megküzdenie. El kell még döntenie azt is, minő eredeti szöveget használt Vörösmarty és minő viszonyban volt vele Schlegel. E kérdések tisztázása épp oly fontos, mint az előbbi; de ezekben is csak akkor lehet döntenie, ha Vörösmarty fordításainak szövegkritikai kiadásai alkalmával a legrésztetesebb összevetésekre nyílik majd tér és alkalom. Talán addig sem lesz fölösleges e következő néhány megjegyzés.

Shakespéare nagy számú kiadásai közül különösen kettő válik ki az időben, midőn Vörösmarty alaposabban kezdett vele foglalkozni. Mindkettő *Lipcsében* jelent meg Fleischer-nél. Az egyik Samuel Johnson, George Steevens és Isaac Reed egy kötetes kiadása e címmel: *The Dramatic Works of Shakespeare printed from the text*. Igen gondos szövegkiadás, mely teljesen megfelel annak a színvonalnak, melyen akkor a Shakespeare-kutatás állott. Egy sűrűn nyomott nagy oktáv kötetben közli az összes színműveket. Első kiadása 1824-ből való. A másik kiadás 1830-ban jelent meg e címmel: *The plays and poems of William Shakespeare*. Gazdag kritikai apparatusa van ennek és angol nyelvű jegyzetek kísérik a szöveget. Korában nagy híre és értéke volt, úgy hogy *Thesaurus Shakespearianus*nak nevezték.

Nagyon valószínű, hogy Vörösmarty e két kiadás vala-

melyikét használta. Több ok szól azonban a mellett, hogy Johnsonéké volt előtte. Jóval olcsóbb volt ez, mint a Thesaurus, könnyebben megszerezhető és egy kötetes lévén, alkalmasabban is használhatta.¹ Johnsonék szövege Shakespeare első három, folio alakú kiadásán alapult ugyan, de nem volt oly hiányos. Ilyen szöveg használatára utal Vörösmarty fordítása is. Ha eltérést tapasztalunk, okát leggyakrabban megtaláljuk Schlegelnél. Az utasításokat Vörösmarty is mindig azon a helyen jelzi, mint Johson; a Lear király személyeinek sorrendje is ugyanaz nála. A sok Johnson szövegére utaló hely közül e néhány felsorolása talán elegendő lesz véleményem támogatására.

Julius Caesar.

I. 1. 2. CIT. I meddle with no tradesman's masters, nor woman's matters, but with *awl*.

2. POLG. Én nem ártom magamat sem a mesteremberek közé, sem az asszonyi dolgokba egyébbel, mint *árral*.

(Schlegel ezt a részt kihagyja; Delius a folio kiadásokat követve but with *all*-t ír.)

I. 2. CASCA. You pull'd me by the cloak; would you speak with me?

BRUTUS. Casca; tell us wath hath chanc'd to-day,
That Caesar looks so sad?

CASCA. Palástomat megrántátok: beszédtek van velem?²

BRUTUS. Mondd el nekünk, mi történt, Casca, most,
Hogy Caesar oly setét tekintetű?

(Más kiadásokban Brutus e szóval: *Ay, Casca stb. felel* Casca kérdésére. Itt ennek nincs nyoma. Schlegelnél szintén: *Ja, Casca stb.*)

I. 3. And the complexion of the element
Is favour'd like the work

¹ Itt megjegyzem, hogy Johnsonék Shakespeare-kiadása hatással volt a magyar kiadókra is. Toldy egészen ilyen alakban adta ki Kisfaludy Károly munkáit, sőt Vörösmartyéit is.

² E prózai sort Gyulai versnek írta így:
Palástomat megrántátok: beszédtek
Van velem?

S az elem alkatja olyan arcot ölt,
Mint a merény.

(Az *is favour'd* helyesbítés Johnsontól való.)

I. 3. CASS. Am I not staid for, Cinna? Tell me!

CINNA. Yes.

You are. O, Cassius, if you could but win
The noble Brutus to our party — —

CASS. Nem várnak engem Cinna? Szólj!

CINNA. Igen

Várnak reád. Oh, Cassius, ha a nemes stb.

(A sorok ilyen írása Johnsonnál van meg.)

II. 1. CASS. I think we are too bold upon your rest:

Good-morrow, Brutus! Do we trouble you?

CASS. Félek, nyugalmad ellen vétkezünk.

Jó reggelt, Brutus; nem háborgatunk?

(E két sort *Schlegel* így fordítja:

CASS. Sind wir gelegen? Guten Morgen, Brutus!

Ich fürchte, dass wir Eure Ruhe stören.)

Lear király.

I. 1. That we our largest bounty may extend

Where *merit* doth most challenge it.

hogy legfőbb kegyünket

Érdem szerint adhassuk.

(Egyéb kiadásokban *nature* van.)

What says our second daughter,

Our dearest Regan, wife to Cornwall? *Speak!*

Mit mond most második leányunk

A drága Regan, Cornwall nője? *Szólj.*

(Más kiadásokban hiányzik.)

Az idézeteket még szaporíthatnám, — ám Learnál nagyon óvatosaknak kell lennünk, mert ennek fordításánál erősebben érzik *Schlegel* hatása, mint a *Julius Caesárnál* és

Schlegel is olyan kiadásból fordított, mely a quart-kiadásokat is figyelembe vette.

Vörösmarty bizonyosan sűrűn forgatta Shakespearenek Schlegeltől való német fordítását, melynek új kiadása 1830—1832-ben jelent meg 9 részben e címmel: *Shakespeare's dramatische Werke*. Uebersetzt von August Wilhelm von Schlegel, ergänzt und erläutert von Ludvig Tieck. Kitünő fordítás, mely összes Shakespeare-fordítóinkra hatással volt és Tieck szövegkritikai jegyzetei még emelik értékét.

Vörösmarty kivált, eleinte, gyakran fordult Schlegelhez, míg — hogy úgy mondjam — jól bele nem dolgozta magát Shakespeare megértésébe. Eljárására némi fényt vet az, hogy a *Lear* fordításában Schlegelnek sokkal több nyomát találjuk, mint a *Caesaréban*. Ezt úgy magyarázhatjuk, hogy Vörösmarty előbb Schlegel kalauzolásával olvasta Shakespeare-t és talán szószerint le is fordította, a mire a *Romeo és Juliából* való töredék is utal. Mikor így az értelem világosan állott előtte, akkor fogott a versbe szedéshez, a mit azután a ciszolás, finomítás munkája követett. Költői lelke, teremő szelleme, a nyelven való föltétlen uralma és utolérhetetlen verselő készsége ekkor már teljesen fölszabadították Schlegel jármából, csak már Shakespeare-vel állott szemben, kinek méltó tolmácsolójává tette tehetsége. *Learnél* azonban ez a folyamat nem ment így végbe: a végső munka félben maradt. Azért érezhető ezen jobban Schlegel hatása, míg *Caesáron* alig vehetjük észre, vagy csak jelentéktelen helyeken. Így pl. I. 1.

See, whether their basest *metal* be not moved!

Nézd, hogy megolvadt bennök a *salak*!

Sieh, wie die *Schlacken* ihres Innern schmelzen!

Midőn Antonius Caesar végrendeletéről beszél (III. 2.), a nép így kiabál közbe:

4. Ctr. We'll hear the will. Read it, Mark Antony!

Ctr. The will, the will! we will hear Caesar's will!

E két sort Vörösmarty is úgy töri meg, mint Schlegel
4. BÜRG. Wir wollen's hören, les't das Testament!

Les't Mark Anton.

BÜRGER. Ja ja, das Testament!

Lasst Caesars Testament uns hören.

4. POLG, Végrendeletét akarjuk hallani.

Olvasd Antonius!

MIND. Az iratot! Caesar végrendelését

Akarjuk hallani.

Az ritkán esik meg, hogy fordítása Schlegelé mögött maradna, mint pl. e pár helyen:

I. 3. His countenance, like richest alchymy

Will change to virtue and to worthiness.

Tekintete, legdúsabb alchymiaként

Érdem- s erényre változtatja ezt.

Sein Ansehn wird es, wie der Stein der Weisen,

In Tugend wandeln und in Würdigkeit.*

II. 1. unto bad causes swear

Such creatures as men doubt.

eskügyék

Rossz ügyben oly nép, melyhez nem bizunk.

schwören lasst

Bei bösen Händeln Volk, dem man nicht traut.

Ezekkel szemben igen sok olyan helyet idézhetünk, melyekben Vörösmarty fordítása találóbb, jobb és költőibb, mint Schlegelé. Csak egy párat hozok fel:

I. 2. Bid every noise be still. — Peace yet again!

Es schweige jeder Lärm: noch einmal still!

Csendet körül! Hallgasson el kiki!

I. 2. Except immortal Caesar.

Nur Cäsarn nehm' ich aus.

A halhatatlan Caesáron kívül.

I. 2. BRUT. 'Tis very like: he hath the falling sickness

CASS. No, Caesar hath it not; but you and I

And honest Casca, we have the falling-sickness.

BRUT. Das mag wohl sein; er hat die fallende Sucht.

* Ezt a helyet ugyan egyikük sem fordította helyes értelemmel.

CASS. Nein, Caesar hat sie nicht. Doch Ihr, und ich,
und unser wackrer Casca, wir haben sie.

BRUT. Az meglehet; nehézség gyötri őt.

CASS. Nem, őt nem; minket, engem s tégedet,
S téged, jó Casca, sujt le a nehézség*

I. 3. and cast yourself in wonder,
To see the strange impatience of the heavens:
und versenkt in Staunen,
Des Himmels ungewohnten Grimm zu schauen.
Halvány merőn népsz, félsz s csodálkozol
Látván az ég ily szertelen haragját stb.

Még a *Lear király* fordításában is igen sok hely van,
hol Vörösmarty fölülmúlja Schlegelt. Ime pl. I. 1.

Reverse thy doom;
And, in thy best consideration, check
This hideous rashness.
Vond vissza végzésed, hozd helyre tüstént
Legjobb belátásod szerint ez undok
Elhirtelenkedést.

Bleibe, Herr,
Und mit der besten Ueberlegung hemme
Die frevle Eil.

Mennyivel szebb e másik hely is ugyanott:

He'll shape his old course in a country new!
S öreg lábakkal új országba megy.

Kent muss von hinnen
Im neuen Land ein Schicksal zu gewinnen.

Ha már most Johnson szövegét és Schlegel fordítását
magunk előtt tartva olvassuk Vörösmarty fordításait, egy
pillanatra sem érezzük, hogy a róluk eddig elhangzott ítéle-
tek revizióra szorulóknak. Maga *Bayer* is csak megismételni
tudja ezeket, pedig ő igen alapos körütekintéssel szokott

* Az utolsó sort Arany így javította:

S téged, jó Casca, sujtol a nehézség.

eljárni.¹ Semmi sem bizonyítja azonban jobban Vörösmarty talentumának nagyságát, mint az, hogy fordítását szinte minden kísérletezés nélkül végezte oly remekül. Mikor a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője volt, — leginkább szükségből — fordítgatott egy néhány költeményt. Ám ezeken észrevehető, hogy pusztán tartalmi és alaki hűségre törekedett, de nem művészi hatásra. *Caesar*ban már valódi műfordító. Hogy minő elvek vezették fordításában, nem írta meg; munkájából mégis kivehetjük, hogy a leghelyesebb elveket vallotta. Teljes tiszteletben tartja az eredetit; de nem ragaszkodik hozzá szolgai módon. Nem a szók fontosak előtte, hanem az értelem. Híven igyekszik megtartani az eredeti kifejezést és képeit; de nem irtózik attól sem, hogy az értelmet más költői képpel vagy fordulattal adja vissza. Nemcsak arra törekszik, hogy helyesen értse meg a szöveget, hanem hogy belehatoljon az egyes szereplők lelkébe és így teljes megértéssel tolmácsolja szavaikat. Tiszteletben tartja az eredeti külső formáját, verset versben, prózát prózában fordít, sőt néha egy-egy prózai sort is versbe szed. Gondja van arra is, hogy az eredeti tömörségét megtartsa, az értelmet se elnyújtani, se megesonkitani nem akarja. A legtöbbször sort sorral fordít; de megesik a helyes megértés kedvéért, hogy megszorítja a sorok számát. Az még ritkább eset, hogy elhagyna valamit, legfőlebb valami jelentéktelen szót vagy kevésbé fontos jelzőt. Lapossá sem lesz soha, sőt inkább a tömörségre való törekvés miatt válik itt-ott érthetlenné vagy kevésbé érthetővé. Ennek oka is inkább egy-egy újszerű vagy újszerűen átvitt értelmű szó használata. Például e sorokban:

I. 2. He is a noble Roman and well given

Igen derék s *nagyelmű* római;²

I. 3. for Romans now

Have thews and limbs like to their ancestors;

Mert most a római

¹ L. ítéletét id. m. II. 9.

² Arany jó érzelműre javította.

Olyan tagú s *kelmú*, mint ősei;

I. 2. Why should that name be sounded more than yours?

Miért volna *hangzóbb* e név, mint tied,

hol a *hangzót hangoztatott* értelemben veszi.

Igazi kifogásokat csak ritkán tehetünk fordítása ellen, midőn pontatlanná lesz, vagy az eredeti képeit nem állítja elénk teljes hatalmukban.

De ilyen nem sok van s keveset is von le a fordítás értékéből, mert kivált a *Caesar* fordításán olyan költői lendület érzik, mintha eredeti költői munka volna. A kifogások inkább érhetik a *Lear* fordítását, mert ez kétségtelenül sokkal bágyadtabb, az elsietés és a testi lelki bajok miatt, melyekkel költőnknek küzödni kellett.

Dr. KISS ERNŐ.

SHAKESPEARE A MAGYAR SZÍNPADON.

Shakespeare Kassán.

A czím senkit ne ejtsen tévedésbe, mert hiszen bármely vidéki város nevét írhatnám ez igénytelen sorok czíméül. Shakespeare a vidéken, ez sokkal megfelelőbb lenne. Ez a kis czikk csak tapasztalati tényeken alapuló leírása akar lenni a vidéki színházak Shakespeare-előadásainak. Sajnos, a vidéki színházak Shakespeare-előadásairól tanulmányokat nem lehet írni; elárvult név ez a játékrendünkben, állítólag azért, mert közönségünk fázik Shakespearetől. Shakespeare-nek pedig van közönsége! Nem okos védekezés mindent a közönség közönyére hárítani, mert a ki mélyebben bele néz ez érthetetlen közönybe, annak az okait is kellene kutatnia. Nos, a tapasztalat egészen ellenkező eredményt mutat. Nem volt ugyanis még eset, hogy Shakespeare-előadást a *komoly közönség* ne nézett volna meg. A hiba legelső sorban a színészekben van, kik nem szeretik Shakespearet. Könnyebb az olcsóbb fáradságú sikert megszerezni, mint olyan eredményért küzdeni, a mely eredményt kevesen tartanak *értékes* sikernek. Shakespeare nehezen ad sikert, mert sok munkát kíván; de ép mert hiányzik a rögtöni siker (a színészeket annyira hizláló külső siker), ép azért nem szabadna elhagyni. Nem beszélek Shakespeare azon darabjairól, a melyek ma közkeletűekké váltak — nem is itt kezdődik a Shakespeare-kultusz — ha egyáltalán kezdődnék. Shakespeare vidéken réme a színészeknek és ha mégis akad egy-egy színész, a ki időök multával rájön végzetes mulasztásaira, — pótolni akarván azt — meggátolják a többiek, mert Shakespearenek igen sok a buktatója, de kevés a föltámasztója. No meg nagyon könnyen úgy járna a Shakespeare-rajongó színész, mint a 70-es években jártak; maguk a kritikusok fordultak ellenök az erős

Shakespeare-kultuszért azzal az okadatulással, hogy ez által elnyomják a hazai classikusokat. Ebben az időben pedig nem volt pl. még csak közepes színész sem az, a ki *Hamletet* egyszer jól vagy rosszul el ne játszotta volna. A Nemzeti Színház évekké ezelőtti Beregi, Pethes, Mihályfy Hamlet-versenye nem új keletű. Ezt már vidéken régen megcsinálták. Mégis a színészet sovány ambíciója miatt nem lehet a vidéki Shakespeare-előadásokról beszélni. Szerintünk nem szabadna kicsinyes üzleti okoknak győzni ott, a hol a haladás igaz érdekei mást kívánnak. Viszont nem lehet elfelejteni, hogy a vidéki színészek mellett sok mentő körülmény szól, de azok elmondására itt nincs és nem is volna hely. A kik ebben a dologban még hibáztathatók, ezek a színigazgatók. A színészek azért, mert nem tanulják Shakespearet; a színigazgatók magukért, mert félnek az üres házaktól, elszalasztván ez által a színházi igazgatás legnemesebb czélját: a közönség nevelését.

Hosszú vádlevelet lehetne összeállítani a színigazgatók nemtörődömsége ellen. (Mind hiába, ezt a hibát érezni kellene, de honnan vegyék az *érzést*, a mikor még *érzék* is igen ritkán található.) Egyetlen színigazgató volt, a ki magasan fölötte állott a pénztár-siker harpagoni vágyainak: ez Rakodeczay Pál volt. Rakodeczay Pál nyolcz év alatt részint mint színész részint mint igazgató 135 Shakespeare-előadást rendezett, következő sorrendben:

Velencei kalmár	40	előadásban	Shylockot	játszva
Lear király	22	«	Lear kir.-t	«
Julius Cæsar	20	«	Cassius-t	«
III. Richárd	19	«	III. Richárdot	«
Macbeth	12	«	Macbethet	«
Hamlet	22	«	Hamletet	«

A 135 előadásból üres ház 44-re esik. Shakespearet 32 magyar városban játszotta, sok helyen mint úttörő legelőször.

Ismétlem, hogy kell Shakespeare a vidéki közönségnek is, de csupán jó előadásban. Adjának a színészeknek időt hozzá, a rendezőknek ruhatárat, világítást. De ha semmit nem adnak,

legalább alkalmat adjanak a közönségnek, tüntetni Shakespeare mellett és szerény nézetem szerint itt kezdődnek a Shakespeare-bizottság vidéki missiója, mert nem eredmény az, a mit a főváros területén elérhetőnek látnak, kérnie kellene az egész vidék hathatós munkáját.

Mindent a fővárosban — ez a baj! Menjen el a Shakespeare-bizottság vidékre is, és felolvasásaival nemcsak a színészeket, de a közönséget is éberebb figyelemre lelkesitené. Lenne mivel nevelni az újabb színész-generációt; meg kell szerettetni Shakespearet ezekkel s világossá, érthetővé kell előttük tenni. Ne csak az idővel jöjjön meg a Shakespeare iránti rajongás, hanem a fiatal évek lelkesedésében. Phelps theoriája megkapó, de csak az lelkesedhetik érte, a ki gyakorlati hasznát érezte. Mindent Shakespeartól és mindent Shakespearenek adhatunk, mert ez az igaz nevelője a tiszta tehetségnek.

A kassai nemzeti színház Shakespeare-előadásairól csupán 1873-tól találhattam adatokat. Ez idő alatt Shakespeare-nek 13 drámája szerepelt a játékrenden; ha tekintetbe vesszük a kassai színészet tekintélyes multját, bizony ez az eredmény vajmi kevés, magára a darabok számára nézve. Előadás ez idő alatt 72 volt, legtöbbször természetesen *Romeó és Juliát* adták.

Érdekes, hogy egy ízben megpróbálkoztak a 70-es években magával a nagy Shakespeare-ről írott drámával közönséget csinálni. Ez előadás decz. 18-án, 1875-ben volt, Duque Ferdinánd drámáját adták. Shakespearet Gerőfy színigazgató játszotta.

A Shakespeare-előadások kimutatását, valamint a főbb előadók neveit alább közöljük.

Év	Romeo és Julia	Othelló	Hamlet	Lear király	III. Richárd	Julius Caesar	Szentiván- éji álom	Velencei kalmár	Coriolánus	Macbeth	Makrancos hölgy	VIII. Henrik	IV. Henrik	Összesen egy évben
1873	2	1	1	—	—	—	1	2	—	—	1	—	—	8
1875	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1878	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
1879	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2
1880	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2
1883	—	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	4
1884	1	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	4
1891	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1893	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
1894	2	—	—	1	—	1	—	1	—	1	—	—	—	6
1895	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2
1896	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1899	3	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
1900	2	1	—	—	—	—	4	1	—	—	—	—	—	8
1902	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—	3
1903	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
1904	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1905	—	—	—	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	4
1906	—	—	1	—	1	—	3	—	—	—	1	—	—	6
1907	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1908	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	4
1909	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3
	19	6	9	4	2	3	9	8	3	1	6	1	1	72

1873. Rómeó és Julia. Julia — Mátrai Laura. Okt. 9. Makranczos hölgy. Petrucchió — Temesváry Lajos, Katalin — Boér Emma, Bianka — Abonyiné. Okt. 19. Szentivánéji-álom. Okt. 21. Neville Mór, Anglia, Amerika egyik elsőrendű szín-művésze játszotta el angol nyelven Hamletet. Okt. 22. Othellót. Desdemóna — Boér Emma, Jágó — Mátrai B. Béla. Nov. 25. Rómeó és Julia. Rómeó — Temesváry, Julia — Boér Emma. Decz. 6. Velencei kalmár. Shylock — Mátrai B. Béla.

1875 okt. 22. Hamlet. Hamlet — Geröfy, Ophélia — Beödyné.

1878 április havában Felekyné Munkácsy Flóra vendég-szerepel VIII. Henrikben.

1879 okt. 13. Makranczos hölgy. Decz. Othelló. Othelló — Szacsavay Imre, Desdemona — Boér E., Jágó — Szeles József.

1880 okt. 24. Velencei kalmár. Shylock — Prielle Péter. Nov. 14. Rómeó és Julia. Rómeó — Benedek, Julia — Ditróiné.

1883 okt. 20. Othelló. Othelló — Molnár György. Okt. 25. Lear király. Lear király — Molnár György. Okt. 30. III. Richárd. III. Richárd — Molnár György. Febr. 12. Hamlet. Hamlet — Geröfy.

1884 nov. 5. Rómeó és Julia. Rómeó — Tolnai (gr. Festetich), Julia — Tolnainé. Nov. 27. Szent-ivánéji-álom. Zuboly — Balassa Jenő. Febr. 1. és 22. Coriolanus Molnár Györggyel.

1884-től 1891-ig további színelőadásokról ez idő alatt hiteles nyomot nem találtam.

1891. Márcz. 20. Rómeó és Julia. Rómeó — Mészáros Lajos, Julia — Hegyessy Mari.

1892 szept. 24. Rómeó és Julia.

1893 febr. 12. Velencei kalmár. Shylock — Ujházi Ede.

1894 okt. 23. Velencei kalmár. Shylock — Rakodeczay Pál. Nov. 8. Lear király. Lear király — Rakodeczay Pál. Nov. 20. Macbeth. Macbeth — Rakodeczay Pál. Decz. 6. Július Cæsar. Julius Cæsar — Balázs, Brutus — Morvay, Cassius — Rakodeczay. Decz. 10. Rómeó és Julia. Rómeó — Mészáros Lajos,

Julia — Miklóssy Ilona. Decz. 14. Romeó és Julia. Romeó — Füredi Béla, Julia — Hahnel Aranka.

1895 jan. 3. Hamlet. Hamlet — Füredi B., Ophélia — Hahnel A. Ápr. 7. Julius Cæsar. Brutus — Szakáll Antal. *(Felolvasás.)*

1896 decz. 12. Romeó és Julia. Romeó — Kovács Sándor, Julia — Tóth Ilonka.

1897., 1898., 1899. évekre esik az új színház építése.

1899 jun. 14. Romeó és Julia. Romeó — Pethes, Julia — R. Balogh Etel. Jul. 7. Hamlet. Hamlet — Pethes, Ophélia — R. Balogh E.

1899 nov. 11. Othelló. Othelló — Hidvéghi Ernő, Jágó — Szendrey Mihály, Desdemona — György Ilona. Nov. 28. Romeó és Julia. Romeó — Ternyey L., Julia — György Ilona. Decz. 8. Romeó és Julia.

1900 szept. 29., 30. Okt. 28. Decz. 15. Szentivániéjé-
alom. Decz. 10. Romeó és Julia. Romeó — Ternyei Lajos,
Julia — György I., Mercutió — Dezső József. Márcz. 20.
Romeó és Julia. Romeó — Ternyei, Julia — Vizvári Mariska.
Jun. 27. Velencei kalmár. Shylock — Ujházi Ede, Portia —
György Ilona, Lancelot — Palásthy, Antonió — Hidvéghi E.

1901 nov. 26. Romeó és Julia. Romeó — Ternyei, Julia — Étsy Emilia.

1902 okt. 21., 28. Makranczos hölgy. Petrucchió — Kom-
játhy János, Katalin — K. Závodszky Teréz. Nov. 18. Corio-
lánus. Coriolánus — Komjáthy J., Volumnia — Breznay Anna.

1903 decz. 19. Julius Cæsar. Antónius — Komjáthy J.,
Brutus — Odry Árpád.

1904 ápr. 4. Romeó és Julia. Romeó — Odry Árpád,
Julia — Fái Flóra. Decz. 10. Othelló. Othelló — Komjáthy,
Jágó — Odry Á., Desdemona — Fái Flóra.

1905 febr. 25. Márcz. 24. Lear király. Lear — Bartha J.,
Edgár — Komjáthy J. Nov. 4. Nov. 18. Velencei kalmár.
Shylock — Bartha J., Portia — Fái Flóra, Jessica — Étsy E.,
Lancelot — Faragó.

1906 jan. 22. Hamlet. Hamlet — Komjáthy, Ophélia —
Étsy Emilia, Színész-kir. — Faragó, Polonius — Nagy Gy.

Márcz. 3. Makranczos hölgy. Decz. 8., 24. Szentivániéji-
álm. Puck — Étsy E., Zuboly — Faragó. Decz. 22. III. Richárd.
III. Richárd — Bartha J.

1907 jan. 8. Romeó és Julia. Romeó — Dr. Rácz Ede,
Julia — Étsy E. Jan. 12. Romeó és Julia.

1908 febr. 28. Hamlet. Hamlet — Komjáthy, Szinész-
kir. — Dr. Rácz E., Polonius — Faragó, Ophélia — Étsy E.
Márcz 10. Ápr. 20. Romeó és Julia. Nov. 23. Makranczos
hölgy.

1909 jan. 4., 9. Hamlet. Febr. 13. IV. Henrik. Henrik
herczeg — Dr. Rácz E., Falstaff — Faragó.

Vidéki színpadon Shakespearenek e darabja 1879 nov.
hóban néhai Szathmáry Árpád jutalomjátékául adatott, a ki
Falstaffot játszotta a debreczeni színházban. Vidéken csak
Kassán és Debreczenben játszották.

Közli: FARAGÓ ÖDÖN.

IRODALOM.

Montaigne és Shakespeare.

Montaigne and Shakespeare and other Essays on Cognate Questions
by John M. Robertson, M. P. — London A. and C. Black, 1909.

E munkának első kiadása 1897-ben jelent meg és azóta teljesen elfogyott. Szerzőt annak idején többen megtámadták a napi sajtóban, folyóiratokban, köztük Brandl tanár a német Shakespeare-Társaság 1899-diki évkönyvében; különösen az elhalt Professor J. Churton Collins foglalt el szerzőnkkel mereven ellenkező állást több dolgozatában, melyek egybegyűjtve, 1904-ben jelentek meg: *Studies in Shakespeare* czímen. Ezekre felel most Robertson, egy javított és bővített, második kiadásban, melyben újabb párhuzamos helyekkel igyekszik bebizonyítani tételét, hogy Shakespeare a latin és görög remekírókat csak Montaigne révén ismerte és ennek esszéit sem az eredeti szövegben, hanem csak Florio jól ismert angol fordításában forgatta.

Mint látjuk a téma nem új, a vita régi. Siessünk fölemlíteni, hogy maga Collins is megengedi azt, hogy Shakespeare csakugyan forgatta Florio fordítását, csak azt tagadja, hogy a drámaíró annyit merített volna belőle, mint a mennyit Robertson az ő számlájára akar róni.

Jelen szerző a maga álláspontját egy általános bevezetésben igyekszik körülírni s azután nyolcz fejezetben igazolni, a melyek közt legfontosabb a harmadik: «Parallel Passages» czímen, a melyben 26 oly párhuzamos helyet idéz, melyekben szerinte a pérgordi bölcsnek az angol drámaíróra való befolyását tisztán föl lehet ismerni. Miután e fejezet maga körülbelül 80 oldalra terjed, lehetetlen volna egy könyvismertetés keretében a kérdésben forgó összes párhuzamos helyeket figyelemre méltatni s eredetire kell utalnom az olvasót.

Az utolsó előtti (25-dik) párhuzamos hely azért érdekel ben-

nünket magyarokat közelebből, mert Montaigne ebben egy állítólag Budavára 1541-diki megszállásánál megtörtént incidensről emlékezik meg. A francia író, illetőleg Paulus Jovius szerint, kit nem idéz, Roggendorf seregében egy fiatal katona magára vonta mindenkinek figyelmét vitézségeért, különösen egy Raisciac nevű német főúrét,* ki, midőn az ifjú vitéz elesett, odasietett és megnézte a tetemet, melyben saját fiára ismert. Szótalanul nézte egy ideig, míg végre fájdalomában megrepedt a szíve és maga is holtan összerogyott.

Erre az eseményre czéloz állítólag Shakespeare «Macbeth»-ben e szavakkal:

«Give sorrow words: the grief that does not speak

Whispers the o'erfraught heart and bids it break.»

Bizonyos chronologiai nehézségeket illetőleg szerzőnk figyelmet arra, hogy ámbár Florio fordítása csak 1603-ban hagyta el a sajtót, kinyomatása már 1601-ben lett engedélyezve és hogy példának okáért Sir William Cornwallays (Cornwallis) már 1600-ban megjelent *Essays*-iben említi, hogy Montaigne több essay-ját látta fordításban — nyilván Florio tollából, teszi hozzá szerzőnk — és dicsérettel emlékezik meg róluk. Shakespeare, Robertson szerint, Florio köréhez tartozott, ki Ben Jonson barátja volt és Lord Southampton pártfogása alatt élt; és abban az időkorban kéziratok reudesen kézről-kézre forogtak. Azért szerinte teljesen lehetséges, sőt valószínű, hogy a drámaíró már 1603 előtt látott egyes részleteket Florio fordításából, vagy hallott fölolvadni. S miután a kinyomatási engedélyt még a könyv megjelenése előtt két évvel megújították, fölötte valószínű, hogy a fordítás már a szedő kezében volt akkoriban és hogy Floriot barátai segítették a kefelevonatok javításánál. A francia eredeti ugyan már 1580-ban jelent meg, de szerzőnk szerint, ámbár nem egészen bizonyos, fölötte valószínű az, hogy Shakespeare nem értett francziául.

Florio fordítása nemrég olesó kiadásban, három kis kötetben jelent meg Henry Frowdenál a *The World's Classics*-féle sorozatban. De Robertson mindenhol hosszú kivonatokat közöl belőle, a Morley-féle kiadásból.

Szerzőnk azzal végzi be a harmadik fejezetet, hogy láttunk íme eleget Montaigne munkájából a színművekben, hogy megértsük Ben Jonson gúnyolódását a *Volpone*-ban, ha ez nem is volt

* «Erat inter Germanos duces insignis Raisciacus Suevus» írja Jovius.

kizárólag Shakespeare ellen intézve. Az illető gúnyolódó passzus, mely 1605-ben jelent meg, így hangzik:

..... All our English writers
I mean such as are happy in the Italian
Will deign to steal out of this author mainly
Almost as much as from Montaignie.

Az olasz író alatt Ben Jonson a *Pastor Fido* szerzőjét érti, kinek munkáját szerinte a korabeli angol írók Csáky szalmájának tekintették, ép úgy mint Montaigne *Essais*it.

Shakespeare latin és görög nyelvtudományát illetőleg szintén ismerjük Jonson véleményét, mely a jól ismert emlékkerseken fordul elő és egyenesen annak az írónak volt szánva, kit az emlékkersek szerzője «Sweet Swan of Avon»-nak nevez az első Folio-kiadásban:

«And though thou hadst small Latin and less Greck.»

Robertson egy egészen rövid fejezetet, a negyediket: «Shakespeare and the Classics» címezi, de «Shakespeare and Seneca» talán helyesebb volt volna. Warton már 1781-ben különösnek találta, hogy a híres drámaíró nem kölcsönzött semmit az angol Seneca-fordításból, mely 1581-ben jelent meg. Jelen szerzőnk szerint a kutatás Wartonnak ad igazat, mert mindazt, a mi a színművekben Senecára emlékeztet, akárhány más forrásból vehette át Shakespeare.

Egy másik, szintén rövid fejezetben szerzőnk Dr. Tschischwitz Bennoval polemizál, a ki szerint (*Shakspere-Forschungen* 1868) a drámaíró olvasta Giordano Bruno olasz munkáit, melyek benyomást tettek reá. Robertson szerint Bruno 1583 és 1586 közt tartózkodott Angliában, tehát mielőtt Shakespeare Londonba került. Pártfogói közé tartozott Sidney és Leicester, de sem Southampton, sem Pembroke. És Shakespeare műveiben nincsen egyetlen egy passzus sem, melyre rá lehetne fogni, hogy Giordano Brunót hangoztatja vissza.

A hátralévő három fejezetnek tartalmát illetőleg ismét magára a munkára kell utalnom az olvasót, mert a körülbelül száz oldalra terjedő értekezést bajos volna még csak kivonatban is adni egy könyvismertetés szűk határa közt. A fejezetek címei: «Shakespeare's Culture-Evolution», «The Potency of Montaigne» és «Shakespeare's Relation to Montaigne».

És ezzel véget ér Robertson tulajdonképeni polémiája a Professor Churton Collins két tanulmányával, t. i. «Shakespeare

as a Classical Scholar» és «Shakespeare and Montaigne». Ugyanazon író egy harmadik tanulmányára, melynek czíme: «Shakespearean Paradoxes» Robertson egy külön kötettel felelt, melynek czíme: «Did Shakespeare write *Titus Andronicus*?» és mely még Collins életében (1905-ben) jelent meg, ki Shakespeare szerzőségét védelmezte, Robertson szerint az angol kritikusok zöme ellen.

A jelen munka címlapján említett két «Essays on Cognate Questions» közül az első még 1898-ban jelent meg és a napi sajtóban megjelent kritikák ellen van intézve. Czíme: «The Originality of Shakespeare». A themát jól ismerjük. Shakespeare nem teremtett újat; az ő eredetisége abban állott, hogy a) átalakította és magasabb színvonalra emelte más írók sületlen termékeit; b) bámulatosan kieszelt szereplőket és bámulatosan gördülő beszédeket teremtett valószínűtlen bábuk és üres szózátyárság helyébe és c) elődeinek unalmas, rimtelen versei helyett a rhythmus egy bizonyos fajtáját honosította meg, mely már magában véve oly nagyszerű volt, mint Miltonnak legsikerültebb verselése, de melyben sokkal erősebb életerő lüktetett, mert sokkal drámaibb volt.

Végül, az utolsó essaynek czíme: «The Learning of Shakespeare». Ez is eredetileg még 1898-ban, egy folyóiratban jelent meg, de Professor Churton Collins támadásaival szemben szerző jónak tartotta azt átdolgozni és a tanárnak ellenvetéseire felelni. Az itt vitatott thema sem új; t. i. az, hogy a színművek nagy készülségű szerzője nem lehetett a csekély oskolázottsággal bíró Shakespeare, a mennyire életrajzát ismerjük. Szerzőnk sok helyen ugyanazt a szalmát csépli, mint az első essayben, melyben Montaignenek az angol drámaíróhoz való viszonyát bonczolgatja. A fejezet gondolatmenete ugyanaz, mint az első dolgozaté; az érvek is ugyanazok és azért bajos volna megmagyarázni, hogy miért nem olvasztotta be szerző ezt az utolsó dolgozatát az elsőbe.

Mint látjuk e rövid ismertetésből, Robertson középállást foglal el a shakespeareisták és a baconisták közt; ő ez utóbbiakkal tart, midőn az előbbieket túlmagasztalják bálványukat, de azért mégsem baconista, sőt ellenkezőleg erősen fejtegeti, hogy Bacon miért nem írhatta Shakespeare színműveit. Másrészt azonban azt sem hiszi el, hogy Shakespeare írta volna elejüktől végig a nekik tulajdonított darabokat. Ismerjük Hamlet mondását az ötödik fölvonás második színében:

«There's a divinity that shapes our ends
Rough-hew them how we will.

Arany János ezt így fordította:

Van egy istenség, a ki czéljaink'
Formálja végre, bár mikép nagyoltuk.

Shakespeare itt a szobrászatból veszi a hasonlatot. Az inasgyerekek — bocsánat! az assistensek — nagyjából kifaragják a nyers kődarabból a szobrot, de a mester adja meg annak a végleges alakot, a befejezettséget, művészeti értékét. Robertson fejtegetése szerint Shakespeare a szobrász, a művész; elődei, kiknek munkáját fölhasználta, átdolgozta, az inasgyerekek. A különbség azonban az, hogy az utóbbi esetben a szobor az inasgyerekek képzelménye, de kontármunka s csak a mester vésője változtatja át remekmunkává.

Montaignenek Shakespearere való befolyására legelőször Edward Capell utalt 1767-ben. Őt követte John Sterling 1838-ban, midőn Sir Frederick Madden egy röpirata, Shakespeare állítólagos sajátkezű jegyzeteiről Florio könyvének egy példányában, újra a francia szerzőre terelte a figyelmet. E bejegyzéseket koholmány-nak tartja ma az angol kritika, ámbár Francis P. Gervais (*Shakespeare not Bacon*, 1901) nemrég újból kardoskodott valódiságuk mellett. Montaigne befolyását bizonyította továbbá Philarète Chasles 1846-ban, Robertson (a jelen munka szerzője) 1884-ben és mások is, mint példának okáért Jacob Feis (1891), Henry Morley, a német Stedefeld (1871), a francia Paul Stapfer (1895) és most újabban ismét Robertson, kiről még Professor Churton Collins is bevallja, hogy igen részletesen és minden elfogultság nélkül állította össze adatait, úgy hogy kis munkájának átolvasása után az olvasó képes lesz véleményt alkotni magának, hogy Shakespeare tulajdonképpen mit tanult állítólagos mesterétől, Michael, Seigneur de Montaignetől.*

(London.)

KROFF LAJOS.

* Fritz Dieckow egy dissertatióban (*John Florio's Englische Übersetzung der Essais Montaigne's*. Strassburg, 1903.) bővebben foglalkozik a nevezett fordítással és részletesen kimutatja annak befolyását Lord Bacon, Ben Jonson és Robert Burton egy-egy munkájára, de hogy mennyire használta azt föl Shakespeare, azt csak futólagosan érinti.

The Shakspere Allusion-Book.

A Collection of Allusions to Shakspere from 1591 to 1700. Originally compiled by C. M. Ingleby, Miss Toulmin Smith and by Dr. F. J. Furnivall, with the assistance of the New Shakspere Society; and now re-edited, revised, and re-arranged, with an introduction by John Munro. — 2 vols. London, 1909.

E munka a Prof. I. Gollancz szerkesztésében megjelenő «Shakespeare Library»-féle sorozathoz tartozik és a nemrég elhalt Dr. Furnivallnak van ajánlva. Történetét már a címlap is röviden jelzi. Eredetileg Ingleby kiadásában «Shakespeare's Centurie of Prayse» cím alatt jelent meg 1874-ben és 228 allusiot tartalmazott. Második kiadását 1879-ben Miss Lucy Toulmin Smith rendezte sajtó alá 356 allusioval. Dr. Furnivall ezután, 1886-ban, valami 300 újabban talált allusioval bővítette s most revideálva, új elrendezéssel és 130 további allusioval bővítve John Munro adta ki újra, a ki szerint még több anyag is gyűlt össze már azóta is, mely nincsen a jelenlegi gyűjteménybe főlvéve.

Mint látjuk, a Shakespearera való vonatkozások a jelen munkában csak az 1700-ik évig terjednek. Az újabbakat, egynémely régiebbekkel C. E. Hughes adta ki még 1904-ben Londonban «The Praise of Shakespeare» cím alatt.

Munro egy bevezetésben elbeszéli a könyv történetét és megmagyarázza, hogy a Shakespeare-kutató mint veheti annak hasznát; és azután öt szakaszban röviden ismerteti a költőre vonatkozó idézetek természetét a következő címek alatt:

- a) Allusions to Plays giving dates.
- b) Allusions to contemporary events.
- c) Allusions of Shakespeare's contemporaries.
- d) Allusions of Shakespeare's successors to the poet and his works.
- e) Legends of Shakespeare and his works.

Ezután következnek maguk az idézetek és vonatkozások, chronologiai rendben a különféle írók neve alatt, a munkák címeivel, bő magyarázó jegyzetekkel, stb., minden egyes esetben.

Ezt követi négy appendix a következő címek alatt:

- «A. List of Exclusions», melyben a kiadó megmagyarázza, hogy milyen idézeteket és vonatkozásokat mellőzött és mi okból.
- «B. Shakespeare's influence on other writers.»
- «C. The Newe Metamorphosis by J. M.», egy kiadatlan, a

XVII-ik század elejéről való kéziratot ismertet, melyet a British Museum őriz és egy Shakespeare-vonatkozást tartalmaz. Munro fejtegeti a kérdést, hogy a J. M. kezdőbetűk alatt mily író lappang.

«D. J. Bodenham's *Belvedere*» körülbelül 1600-ból a negyedik függelék címe. Ez egy idézetgyűjtemény, melyet Charles Crawford ismertet és ennek kimutatása szerint mintegy 200 idézetet tartalmaz Shakespeare műveiből, a költő megnevezése nélkül.

A következő szakasznak, melynek címe «*Entries of Shakespeare's Works in the Stationers' Registers 1593—1640*», szintén fölötte nagy hasznát veheti a kutató.

Végre van még a könyvben néhány többé-kevésbé hasznos és érdekes lajstrom, mutató, és a legvégén az összes írók névmutatója.

Mint mindebből láthatjuk, Munro oly kézikönyvet állított össze, melynek nagy hasznát fogja venni minden Shakespeare-kutató.

Kár, hogy a könyv szedése óta talált adatokat nem közölte egy pótlékban.

A mi a közölt idézeteket és vonatkozásokat illeti, a baconisták valószínűleg kifogásolni fognak többet közülnök, de miután a kiadó minden egyes kétséges esetben bőven okadatolja, hogy miért vette föl az illető idézetet gyűjteményébe, az olvasó maga is képes lesz ítéletet alkotni magának felőlük.

(London.)

KROFF LAJOS.

VEGYESEK.

Hamlet fordításának magyarországi történetéhez.

A Régi Magyar Könyvtár legújabb kötetében (XXV. Földi János költeményei, kiadta és bevezette Dr. Mixich Lajos, Budapest, 1910.) Földi János töredékei közt egy *Hamlet*ből való fordítási részlet is található (205. l.), melyre a kiadó ezeket jegyzi meg: «Megjelent a Magyar Musá-ban, Földi értekezésében. Vagy még ezeket is jobban tzipfrázva, mint *Hamlet* szomorújátékában előforduló ama Versek fordításában: Zweifel Feuerschitze stb.» Ez az idézet nem teljesen szövegű s egy helyen nem is pontos.

A Magyar Musa 1787-iki évfolyama 246—7. lapjain, szövegűen adva vissza, ez olvasható: «Vagy még ezeket is jobban tzipfrázva, mint *Hamlet* szomorú játékában elő forduló ama' Versek' fordításában: Zweifel an der Feuerschitze s. a. t.»

Mixich hibásan idézi Földi-t, de Földi is hibásan idézi az eredeti költemény kezdő sorát.

A kérdéses hely *Hamlet* német fordításának (a Schröder-félenek) 3-ik felvonása 2-ik jelenetében fordul elő, midőn Oldenholm megmutatja a Királynénak azt a verset, melyet Hamlet írt Opheliához. A Schröder-féle szöveg így hangzik:

Zweifle an des Feuers Hitze,
Zweifle an der Sonne Licht,
Zweifle, ob die Wahrheit lüge,
Schönste, nur an deinem Siege
Und an meiner Liebe nicht.

(L. *Hamlet*, Prinz von Dänemark. Ein Trauerspiel in sechs Aufzügen. Zum Behuf des Hamburgschen Theaters. Nebst Brockmanns Bildniss, als Hamlet. Neue Auflage. Hamburg, 1780. 43. lap.)

Földi fordítása sor- és szövegűen így szól:

Kételkedhetsz, a' mi éget, Valyon igazán tűz-é?
Kételkedhetsz, setétséget Valyon a' nap elűz-é?

Akár melly szent igazságot Mint hamissat megvethetsz;
 De hogy te engem' meg-győztél,
 Szerelmedre le-kötöztél,
 Szívem! nem kételkedhetsz.

Ugyanezt a költeménykét *Kazinczy Ferencz* így fordítja le:

Hogy a' Nap világít 's éget,
 Ha tetszik, tagadhatod:
 De, hogy engemet szépséged
 A' Nap-hévnél inkább éget,
 Kedves, tapasztalhatod.

(Külföldi Játékszín Kassa, 1790, 42. lap.)

Hogy hűség s formai szépség tekintetében valami nagy különbség volna a *Földi* és *Kazinczy* fordítása közt, erről alig lehetne vitatkozni s legfeljebb azt lehetne mondani, hogy a *Földi* sokkal terjedősebb, laposabb mint a *Kazinczy*.

A kérdéses hely, *Shakespeare* Hamletje II-ik felvonása 2-ik színében van s *Arany* így fordítja az eredetinek négy sorát:

Kételd, a nap hogy forgandó,
 Kételd, csillagtűz ragyog;
 A Valót, hogy igazmondó:
 Csak ne azt, hogy hű vagyok.

Ez a fordítás se mondható teljesen szöveghűnek, mert az angol eredetinek szószerinti értelme ez: Kételkedjél a csillagok tűzében; kételkedjél, hogy a Nap mozog; gyanúsítsd meg az igazságot azzal, hogy hazudik; csak szerelmemben ne kételkedjél.

(A «doubt» szó a vers minden egyes sorában előfordul, de míg az 1., 2., 4-ben annyit jelent, mint: kételkedni, a 3-ikban annyit jelent *Delius* szerint, mint: meggyanúsítani.)

Mint e mutatványokból látható, *Schröder* a *Shakespeare* négy sorából ötöt csinált. *Kazinczy* hűségesen megtartotta az öt sort, de már *Földi* kilencz verssorba tudta csak beleilleszteni a német szöveg fordítását. Mind a mellett *Földi* fordításának irodalomtörténeti értéket kölcsönöz az, hogy vagy egyidőben, vagy közel egyidőben keletkezett a *Kazinczy*éval.

Írásos adatunk van arra, hogy *Kazinczy* valószínűleg már 1787-ben hozzáfogott Hamlet lefordításához. *Kovachich Márton Györgynek* ugyanis ezeket írja 1788 Januárius 29-éről kelt levelében: «Ich arbeite als — Ungrischer Litterator bald an den *Parnasse*, bald an *Hamlet* bald an den *Briefen Adolphi*...»

(Levelezése, Budapest, 1890, I. k., 163. lap.) Nagyon valószínű, hogyha csak 1788 Januarius havában fog hozzá *Hamlethez*, ezt külön is megemlíti s nem úgy szól róla, mint a három munka egyikéről, melyeknek elkészülésében egyik a másiknak akadályára van. («Und so stört und hemmt ein Vornehmen das Andere.») Föltéve, hogy Kazinczy tényleg 1787-ben fog hozzá *Hamlet* lefordításához, *Földi János* fordítási mutatványa (mely a *Magyar Musa* 1787 Aprilis 18-ik számában jelent meg) kétségtelenül régebb keletű a *Kazinczy F.* fordításánál s így *Földi Jánosé* az elsőség érdeme ezen a téren. Az Opheliához írott vers fordítása az első részlet, mely *Hamlet*ből irodalmunkban nyomtatásban megjelent.

Érdeemes volna megtudni, hogyan ismerte meg *Földi* *Hamlet* német fordítását? Mint «érdemes, Medicinát tanuló Ifjút», úgy ajánlja B. *Ráday G. Kazinczynak*. (Lev. I. k., 166. l.) Bár *Kazinczy László*, testvérbátyjának Ferencznek már 1783-ban ír az akkori «halasi mester» verseiről, nincs nyoma a megismerkedésnek, valamint annak sem, hogy *Kazinczy F.* irányította volna *Földi* figyelmét *Hamletre*. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a fővárosi német színpadon látva az előadást, úgy fordul figyelme *Hamlet* felé.

Bárhogy álljon e dolog, a fordítási mutatvány értékes adatnak mondható már abból az egy szempontból is, hogy mily korán kezd hatni hazánkban az ifjabb írói nemzedékre *Shakespeare* *Hamletje*, — habár csak a *Schröder*-féle higitásban is. B. J.

A Shakespeare Memorial Library Birminghamben.

Nincs szándékomban leírni Birmingham nagyszerű közkönyvtárát és ágait a különböző külvárosokban. Az olvasót, kit ezek érdekelnek, Dr. Paul Trommsdorff, a berlini egyetemi könyvtár asszisztensének dolgozatára kell utalnom, mely mint külön szám jelent meg a «Centralblatt für Bibliothekswesen»-hez (1900 előtt); vagy pedig az elhalt berlini tanár, Fr. A. Leo, «Volksbibliotheken in England» című füzetére (1896); vagy pedig a birminghami főkönyvtárnok, A. Capel Shaw értekezésére «The Birmingham Free Libraries», melyet az angol Library Association ottani vándorgyűlésén olvasott föl. Elég lesz e helyen fölemlítenem, hogy a londoni lakos, ámbár a British Museum és más nagy könyvtárak szabad rendelkezésére állanak, méltán irigyelheti bizonyos tekintetben a birminghamiak szerencséjét.

A jelen folyóirat olvasóit mégis leginkább az a kis sarokszoba fogja érdekelni az első emeleten, mely kizárólag Shakespeare műveinek és a Shakespearianáknak van szentelve.

E szakkönyvtárt a híres drámaíró születésnapjának háromszázadik évfordulóján, 1864 április 23-dikán alapították, és a városi Free Libraries Committee tulajdona, mely bizottság föntartja és folyton gyarapítja a gyűjteményt, de segíti őket e nemes munkában egyzersmind a Shakespeare Memorial Library Committee is, mely eredetileg 12 aláíróból áll, köztük a híres Joseph Chamberlain, «Birmingham koronázatlan királya», és testvére, Arthur, valamint Joseph «árnyéka»: Jesse Collings parlamenti tag is.

1879-diki január 11-dikén tűzvész pusztította el az eredeti gyűjteményt és két megpörzsölt könyvet most is mutogatnak ott üveg boríték alatt. Az egyik egy 1674-diki munka, a másik, a nyomtatás és tartalom után ítélve, a XIX. század elejéről. Azonban 1882-ben újra megnyílt a könyvtár és azóta fokozott erélyvel gyűjtik az anyagot, de még sok a hézag, amint azt egy kiállított «List of Desiderata 1728 to 1880» világosan mutatja. A keresett könyvek főleg amerikai, német, hollandi és francia munkák és nehezen kaphatók.

A Shakespeare-könyvtár nyomtatott katalogusa három részben jelent meg és áll a következő három részből:

Part I. Shakespeare munkái angolul	1900.
« II. Shakespeariana angolul	1901.
« III. Külföldi munkák	1903.

1909 márczius 31-dikén a könyvtár 13,289 kötetet (illetőleg számot) tartalmazott, még pedig: 1. angol 9175; 2. német 2610; 3. francia 610; 4. olasz 178; 5. hollandi 120; 6. orosz 103; 7. magyar 78; 8. svéd 68; 9. dán 65; 10. cseh 63; 11. spanyol 48; 12. lengyel 46; 13. finn 25; 14. indiai 23; 15. görög 22; 16. latin 8; 17. portugál 7; 18. flamandi 6; 19. izlandi 6; 20. oláh 6; 21. norvég 5; 22. horvát 5; 23. héber 3; 24. esperanto 3; 25. friziai 2; 26. welsh 2; 27. szerb 1 és 28. ruthén 1.

Ez adatok szerint hazánk nagyon szépen van itt képviselve s 28 nyelv között a 7 ik helyen áll, daczára annak a közönyösségnek, melyet e téren is, évtizedek óta, jobb ügghöz méltó következetességgel tanusítunk.

A magyar munkák közt ott van Lemouton Emilia fordításának 5 kötete, a Kisfaludy-Társaság egynehány kiadványa és a Dr. Voinovich Géza javított kiadásából is egy kötet (1902); a Magyar Shakespeare-Tár összes füzetei és azonkívül több apróság,

mint például Kertbeny értekezése az Athenaeum 1874-diki folyamából, Székely József «Shakespeare»-je a Magyar Tháliában, egy könyvismertetés a Budapesti Szemléből stb.

A magyar, illetőleg magyarországi munkák közt van «Hamlet» tót fordítása is «Hviezdoslav» tollából, mely Turócz-Szent-Mártonban jelent meg 1903-ban.

A könyvek igen csinos üveges szekrényekben vannak fölállítva és az egész szoba, díszítések és bútorszat kitűnő ízlésre és nagy költségre vallanak.

A könyveken kívül a híres drámaíró számos arcképe és egy-két szobra, egy kis érem- és cliché-gyűjtemény és a stratford-on-avoni sírkő feliratának másolata is láthatók, mely utóbbiban a költő átokkal sújtja azt, ki csontjait megháborgatni merészelné.

A mondottakból láthatjuk, hogy a könyvtár sokkal gazdagabb a stratford-on-avoninál és vetekedik még a British Museum Shakespeare könyvgyűjteményével is. Több jel arra vall, hogy jobban ismerik azt talán külföldön, különösen Amerikában, mint magában Angliában, mert az amerikaiak valóságos zarándokhelynek tekintik és fölkeresik azt útjukban Stratford-on-avonba.

Birmingham a warwicki grófságban van, közel Shakespeare születési és temetkezési helyéhez és a grófságnak fővárosa, Londontól két órányira van vasúton.

A magyar könyvek lajstromából meggyőződhetik mindenki, hogy sok hiányzik még onnan, a mi már megjelent nálunk. Hiszen még a Kisfaludy Társaság kiadványai sincsenek meg ott teljes számban. Azért azt ajánlanám, hogy az illető társulatok, szerzők, kiadók és a Shakespeare-cultus egyéb hívei küldjék el ajánlékaikat, hadd lássa a világ, mint tisztelik a költőt még a távol Magyarországból is. A csomagok ily cím alatt küldendőek:

*The Chief Librarian
Central Free Library*

England.

Ratcliffe-Place

Birmingham.

Látogatásom alkalmával a könyvtár tisztviselői igen el voltak foglalva az idei Shakespeari Festival-hoz özőnlő látogatókkal és a Shakespeare Memorial Library Committee éppen akkor tartotta évi ülését, különben szorgosabban kutattam volna a kiállítás kincsei közt, a melyek mindenkinek szabad használatára állanak, de persze kellő ellenőrzéssel.

Mint értesültem, a városi tanács egyetlen gyűjteményért, a Foster-féle «grangerized» convolutum köteteké. t 500 font sterlinget (12,000 koronát) fizetett.

A helyi lapokban nemrég közölt évi jelentés szerint az elmúlt év folyamában 635 kötettel gyarapodott a könyvtár, köztük francia, német, cseh, hollandi, finn, görög, magyar, orosz, szerb és spanyol munkákkal, melyeknek beszerzésére körülbelül 72 font sterlinget (tehát körülbelül 1728 koronát) fordítottak. A könyvtár jelenlegi állománya 13,924 kötet, melynek értéke körülbelül 3,137 font sterlingre (75,288 koronára) van becsülve. Az év folyamában 1,318 olvasó 2,573 munkát használt angol, hollandi, esperanto, francia, német, héber, latin, lengyel, orosz és szerb nyelveken. Az összes költségek levonása után a pénztár-maradvány körülbelül 111 font sterling (2,664 korona).

(London)

Kropf Lajos.

Mégegyszer: «Shakespeare mirőlunk.»

(M. Sh.-Tár. III. köt. 312—14. l.)

Kropf Lajos úr, noha Richard Knolles és Martin Fumée könyveiről maga is föltételezi, hogy Shakespeare olvashatta azokat, mégis azt vallja, hogy Shakespeare nagyon keveset tudhatott rólunk. Ezt magam is állítom; hiszen kimutattam, hogy egész nagy munkájában csak háromszor emlékezett meg rólunk; erre nézve tehát nincs különbség felfogásunkban. De nem szabad elfelednünk, hogy Shakespeare nagy életet élt, érintkezett Erzsébet udvarának nagy embereivel, tehát Európa nagy államainak nagy eseményeiről bizonyosan tudott. Ilyen nagy esemény volt Rudolfnak a tróntól való megfosztása.

Hogy Shakespeare a «Hungarian» szó alatt nem egyszerűen «hungry»-szójátékos éhes embert értett, azt a szó nagy kulturális történelmi tartalma bizonyítja. Ismétlem: a magyar-török háborúban járt angol kalandorokat nevezte az ő kora «Hungarian»-nek. Erre elég idéznem cikkem¹-ből a Hart citálta egykorú verset:

So sharp and meagre that who should them see
Would swear they lately came from Hungary.

Különben a «Humphrey» keresztnév is adott alkalmat a «hungry» szóval való játékokra, de azért «Humphrey» soha sem jelent éheset. Maga Shakespeare is használta ezt a szójátékot.²

¹ Shakespeare mirőlunk, Magyar Shakespeare-Tár I. köt. 3. füzet 201. l.

² III. Richard IV. 4. 176. sor.

Hogy az ú. n. *Humphrey Hour* idejében III. Richárd alatt az éhenkórászok sétálgattak a szent Pál székesegyházban gloszteri Humphrey herceg († 1447) vélt síremléke előtt, azt Hamilton Thomson, az Arden-Shakespeare kiadásban megjelent III. Richárd magyarázója nagyon szépen kifejti. Csak hogy ezek a «napnál ebédelők» éppen olyan kevésbé voltak «Hungarianek», mint «Humphreyenek», lévén az a síremlék nem is a Humphrey hercegé. A Lupton-féle, 1632-ben a szent Pálban sétáló Hungarianek persze hogy a napnál ebédelték és ép azért ragadt rájuk a Hungarian név, mert már az 1598-ik évi Magyarországból hazatért angol kalandorok is bizonyosan éheztek: hungryk és Hungarianek voltak egyszerre. Nyílt ajtót tör be Kropf úr, mikor bizonyítgatja, hogy a «Hungarian» nem jelenthet magyart. Persze, hogy nem. Czikkemben én is ezt bizonyítottam: Shakespeare nem szídal-mazhatott bennünket. Nála a «Hungarian» angol kalandort jelent, a ki Magyarországon járt. Hogy ez a kalandor éhes vagy szomjas volt-e, az egyre megyen. Különben is Bardolph inkább szomjas, mint éhes. A Hungarian ép oly történelmi tartalmú, sőt kulturtörténelmi tartalmú szó, mint a Humphrey-Hour. A ki — és itt is csak második jelentését — szótárakban keresi, az könnyen téved, noha még ekkor sem szabad a szójátékos második jelentést az első fölé helyezni. Shakespeare a Hungarian szóban ép oly bizonyosan magyar földről hazakerült angolt értett, mint a hogy I. Jakab Sir Francis Mitchelnek, a kinél Bethlen Gábor felől kérdezősködött, nem ezért mondta «Hungarian», mivel Sir Francis éhes volt, hanem mert Magyarországon járt.*

Az aranybulla ellentállásra jogosító záradékáról persze, hogy Shakespeare alig tudhatott valamit; de hát én sem szóltam róla, tehát nem is kell védekeznem miatta. De nem említettem I. Rákóczi György fiát: Zsigmondot sem, a ki a «téli királynak», vagy mondjuk pünkösdi királynak, pfalzi Frigyesnek a leányát feleségül vette 1651 jun. 18-án. Ez a Zsigmond persze nem juthatott az akkor

* Lásd erről fönt említett czikkem idézett lapját. Kétségtelen ezek után, hogy Hungarian «magyarnak» fordítandó — de csak a magyar földön járt angol kalandorra való célzással. Így fordítják németek és francziák a benne rejlő «quibble» — de egyszersmind a benne élő kulturhistóriai tartalom teljes mellőzésével. Csak Halm A. így: O, du Kroat voll niederer Sinnes, nyilván a szintén világot bejárt horvát zsoldos pandurokra célzással. A fordítások fönttartják a sértést, én nem üres szójátékkal, hanem a szó történelmi tartalmának kimutatásával éltem, követve Hart tanítását.

már régóta halott Shakespeare eszébe, a mint itt megmagyarázhatlan módon Kropf úr rágondolt. A kire Shakespeare gondolhatott és a kire én is gondoltam, az eme II. Zsigmondnak (csak a sorrend miatt nevezem így) az öregapja volt, I. Zsigmond. Ez a kapzsi és házsártos ember a töröktől vásárolt fejedelemségét 1608-ban Báthori Gábornak kellő haszonnal eladta. Egyébiránt egy szóval sem említettem, hogy a shakesperei «One Ragozine, a most notorious pirate» alatt ezt az I. Rákóczi Zsigmondot kell érteni. Ki is mondtam határozottan, hogy a *Ragozine* helyeket nem sorolom Shakespeare bizonyosan magyar vonatkozásai közé.¹ Különben ép most gondolok rá, hogy a Ragozineben talán az olasz ragazzo, ragazzone (ifjú, kamasz-legény) rejlik.

Kropf Lajos úr helyreigazító cikkének talán a legnagyobb tollhibája, hogy szerinte «a földönfutó Dr. Basirius Izsák a szintén földönfutó II. Jakab angol király híve jutott Gyulafehérvárra». II. Jakab angol király 1688-ban lett földönfutóvá, a mikor Basirius már régen (1576-ban) meghalt. Basiriust, I. Károly udvari papját a forradalmi mozgalmak űzték ki Angliából és így hívta meg 1654-ben II. Rákóczi György tanárnak. 1655–61-ig tanított nálunk 1800 forint fizetéssel előbb Gyulafehérvárott, majd Kolozsváron. Ha a főnti hely «szintén» szava elé a «33 évvel később» betoldást megengedi Kropf Lajos úr, minden kétértelműség és anachronizmus eltűnik. De Basirius még így is nem mint II. Jakab hanem mint I. Károly híve indult földönfutó útjára, lévén Jakab herceg akkor, 1649-ben még csak 16 éves gyereke. A mi pedig a *Gongorian* contra *Hungarian* szóalakot illeti, hát igaz, hogy lehet sajtóhiba, «a G betű igen közelesvén a szedő H betűs rekeszéhez», de viszont az *u* elég messze esik az *o* tól. De ne kiesinyeskedjünk. A *Gongorian* szó «puzzle» a Shakespeare magyarázóik szemében; én iparkodtam megmagyarázni, ha esetleg a «Quarto reading»-nek van igaza. *Hart* szerint a *Gongorian* kifejezés «is incapable of explanation» — én megmagyarázni próbáltam Shakespeare korának és művének szellemében.² Ha a *Gongorian* sajtóhiba, magyarázatom felesleges; de ha nem az, űrt pótol legalább addig míg jobbat nem kapunk.³

Bodógi Lajos.

¹ U. o. 182. l. és 1 jegyzet.

² U. o. 206. lap.

³ A Kaufmann Fülöp-féle fordítás komolyan veszi a «sajtóhibát» és így hangzik: «Ha, schnöd gongarscher Wicht.»

HIVATALOS KÖZLEMÉNYEK.

A Shakespeare-Bizottság jegyzőkönyvéből.

Az 1910. jan. 21-iki ülésből:

1. Az elnök jelenti, hogy gróf Apponyi Albert megköszönte Bayer József munkájának tiszteletpéldányát. Hasonlóképen megköszönte a weimari Shakespeare-Gesellschaft a neki megküldött magyar Shakespeare-ianákat s kérte még a bizottság ügyrendjét is. Megköszönte továbbá — Erődi Béla úr útján — a stratfordi Shakespeare-intézet is a neki megküldött Shakespeare-Tárt.

3. Vargha Gyula bemutatja Ruttkay Vilmos londoni gazdasági tudósító levelét, mely a stratfordi polgármester értesítése alapján jelenti, hogy az ottani ereklyemúzeumban igenis van magyar nemzeti zászló, még pedig 1907 márczius 12-ike óta. Ezzel Szávay Gyulának ez ügyben beérkezett felszólítása tárgytalanná lett.

5. Következett az új magyar Shakespeare-kiadás Alexander Bernáttól való tervezetének tárgyalása. Minthogy Ferenczi Zoltán e tárgyban külön tervezetet dolgozott ki, e kettőnek összehasonlítására és egyeztetésére az elnökből, az előadóból, Beöthy Zsoltból és a két tervezetkészítőből álló bizottság küldetik ki, mely ez ügyben legközelebb jelentést tesz.

6. Végül elhatároztatik, hogy a bizottság a Kisfaludy-Társaság plénumának azt fogja javasolni, hogy az elhunyt Gyulai Pál és Szűry Dénes helyébe Kozma Andort és Pekár Gyulát válassza meg a bizottság belső tagjaivá.

Az 1910. április 6-iki jegyzőkönyvből:

3. Jónás Károly úr beterjeszti az idei matinékről szóló számadásokat, melyek szerint az öt matiné tiszta jövedelme 965 K. 40 fillér.

5. Az elnök bemutatja Szalay Imre muzeumigazgató levelét a Szűry Dénes hagyatékában levő Shakespeare-ianákra nézve. Fel

fog kéretni Ferenczi Zoltán, adjon véleményt, vajjon e könyvek megszerzése érdekében érdemes-e a bizottságnak lépéseket tenni.

Az 1910. máj. 4-iki ülésből:

1. Az elnök megnyitván az ülést, megemlékezik az Alexander Bernát 60. születése napja alkalmából rendezett jubileumi ünnep-ről. Indítványozza, hogy ez alkalomból a Shakespeare-bizottság is, mely oly sokat köszönhet Alexander tevékenységének, üdvözlje őt és nagy érdemei iránti elismerésének jegyzőkönyvileg adjon kifejezést. Egyhangú éljenzéssel elfogadtatik, a miért a jelenlevő Alexander Bernát hálás köszönetet mond.

2. Az elnök bemutatja Ferenczi Zoltán jelentését a Szűry Dénes hagyatékában levő Shakespeare-iának dolgában. A bizottság elhatározza, hogy a Nemzeti Muzeum igazgatójának ez ügyben a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett előterjesztését támogatni fogja és köszönettel fogja venni, hogyha e Shakespeare-iának hozzá fognak juttatni.

3. Az elnök bemutatja a Deutsche Shakespeare-Gesellschaft levelét, melyben ez megköszöni a neki elküldött magyar Shakespeare-iákat, a maga részéről pedig megküldi a weimari Shakespeare-bizottság könyvtárának jegyzékét.

4. Az elnök megemlékezvén az utolsó Shakespeare-matinée nagy sikeréről, indítványára a bizottság köszönetet mond Alexander Bernátnak és Hevesi Sándornak, kik annak rendezése körül fáradoztak. Egyúttal elhatározza, hogy köszönőlevél irassék Somló Sándornak, a Színművészeti Akadémia igazgatójának és Gy. Alexander Erzsí úrhölgynek, a ki énekével járult hozzá az előadás sikeréhez. A bizottság továbbá megkéri Somló Sándort, fejezze ki köszönetét az előadáson résztvett színiakadémiai növendékeknek is, a kiknek részére 200 K. jutalom szavaztatik meg, mely összeg szétosztására ugyanő fog felkéretni. Az előadás 649 K. 30 fillért kitevő jövedelméből megmaradó összeg a bizottság pénztárába fog beszolgáltatattatni.

6. Tárgyalásra kerül az új Shakespeare-kiadás módosított tervezete. E tervezeten Ferenczi Zoltán, Beöthy Zsolt, Bayer József, Alexander Bernát és az elnök hozzászólása után a következő módosítások eszközöltetnek:

Az 1. pont 2. sorában *öttagú* helyett *teendő*: *négytagú*.
A választ szó után ez *teendő*: *melynek elnöke a Shakespeare-bizottság elnöke*. A vállalat szerkesztőjét *ugyancsak a Shakespeare-*

bizottság választja a szerkesztőbizottság tagjai közül. A 3. sor kimarad. A 9. pont második sorában kimarad e szó: «maga».

Elhatározzatik, hogy az így módosított szöveg kinyomandó és a Kisfaludy-Társaság legközelebbi zárt ülése elé terjesztendő tárgyalás végett.

Az 1910. évi június 2-iki ülésből:

1. Az elnök Radó Antal távollétében a jegyzőkönyv vezetésére felhívja Ferenczi Zoltán rendes tagot.

2. Olvastatik a Shakespeare-kiadás szabályzata és ezt a múlt ülésen már elhatározott módosításokkal az ülés oly hozzáttétellel erősíti meg, hogy a szerkesztőbizottság az elnökön kívül hat tagból álljon.

5. Elnök indítványozza, hogy, noha az új Shakespeare-kiadás szabályzatát a Kisfaludy-Társaság csak mai ülésén fogja letárgyalni, de nem kétséges, hogy főelveiben elfogadja, tehát a bizottság válassza meg már most a szerkesztőbizottságot, hogy erről a szabályzat elfogadása után jelentést lehessen tenni a Kisfaludy-Társaság zárt ülésén, minthogy ezt a zárt ülésnek meg kell erősítenie s ha ez máról elmarad, akkor csak szeptemberben történhetik meg a megerősítés. Az ülés az indítványt elfogadja és a szerkesztőbizottságba a következő hat tagot választja meg: Alexander Bernát, Beöthy Zsolt, Bayer József, Heinrich Gusztáv, Radó Antal, Ferenczi Zoltán.

Az 1910. október 5-iki ülésből:

1. Az elnök megnyitván az ülést, mindenekelőtt kegyeletos szavakkal emlékezik meg Katona Lajosnak, a bizottság nagyérdemű tagjának elhunytáról. Indítványozza, hogy a bizottság jegyzőkönyvében fejezze ki a veszteségen való részvétét és ezt közölje az elhunyt özvegyével is. Elfogadtatik.

3. Bayer József indítványozza, hogy a Shakespeare-Tár 1911-től fogva évenként hat füzetben jelenjék meg, összesen 30 ívnyi terjedelemben. A bizottság felkéri, hogy erről a költségekre is részletesen kiterjeszkedő javaslatot terjesszen a legközelebbi ülés elé.

5. Bayer József jelentést tesz a szerkesztőbizottság által rábízott revíziós munkáról: V. *Henrikről*, *Julius Caesarról* és *Lear*-ról. Hasonló jelentést tesz Hegedüs István a *Romeo és Julia* rábízott revíziójáról. Mindkét jelentés a szerkesztőbizottság elé utaltatik.

6. Ferenczi Zoltán jelenti, hogy a Szüry Dénes-féle könyv-

tárban volt Shakespeare-iánákat az Egyetemi Könyvtár Shakespeare-szobája számára megvásárolta. Öröndetes tudomásul szolgál.

7. Jónás Károly gondnok jelenti, hogy a Shakespeare-bizottságnak a Földhitelintézet 1910 június 30-án lezárt kimutatása szerint 2893 K. vagyona volt.

Az 1910. november 21-iki ülésről:

2. Alexander Bernát indítványozza, hogy az 1911. évi matinéek a következő napokon tartassanak: Január 29, február 12., 19., 26. és márczius 5. Elfogadtatik.

Ugyanő bejelenti, hogy azok a felolvasások, melyekből a matinéek tárgysora össze volna állítható, a következők: Hevesi Sándor: A középkori színpad. Bodrogi Lajos: A fehér és piros rózsza harcza. Finánczy Ernő: Shakespeare és az iskola. Angyal Dávid: Shakespeare szonettjei. Lukács György: Shakespeare utolsó drámainak stílusa. Solymossy Sándor: A néplélek felfogása Shakespearenél. Várdai Béla: Falstaff és első magyar ábrázolója. Szemere Samu: Shakespeare és Giordano Bruno. Heinrich Gusztáv: Pyramus és Thisbe. Hegedüs István: Shakespeare és Seneca. Vojnovich Géza: Othello. Haraszi Gyula: Shakespeare-i témák a francia irodalomban Shakespeare korában. Rózsa Dezső: Marlowe. Czeke Marianne, meg nem határozott tárgyú értekezés.

Az elnökség felhatalmaztatik, hogy ezekből a végleges műsort állítsa össze.

A MAGYAR SHAKESPEARE-IRODALOM AZ 1910. ÉVBEN.

a) Fordítások.

- Shakespeare. Macbeth. Tragédia.* Fordította Szász Károly. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Péterfy Jenő. 2. kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 40.) Budapest, 1910. Franklin-t. (8 r. 144 l.) 1 K 40 f.
- Shakespeare. III. Rikárd.* Fordította Radó Antal. (Magyar Könyvtár 597—598. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (16 r. 131 l.) 60 fill.
- Shakespeare szonettjei* 27, 29, 30, 32, 38, 39, 43, 46, 47, 54. Ford. Lőrinczi (Lehr Zsigmond). Közli Tolnai Vilmos. *Magy. Shakespeare Tár* 114—120. l.

b) Értekezések, apró cikkek és könyvbírálatok.

- Albus. Shakespeare «Velencei Kalmár»-ja.* Vasmegyei Hirl. 41. sz. (A szombathelyi színház előadásának bírálata.)
- Angyal Dávid. A beteg Hamlet.* (Alexander-Emlékkönyv. 213—220. l.)
- B. J. Az Imogén történetnek egy magyar feldolgozása.* *Magy. Shakespeare-Tár* 121—129. l.
- B. L. Shakespeare mint színházbérő és részvényes.* U. o. 69—72. l.
- B. L. Shakespeare körül.* U. o. 238—240. l.
- Balassa Imre. Shakespeare nálunk.* Művész. Almanach. 50—54. l.
- Barabás Abel: Új Shakespeare-kérdés.* Budap. Hirl. 295. sz.
- Bárdos Arthur. A makranczos hölgy és a Vigszínház.* Nyugat. I. 207. l.
- Bayer József. Shakespeare drámái hazánkban.* 1909. 1—2. k. — *Ism. Dr. Kaluza M.* (Zeitschrift für französische und englischen Unterricht. Berlin, 1910. 183—6. lap). — *Bodrogi Lajos. Bajai Hirlap.* 1910. 6—7. sz. tárcza. — *Babits Mihály. Nyugat.* I. 783—785. l. — *Gyulai Ágost.* Budap. Szemle. 142. köt. 146—156. l. — *Radó Teréz. Revue de Hongrie.* VI. 425—429. l. — *ly. Uránia* 94—96. l. — *Váczy János. Századok* 670—675. l. — *Váradi Antal. Egyetértés* 3. sz. és *Magyarország* 18. sz. — *p. i. Neues Pester Journal* 17. sz. — *Sebestyén Károly.* Budap. Hirl. 43. sz. — *Rövid ism. Vasárn. Ujs.* 5. sz. — *Radó Antal. Literar. Echo* 12. köt. 1339. l. — *Dr. Kiss Ernő.*

- Erdélyi Lapok. 8. sz. — A kolozsvári Shakespeare előadásokra vonatkozó részlet van közölve. U. o. 3. sz.
- Berzeviczy Albert.* A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben. (Olcsó könyvtár 1557—1560. sz.) Budapest, 1910. Franklin-t. (16 r. 192 l.) 80 f. — *Ism. R. Pester Lloyd* 264. sz. — Budapest 283. sz. — *Dr. M. Kaluza*: Zeitschrift für franz. u. engl. Unterricht 1910., 572—3. l.
- Berzeviczy Albert.* Shakespeare II. Rikárdja. Magy. Shakespeare-Tár 81—97. l.
- Cholnoky Viktor.* A Shakespeare kérdés. Pesti Napló 31. sz.
- Császár Imre.* III. Rikárd király. Budap. Hirl. 264. sz.
- E. A.* The Shakespeare problem. 1909. — *Ism. bl.* «A legeslegújabb Baconista» címmel Magy. Shakespeare-Tár 72—74. l.
- Ferenczi Zoltán.* Shakespeare és Petőfi. U. o. 1—24. l.
- Gineverné Győry Ilona.* Shakespeare Londonban. Nyolczadik Henrik. Budap. Hirl. 243. sz.
- Goll.* Forbrydertyper hos Shakespeare. 1910. *Ism. Pesti Napló.* 181. sz. 18—19. l. «Szépirodalom és kriminalistika» címmel.
- Gulyás Pál dr.* Voltaire és Shakespeare. Magy. Shakespeare-Tár. 25—44., 98—113. l.
- Harmos Sándor dr.* Hamlet és Bánk bán. (Alexander-Emlékkönyv 291—296. l.)
- Harris, Frank.* The Man Shakespeare. — *Ism. cs. p. j.* «Shakespeare a férfi» címmel. Erdélyi Lapok 6. sz. — Részlet a fenti munkából. Budap. Hirl. 62. sz. «Különfélék» között.
- Hegedüs Gyula.* A «Makranczos hölgy»-ről. Pesti Napló 10. sz.
- Heinrich Gusztáv.* Az ál-Shakespearei drámák. Philol. Közl. 617—671. l. (Külön is megjelent 8-r. 59. l.)
- Hellebrant Árpád.* A magyar Shakespeare irodalom az 1909. évben. Magy. Shakespeare-Tár. 157—160. l.
- Irving William.* Shakespeare szülőföldjén. (Angolul és magyarul.) Világszerte 1. sz.
- Ivánfi Jenő.* Shakespeare-kultusz. Az Ujság 32. sz.
- Dr. Mac Kaluza* (Königsberg). Magyar Shakespeare-Tár II. k. Ismertette: Zeitschrift für französischen und englischen Unterricht Berlin. Sechstes Heft. 572—5. l.
- Katona Lajos dr.* Shakespeare Cymbelinje, Magy. Shakespeare-Tár 161—181. l.
- Kemény Julius*: Shakespeare im Nationaltheater. Budap. Tagblatt 306. sz.
- Kropf Lajos.* Hobby-horse. Magy. Shakespeare-Tár 151—153. l. — *Solymossy Sándor.* Még néhány szó a Hobby-horse-ról. U. o. 229—233. l.
- Kropf Lajos.* Nine-men's Morris. U. o. 153—154. l. és 237. l.
- Lamb Károly és Mária.* Shakespeare-mesék. Angolból fordította, bevezetéssel és Shakespeare életrajzával ellátta Mihály József. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1910. Franklin-t. (8-r. XIX, 361 l.)
- Londesz Elek.* Ismeretlen magyar Shakespeare-kutató. (Egy lángeszű ember elzüllése.) Pesti Napló 67. sz. (Kovács Gusztávról.)

- Lőrinczi (Lehr)* Zsigmond levelezése Szász Károlylyal és Győry Vilmossal a sonettek fordítása ügyében. Közli rf. Magy. Shakespeare-Tár 234—237. l.
- Lütgenau, Franz.* Shakespeare als Philosoph. Leipzig, 1909. Ism. Dr. R. L. Pester Lloyd 73. sz.
- Majos Jenő* Shakespeare a magyar irodalomban. Élet 7. sz.
- mt.* A párisi Shakespeare-bizottság felolvasásai és a Shakespeare-színház francia társulatának előadásai. Magy. Shakespeare-Tár 74—76. l.
- mt.* Az «Ahogy tetszik»-nek a francia Shakespeare bizottság-rendezte előadása. U. o. 149—151. l.
- (n.)* Shakespeare, a tanu. (Új kutatások.) Színjáték 79—82. l. (Wallace W. kutatásairól.)
- Péchy Gyula.* A Nemzeti Színház Shakespeare-műsora. 1837—1867. Magy. Shakespeare-Tár 45, 130—136, 218—221, 302. l.
- Radó Antal.* A nevek Shakespeare-nél. U. o. 182—197. l.
- Radó Antal.* Új és régi Shakespeare-fordítások. Magy. Nemzet 30. sz.
- Raleigh Walter.* Shakespeare. Ford. Czeke Marianne dr. 1909. — Ism. ly. Uránia 143. l. — B. L. Magy. Shakespeare-Tár 49—52. l.
- III. Rikárd a Nemzeti Színházban. 1. Alexander Bernát. III. Rikárd. 2. Bárdos Artur. Az előadás. Színjáték 185—190. l.
- Sebestyén Károly.* Shakespeare római tragédiái. Alexander-Emlékkönyv 595—612. l.
- Shakespeare.* III. Richard. Szomorújáték 5 felv. Ford. Radó Antal. Felújították a Nemzeti Színházban 1910. nov. 12. — Ism. Porzolt Kálmán. Pesti Hirl. 271. sz. — S. E. Pesti Napló 270. sz. — Keszler József. Az Ujság 270. sz. — Szilágyi Sándor. Budap. Napló 269. sz. — B. L. Magy. Hirlap. 271. sz. — T. Sz. Egyetértés 270. sz. — yK. Alkotmány 270. sz. — M. J. Világ 196. sz. — l. l. Neues Pester Journ. 270. sz. — R. Pester Lloyd 270. reg. sz. — a. Budap. Hirl. 270. sz. — Alexander Bernát. Vasárn. Ujs. 48. sz. — Magyar Nemzet 266. sz. — m. j. Renaissance 542. l.
- Shakespeare.* Makranczos hölgy. Vigjáték 5 felv. Ford. Zigány Árpád. Először adták a Vígsházban jan. 15. — Ism. Bródy Miksa. Magy. Hirlap. 13. sz. — Keszler József. Az Ujság 13. sz. — Bárdos Arthur. Egyetértés 13. sz. — Magyar Elek. Magyarország 13. sz. — p. k. Pesti Hirlap. 13. sz. — v. g. Budap. Szemle 141. köt. 441—445. l. — Zigány Árpád. Renaissance 87. l. — Flaccus. Élet 4. sz. — Bárdos Arthur. A Makranczos hölgy és a Vígsház. Nyugat I. 207. l.
- Shakespeare.* Szentivánéji álom. Ism. v. g. Budap. Szemle 141. köt. 441. l.
- Shakespeare.* A Szentiváni éji álom. A Szigligeti színház szinpadán először adták 1910. szept. 26. — Ism. Dutka Ákos. Nagyvárad 220. sz.
- Shakespeare.* Vihar. Ism. Élet 17. sz. — Alexander Bernát. Vasárn. Ujs. 17. sz. — B. L. Kritika. 81. l. — Alfa. Budap. Hirl. 97. sz.

- Shakespeare.* La tragédie de Macbeth. Trad. par Maurice Maeterlinck. Paris, 1910. Ism. Bodrogi Lajos. Magy. Shakespeare-Tár 222—228. l.
- Shakespeare, a házasság-szerző.* (Új Shakespeare adatok.) Pesti Napló 54. sz.
- Solymossy Sándor dr.* Legújabb Shakespeare-leletek. Magy. Shakespeare-Tár 137—146. l.
- Swinburne, A. C.* Three plays of Shakespeare. 1909. — Ism. Dr. Szántó Kálmán. U. o. 52—63. l.
- Sz. Z.* Shakespeare-kultusz. Pesti Hirl. 30. sz.
- Szerepvázlatok III.* Rikárból. (Ivánfi Jenő. III. Rikárd. Jászai Mari. Margit királyné. Beregi Oszkár. Richmond.) Színjáték 168—170. l.
- Szini Gyula.* Salométól Macbethig. Pesti Napló 172. sz.
- Szini Gyula.* Shakespeare és Balzac. Színjáték 205—207. l.
- Szomory Emil.* III. Rikárd. (Főpróbán.) Az Ujság 269. sz.
- Tolnai Vilmos.* Shakespeare magyar szonett-fordításainak történetéhez. Magy. Shakespeare-Tár 114—120. l.
- Vajda Ernő.* Shakespeare színpadja. Élet 16. sz.
- Várnai Sándor.* Shakespeare madarai. U. o. 22. sz.
- Weber Arthur.* Döbrentei Macbeth fordításáról. Magy. Shakespeare-Tár 147—149. l.
- Wolff, Dr. Max J.* Shakespeare. München. 1907—8. Ism. Weber Arthur. U. o. 63—68. l.
- Yolland Arthur.* Shakespeare és a biblia. U. o. 198—215. l.

Összeállította: *Hellebrant Árpád.*

A Shakespeare-bizottság tagjai

Elnök: Berzeviczy Albert

Igazgató: Alexander Bernát

Előadó: Radó Antal

Szerkesztő: Bayer József

Belső tagok:

Gróf Apponyi Albert	Lévay József
Beöthy Zsolt	Pekár Gyula
Ferenczi Zoltán	Rákosi Jenő
Haraszi Gyula	Riedl Frigyes
Hegedűs István	Somló Sándor
Heinrich Gusztáv	Vargha Gyula
Jánosi Gusztáv	Váradi Antal
Kozma Andor	Dr. Yolland Arthur

Külső tagok:

Bodrogi Lajos	Ruszt József
Dr. Gyulai Ágost	Dr. Sebestyén Károly
Hevesi Sándor	Tóth Imre

Dr. Voinovich Géza

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

SHAKESPEARE ÖSSZES SZINMŰVEI.

Először kiadta a Kisfaludy-Társaság.

Fordították: *Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Győry Vilmos, Lévy József, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály.*

JAVÍTOTT KIADÁS.

Sajtó alá rendezte, az életrajzot és tanulmányokat írta

DE VOINOVICH GÉZA.

Hat kötet. Ára diszes vászonkötésben 30 K.

Tartalom: I—II. kötet. Tragédiák. III—IV. kötet. Történeti szinművek.
V. kötet. Vigjátékok. VI. kötet. Regényes szinművek.

SHAKESPEARE DRÁMÁI HAZÁNKBAN

Írta

BAYER JÓZSEF.

Két kötet.

A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minister anyagi támogatásával
kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága.

Ára a két kötetnek fűzve 18 K.

SHAKESPEARE HAMLETJE.

Írta

ALEXANDER BERNÁT.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára fűzve 6 K, vászonkötésben 8 K.

MAGYAR SHAKESPEARE-TÁR

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER
TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG SHAKESPEARE-BIZOTTSÁGA

SZERKESZTI

BAYER JÓZSEF

BUDAPEST

KILIAN FRIGYES UTÓDA BIZOMÁNYA

IV. ker., váczi-utca 32. sz.

1911

Ára 1 korona 75 fillér.

A Magyar Shakespeare-Tárt a Shakespeare-bizottság megbízásából szerkeszti Bayer József, de a folyóirat tartalmáért egyedül ő felelős.

Szerkesztő lakása : Budapest, II. Török-utca 4.

TARTALOM-JEGYZÉK.

Értekezések.

<i>Bodrogi Lajos</i> : A fehér és piros rózsza háborúja Shakespeare első tetralogiájában	81
A hozzávaló leszármazási táblázat (lásd melléklet).	
<i>Lukács György</i> : Shakespeare és a modern dráma	119
<i>Várdai Béla</i> : Falstaff és első magyar ábrázolója, <i>Szentpétery Zsigmond</i>	133

Irodalom.

<i>C. F. Tucker Brooke</i> : The Shakespeare Apokrypha. Ism. <i>Kropf Lajos</i>	150
<i>W. Pfeiderer</i> : Hamlet und Ophelia. Ismerteti <i>Elek Oszkár</i> ..	151
<i>Dr. Fr. Lütgenau</i> : Shakespeare als Philosoph. Ismerteti <i>Elek Oszkár</i>	153

Vegyesek.

Shakespeare körül. <i>bl.</i>	155
-------------------------------------	-----

Megjelenik évente négyszer : februárius, május, október és december 1-én öt-öt ives füzetekben. Négy füzet egy kötet.

Előfizetési ára 6 kor., egyes füzet ára 1 kor. 75 f.

Az előfizetési pénzek Kilián Frigyes utóda könyvkereskedésébe küldendőek
Budapest, IV. Váci-utca 32. szám.

A PIROS ÉS A FEHÉR RÓZSA HÁBORUJA SHAKESPEARE ELSŐ TETRALOGIÁJÁBAN.

(Felolvastatott 1911. febr. 26-án.)

I.

A középkori katolikus Angolország elismerte a legitimitásnak, a korona törvényes öröklési sorrendjének az elvét, de a nagyobb hatalom, a nyers erő nyomása alatt sokszor megtagadta. Ha a támadó hatalom gyengébb volt a védekezőnél, ez a megtagadás csak elméletben, vagy céltalan lázongásokban nyilvánult meg; ha erősebb, dinastiaváltozásban.

A nagy hódító már II. Vilmos (1087—1100) kinevezésével megsértette ezt az elvet, mikor idősebb fiának, Róbertnek csak a normandiai hercegséget juttatta; I. Henrik (1100—35) pedig a jogát érvényesíteni akaró Róbertet a Tinchebrai mellett kivívt diadal után trónjától és szabadságától fosztotta meg.

Az elv megsértése blois-i Istvánban, I. Henrik leányági unokaöccsében talált boszulót, a ki Henrik leányát, a császári özvegyet (első férje V. Henrik német—római császár), Matildot szorította le a trónról, úgy hogy tizenkilenc évig kellett várnia, hogy második férjének sisakjelvénye:¹ a rekettyeágak, fia királyi koronájából sarjadzanak ki. Ez az első Plantagenet, II. Henrik (1154—89), jelvénye uralma alá fog-

* Ez a sisakjelvény a plantagenet, a plantagenista, a mely után 1485-ig, a Tudorok trónraléptéig Plantagenetnek nevezte magát az uralkodó norman-anjou család. Az ilyen, egyes személyeket vagy családokat megkülönböztető jelvények: badge-k vagy cognizance-ok zászlókon, lótakarókon is helyet foglalhattak. Ilyen *badge* volt a fehér rózsza, meg a piros rózsza is.

lalta atyja, anyja és felesége, aquitaniai Eleonóra jogán Franciaország jó kétharmadát, de ez a nagy hatalom nem mentette meg Becket érsek gyilkosát, hogy fiai a legitimitás kétségbevonásával koronájától megfosztani ne akarják. A rekettye-ág mégis szerencsésebb volt a XV-ik századi fehér és piros rózsánál: az apa halála után a fiúk örökölték és családjuk Plantagenet nevében századokig megtartották.

Ám a legitimitás elvét ez a családi örökségbe átment közös jelvény sem biztosította. Földnélküli János meggyilkoltatja unokaöccsét, hogy uralkodásának ne lehessen törvényes akadály. A francia terület elvesztése, az angoloknak Bouvines mellett (1214 júl. 27.) véres veresége voltak gyümölcsei ennek a gonosztettnek. A vérfürdő kereszttségében egyesült az elnyomott angolszász és a hódító norman: megszületett az angol nemzet.

A szász nem volt többé «eb», a normán «zsarnok» és a két néptörzs immáron mint nemzet vívja ki a «Magna Chartát» a pápa nevében is törvénytelennek mondott királytól.

Hogy most az angol nagyok idegen uralkodót, a francia VIII. Lajost akarták királyuknak elfogadni, az talán a legnagyobb sérelem, a melyet a legitimitás annyiszor megczáfolt elvén elkövettek. A katolikus felfogás itt ép úgy a biblián alapult, mint később a puritán kálvinista; az Úr elűzte Sault, mert gonosz volt és trónjára ültette Dávidot. Csak az angol püspöki egyház mondta ki elvként és védelmezte is sokáig a királyi hatalom elidegeníthetlenségét. Milton Defensiójával szemben, mely a legitimitást a lomtárba dobta, kifejlődött Filmer elmozdíthatlansági elmélete, a legmerevebb legitimitásé. Ám végül ez is engedni volt kénytelen annak a «logikátlan»¹ deklarációnak, a mely II. Jakab elkergetésével 1688-ban megmentette az alkotmányos Angolországot.

* Lásd Macaulay-Beseler: Geschichte von England IV. k. 257—258. l. A logikátlanság ebben az állításban nyilvánult: «Mert II. Jakab elhagyta Angolországot, tehát megszűnt uralkodni és trónja megüresült.»

Az angol katolikusok felfogása mindenesetre őszintébb volt és nemcsak a logikai erőszak csűrös-csavarása révén érvényesült. E felfogás szerint a hatalom adja meg a jogot és a jognak az ezt szülő hatalomra kell támaszkodnia. Ez a felfogás hozta másodízben, de már most a nemzeti jelleg elvesztése nélkül Franciaország kétharmadrészét III. Edwárd és V. Henrik uralma alá; III. Edwárdnak örökösödési joga a Valoisk ellen hitvány papiros marad, ha Crécy és Poitiers meg Azincourt majdnem 70 esztendőn át (1346-tól 1415-ig) nem adják meg az erőt a jognak.

Ez az erő még jóval Azincourt előtt: 1399-ben nagyot tépett a trónörökösödési jog pergamentjén és az idősb királyi ág mellőzésével az ifjabbat: a Lancasterekét hozta a trónra. Az idősb ág joga majd egy fél évszázadon át lappangott, míg végre a franciaországi új hódítványok elvesztése miatt a magukat kárpótolni akaró nagyok újra kikutatták és a fehér rózsza képében zászlajukra tűzték. «Legitimitást» kiáltottak ott, a hol csak hatalom- és vagyonszerzésről lehetett szó, rátámadtak az uralkodóház jelvényére, a piros rózsára, korcs vér rothadt virágának nevezvén azt.

Harmincznégy esztendeig, 1451-től 1485-ig tartott a két rózsza véres vetélkedése. Ez a vetélkedés, a mint láttuk, messze a multba bocsátotta gyökereit és még Tudor Henrik korában is véres gyümölcsöket termett.* Lényegében mégis

* II. Richard az ifjabb lancasteri ág örökösödési jogát is elismerte; ezt a jogot az idősb ág feje, az 1399-iki forradalom győztes megindítója, IV. Henrik az önkényesen közbeszúrt «excepta dignitate regali» kifejezéssel korlátolta. (L. Ranke: *Englische Geschichte* I. B. 128. 1.) Ezért talált oly könnyen hitelre és jelentékeny pártra a két család: a pékfiú, Simnel Lambert és a flamandi zsidó ifjú: Warbeck Perkin. Az első a borbafojtott clarencei herceg fiának, a második IV. Edward kisebbik fiának hazudta magát. Az elsőt VII. Henrik boszús anyósa pártfogolta, IV. Edward felesége, a másodikat Bátor Károly özvegye, IV. Edward és III. Richard leánytestvére. Simnel mint a királyi konyha kuktája mult ki, Warbecket 1498 nov. 16., Clarence igazi fiát, Edwardot pedig két napra rá a Towerben lefejezték. Ez volt az egyetlen yorki ág, az utolsó fehér rózsza, ha ugyan nem osztjuk Hallam Henry kétségét Warbeckre vonatkozólag: «if the second is to be reckonèd such» (t. i. impostor). L. Hallam *Constitutional History of England*. Paris I. k., I. fejezet.

yorki Richard herczeg örökösödési pere kezdte meg 1451-ben és III. Richard bosworthi veresége fejezte be 1485-ben.

A legitimitás kérdése ebben a véres vetélkedésben pusztán ürügy volt. V. Henrik halála után (1422) gyors elvirágzásnak indultak Angolországban a keresztény erkölcs, a lovasgiasság, a költészet és a tudományok. Az egyház örök intézményeit képviselő alsó és felső papság romlottsága maguknak ez intézményeknek értékét tette elég helytelenül kérdésessé. A vallási buzgóság hanyatlófélben volt, a renaissance ifjú műveltsége pedig még nem töltötte be Angolországban az elméket. Inkább a skótok közt volt otthon, kiknek királyát, I. Jakabot (1424—1437) Aeneas Silvius is meglátogatta, a mint erről Pinturicchio ránk maradt pompás festménye is tanuskodik.*

Ez az új műveltség különben még Olaszországban sem volt képes helyettesíteni az igazi keresztény kultúrát: pogányizű túlfinomosságot hozott létre, a mely mögött ott lappangott az isteni tekintély által vissza nem tartott vadállat. A legnyersebb és legszemérmelenebb utilitarismus irányította az embereket a magánéletben, a legridegebb, legkegyetlenebb államraison a közdolgokban. A közel egykorú Guicciardini a vi-

* A gloszteri herczeg, Humphrey állt akkor a quattrocento műveltségének élén Angolországban. Összeköttetésben volt az olaszokkal. Leonardo Brunit ő serkenti Aristoteles fordítására, Pier Candido Decembrionak anyagi segílyt nyújt, hogy Plato Respublicáját lefordíthassa, melynek ajánlását el is fogadja. Pártfogolta a csekély számú és nem nagy súlyú angol tudósokat: Pecoockot és Capgravet. Pecoock Reginald, korának legnagyobb theologusa a Lollardok felé hajló nézetei miatt a börtönben halt meg. John Capgrave műve, a XV. századi Henrikekre, tehát a fehér és a piros rózsa háborúira nézve is a legrégebb forrás: Vita illustrium Henricorum. Lord Rivers, IV. Edward sógora is jeles humanista volt, de az igaz emberiség távol állt szívéből. «Dictes and Sayings of the Philosophers» című összetákoltt munkája a nagy Caxton londoni nyomdájában látott 1477-ben napvilágot. Caxtonnak van legtöbb érdeme az új műveltségnek nyomtatott könyvekkel való elterjesztése körül. Az egész század költészete is csak egy virágot termelt: Sir Thomas Malory «Le Morte d'Arthurbját», ezt az egyetlen könyvet, a melyet az orleansi szűz és John Talbot emléke sugallhatott a derék katonának. A hires «Paston letters»-ről (A Paston-család levelezése) később bővebben szólnunk.

rája teljében pompázó renaissance olaszairól ezt mondja: «Sem az istentől való félelem, sem az emberek becsülésére való tekintet nem volt oly súlyú, mint az állam érdeke»¹ és más helyen: «Italia sokkal gyengébb és betegebb volt, semhogy egykönnyen meggyógyítható lett volna.»² Mennyivel igazabb ez a XV. század angoljairól. Az 1451-ben felvetett legitimitás kérdése csak ürügy volt a gyors meggazdagodásra és e célból az államhatalom elnyerésére. A legönzőbb és legembertelenebb érdekek álltak a két rózsza harcában szemben egymással. Amióta Franciaországot elvesztették, Angolország szűk lett a kincs- és zsákmánykereső pártoknak: egymásra rontottak tehát, hogy egymás kezéből ragadják ki a dicső emlékeztető százéves háborúban szerzett zsákmánynak czafatait.³ Angolország története vagy négy századdal visszafelé fejlődött: az Egyház és az erkölcsök hanyatlása miatt az angol társadalom kevesek kivételével újra teherhordozó és ragadozó állatok sokaságából állott.

A hanyatlásnak ezt a szomorú képét viszi színpadjára Shakespeare az ő híres tetralógiájában: VI. Henrik három részében és III. Richárdban. Főcélja itt is a tragikai érzésnek: a rettegő szánsalomnak felébresztése, mert hiszen ő mindenekfelett költő. De van másik célja is: rámutatni arra a szörnyű hanyatlásra, mely nemzetét érte, mert kiveszett belőle minden jó erkölcs és tisztán önzés, hatalomvágy vezette a nagyokat és a tömeget. A nagy hazafi, a bölcs tanító-mester intelme szól e művekből nemzetéhez, mely még a nagy Erzsébet alatt is nem egy lázongásban pazarolta erejét. Egyetértés és hazafias önzetlenség tehet csak nagygyá nemzeteket, tanítja Shakespeare. Nem az a hazafiság, a melyet ma sokan a milliók önzésének neveznek ép azon a jogen, a melylyel a nemzet hőseit kulturbestiáknak csúfolják, hanem

¹ *Nè il timor di Dio, ne il rispetto del estimazione degli uomini pottete più, che lo interesse del Stato.*

² *Non erano tali le infermità d'Italia, ne si poco indebilite le forze sue, che si potessero curare con medicine leggieri. (Istoria d'Italia di Messer Francesco Guicciardini. Milano, Sonzogno editore. II. kötet, 185. l. et passim.)*

³ *Macaulay idézett munkája I. k., 24. lap.*

az a nemes altruismus, a mely milliók közös emlékezetét fűzi a multhoz, közös munkájukat a jelenhez és bizó reménységüket a jövőhöz.

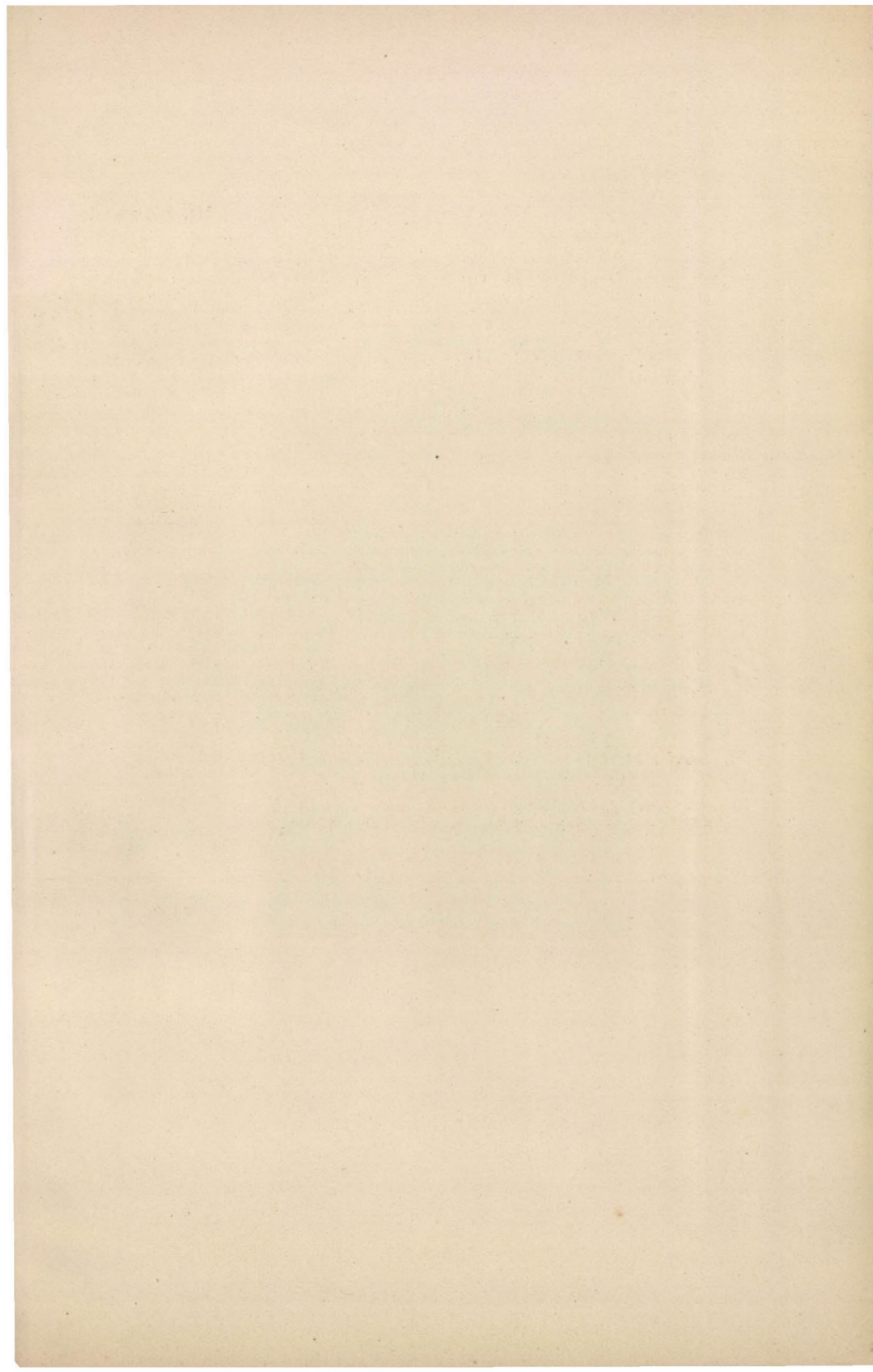
Tudor Henrik is erre a reménységre mutat, mikor a tetralógia zárószavaiban így szól:

A seb beheggedt, béke van megent;
Hogy köztünk éljen, Isten mondjon Ament.

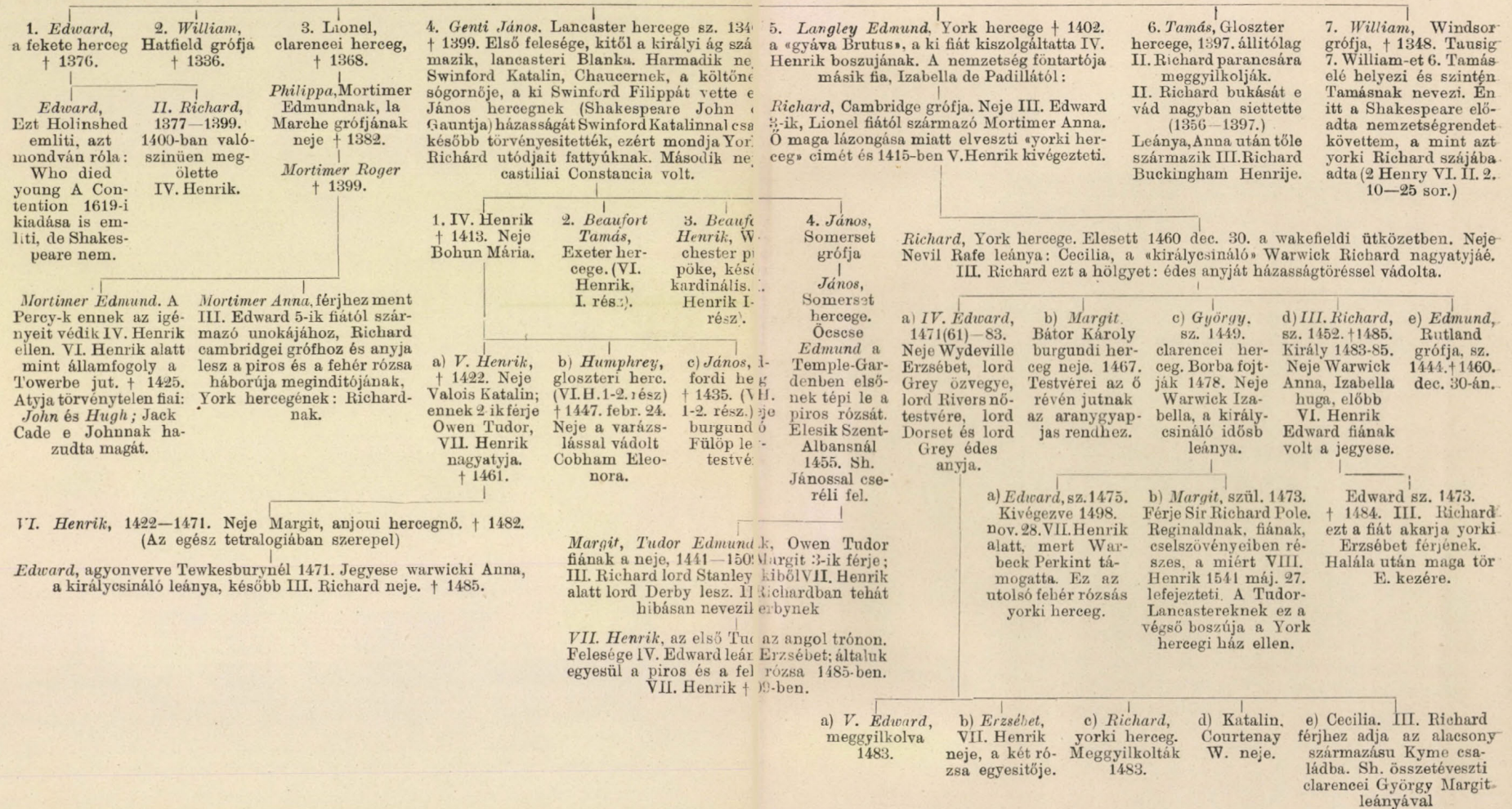
(III. Richard V., 5. jel., 40—1. sor.)

Ezt a békességet Shakespeare felfogása szerint főképen Erzsébet uralkodása legitimitásának, ezzel tehát a Tudor-házénak feltétlen elismerése biztosíthatja csak. Ezért ő a fehér és a piros rózsza háborújának történetében a legitimitás kérdését komoly dolognak tekinti és nem pusztá ürügynek, mint a történelmi kritika. Szerinte a yorki és a lancasteri házak hisznek jogukban és ez a fanatikus hit teszi őket gonoszokká és kegyetlenekké, az országot pedig véres sivataggá. Párthiveiket azonban, még a nagy «királycsinálót», a warwicki grófot is csak a sértett önérdek, meg a hatalomvágy és nem a jobb belátás viszi az addig üldözött ellenpárt élére. Bizonyos az, hogy a költő nagy lelkesültséggel adta magát a legitim öröklési kérdés tanulmányozására és három ízben is bevezeti közönségét a kérdés bonyodalmaiba: a Temple kertjének jelenetében (1. Henry VI. II. 4.), Mortimer haldoklása közben (u. o. II. 5.) és York herceg előadása alkalmával (2. Henry VI. II. 2, 43—61. sor). De bizonyosan a közönséget is érdekelte ez a fejtegetés, mert uralkodó házá-
nak viszontagságaiban a maga multját is látta, meglévén ama történelmi érzéke, a mely nélkül igazi nemzeti nagyság nem is képzelhető. Shakespeare közönségére nem volt alkalmazható Salamon Ferencznek következő ítélete: «A közönség elvesztette fogékonyságát az egyszerűen szép és nagy iránt s ebben a színpad is támogatja, mely még mindig nem szünt meg a lélektani és társadalmi paradoxonok kísérleti műhelyül szolgálni.*

* S. F. Dramaturgiai dolgozatok. Budapest, 1907. I. kötet. Bayer József idézete: Shakespeare drámái hazánkban II. köt., 209. lap. Az ötvenes években ez a hanyatlás még csak a kezdet kezdetét jelezte. Hova jutottunk azóta!

III. Edward 1327—1377. Neje hennegau Filippa

Alig egy század választotta el Shakespeare korát a rózsák harcának borzalmasságától. Eleven emlékezetben élt ez a kor az udvarnál is, nemzedékrendi szövevényeit jól ismerte az előkelő világ. Ezért nem lehetett unalmas a genealogiai leszármazás háromszoros előadása: mindenki ellenőrizhette, tehát mindenkit érdekelt. Ma e leszármazás ismertetésén kívül¹ az egész bonyodalmas kor ismertetésére is szükségünk van, hogy igazán megérthessük a tetralógia nagyszerű szerkezetét. Ime a következőkben a piros és a fehér rózsza vetélkedésének rövid története, a kritika által ellenőrzött igazi története, a mint azt a forrásmunkák után Hume Dávid, Hallam Henrik, Lappenberg, Pauli, Ranke: a a XVIII. és XIX. század történetírói előadják, a kiket a XX. századi Oman történelmi adataikban megvilágosíthat, de értékükben el nem homályosíthat.²

II.

A szerencsétlen VI. Henrik, romlott századának áldozati báránya, kilencz hónapos korában jutott Angolország trónjára. Egyik nagybátyja, János, Bedford hercege, Franciaország-

¹ A mellékelt táblázatban adjuk a piros és fehér rózsza harcában szereplő fejedelmi személyeknek nemzetségrendjét, a kiket Shakespeare tetralógiájában is felemlít.

² Kuno Fischernek III. Richardtól szóló jeles munkájában (Shakespeares Charakterentwicklung Richard's III. von Kuno Fischer. Zweite Ausgabe. Hoidelberg, 1889). két történet ellenes állítást kell helyreigazítanunk. Fischer szerint ugyanis «hat sein Sohn Heinrich den ersten York, der sich gegen ihn empörte, als Hochverräther hinrichten lassen». Ez a kivégzett York, Richard, nem volt az első yorki herceg; az atyja volt az: Langley Edmund. (Idézett munka 12. lap.)

A másik antihistoricum a 16. lapon van. Fischer itt ezt mondja: . . . in der zweiten, bei St. Albans (Barnet) wird Warwick geschlagen. Igaz, Warwickot vereség érte a második st. albansi ütközetben, de itt a csatahely nevét nem szabad magyarázni, vagy mi több azonosítani Barvettel. St. Albans Barnettől vagy 20 kilométernyire esik. A második st. albansi csata, a melyben Warwicket vereség érte 1461 febr. 18-án történt; a sokkal véresebb és döntőbb barneti pedig 1471 ápr. 14-én. Ez alkalommal Warwick elesett.

ban védelmezte a fiúcska királyi jogait, a másik, Humphrey, a gloszteri herceg, Angolországot kormányozta mint protektor. Mind a kettő méltó öccse V. Henriknek. Bedfordi János Franciaországban győzedelmesen nyomul elő,* de szövetségesének, burgundi Jó Fülöpnek elhidegülése, a ki féltékenykedett Humphrey hercegre ennek németalföldi családi összeköttetései miatt, egy darabig hátráltatta kezdetben oly szép sikereit. Mire egymást megértették, igazán, még a mai, sajnos, nem hívő korban is ki kell mondanunk: az Úr csodát tett és a francia dauphinnek segítséget küldött Jeanne d'Arc személyében. A Szűz 1429 április 19-én a bedfordi herceg ostromolta Orleansba jut, a hol egy ágyúgolyó Salisbury grófját, fél arcát letépve, halálosan megsebesíti; a francziák réme, John Talbot Pataynál fogságba kerül, mire a gyenge dauphint Rheimsba vezeti a Szűz, a hol küldetése értelmében meg is koronáztatja. Hiába koronázzák már most 1430-ban a nyolcz éves angol Henriket Franciaország királyának: a csoda lángra gyújtotta a francziák nemzeti érzését és ezt az érzést ellenállhatatlan erővé tették. ama máglya lángjai, a melyek közt az orleansi szűz lelke 1431 május 30-án az égbe szállt. Időközben meghal a bedfordi herceg neje, Jó Fülöpnek a leánytestvére és így könnyű dolga lesz a római pápának, IV. Eugénnek, hogy szent hivatásához képest békére bírja az ellenséges rokonoikat. Létre is jön a VII. Károlynak megkoronázott dauphin és burgundi Jó Fülöp közt az arrasi béke 1435-ben, mely az angolok harcát kilátástalanná teszi. Ugyanez esztendőben meghal a bedfordi herceg is. Otthon, Angliában a protektornak örökös viszálykodása az önző és cinikus winchesteri püspökkel, a ki pedig nagybátyja volt, szintén kíváncsnak mutatja a francziákkal való békekötést. Gloszter hercege a háborút akarja folytatni és e miatt VII. Károly ellenségének, Armagnac grófjának a leányát akarná VI. Henrik számára feleségül; győz azonban a winchesteri püspöknek, az ezer bűn közt élő Henrik hercegnek, a későbbi kardinálisnak a pártja: 1444-ben fegyverszünetet kötnek a hadakozó felek és VI. Henrik el-

* 1423-ban Crevantnál, 1424 ben Verneuil mellett arat diadalt.

jegyzi, majd feleségül veszi anjou I. Renatusnak, nápolyi és jeruzsálemi címzetes királynak a leányát, a Shakespeare tetralógiájában megrendítő átkaival oly tragikus nagyságúvá nőtt Margarétát. A diadalmas bibornok pártja már most halálra szánja a házasságot ellenző gloszteri herceget, kit 1447-ben ágyában megfojtva találnak. A szelid lelkű VI. Henrik nem akar boszút állani: hiszen felesége, Margit is tudhatott a gyilkosságról. Ám elégtételt nyújt neki a Gondviselés. Meghal még 1447-ben a kardinalis, a háborús párt felülkerekedik, Bretagneba tör, elárasztja hadaival déli Franciaországot, úgy, hogy a 80 éves Talbot már-már diadalt arat, de a yorki és somerseti királyi hercegek közt 1451-ben kitört újabb viszály megakasztja előhaladásában. A lancasteri ház örökösödési jogát védő párt Somerset hercegeével a lancasteri hercegség czimpajzsában diszló [piros rózsát himzi zászlajára, tűzi sisakjára, varratja nyeregtakarójára, mint *badget*, *cognizance*-ot, ismertető jelet; a yorki párt ilyennek a fehér rózsát választja ki czímerpajzsából. Megkezdődik a két rózsza háborúja, előbb csak a Shakespearenál megnevezett elméleti szórászhasonlatok: Vernon, Basset és elvtársaik közt. Már ez elvi versengésnek is áldozataul esik az ősz Talbot. Segély nélkül hagyják a vételkedő pártok és az agg hadvezér a chatilloni francia tábor ostroma alkalmával fiával együtt dicső halált hal 1453-ban. Angolország Calais-n kívül minden hódítását elveszti Franciaország területén és a 100 évnél tovább tartó angol-francia háború e katasztrófával véget ér.

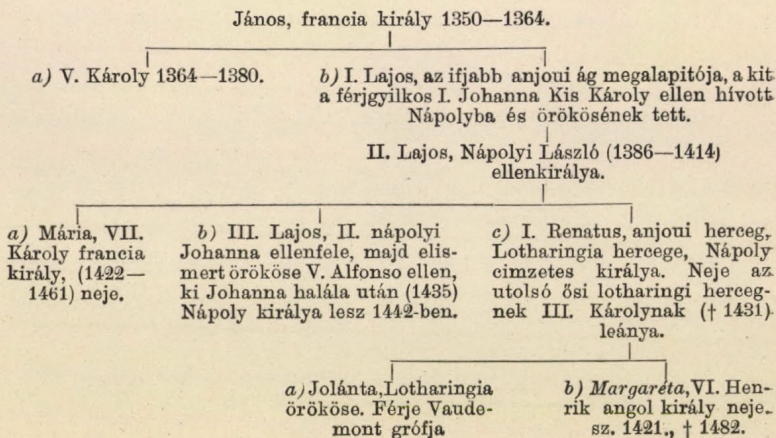
A szájas követelődzése miatt a wigmorei fogságba került yorki herceg emberei országszerte hirdetik: a III. Edwárd harmadik fiától, Lioneltől, bár anyai ágon származó yorki Richardnak több joga van a koronához, mint VI. Henriknek, a ki a negyedik fiútól: lancasteri Jánostól származik. VI. Henrik már-már enged az irott jog erejének, de férfias lelkiülettű felesége, Margaréta* üldözi a nagyravágyó yorki

* Ez a Margaréta, a 34 éven át tartó nagy Contentionnak, vételkedésnek éltető lelke, családja révén szoros összeköttetésben áll az idősb Anjou-ház magyar ágával. Nagybátyja, III. Lajos, öregatyja

herceget és megfosztja protektori méltóságától. Erre a yorki herceg nyíltan pártot üt és seregével 1455 máj. 22-én *St.-Albans* mellett leveri VI. Henriket. A nyíltól sebesült király fogságba jut és Richard herceg újra protektor, a mely rangjáról azonban Margaréta cselszövényei miatt leköszön. Ám a kibékülés nem őszinte; az öreg Salisbury, Warwick grófjának atyja újra fegyverkezik Richard herceg érdekében, «fényes, fekete hajzatú» fia is visszatér Calaisből. A döntő csatát 1460 jul. 10-én *Northampton* mellett vívják meg: Margarétának menekülnie kell és VI. Henrik újra a yorki herceg fogságába kerül. A diadalmas Richard most a parlament előtt nyíltan felveti az örökösödési kérdést. A parlament, mint közvetítő, Richardot VI. Henrik fiának kizárásával a trón örökösének ismeri el, ez igényét azonban Richard csak a királynak: VI. Henriknek halála után érvényesítheti. Addig a nemzet új hűségesküvel köti magát eddigi királyához.

Margit királynő férfias lelke nem tűri e rothadt békét. Az ország északi megyéiben fellázítja a nemességet, hirtelen vegy húszezer főnyi sereget toboroz és a meglepett protektort

II. Lajos és dédapja I. Lajos ellenkirályai voltak a magyar Anjou-házból származó Kis Károlynak, Nápolyi Lászlónak, Kis Károlyunk fiának (1386—1414), II. Johannának, László leánytestvérének és aragoniai V. Alfonsónak, Mátyásunk felesége, Beatrix öregatyjának. Ime a leszármazás:

1460 decz. 30-án *Wakefield* mellett hamarosan összeszedett ötezer főnyi hadával együtt leveri. Richard herczeg elesik, fiát Edmundot, a rutlandi grófot, lord Clifford levágja, Salisbury grófját pedig hóhérkézre juttatja Margit királyné. Edward herczeg, az elesett Richard legidősb fia örökli atyja igényeit. Mortimer Crossnál egy kis sereget gyűjt s London felé igyekszik, a hol atyjának az 1450. évi Cade-féle parasztlázadás kegyetlen leverése óta sok híve van. A vele egyesülni akaró Warwick grófja hadát Margit serege szétveri ugyan a *második st.-albansi* ütközetben (1461 febr. 18.), de az egyesülés mégis megtörténik. Az egyesült seregnek London kaput nyit, a honnan a northamptoni vereség óta fogoly király menekül és az összehívott nagytanács a menekülő királyt szerződésszegőnek nyilvánítván, a tróntól megfosztja és az ifjú Edward herceget IV. Edward néven királynak proklamálja (1461 márcz. 5.).

Ám Margit sem nyugszik. Yorkshireben hamarosan hatvanezer főnyi sereget gyűjt és IV. Edwardot *Towtonnál* megtámadja 1461 márcz. 29-én. IV. Edward vitézei 28 ezer lancasterit vágnak le e véres napon és Margit VI. Henrikkel Skótországba menekül. A keményszívű IV. Edward a három Henrik uralkodását törvénytelennek nyilváníttatja a szolgálkú parlamenttel, híveik vagyonát felosztja és ezzel trónját megerősíti. De csak rövid időre. Az új francia király, XI. Lajos az atyjához Anjouba menekülő Margitot szívesen fogadja és pénzzel segíti a lancasteriek érdekében kitört guerillaharczot. Margit a harcztérre siet férjével, de a warwicky gróf egyik sziklavárát a másik után töri le, a királyi család menekülni kénytelen. A kóbor Henriket elfogják a warwicky gróf emberei 1465-ben és a kegyetlen győző a foglyot, lábait lova kengyelvasához kötve, az islingtoni piacon háromszor a szégyenoszlop körül vezetteteti, majd a Towerbe csukatja.

A győztesek boszúja nem ismert határt. A rutlandi fiatal gróf megöletése, Salisbury kivégeztetése százszoros boszúért kiáltott. A boszúnál még többet ért a töméntelen zsákmány, elkobzott birtokok: a ragadozó állatok nem teltek be a mar-

talékkal. Zsákmányszomjuk és hatalomvágyuk okozta a most bekövetkező válságot.

A kegyetlensége mellett élvsóvár IV. Edward a második st.-albansi ütközetben elesett Grey lordnak özvegyét, az ügyes és számító Erzsébetet hevesen megkivánta. Nem törődve a politikai érdekekkel, a mely XI. Lajos sógornőjével, Bona hercegnővel való házasságát követelte, a hatalmas warwicki grófok kívánsága ellenére is elvette a megkivánt asszonyt, annak egész pereputtyát nagy vagyonhoz és még nagyobb befolyáshoz juttatva (1465.). A XI. Lajossal már-már helyreállott jó viszonyt teljesen elrontotta, mikor leánytestvérét, yorki Margitot a boszúszomjas XI. Lajos ellenfeléhez, a burgundi herceghez: Bátor Károlyhoz adta feleségül. Ez a házasság a yorki királyi családnak megszerezte ugyan a burgundi aranygyapjas rendet,¹ de eljátszotta Angolország belső békéjét. A magát királycsinálónak nevező warwicki gróf: Richard két testvérével, az exeteri püspökkel és Montague grófjával meg az érdekeiben szintén sértett clarencei herceggel, Györggyel, IV. Edward testvérével szövetezik és idősebb leányát, Izabellát neki adja feleségül. Az alattomban fellázított yorkshireiak *Edgecton*nál (1469 júl. 26.) meg is verik IV. Edward hadait, mire a «királycsináló» is elhagyja Calaist, a hol Izabella férjhezmenetele óta tartózkodott, hogy, mert a végső csapásra még nem készült el, békés szándékairól biztosítsa a királyt. De IV. Edward átlát a szitán: warwicki Richardot és saját öcsését, a warwicki vejét hazaárulóknak nyilvánítja és száműzi. A száműzöttek XI. Lajoshoz menekülnek és ez a nagy diplomata a toweri fogolynak, VI. Henriknek a fiát, Edwardot eljegyzi a nagy királycsináló ifjabb leányával, Annával.² Ez a Renatus király székhelyén, Angersben történt eljegyzés véglegesen megpecsételte a warwicki grófok sorsát. A gaz clarencei herceg u. i. a saját felesége hozományát³

¹ Angol színészek, különösen Beerbohm Tree társulata III. Richardot mindig e rend jelvényével ékesítve léptetik fel; mások sisakjukon a fehér vadkant viselik.

² A házasság azonban sohasem történt meg.

³ Ezeket a rokonsági viszonyokat a következő táblázat világítja meg:

látta megcsonkítva a gyűlölt lancasterek javára e házassági terv által és már most készül arra az árulásra, a mely a warwickinek majdan életébe kerül. Egyelőre apósával közösen tör be Angolországba. A meglepett IV. Edward lóhalálban menekül sógorához, burgundi Károlyhoz. A győztesek Londonba vonulnak, VI. Henriket kiszabadítják a Towerből s a trónra ültetik.

Az erélyes IV. Edward azonban burgund pénzzel vásárolt hajóival 1471 márcz. 15-én kiköt *Ravenspurben*: békét akar, hirdeti és csak York hercegségét követeli. London kaput nyit az álszenteskedőnek és VI. Henrik újra hatalmába jut, és most már negyedizben a Towerbe kerül. *Barnet* mellett jut döntő harcra a dolog IV. Edward és a warwickiek közt. A clarencei herceg árulása eldönti a csatát; a királycsináló és öcsese a csatatéren véreznek el.

A *barneti nap* (1471 ápr. 14.) alkonyán szállt angol partra Margit királyné is fiával, a 17 éves Edwarddal. A vereség hírére menekülni akar, de párthivei majdnem erőszakkal Tewkesbury elé viszik 1471 máj. 4-én. Itt eléri végzete. Fia, az ifjú Edward elesik — később támadt hírek szerint IV. Edward öcsesei: György és a későbbi III. Richard meggyilkolták. VI. Henriket is utoléri sorsa: gyilkosok késszurásai közt lehel ki lelkét, ha ugyan nem egyedül gloszteri Richard volt a gyilkosa. Margitot a Towerbe csukják a győztesek, a honnan csak a pequigny-i békekötés után, 1476-ban szaba-

Nevil Rafe.

Sisak dúsze: fehér vadkan; *cimere*: fekete bikafej. III. Richard öröklí ezeket.

a) Richard, 1461. Margit megöleti. Neje Alice, Montacut Tamásnak, Salisbury grófjának leánya, ki Orleans ostrománál elesett. Salisbury grófságát veje öröklí.	b) Cecilia, a wakefieldnél el-esett Yorki Richard neje.

a) Richard, a királycsináló. Neje warwicki Anna, kinek grófságát a királycsináló öröklí. Cimere: karó mellett álló medve.	b) John. Elesik Barnetnél 1471.	c) George (az exeteri püspök).

1) Izabella, a clarencei herceg neje.	2) Anna, az ifjú lancasteri Edward jegyese, majd III. Richard neje.
† 1485. |
|---------------------------------------|--|

dul. Ez a megalázó békekötés IV. Edwardot és főembereit valósággal XI. Lajos zsoldosaivá tette, de szabadulást szerzett a királynőnek. Emlékére árnyékot vet a William de la Pole-lal, Suffolk grófjával folytatott szerelmi viszonya, de fiához való hűsége, rettenthetlen bátorsága, harczedzett férfiassága magasan romlott kortársai fölé emeli ezt a franczi asszonyt. Atyja udvarában halt meg 1482-ben.

A tewkesbury-i diadal a győzelmes yorkiaknak nem hozta meg a békét. IV. Edward gyűlölködő szemmel nézte György öcsese szándékát, a ki felesége halála után unokahuga, burgundi Mária keze után áhitozott. Edward a saját háza hatalmát féltette e szándék kivitelétől. Álürügök alatt elfogatta tehát a nagyratörő testvért s a Towerben, állítólag malvasiai borba fojtva, meggyilkoltatta 1478 febr. 18-án. Volt-e része a gyilkosságban öcsésének, a gloszteri hercegnek is, nem bizonyos.

A zavarok a véres tett után sem szűntek meg a királyi családban. Lord Rivers, a jeles humanista, a királyné öcsese, a dorseti márkí Grey Tamás és lord Richard, a királynénak első házasságából származó fiai örökös harczban éltek Tudor Henriknek, a későbbi VII. Henriknek mostoha atyjával, lord Stanleyvel. Tudor Henriknek ereiben anyja, somerseti Margit révén lancasteri vér folyt, IV. Edward rokonsága természetesen haragos szemmel nézte a hatalmas mostohaapát. Ezt viszont a feslett lord Hastings, a nagyravágó Buckingham és mindenek felett a valamennyi közt legtehetségesebb és legerélyesebb: a gloszteri herceg, a későbbi III. Richard támogatták. Ez a fiatal herceg volt már rég az udvar legkimagaslóbb alakja: a csaták rettenthetlen vitéze, a ki legkevesebbre becsülte az életet és a legtöbbre a hatalmat. A hősök hőse a hatalom kedvéért, a gazok közt a legnagyobb és legerősebb gaz szintén csak a hatalomért. Mikor IV. Edward a belviszályok miatt elkeseredve 1483 ápr. 9. meghal, Richard herceg, a királyi gyermekeknek: a 13 éves Edward és a 9 éves Richard nagybátyja a fiuk rokonait: Rivers grófját és lord Greyt kivégezteti, a fiukat pedig a Towerbe csukatja, noha a legitimitás elve szerint az idősebbiket az V. Edward cím illeti meg. A királyi gyermekek jogát védelmezni merő

Hastingset elfogatja s még aznap, 1483 jún. 13. fejét véteti. Majd megtámadtatja a fogoly gyermekek legitim származását és dr. Shaw által az istenházában házasságtörőnek nyilváníttatja saját édesanyját, a Wakefieldnél elesett yorki Richard özvegyét: unokáit tehát, a fogoly királyi hercegeket fattyúvérnek. Ugyanekkor felbízttatja a hiú és nyereségvágyó buckinghami herceget, ajánltassa fel neki London népével a koronát. A felbérelt tömeg ezzel a kiáltással: «Fattyúgyerek nem lesz a királyunk!» Richard elé járul 1483 jún. 26-án és felajánlja neki a koronát. A szegény «fattyúgyerekek» pedig az anyjukkal felszentelt helyre menekült leánykák kivételével «eltűnnek». A 24 órára a Tower kormányzójává kinevezett Sir James Tyrreltől felbérelt gyilkosok vánkosok alatt fojtották-e meg a királyi gyermekeket, a mint a Tudorok idejében, talán bizonyos politikai célzatossággal a történetírók így állítottak, vagy más módon veszttek a szerencsétlenek: még ma sem tudhatjuk bizonyosan. A «cui prodest» elve mindenesetre III. Richardot vádolja; az 1674. évben a Tower lépcsőháza alján talált szörnyű lelet: két gyermekifjú csontváza szintén az erőszakos tettet bizonyítja.

III. Richard tehát elérte a célját: király lett, a gonosztevők királya, maga is gonosztevő. De a rettenetes elriasztotta mellőle még a gonoszokat is, kik a richmondi grófnál, anyja után az utolsó Lancasternél kerestek a Bretagneban menedéket. A 27 éves Henrik, apja után a walesi Tudorok fájából, hajlott a menekülők kívánságára. 1483 okt. 18-án a Bretagneból megindul kalandos utjára: de a viharok visszaűzik hajóhadát, az eléje siető Buckingham pedig III. Richard kezébe jut, ki fejét véteti. Richard most előbb kis fia számára akarja megnyerni a meggyilkolt királyi gyermekek leánytestvérét, Erzsébetet. Udvarába veszi ingatag özvegy anyjának beleegyezésével az ifjú szűzet, majd kis fiának és első nejének halála után a saját kezét kínálja fel neki. Már-már létrejő a szörnyű frigy, Richard legbensőbb hivei már-már a fejüket féltik a majdani új királyné boszújától, midőn megjön a hír: Tudor Henrik VIII. Károly francia király segítségével 1485 aug. 7. partra szállt Milford Havenben háromezer emberével. III. Richard örült sebességgel siet

elébe Bosworthig: itt éri el végzete. Lord Stanley mostoha-
fiához pártol tőle, ő maga vad és vérengző tusakodás után
száz sebtől borítva elesik. Sisakjáról leveszik mindig magá-
val hozott koronáját s azt még ott, a vértől párolgó csata-
sikon a diadalmas Henrik fejére teszik. Ez feleségül veszi
csakhamar az utolsó yorki fehér rózsát: Erzsébetet, de nem
azért, hogy ezzel uralkodói jogát biztosítsa. Ő nem házasa-
sága: születése jogánál fogva akart uralkodni, a lancasteri
ház, a piros rózsza jogán. A piros és a fehér rózsza joga csak
gyermekai bölcsőjében egyesült.

III.

A piros és a fehér rózsza vetélkedésének ezt az itt tömör
előadásban összefoglalt történetét dolgozta fel Shakespeare
az ő tetralógiájában: VI. Henrik első, második és harmadik
részében és III. Richardban. Az anyagot jóformán készen
kapta százada történetiróitól, azt művészi céljaihoz alkal-
mazta és értelmes kiválasztással értékesítette. Már ez a kö-
rülmény is megezáfolja a Malone óta lábrakapott azt a né-
zetet, hogy a tetralógiának Marlowe, Peele, Green voltak a
társszerkesztői és hogy a szerkesztők talán az ifjú Shake-
spearerel együtt bőven kizsákmányolták Kydnek híres *Spanish
Tragedy*jét.* A tetralógia olyan következetes egységre törek-

* Hart az Arden-Shakespeare-féle kiadásban megjelent VI. Henrik
mind a három részének magyarázója száz és száz adattal bizonyítja
ezt, nemkülönben Marlow, Green és Peel részességét a trilogia meg-
írásában. III. Richard már kegyelmet kap legújabb magyarázójától,
A. Hamilton Thomsontól. *Daniel* és *Fleay* nézetét, a kik Shakespeare
ebben a darabban is csak revizórnak, Fleay éppen Marlowe valamely
töredékdarabja revizorának ismerik el (Arden Sh. III. Richard: In-
troduction XVI., XVII. lap), ezekkel a nem elég bátor szavakkal uta-
sítja vissza: «His authorship of the play cannot be denied posi-
tively» = «A darab szerzőségét egész határozottsággal nem tagadhatjuk
meg tőle». (U. o. Intr. XX.) Hart benső bizonyítékai a stílus, a szólás-
formák, rimelés, átláboló sorok stb. analógiáin alapulnak és egészen
figyelmen kívül hagyják a szerkezetben végigvonuló egységes művészi
célát. Az ilyenféle analógiák: 2. VI. Henry III., II. 142—143.: «to
drain upon his face an ocean of salt tears» és Kydnél: The Spanish

szik, részei olyan szorosan összefüggnek, hogy terve, szerkezete csak egyetlen egy gondolkozó fő munkája lehet. Angolország tragédiáját, az angol nemzetnek rémületet és szánalmat okozó szörnyű hanyatlását tárgyalja ez a hatalmas mű sokszor olyan főséges, szabadon kitalált, de mindig a kor szellemében, milieujében és levegőjében kidolgozott jelennel, hogy az egész nagy mű felépítésének, váza szerkesztésének, részletei elragadó kifestésének csak egy mestere lehet: az ifjú William Shakespeare. Hogy kora nagy íróinak: Lylynak, Marlowenak, Greennek, Peelnek, Kydnek stílusa, módszere, hogy így mondjam, hatott reá, az kétségtelen;

Tragedie II., V., 23.: «*To drowne thee with an ocean of my tears*» bizony pusztán esetlegességek, nem pedig egy szerkesztő bizottságtól elkövetett közös plagium. Hart szerint I. Henry VI.-ban Peel keze látszik, mert az ő Jack Straw című darabjában (Jack Straw előképe Shakespeare parasztvezérének: Jack Cadenek II. Henry VI.-ban) ez a hely fordul elő: «*Whose thankful hearts I find as full replete with signs of joy*» (V., 412. s. Hazlitt's Dodsley kiadás) míg I. Henry VI., V., 5. 17-ben ezt a félelmes analógiát olvassuk: «*full replete with!*» Más helyütt (2. Henry VI., I., IV. 75.) ezt olvassuk: «*A sorry breakfast for my Lord Protector*», a minek áruló analógiája Peelnek Edward I.-ben: «*Ah, gentle Richard, many a hot breakfast have we been at together*» (Arden-Sh. 2. Henry VI. Intr. XXI. 1.) Azt hiszem, hasonló belső okok százai, sőt ezrei nem érnek fel azzal a történelmi ténnyel, hogy VI. Henrik mind a három részét kizárólag Shakespearenek tulajdonítják a nagy költő barátai, az 1623-ban megjelent első Folio kiadói. A 2. és 3. Henry VI. 1619-ben megjelent ilyen című kiadása: *The Whole Contention between the two famous Houses, Lancaster and York Written by William Shakespeare*, a mely egybefoglalja VI. Henrik II. részének Quartoját: a «*First Part of the Contention*» a harmadik rész Quartojával, a «*True Tragedie of Richard, Duke of York*»-kal, szintén Shakespeare szerzősége mellett bizonyít. Knight és Alexander Schmidt szerint a Quartok valamennyien kalózk kiadások, a színészek előadása után hirtelen lekapott hiányos szövegek; de Shakespeare szövegei és nem Peele-Nash-Green-Morlow-féle Flickshakespeareek. Shakespeare ellen ez a visszaélés gyakori lehetett, a mint a Heywood-féle közlésből kitetszik. E szerint nevét sokszor olyan férczmű alá nyomták, a melyért nem ő volt felelős. Egyszer ilyen dolog miatt nagyon megharagudott (was much offended). A hiányos, sok helyütt ostobán összetákolt «*Contention*» is jogosan visszatámasztotta. (L. Sh. and the modern Stage. By Sidney Lee 65. 1.)

hiszen a legnagyobb lángelme is a saját kora talajából nő és fejlődik. Am azért nagyon téved mindenki, a ki ebből holmi foldozgató Shakespearere akar következtetni.

A nagy tetralogia forrásául saját százada nevesebb krónikásainak munkáit használta. Főforrása Holinshed Raphael krónikája. A híres kompilátor hazája történetét 1575-ig beszéli el. Műve: «Chronicles of England, Scotland and Ireland» czím alatt 1577-ben két folio kötetben jelent meg, a melyet halála után John Vowel folytatott 1586-ig és az egész munkát Harrison William windsori kanonoknak «Angolország leírása» czimű munkájával egybefoglalva 1587-ben újra kiadta. Morus Tamásnak, a vértanúnak (1478—1535) «History of Edward V. and Richard III.» czimű munkáját pedig, a melynek latin eredetijét III. Richard tanácsosa és későbbi ellenfele, a tragédiában is szereplő John Morton, Ely püspöke, majd kardinális sugalmazta (+ 1500), egész terjedelmében bekebelezte. Holinshed bizonyosan ismerte a XV. század már említettem latin nyelven író annalistáit is. Használta bizonyosan Edward Hallnak (1498—1547), a nagy műveltségű ügyvédnek IV. Henrik korától 1532-ig terjedő munkáját, a «The Union of the Noble and Illustrious Families of Lancaster and York»-ot, a ki viszont sokszor betekintett a tiszteletreméltó londoni alderman-nek, Robert Fabyannek (+ 1513) VII. Henrik haláláig terjedő krónikájába. Grafton Richardot nem egy ízben önállóan használta Shakespeare. Ez a híres könyvnyomtató és kiadó Hall munkáját folytatta és át is írta. Majdnem identikus Hallal a Henrikek korára nézve, de újabb Hallnál, 1572-ben húnyt el. Shakespeare szívesebben nyult hozzá és némely jelenetét egyenesen tőle vette, mert senki másnál nem találhatta. Ilyen a többi közt VI. Henrik második részében a második felvonás első jelenete* és a Cade lázadását mesteri módon jelenetező részlet.

* Ezt a pompás humorú «st.-albansi csodatevést», egyenesen Graftontól vette Shakespeare. Maga Grafton Morus Tamás 1530-ban megjelent Dialogusaiból merítette. Humphrey, a gloszteri herczeg pompásan kifigurázza itt Simpecoxot, a vak és béna koldust. Rábizonyítja, hogy csaló és nem csodatétellel nyerte vissza szemévilágát. Simpecox u. i. a csodatétel után azonnal megnevezi a különféle színeket, pedig,

(VI. Henrik, 2. rész, IV. felvonás.) Ezt Grafton Hallnak II. Richard korából közölt ama elbeszéléséből gyúrta át, a melyben a krónikás Wat Tyler és Jack Straw 1381-ik évi parasztlázadását meséli el. Mikor Iden elfogja kertjében Cadet (VI. Henrik, II. r., IV.), Holinshed előadása helyett szintén Graftont használja.

A híres francia krónikást, Cominest is nagyon valószínűen ismerte és használta Shakespeare; a mint ezt Hart VI. Henrik I. részének ötödik felvonása több helyére utalva jelzi.

Ismerte-e Shakespeare a Paston-család levelezését, a mely az egész világirodalomban páratlan jelentőségű, mint a XV. századbeli Angolország társadalmi, erkölcsi és családi életének okmányhalmaza, egykönnyen meg nem állapítható. A jeles norfolki Paston-család számos tagjának levélgyűjteménye ez: a két rózsza korának nem politikai szempontból való fényes megvilágítása. A család tagjai a XV. századon át 1509-ig folytatják egymásközt a levelezést és jellemző a korra, hogy őszinte loyalismusról vagy hazaszeretetről szó sincs bennök.* A levelek a XVIII. század végéig lappangtak, ekkor John Fenn a híres és gazdag régiségtudós két nagy kötetet közrebocsát belőlük. Azóta a kéziratok nagy része elveszett, majd újra előkerült, végre John Gairdner 1900-ban valamennyit kiadta.

Egy bizonyos: Falstaff alakját alig képzelhette Shakespeare másképen, mint az eme levelezésekben nagyon sok-

ha születése óta vak volt, ezeket megkülönböztetni volna csak képes: «For though he could haue sene so sodaynly by miracle the differences betweene dyuers coloures, yet could he not by sight so sodaynly tell the *names* of all these colours, except he had known them before . . .» Shakespeare mesteri módon dolgozta ki ezt a jelenetet, hogy indokolja azt az ellenszenvet, melylyel a szigorú herceg iránt az impostorok viselkedtek, a kiknek veszedelmes szövetsége végre is nyakát törte a hercegnek. Így tudta Shakespeare a kis dolgok nagy következményeit indokolni. Hart idézi Graftont: Arden-Shakespeare VI. Henrik, II. R., II., 1—61 sor jegyzet.

* English Literature by Richard Garnett. London, 1903. Vol. I. 255.: «the dramatic vicissitudes awaken no emotion of loyalty; and of patriotisme, there is not a trace».

szor szereplő veterán katona, Fastolf lovag után. Ezt már a nevek hasonlósága is valószínűvé teszi.*

Ime, ezek után a források után indult részben bebizonyítottan, részben nagy valószínűség szerint Shakespeare, mikor nagy tetralógiáját 1589—93 közt tervezte, kigondolta és megírta.

IV.

Ám a költő nem történetíró és a történetíró nem költő. Amaz az Igazság szolgálatában áll, ez a Szépet ismeri el parancsolójának. A történetíró tükörképet állít elénk, a melyben az események egymásmögé kerülve, természetes távlatban mutatják az időszerint való egymásutánt és ezzel szoros összefüggésben az okság elvéből folyó egymásmiattit; a költő alkotása ellenben tündöklő színekben ragyogó festmény, a melynek csak mesterséges távlata van. A mi az időszerint egymásutániban fontosabb, megragadóbb, kort és embereket jellemzőbb, az az előtérbe jut; a mi az okság szerint való egymásmiattiban a költő művészi céljának útját állja, az lekerül a képről és helyettesítője többször olyan oksági összefüggés lesz, mely eredetét nem a valósággal megtörtént eseményekben, hanem a kor egyetemes jellemében, felfogásában találja. Ezek a költött, de az idők szellemének mindig megfelelő események sokszor nagyobb igazsággal jellemzik a kort, mint a valósággal megtörténtek. A dombormű, a mely Deák Ferenczet a koronázáson jelenvalónak ábrázolja, nagyobb és jelentősebb igazság, mint a milyen az volna, mely a történeti eseményeknek megfelelően nem mutatná meg nekünk a nagy békemű megalkotóját. Lelke, szelleme ott volt azon a koronázáson és ez a költői igazság nekünk sokkal becsebb a történeti valóságnál. Századok felhevült fantáziája ott látja a kis királyi herceget Mária Terézia karjaiban a

* Fastolf különben elég szembetűnően szerepel VI. Henrik első részében is. „If Sir John Fastolfe had not played the coward», mondja itt (I., 1., 131.) a követ róla. A szegény, 1459-ben elhunyt lovagot különben VI. Henrik feloldozta a gyávaság és árulás vádjától. (Lásd Arden-Shakespeare I. Henry VI., I., I., 131. sorhoz Hart jegyzetét.)

«Moriatur» nagy jelenete alkalmával és nem keresi Kolonovics Gábor «királyi táblai assessor» naplójában az ellenkező valóságot.

A múlt hetekben történt, hogy az angol parlament háza keleti folyosójának drága faltáblázatát hat történelmi festményrel díszítették. Ezek közt felfogása, történeti jelentősége miatt a legbecsesebb, mindenesetre a legszebb Payne képe. Ez a Temple Gardenben a yorki meg a somerseti herceget mutatja be, a mint a nemsokára kitörni készülő harczoknak jelvényét: a fehér meg a piros rózsát szakítják le. Ez a VI. Henrik első része második felvonásának negyedik jelenetében lejátszódó esemény a valóságban sohasem történt meg. Shakespeare kitalálása az egész: igaz, hogy egyik legköltoibb és a kort legigazabban jellemző kitalálása. És mégis: ez a kép és ez a jelenet igazibb valóság, mint a leghitelesebb krónikásnak dokumentált előadása. Angolország XV. évszázadi regényes, de egyszersmind borzalmas lelke az, a mely ebből a művészi képből, ebből a mesteri jelenetből hozzánk beszél, és e beszédből jobban megértjük a XV. századi angolt, mint Holinshednek valamennyi vaskos folianskötetéből.

Igazuk van az angoloknak, ha hazai historiát tanulni Shakespeare királydrámáiból akarnak. Akár könyvében, képezetük segítségével, akár a színpadon, ez utánzott valóságban lássák történetük eseményeit: nemzetük lelkét jobban megismerik nagy költőjük hatalmas festményeiből, mint hogyha Monmouthi Godofrédtől Reginald Pooleig minden történetírójukat végigböngésznék.

Pedig ezek a királydrámák hemzsegnék a soha meg nem történt, vagy egészen más idő- és okságrendi eseményektől. Olvasás közben akárhányszor felkiáltunk: ez a dolog sohasem történt meg; ez az esemény sokkal előbb, amaz meg sokkal később történt; ez amannak az oka és nem okozata, amaz meg okozat és nem ok. És mégis: fönséges, bár komor szépségükben, hatalmas szenvedélyeikkel, hősi küzdelmeikben és tragikus bukásukban sehol sem láthatjuk jobban a XV. évszázad igazi angol embereit, mint a mikor Shakespeare keze vezet végig pánczélos soraikon.

A historaiilag igazolt történeti eseményektől, ezeknek időrendszerinti és oksági egymásutánságától legtöbb eltérés VI. Henrik első részében található. Legtöbb itt az egészen költött jelenet is. De minden, talán száznál is többre tehető eltérésnél, új kitalálásnál majdnem mindig a jeleztem művészi cél vezette a költőt. Hogy Párisról a darab elején azt mondja: a «franciák már visszafoglalták», noha később ott koronáztatja meg a nyolcz éves VI. Henriket francia királynak, vagy hogy a winchesteri püspököt sokkal előbb teszi meg kardinálisnak: ezek inkább tollhibák (és ilyen is nagyon sok van), mint a szerkezet érdekében való szántsándékos eltérések. De már a II. felvonás első és második jelenete tiszta kitalálás. Itt Orleanst rögtön a felmentés után egyszerűen visszafoglaltatja Talbottal és Bedforddal. Ez tisztán a sértett nemzeti büszkeségnek nyújtott elégtétel; kimutatása annak, hogy a helyreállt egyetértést diadal követi.*

Ilyen tiszta kitalálás, de a nagy nemzeti hős nemes jellemének kimutatása végett rendkívül művészi becsű az első felvonás 3. jelenete is. Az auvergnei grófnő itt a vendég-szeretet ürügye alatt várába hivatja a hőst, Talbotot, de csapdát készít neki. El akarja fogatni és börtönbe vettetni. Ám Talbot túljár a hölgy eszén, kürtjébe fú és ime: harczosainak egész tömege rohan a várba, a kik kiszabadítják. Talbot nagylelkűen megbocsát a grófnőnek, mondván:

«Ne félj, szép asszony, s Talbot jellemét
Ne értsed félre, mint a hogy imént
Nem ismertél rá termete miatt.
A mit tevé, nem sértett engemet.»

(I. Henry VI., I. felv., 4. jel., 71—75. sor.)

A XV. évszázad történetében csak egyetlenegy eseményre találunk, a mely minden ízében analog ezzel az

* Hogy az ilyen beállításnak milyen lelkesítő hatása lehetett a költő korára, kitűnik Nash egykorú Pierce Pennilessének következő passusából: Menyire örülne a derék Talbot, a francziák réme, ha láthatná, hogy miután kétszáz évig (helyesen 141-ig) feküdt sírjában, újra diadalt ül a színpadon és hogy csontjait egyre-másra tízezer nézőnek a könnyei balzsamozzák be újra. — Hart idézete, VI. H. első rész, Introduction VIII.

auvergnei jelenettel. Ez Hunyadi Jánosnak törbecsalása Bécs közelében. Cillei Ulrik mindenféle álürüggyel Köpcsény alól Bécs felé csalta Hunyadi, a mint ezt az egykorú Bonfinius¹ és Aeneas Silvius Piccolomini² elbeszéli. Cillei negyven lovasával már-már elfogja a kereszténység nagy hőseit, mikor Hunyadi védelmére egyszerre ezer lovas vitéz jelenik meg. «Reszketsz most, öreg, becstelen gaz», így kiált Hunyadi törbe-ejtőjére, «a verembe estél, a melybe engem csaltál. Nincs hatalom, a mely megmenthetne, egy intésem kipusztíthatna az élők sorából. De a királyom iránt való tisztelet ez ízben még megment. Neki és nem neked ajándékozom életedet.»

Ime a két nagy hős: Hunyadi és Talbot egyformán érez és egyformán cselekszik. Alig hihető, hogy Shakespeare az auvergnei jelenet írása közben ne tudott volna Hunyadi esetről. Aeneas Sylvius Skótországból járt, a mint említettük, I. Jakab udvaránál, ismerhették hát Angolországban is. Vele, az új keresztesháborút hirdető II. Piussal sokszorosan érintkezett VI. Henrik udvara. Munkáit ismerték az angol tudósok, *Shakespeare forrása, Grafton, Krónikájában idézi is.*³

¹ Antonii Bonfinii Historia Pannonica, Coloniae Agrippinae. Sumptibus haeredum Joannis Widenfeldt 1690. Decadis III. lib. VIII. p. 349.: Corvinus (t. i. Hunyadi J.) intellecta repente fraude in Comitum (Cillei) conversus: «Siccine bonos viros perdere contendis? Dolo me petis, at ego te vi quaeo perdere, veterator scelestissime. Nimirum in foveam, quam aliis paraveras, incidisti: et nunc mea reverentia Regis et mea probitas inhiberet, dignis te poenis afficerem» etc.

² Aeneae Silvii Episcopi Senensis qui postea Pius Papa II. fuit Historia Rerum Friderici III. Imperatoris Analecta Monumentorum omnis Aevi Vindobonensia, A. F. Kollár Vindobonae 1762. p. 459.: Johannes ad VIII. millia passuum Viennae appropinquavit, litteras ibi expectans... Et iterum Johannes ad Comitem conversus: Siccine me ludificasti Comes? Fraude me appetis, possum te supplicium sumere, reverentia Regis te salvum facit; illi tuam vitam dono, et ante oculos meos, faxo, ne amplius venires». — Régibb kiadása nem jutott kezembe.

³ A nagy humanistát Grafton Talbot utolsó csatájának (1453.) leírásánál idézi. (Sh.-nél I. Henry VI., V., 5., 6. és 7. jelenet.) Az idézet idevágó helye ez: The courageons Erle hearing these newes set forward towards his enimies, where the French men were encampad as Aeneas Silvius testifieth: «mint Aeneas Sylvius bizonyítja!» Aeneas Silvius munkáit tehát ismerték, sőt használták az erzsébetkori króni-

Szinte lehetetlen, hogy Shakespeare ne járt volna forrásának, idézete után s ekkor olvasta is a nagy pápa írta «III. Frigyes történetét». Az auvergnei jelenet ennek az olvasásnak a gyümölcse; a feltűnő analógiát Talbot és Hunyadi János esete közt másképp megmagyarázni nem lehet. A kereszténység legnagyobb hőse lelkesítette a kereszténység legnagyobb költőjét, mikor a legnagyobb angol hőst igazi lovagnak akarta jellemezni.

Az első rész egyik legvaskosabb eltérése a történeti igazságtól, hogy az orleánsi szűzet teszi meg békeközvetítőnek a burgundi herczeg és a francia király közt. Az arrasi béke, tudjuk, 1435-ben létesült, mikor az orleansi szűz már négy éve halott volt.

Egészen kitalált az első rész második felvonásának negyedik jelenete, a hajdani templáriusok kertjében. A két vetélkedő párt feje itt tépi le a rózsákat, hogy majdan véres harcuk jelvényei legyenek. Ez a jelenet 1451-ben történhetett meg, a mikor a yorki herczeg örökösödési igényei mellett nyíltan pártot alakít. Hogy a költő ide, az orleansi harcok idejére (1429) helyezi, ez csak a mellett bizonyít, milyen zseniálisan csinálta meg ezzel a jelenettel a nagy tetralógia fényes expositióját. Hatalmas kapuzat ez a költött jelenet, a melyen át két emberöltő férfiai indulnak halálútjukra.*

kások: nyilvánvalóan Grafton idézete kerestette fel Shakespearerel Aeneas Silvius. Így ismerte meg Hunyadi esetét és költhette az analog Talbot-esetet.

* E rózsákat utóbb stilizálták és egybefűzték a yorki herczeg hármass napkorong ismertető jelével, melyet a későbbi IV. Edward egy látománya után készíthetett. (L. 3. Henry VI., II., 1., 25. sor: «Dazzle mine eyes, or do I see three suns»?) E hármass nap félkorongját IV. Edward a fehér rózsza három szíromlevelével egyesítette, III. Richard pedig csak kettővel. A látomány hitelreméltósága ellen vall az a körülmény, hogy már III. Edward használta czímerében a sugarakat lövelő három egymásra helyezett napnak a félkorongját. Különben Shakespeare a látomány leírásánál szorosan Graftont követi, a ki így ír «on Candlemasse day in the morning ... appeared to the Erle of Marche (így hívták ekkor, 1461 Gyertyaszentelő napján a későbbi IV. Edwardot) *like three Suns* ... for which cause ... he gaue the sunne in his full brightnes for his Cognisance or Badge». (Hart idézete a fönti Sh.-i helyhez.)

Az orleansi szüzről szóló jelenetekben Holinshedet követi Shakespeare. Ez magyarázza meg azt az ellentétességet, mely VI. Henrik első részének első és ötödik felvonásában nyilvánul. Az első felvonásban bizonyos rokonszenvvel beszél Shakespeare a Szüzről, hősnek és ihletettnek tünteti fel. Az ötödikben mindjobban elkomorodik a Szüz arculata; hangja, beszédmódja férfiasan kiméletlen lesz. Mikor a történelemmel ellentétben York hercege Angersben elfogja (még pedig az 1453-ban történt Talbot-féle epizódok után!), a Szüz a darab szerint már régóta a sátán hatalmába került. Az V. felvonás 3. jelenetében bűbájossággal foglalkozik, gonosz szellemeket idéz, később atyját is megtagadja, bűnbánat nélkül megy a halál elé, utolsó szava Yorkhoz:

«Hadd átkozódjam addig is tehát»

(VI. Henrik, I. r., V. felv., 3. jel., 43.)

(t. i. míg a máglyára nem kerül.)

A Szüzről való ez az ellentétes felfogás a krónikásnál is feltalálható, tehát semmikép sem igazolja a kutatóknak azt az álláspontját, hogy ez a kétféle Szüz két szerző alkotása. Shakespeare forrásában így találta és hogy készségesen elfogadta ezt a kétlelkű alakot, annak okát abban kell keresnünk, hogy Talbotnak nemzeti szerencsétlenség-számba menő halálát a francziák nemzeti hősenek nemcsak testi, de lelki bukásával is meg akarta torolni. Ezért helyezte a Szüz elfogatását Talbot halála után, noha Jeanne d'Arcot 1430-ban fogták el Bedford emberei, Talbot pedig 1453-ban esett el.

Hogy ezt a késői epizódot már az első részben helyezte el, arra az V. felvonást befejező békekötésnek költői megokolása miatt volt szükség. Talbot halála csüggeszthette csak el annyira az angolokat, hogy békét keressenek, sőt, hogy ezt a békét «földnélküli» Renatus király leányának, Margitnak VI. Henrikkel való házasságával is megerősítsék. Így is jött létre a fegyverszünet és az eljegyzés 1444-ben, noha az azt drámailag megindokoló nemzeti gyász csak 1453-ban szakadt az angolokra. Suffolknak, Margit későbbi szerelmesének a gloszteri herczeg, Humphrey fölött való diadala csak így lesz

érthetővé. Talbot meghalt, a háborút nem lehet folytatni. Suffolké a siker, Humphreyé a szégyen, míg York és a winchesteri püspök cselszövényei mind a kettőnek sírját nem ássák.

De ezt már a tetralógia második része adja elő, eleven drámai képek változatos egymásutánjában állítva eléink a Margit királyné eljegyzésétől egész az első st.-albansi csatáig előforduló eseményeket, 1444-től 1455-ig. Shakespeare ebben részben már nyomon követi a történeti eseményeket. Ezek menetében jellemzi a rossznak lenni nem akaró, de nem is tudó, kegyes szívű VI. Henriket, a büszke, kiméletlen és zordon Margitot, Suffolkot, a királyné nagyratörő kegyenczét, a cselszövő winchesteri püspököt, a tudománykedvelő protektort, gloszteri Humphrey herceget. Még a mellékalakokban is: a csodaesetekkel dicsekvő Simpcoxban és a bámulatosan jellemzett Jack Cadeben híven követi a történeti adatokat. A rózsák csendes háborúja Humphrey feleségének kertjében, a varázslók és utczai csöcselék között, vagy a st.-albansi sólyomvadászaton a királyi udvar pletykái közt folyik és már ennek is áldozatául esik ma gloszteri Humphrey, holnap Margit Suffolkja.¹ Öntudatlan áldozatai lesznek Cade és a tudományok nagy barátja, lord Say. Ezt Cade azért végezteti ki, mert az iskolákban grammatikát taníttat és mert a könyvnyomtatást terjeszti, holott az ősök a rovással is beérték.² A tizenötödik évszázad pompás jellemzése ez; akkor a tömegeknek nem kellett a tudás, míg a nemesség terjesztette.

A babonás varázslat hitét ellenben mind a két osztály befogadta. Cobham Eleonora, Humphrey herceg felesége, ép

¹ V. ö. 2. H. VI.—II. 1. — 2. H. VI.—IV. 2. — 2. H. VI.—I. 4. — 2. H. VI.—II. 1. — 2. H. VI.—III. 1. — 2. H. VI.—IV. 1.

² 2. H. VI., IV., 7., 32—36. sor: „Thou hast most traitorously corrupted the youth of the realm in erecting a grammar-school; and whereas, before, our forefathers had no other books but the score and the tally, thou hast caused printing to be used.” — Holinshed ezt a jelenetet az 1381-iki Wat Tyler-féle lázadás leírása alkalmával mondja el: „it was dangerous... if any men were found with a panner and inkhorn at his side.” (U. o. Hart idézete a 38., 34. sorhoz.)

úgy hisz a babonában, sőt a ma annyira divatos és még a positiv tudomány védelmezte exteriorizálásban is,* mint Cade-nek legutolsó cséplő parasztja: viaszból elkészítteti a király képmását, hogy a mire ez a kis képmás elpusztul, pusztuljon el VI. Henrik is.

Ám nem a varázslat, sokkal realisabb erők okozzák majd VI. Henrik pusztulását, a melynek első fázisa a szent-albansi ütközet, az ötödik felvonás utolsó jelenetében. A historiai igazság ellenére itt szerepel már a későbbi III. Richard is, a ki pedig most, 1455-ben még csak *három éves* és bizonyosan édesanyjának, Nevil Ceciliának karjai közt pihen. Ám Shakespearenek szüksége volt Richard herczeg korai szerepeltetésére; idejekorán be akarta mutatni a nagy hőst, hogy szörnyű környezetében kifejlődhessék belőle a tragikus sorsú nagy gonosztevő.

A szent-albansi ütközet véres eseményeivel végződik a nagy tetralogia második felvonása, VI. Henrik második része, melynek legkimagaslóbb eseménye, hogy az öreg Clifford lordot a lázadó yorki herczeg megöli. A harmadik rész első jelenete innen indul ki és abban követ el historia-ellenességet, hogy közvetlen hozzá csatlakozik. Pedig ez az első jelenet öt évvel később, a yorki pártnak 1460 júl. 10-én kivivott újabb diadala után történhetett csak meg. Csak az 1460-iki parlament ismerte el yorki Richardot trónörökösnek, megfosztván jogától VI. Henrik fiát. Shakespeare rendkívüli ügyességgel foglalta itt egybe a fehér rózsza pártjának

* Ezt Grafton mondja el, de még az 1442-ik esztendőre, a mikor Margit királyné még nem sértette meg a büszke Eleonort, hiszen Margit, mint a király felesége csak 1445-ben jött Angolországba. Shakespeare zseniális drámai indokolással az I. 3. után teszi a varázslás jelenetét (I. IV.) és Eleonor boszúját azzal az arculütéssel indokolja, a melyet Margittól azért kap, mivel a legyezőjét nem akarja felvenni. (I. 3. 137. sz.): «Give me my fan; what minion, can you not?» She gives the Duchess a box on the ear. Sajátságos hogy Shakespeare a viaszbábus exteriorizálást nem használta fel, bár Graftontól vette az egész varázslatos jelenetet, ezt: «they had devised an image of waxe, representing the King») mellőzte. (Hart idézi 2. H. VI.—I. 4. jegyzet.) Lásd: Berzeviczy Albert: «A természetfölötti elem Sh. műveiben». M. Sh.-Tár II. k. 117: 1.

bloreheathi (1459.) és northamptoni diadalait a szent-albansiba: lüktető gyorsaságot és drámai erőt adván így a cselekménynek. A vérboszú Clifford megöletése után most már szörnyű következetességgel viszi előre az eseményeket.

A hajthatatlan Margit királyné a fehér rózsza készületlen pártját a Sandal Castle előtt folyó tanácskozásai után a wakefieldi vérmezőre viszi, (VI. Henrik, 3. rész, I. felv. 3. jel.) a hol a párt feje, Richard yorki herczeg elesik, fiát, a rutlandi ifjú grófot az apja haláláért vérboszút vevő ifjú Clifford leszúrja. Gloucester herczege, a későbbi III. Richard is részt vesz e csatában, holott a történet szerint a most csak nyolcz éves herczeg György bátyjával együtt a burgundi udvarnál tartózkodik. Már Sandal Castle alatt mélyen betekinthetünk lelkébe, mikor így bátorítja atyját:

Mily nagy dolog a koronát viselni:

Az üdv honát abroncsa fogja át.

(U. o. I., 2. jel., 29—30.)

Hogy Richard ezt a koronát elérhesse, a szörnyű vérboszú folytatja pusztításait. Papiros koronát tétet a sebeitől kínzott yorki herczeg fejére, élénken emlékeztetve az erkölcsöknek arra az az elfajulására, a mely Dózsa Györgyöt tüzes koronával gyötörte halálra. A kétségbeesett herczeg a kínjai miatt jókedvű Margit szemébe dobja:

«Oh tigris szív, asszony testébe rejtve».*

(U. o. I., 2. jel., 136. sor.)

és ez a tigrisszívű asszony innen kezdve a kor végzetes sülyedésének megtestesítője és a bekövetkező végzet prófétája lesz. Egymást követik, az áldozatok hekatombái: Owen Tudor, VII. Henrik öregatyja, Floid Dávid, Morgan ap Reuther a Mortimer's Cross mellett (1461 Gyertyaszentelő napján) vivott

* «O tiger's heart wrapped in a woman's hide!» 3. Henry VI.—I. 4. 136. sor.) Ez az a bizonyos passus, a melyet Green idéz és kigúnyol az «A Groat'sworth of Wit» etc. (Egy garas árú ész stb.) című munkájában. Green ezt a gúnyiratot halála évében, 1592-ben írta. Ekkor tehát VI. Henrik harmadik része sem volt már ismeretlen. Ez igen nevezetes adat Shakespeare darabjainak időrendje szempontjából.

és Shakespeare-től alig érintett csata után Herefordban a hóhér bárdja alatt vesztik el életüket. A későbbi III. Richard itt is, majd a második szent-albansi csata után is kiváló szerepet játszik: szónokol, izgat, hősiekedik, noha a történet szerint ekkor még csak kilencz éves és anyjával együtt (mint már említettük), Burgundiában tartozkodik Jó Fülöpnél, az aranygyapjas-rend megalapítójánál, sógorának, Bátor Károlynak atyjánál!¹ A költőnek a történetírás ellenére is szüksége volt Richard herceg korai szerepeltetésére.² Nagy részt, fokozatos fejlesztéssel a legnagyobb részt neki tulajdonítja a bekövetkezendő eseményekben: felelőssé teszi a multért, hogy ne lehessen menekülése máskép, mint hogyha a legnagyobb gonosztevők élére áll. A dr. Shaw-ok, a Buckinghamek királyának kell majdan lennie, hogy erőt és hatalmat kapjon a gonoszok egész világa ellen való élet-halál küzdelemhez. A költő által elének állított komor multja után nincs másutt menekülése, csak a gonoszságban; az övé a legnagyobb felelősség a multban, azért lesz az ő végzete a legtragikusabb, hősie bukása, szörnyű gonoszságai után is a legmegindítóbb. Az anyagi jóság nem birkózhatott meg a kor szörnyű romlottságával: ezt igazolja a kegyes VI. Henrik végzete; Richard meg tudott birkózni vele; elvetemedett gonoszsággal küzdött az elvetemedettek ellen és már-már diadalmaskodott. Hogy mégis elbukott, abban az örök erkölcsi elvek diadalát mutatja be a költő, a mely mindig a végső diadal.

Ennek első jelenségét már akkor látjuk, mikor VI. Henrik a tíz éves Tudor Henriket prófétai ihlettséggel megáldja,

¹ Erre Hallnál ezt olvassuk: *The duchess of York . . . sent her two yonger sonnes, George and Richard, ouer the sea, to the citie of Utrecht in Almayn; where they were of Philippe duke of Bourgogne well receyued and feasted.* Hart idézete II. 1. 143—146 sorra a jegyzetben.

² Nálunk Obernyik Károly követi Brankovics Györgyében Shakespeare példáját, mikor Hunyadi Lászlót hat éves korában szerepelteti Belgrád alatt 1439-ben, Albert királyunk halála esztendejében. A sokkal idősebbnek feltüntetett ifjúra szüksége volt a költőnek, hogy a magyar-szerb szövetséget minél bensőbbnek és rokonszenvesebbnek tüntesse fel. Költőileg mennyivel jogosultabb Richard hercegnek ez az anachronisztikus szerepeltetése.

benne látván egy jobb jövőendő zálogát. Ez a jelenet is fényesen igazolja az egész tetralógia jóeleve megfontolt tervszerűségét és egységét; bebizonyítja, hogy csak egy gondolkozó fő munkája lehet, a legnagyobb gondolkozóé: Shakespeare-é.

A Warwick gróftól újra a trónra ültetett VI. Henrik így üdvözli a fiatal richmondi gróft, az erkölcsi világrend későbbi helyreállítóját:

«Hazám reménye, lépj elélem!»

(Kezét áldólag fejére teszi.)

«Ha titkos

Erők valová váltják jóslatom,

E szép fiú áldása lesz a honnak.»¹

E megjósolt világrendnek abból a véres káoszból kell megszületnie, a melyet a költő művészi keze, most már jobbára a történet adatai után, de nem egyszer a legszabadabb költői felfogással élénk tár. Ilyen az a merész és reális hatású jelenet, a melyben IV. Edward későbbi feleségének szerelmét akarja kierőszakolni;² vagy még inkább a Franciaországban, XI. Lajos király előtt lejátszódó nagy jelenet — a legdrámaibb az egész 3. részben, a hol Warwick pártütését indokolja meg a költő.³ Csodálatos erővel tömöríti és

¹ 3. Henry VI., IV., 6., 68—70 sor:

«Come hither, Englands hope.

(Lays his hand on his head.)

If secret powers

Suggest but truth to my divining thoughts,

This pretty lad will prove our country's bliss.»

Ezt a felséges jelenetet a Halltól Holinshedbe átvett következő passzus után írta Shakespeare, egyszerre nagy történeti és még nagyobb költői igazsággal: «when the King . . . said to suche princes, as were then with hym: Lo, sorely this is he, to whom both wee and our aduersaries leuyng the possession of all things, shall hereafter geue rome and place». Hart citatuma u. o.

² 3. Henry VI., III., 2. (L. More's History of King Richard III. Edited by I. Rawson Lumby. 58. l. 23—27. sor.)

³ 3. Henry VI., III., 3. Shakespeare itt nem indul Morus Tamás után, ki spanyol házasságot emleget.

a történelmi egymásutántól eltérőleg bámulatos szabadsággal csoportosítja itt az eseményeket. A Machiavelli szellemében jellemzett francia király,¹ a segílyt kérő Margaréta, a IV. Edward részére leánykérő² Warwick ügyessége, majd szörnyű felháborodása, mikor urának Grey Erzsébettel való házasságáról hall, páratlan művészi alkotások. A királycsináló már itt, a történet szerint az amboisei udvarban szakít végleg IV. Edwarddal és saját leányát, Annát már itt jegyzi el VI. Henrik fiának. Ez események végzetes következményei lesznek a nagyszerűen megírt barneti ütközet,³ a hol Warwick Clarence hercegének árulása következtében csatát veszít és öccsével együtt elesik és a még végzetesebb tewksbury-i katasztrófa.⁴ Ez a tetralógia harmadik részét nyugvó pontra viszi, a véres borzalmak itt a tetőpontra jutnak: lancasteri Edward trónörökös itt hal vértanúhalált gloszteri Richard és clarencei György törétől.⁵

A toweri véres jelenet és IV. Edward londoni diadalünnepe⁶ fejezi be VI. Henrik tragédiájának harmadik részét. A hóhér gloszteri herceg az áldozati bárány szívébe mártotta kését és megyen végzetes útján tovább, hogy mint III. Richard feleljen minden gonoszságáért. Küzdenie kell végzetével és fizetnie életével; sőt a mi neki még drágább, mert hisz életét is csak ez védelmezhetette meg, fizetnie kell koronájával.

¹ Machiavellit nagyon jól ismerte Shakespeare, hiszen egész tetralógiájában illusztrálja az olasz hazafi felfogását. Illusztrálja, de nem osztja. Egész nagy munkájában háromszor névszerint is említi

1. Alencon, that monstrous Macchiavel (sic.) I. Henry VI., 5., 4., 74.

2. And'set the murderous Macchiavel to school (3. Henry VI., 3., 2., 193.)

3. am I a Macchiavel? (Merry W. of W. III. 1. 104.)

² A francia király második felesége, szavójai Karolina leánytestvérét: Bonát kéri meg IV. Edward részére.

³ 1471 ápr. 14.

⁴ 1471 máj. 4.

⁵ 3. Henry VI., V., 4. és 5. jel.

⁶ 3. Henry VI., V., 6. és 7. jel.

V.

III. Richardban* a valósággal megtörtént dolgoktól való eltérések, szabad kitalálások, idő- és okságrendi összetévesztések sokkal ritkábban fordulnak elő, mint a fehér és a piros rózsza harczeit drámailag illusztráló tetralógiának egyéb darabjaiban; mindamellett elég gyakoriak. Ám azért még a történelmet alaposan ismerő is a legnagyobb gyönyörűséggel fogja végigélni ezt a mesteri módon jelenetezett és megindított darabot és csak a művészi élvezet után fogja keresni: hova is tévesztette el a költői igazság a történelmi igazságot.

Mert eltévesztette. Már mindjárt az első felvonás első jelenete sem historiai. London egyik utcájában találkozunk, rögtön a tewkesbury-i ütközet után, a gloszteri herczeggel, a későbbi III. Richarddal. Beletekintünk nagyravágyó terveitől sötét lelkébe, egy teljesen érett, meglett férfi lelkébe. És ime: a történet megtanít, hogy ez a machiavelli lelkű, száz csata veszélyét átélte férfi még csak 19 éves. A színműben és a színpadon legalább harmincz évesnek kell feltüntetni, mert hiszen Shakespeare szerint már 16 évvel ezelőtt, 1455-ben ott harczolt atyja oldala mellett, St.-Albansnál, a mikor sebesült testén átlépve, három ízben mentette meg a háltól:

«Nyergébe háromszor felültetém,
S testén átlépve három ízben
Eleven pajzsa voltam.»

* III. Richardnak hat negyedré (quarto) kiadása jelent meg az 1623-iki nagy Folio előtt. Az első 1597-ben, a hatodik 1622. A Folióban a darab címe: *The Tragedy of Richard the Third with the Landing of Earle Richmond, and the Battel at Bosworth Field.* Shakespeare minden valószínűség szerint 1593-ban írta, hiszen szorosan csatlakozik VI. Henrik 3-ik részéhez s azzal szervesen összefügg. John Weever a «méznyelvű» Shakespearet dicsőítván egyik epigrammjában, kiemeli Richard és Romeo alakját és 1593—94 közt látja őket először megjelenni. Az 1594-ben megjelent «*The True Tragedie of Richard III.*» talán előbb íródott, de semmi köze Shakespeare darabjához. Úgy látszik, versenytársa volt a színpadon. Legge Tamásnak 1579-ben Cambridgeben előadott ugyanazon tárgyú latin iskoladrámájától Shakespeare teljesen független.

mondja Richard büszke önérzettel, pedig akkor összesen — három éves volt, a mely majdnem hogy csecsemő kort még az akkori korai renaissance ifjúságának koraérése sem tud históriailag indokolni.

Ez után az alapos anachronismus után nem lehet csodálnunk, ha látjuk, hogy testvérét, Clarence hercegeét szintén 1471-ben vetteti gonosz cseleivel börtönbe és kísérteti oda a a Tower kapitányával: Brakenburyval. Pedig Brakenbury csak 1483-ban lett a Tower kapitánya, Clarencet pedig csak 1478-ban fogatta el IV. Edward, a ki Richarddal együtt azért féltékenykedett rá, mert a nagy «királycsinálónak», Warwick grófnak az idősebbik leányát elvette, később meg burgundi Mária kezére törekedett.¹ De Clarencenek idő előtt kelle elbuknia, hogy a költő ezzel a sikerrel is igazolja azt az önérzetes elbizakodottságot, a melylyel Gloszter hercege a következő jelenetben állítólagos áldozatának, VI. Henrik ifjú fiának jegyese: ² Warwick Anna előtt fellép.

A darabnak ez a szédületesen merész jelenete 1474 előtt nem játszódhatott le, mivel Anna addig egy felszentelt menedékhelyen tartózkodott: itt mégis közvetlenül az 1471-re képzelt, de csak 1478-ban megtörtént Clarence-jelenet után következik. Így kívánja ezt Richard következetes jellemzése, a ki a Warwick-ház vagyonával és befolyásával tönkre akarja tenni bátyja feleségének, Grey Erzsébetnek hatalmas rokon-ságát. Különben Anna e II. jelenetben annál könnyebben emelhette magához «Richardot kardja helyett», mert igazság szerint a meggyilkolt királyfinak nem a felesége, csak a jegyese volt.

Már most arra is elég erős, hogy a fiatal új királyra,

¹ Ezt a hercegnőt 1477-ben habsburgi Miksa vette el, III. Frigyes fia, ezzel kezdve meg a «Tu felix Austria nube» politikáját. Különben Miksa hadakozni is jól tudott a burgundi hozományért és az 1479 aug. 17-iki guinegatei csatában meg is védelmezte azt XI. Lajos kapzsisága ellen.

² Shakespeare Annát az ifjú Edward özvegyének mondja, noha házasságot sohasem kötöttek. Költői célja itt nyilván a nagyobb részvét ébresztése volt, meg Richard rábeszélő művészetének még nagyobb mértékben való kitüntetése.

V. Edwardra rátegye súlyos kezét, a mit a II. felvonásban forrásainak: Holinshednek és az ettől átvett Morenak szoros követésével ad elő. Itt csak azt téveszti el, hogy Grey és Rivers lordokat közvetlenül Pomfretbe¹ küldi (a hol lefejeztette őket), nem pedig előbb Northamptonba, a hogy More elbeszéli. Ám ez csak kisebb eltérés a históriától, valamint az is, hogy IV. Edward kis fiait Bouchier kardinálissal és nem a yorki érsekkel csalatja ki az azilumból. (I. felv., 1. jel., 37—42. sor.) Új, nagy eltérés minden egykorú és későbbi történetírótól VI. Henrik özvegyének, anjou Margitnak szerepeltetése, ki valósággal a véres jövődöt előrelátó végzet személyesítőjeként lép fel a darabban 1483 után is, noha a Tewksburynál vívott harc után 1476-ig a Towerben volt elzárva, onnan Franciaországba ment és itt meg is halt² a nélkül, hogy valaha is visszatért volna Angolországba. A görög tragédiák kórusaként szereplő Margit tehát mennyire történetellenes és mégis mennyire igaz! Milyen nagy és milyen rettenetes, mikor végzet-testvéreivel: III. Richard anyjával és IV. Edward özvegyével, Erzsébettel a föld kövein ülve, akár Izrael gyászoló anyái, mondják el szörnyű átkukat a diadalmas zsarnok fejére. (III. Richard, IV., 4.) Lehet-e jobban és a történeti igazságnál is igazabban jellemezni azt a katharsist, mely innen kezdve egész a híres felkiáltásig: «A horse, a horse! my kingdom for a horse» a szörnyű hős lelkében véghez megyen?

Pedig ez a jelenet teljesen költött, valami felsőbb sugallat ihlettségétől vezetett; a művészileg legszebb és költőileg legigazabb az egész darabban, noha históriailag egyszerűen nem történhetett meg és sem Grafton, sem More, sem Hall, sem Holinshed nem tud róla.

Valaminthogy a szállóigévé lett mondásról: «Lovat, lovat; királyságom egy loért» sem tudnak semmit. Szárnyas paripán, felhők sebességével dübörgő ménen iparkodik a rémlátások és nem is annyira a veszedelmek elől menekülni

¹ King Richard III., II., 4., 42. sor. More idézett munkája Lumby kiadásában. 18. l., 5—14. sor.

² Margitot fogságából rokonai váltották ki 50 ezer aranyon.

a gyilkos király. Ezek a rémlátások is teljesen Shakespeare kitalálása; korának szellemében, hit- és érzületvilágában fekvő kitalálása — és talán a legkevésbé szerencsés kitalálása.

Mert a hatalmas, haláltmegvető Richardot nem a rémek és nem a lelkiismeret és nem is «ibseni elhagyatottsága», egyedülmaradottsága teszik sajnálatra méltóvá, a mely sajnálatunk a megelőző rettenetes érzésével a legtisztább tragikum má magasztosul, hanem az a tudat, hogy ennyi erő, kitartás és okosság kénytelen volt, a maga biztonsága érdekében volt kénytelen harcban szállani korának minden aljasságával, embertelenségével, hitetlenségével. A nagy Shakespeare-ismerő, Bultaupt mondja, hogy egy ötfelvonásos darab szűk keretébe nyomorultabb csöcselék még sohasem torlódott össze. Ez a csöcselék nem kitalált: ez történeti; ennek a történetileg valódi csöcseléknek piszkos áradata ellen kellett úsznia Richardnak. Ám ez lehetetlen volt; magával ragadta a korai renaissance évszázada a legerősebbeket is és mert ellene nem úszhattak, úsztak hát vele, mindig arra figyelve, ki ér legelőne a célhoz és a vetélytársakat kirelhetlenül az ár alá süllyesztvén.

Ilyen törtető volt III. Richard majdnem valamennyi kortársa: XI. Lajos Franciaországban, Ferdinand, a spanyol király, III. Frigyes, a római császár, a Sforzák Milanóban, később a Borgia Rómában: mind-mind egy húron pendültek. Harmadik Richardot legalább a haláltmegvető rettenthetlenség tette különbbé azoknál; hisz halálútjában is «mint az éhes oroszlán rontott előre lándzsájával, földre terítve Sir William Brandont és Sir John Cheney» — a mint a krónikák mondják.* Hogy e bátorsága ellenére is buknia kellett,

* «He put spurs to his horse and... like a hungry lion ran with spear in rest towards him» (Henry) — «Mint az éhes oroszlán, előre szegzett dárdával rohant feléje.» A. Hamilton Thomson arról is beszámol a krónikák után (III. Richard. Arden-Shakespeare 208. lap, jegyzet), hogyan ölte meg Sir William Brandont és dobta ki nyergéből Sir John Cheneyt. Stanleynek, VII. Henrik mostoha atyjának árulása elvágta Richardot seregétől, a ki így «férfiasan küzdve ellenségeinek közepette, megöletett». Shakespeare az V. 5. jelenetében pár-

alámerülnie «e csöcselék áradatában» neki, a ki az igaz lovagiasság korában talán a legelső lovag leendett: ebben kell keresnünk III. Richard tragikumát. Tragikuma abban rejlik, hogy a legrosszabbnak kellett lennie a rosszak között, ha élni akart. Bár nagy volt és erős, de nem volt elég erős és elég nagy ahhoz, hogy jó és igaz legyen, hogy mint VI. Henrik lemondani tudjon.

Pedig mindig a jóké és az igazaké az igazi győzelem: magukban hordják azt. A gonosznak végzetes sorsa a bukás. Richardban hiába volt meg a párducz ereje, okossága és ügyessége: a párducznak végzete, hogy a vadász golyója elé kerüljön.

Megvolt-e benne a párducznak félelmes szépsége is — igazán nem tudjuk. Egy arczképe van meg a londoni nemzeti képtárban: burgundi kalapban, bársony ujjasban mutatja a szörnyű emlékü királyt, kinek arca itten inkább szenvedő, lemondó, majdnem nőies. Csak a szemében van valami rejtelmes mélység: nagy gonoszságok és nagy szomorúságok mélysége. A Tudorok, tehát a diadalmas ellenségek korában írt krónikák valóságos emberi szörnyet látnak benne. «Parvae erat staturae, curtam habens faciem, inaequales humeros, dexter superior sinisterque inferior»: * apró termetű volt és

bajt vivat vele és Henrikkel: tény az, hogy Richardot nem Henrik herczeg vágta le. A krónikás szerint lovát sem vesztette el: hiszen azzal rohant ellenségei közé. A classikus «a horse, a horse» kiáltás mindenesetre növeli a zsarnok tragikumát.

* Ez Morus Tamás leírásának latin változata. Az angol így hangzik: . . . «little of stature, ill fetured of limmes, croke backed, his left shoulder much higher then his right, hard faoured in visage». (L. More's History of King Richard III. Edited by I. Rawson Lumby. Cambridge, 1883. 5. lap 25. és köv. s.) Morust különben Morton püspök befolyásolta, ki III. Richard alatt politikai szökevény volt, VII. Henrik alatt canterbury érsek is bibornok lett, 1500-ban meghalt. Morton méltó gyermeke volt korának, mit következő önjellemzésével bizonyít: «ha a világ sora úgy folyt volna, a hogy én kívántam, Henrik király fiának és nem IV. Edwardnak kellett volna elnyerni a koronát. De minthogy Isten azt rendelte, hogy veszítse el és hogy Edward uralkodjék, *nem voltam bolond* (I was neuer soo mad), hogy halott ember oldalán küzdjek az eleven ellen. (. . . that I would

nyomott arczú; vállai ferdén állók, a jobb váll magasabb, a bal alacsonyabb. Ilyennek írják le Shakespeare átkozódó asszonyai, így írja le a drámában önönmagát is. «Boszút tesztek a természetén, a mely megcsufított», mondja önmagáról és rálép szörnyű útjára. Itt hát nem «költött» Shakespeare, itt a «természet ellen hadakozót» a históriának megfelelően mutatta be. Nem kellett kitalálnia ezt a legszörnyűbb, legsajnálatosabb boszút; sőt ha a krónikásoknál nem lett volna meg, lángelméje bizonyosan rávezette volna.

Mégis nagy kérdés, ilyen volt-e külsőleg Richard. A mi nemzeti krónikáink majdnem szóról-szóra így jellemzik Árpád-házi nagy királyunkat, dicsőséges Kálmánunkat. És csodálatos, e krónikák mind a Kálmántól megvakított Béla király utódai idejében íródtak, a kik bizonyosan örömmel látták házuk megrontójának rút alakját. De még csodálatosabb, hogy a kortárs krónikás, prágai Cosmas, a ki itt, nála járt Esztergomban, semmit sem tud Dalmácia meghódítójának rúttságáról. Hátha a Tudorok is szívesen olvastak ellenfelük formátlanságáról, és mért hogy az egykorú arczkép semmit sem árul el III. Richardnak, a fehér és a piros rózsa háborúja legnagyobb hősének rútságából?

Ám ha szép is volt, mint a párducz: a költőnek rútnek kelle őt mutatnia, hogy háborúba küldhesse a természet ellen, a hol el kellett buknia.

*

Angolország XV. évszázada mint egy vulkánikus kitörésktől elborított kőmező emelkedik ki, komoran és fenyegetően, a nagy nemzet életének egyéb termékeny évszázadai közül; komoran, de ijesztő és részvétet gerjesztő fönséggel. Ezért írta Shakespeare éppen erről a századról négy tragédiáját.* Művészi czéljain kívül az igazságnak is szolgálni

with a dead man strive against the quick.) ... «és biz én nem emelem fel azt, a kit isten letaszított». (U. o. 89. és 90. lap.) Ilyen elvek mellett akkor a szerény ely-i püspöki székből a canterbury-ibe lehetett jutni, a legitimitás alapos semmibevételével.

* A század elejéről (1422-ig) írt IV. és V. Henrikje más eszmékörben mozog: ezek hősei lovagok és hadvezérek voltak. A fehér és a piros rózsa emberei Talboton, Bedfordon és Humphrey herczegen kívül,

akart a költő, hiszen életünk három eszménye: a Szép, Igaz és Jó mindig együtt jár, míg a l'art pour l'art eddig többnyire kudarcot vallott. Shakespeare meg akarta mutatni nemzetének, hova vezet az önzés, szertehúzás, fejetlenség: a legerősebb akarat is megörlődik a «természet elleni» harcban. Ha banálisnak látszik is a három emberi eszmény emlegetése, minden ország története bizonyítja, hogy nemzeteket nagygyá csakis ezeknek az eszményeknek kultusza tehet. Ezért fordul a művész és a tudós a történelemhez, ha ezt a nagy igazságot bebizonyítani akarja. Nemzete multjából tanította meg Shakespeare is honfitársait: hova vezet az, ha e nagy hármasság: a természet ellen akarunk hadakozni.

A nemzeti mult ismerete és szeretete nem zárja ki a más nemzetekkel való emberi szolidaritásunkat. Sőt éppen a fehér és a piros rózsza harcainak művészi elénkállításából látjuk, hogyan emelkedik ki Angolország távoli századainak ködéből Hunyadi Jánosnak, a magyar Anjouknak, böles Kálmán királyunknak bár határozatlan körvonalú emléke. Becsüljük meg ezeket az emlékeket és ne engedjük kigyökerezíteni szívéből és elméjéből. Sajnos, az élet, a művészet és a színpad ma mindjobban történetellenesek; a ránszakadni készülő harczok megtanítanak majd, hogy vigasztalást és reményt újra csak nemzeti nagy multunkban keressünk. Akkor «majd újra könnyeinkkel balzsamozzuk be a Talbotok csontjait» és színpadjaink nem balga szűzekkel és számító fajtalanokkal lesznek tele.

A történelmi emlékektől megújódott nemzeti nagyság kora lesz ez majd, mint a milyen Angolországban Shakespeare kora volt.

A melyről megiratott: «Afflavit Deus, et dissipati sunt.»

BODROGI LAJOS.

a kiket Shakespeare is kiemel, zsákmányoló martalócok valának. Igazság, becsület, nőtisztelet ismeretlen fogalmak voltak e korban és az életnél is nagyobb kincsnek tartották a gazdagságot és a hatalmat. Ép ezért küzdöttek a «természet ellen» mind, mivel éppen a becsület és igazság meg a szépség kultusza fekszik természetükben.

SHAKESPEARE ÉS A MODERN DRÁMA.

(Felolvasatott 1909 januárius 31-én.)

Ezeknek az előadásoknak sorában, a mik mind a mi nagy költőnk dicsőségét hirdették és fogják hirdetni, a hol tényleges vagy álombeli színpadokon átélt mámorok emlékeiről fognak beszélni, ezeknek az élményeknek emlékéért lelkünk mélyén hálás emberek, olyanoknak, a kik ugyanilyen extazisokért épen úgy, legfeljebb talán kisebb intenzitással hálásak — ezeknek az előadások sorában talán Önök előtt is, de magam előtt bizonyára nem a legkedvesebb, a legszimpatikusabb szerep jut énnekem. Irigységgel gondolok azokra, a kiknek, hogy itt beszéljenek, elég egy élményükre emlékezniök, életük egy nagy szenzációját felidézniök és egyszerre felénk száll egy áthatatlanul gazdag világnak tünevényes színpompája. És ha a szavai csak jelezni képesek is még az elhalványodott emléket is, olyanok számára hangzanak el, a kik ugyanezeket átélték már és a gyenge szavak is mély élmények emlékeit idézik fel a hálás hallgatóban. Énnekem erről le kell mondanom. Én nem a Shakespeare gazdagságairól fogok Önöknek beszélni, hanem a határaitól; nem a szépségeiről, hanem a veszedelmeiről. Tulajdonképen nem is magáról Shakespeareről, hanem hatásairól. Hatásának lehetőségéről és annak jó vagy veszedelmes voltáról.

Mit jelent ez a kérdés? Mit jelent az, hogy egy rég elmult kor régen elhunyt emberének hatása van és hatása lehet a mai művészetre? Ugy-e bár nem kell itt részleteznem Önök előtt, hogy nem az utánzásra gondolok, hogy nem a felszínes külsőségek kényelmes átviteleiről fogok beszélni, hanem arról, hogy átvehető-e, tovább fejleszthető-e

valamely művészetnek lényege? Hogy azon a főprinczipiumok, a miknek alapján ő a maga világát felépíti, elrendezi, elzárja a külvilágtól, magában befejezetté teszi és különbözővé a mindenki más alkotta világoktól, hogy a művészi stilizálás ezen alapelemei alkalmasak-e arra, hogy segítségükkel — ha talán félreértve is lényegüket — egy más életet elrendezzenek és magában zárttá tegyenek, hogy ezek a princípiumok átvehetők-e? Arra gondolok pl., a hogy Velasquez és Franz Hals művészete segítségére volt az impresszionista festészet kibontakozásának, a hogy Rabelais- és Cervantesben megtalálta a XVIII. század végének és a XIX. század elejének romantikus és humorisztikus regénye a maga stílusának döntő elemeit. A kérdést, a mit itt Önök előtt inkább érinteni persze, mint kimeríteni fogok ez: mik a Shakespeare drámai stilizálásának leglényegesebb alkatrészei és ezek mennyiben használhatók fel, ha arról van szó, hogy egy olyan mai dráma jöjjön létre, a mi éppen úgy tükröt tart a mi életünk elé, mint az övé a sajátja elé és éppen úgy magában foglalja és örök-életűvé teszi azt, mint az ő művészete a maga korának életét.

A história ad jogot arra, hogy ezt a kérdést feltegyük. Attól a pillanattól fogva, hogy Shakespeare, hogy úgy mondjuk, kibontakozik kortársainak nagy tömegéből, csakugyan dominálta az európai nagy dráma stílusproblémáit. (Az egész múltó napi produktióról ne essék persze szó!) És hogy itt nem egy feltétlenül helyeslendő dologról van szó, hogy itt tényleg probléma van, hogy a Shakespeare stílusa mély veszedelmeket hord magában, históriailag bizonyítja az a titkolt vagy nyílt opposíció, a melyben Voltairétól kezdve Tolstoj-ig és Shaw-ig a legmélyebb gondolkodók és legfinomabb művészek nagy része volt vele szemben. A Lessing megdöbbenésére gondolok, mikor a *Sturm und Drang* praxisba akarta áttenni, azt a mit ő csak hirdetett, de a mitől művészetében óvatosan őrizkedett. A Goethe és Schiller — ha nem is bevallottan, de tényleg — Shakespeare-ellenes görög dráma kultuszára, a Byron nyílt, a Hebbel és Grillparzer titkos opposíciójára. És nem régen is a mai stilizált művészet egyik legmélyebbike Paul Ernst kemény és

kiméletlen kritikával támadta a Shakespeare kompozícióit. És arra gondolok, hogy a hol fenntartás nélkül hatott Shakespeare (Sturm und Drang, a francia romantika drámája és sok tekintetben a németé), hogy azok az irányok végül mégis meddők maradtak, hogy nagy angol költők, a kik, mint Swinburne mondta egy képzeletbeli Globe- vagy Blackfriars színháznak írtak, nem hoztak soha létre eleven nagy drámát; hogy a kik a legmélyebb energiával az ő centrális problémáit kutatták és ragadták meg, zsák-utczába kerültek mind, mint — hogy csak a legnagyobb példát mondjam — a szerencsétlen mély és nagy művész Ottó Ludwig.

Hogy mennyire probléma van itt csakugyan, ha más nem, az is bizonyítja, hogy felmerülhetett az a kérdés, csakugyan drámai-e Shakespeare stilusa. Goethe, tudjuk, éretten, nagy színházi praxisa után tagadta ezt; sok mai theoretikus író állítja, hogyha igazán mélyen analizálnók Shakespeare drámáit és ugyanígy például egy görög drámát, Shakespeare epikáinak bizonyulna. Azt hiszem mindegyik polémia igazságtalan Shakespearevel szemben, de szimptomatikus fontosságukat nem lehet tagadni. Ha komoly és művészetüket komolyan vevő emberek számára kérdés lehet, hogy igazán drámai-e a Shakespeare kompozíció módja, bizonyos, hogy legalább is kérdésessé vált az, hogy a speciálisan mai értelemben csakugyan drámai-e. Tehát a mi kérdésünk: ugyanazok-e a Shakespeare drámai stilizálásának eszenciái, mint a mit ma megkövetelünk egy drámától? Tehát: lehet-e Shakespeare nyomán haladnia egy mai drámának?

Hogyan motivál Shakespeare? Mi azt érezzük, hogy a motiváció problémájával szinte a dráma egész problémája meg van határozva; hogy a dráma felépítésének lényege az okoknak és okozatoknak egymáshoz való kényszerítő erővel kapcsolása. Hogyan érez ezzel szemben Shakespeare? Mindenekelőtt: a motiváció területe sokkal kisebb nála, mint a mi drámánkban. Kiesik mindenekelőtt a drámán közvetlenül kívül eső, de azzal a legszorosabb összefüggésben álló történések megokolása. Shakespeare soha sem törődik az előzmények megokolásával. Az előzményeket minden Shakespeare drámában úgy kell elfogadni, a hogy vannak, vagy mondhatjuk úgy is,

a hogy Shakespeare őket forrásaiból átvette. Gondoljanak a Lear király bevezetésének fantasztikus, meseszerű, egészen hihetetlen és semmivel sem megokolható előzményeire, a mikből a leghatalmasabb és leglenyűgözőbb erejű tragédia nő ki ha, — igen, ha acceptáljuk ezeket az előzményeket ha nem analizáljuk őket, ha nem következtetünk belőlük tovább és nem vonunk le belőlük következtetéseket a később megnyilvánuló karakterekre. Gondoljanak a Velencei kalmár előzményeire, Cymbelinere. (Szándékosan vettem a példákat Shakespeare legkülömbözőbb korszakaiból.) Mindenki érez itt diszszonanciát. És épen mert érzik és viszont épen oly erővel érzik a későbbiek nagy hatását, ki szeretnék ezt egyenlíteni: utólagos analizissel egységet teremteni ott, a hol egység nincs. Nincs pedig azért, mert az az egységkövetelmény, a mivel mi fellépünk — később rá fogunk térni ennek okaira is — nem létezett Shakespeare és kora számára. Azt mondják: mesedramák a Shakespeare drámái és a mese megenged olyan logikátlanságokat, a miket más dráma nem enged meg. Nem akarok kitérni arra, hogy ez egyáltalában mennyiben igaz, vagyis, hogy mennyiben érezte Shakespeare közönsége az ő drámáit meséknek és mennyiben olyan erővel reálításnak, mint mi teszünk az Ibsen-éit. Én az utóbbit tartom valószínűbbnek. De a logikai felépítettség követelménye formai követelménye a drámának; nem a valóság illuziójának felkeltése végett jött létre, a melylyel szemben nem is volna feltehető ez a kérdés. Így tehát, ha mesedramának mondunk egy drámát, csak azt mondtuk róla, hogy másfajta tényeket és embereket kapcsol össze az okok és okozatok összefüggésének szigorú következetessége; hogy megváltozik a causális összefüggés tartalma de azon magán a tartalom nem változtathat meg semmi lényegeset. Gondoljanak Grillparzer mesedramáira, a Kleist Kätchen von Heilbronn-jára, a Csongor és Tündé-re, Az elsülyedt harang-ra: mindenütt előzmény és mese ugyanabból a világból nőttek ki, ugyanazoknak a törvényeknek uralma alatt állanak, ugyanazok az emberek cselekednek mindakettőben és ugyanúgy nem kell semmit sem elfelejteni és semmitől sem eltekinteni. Mások megpróbálnak motivumokat belevinni a nem motivál-

hatóba. Megkonstruálják Cordélia egész multját, hogy szükségessé tegyék a közte és Lear közötti viszonyt. Hebbe modern — a milieu és átöröklés elméletekhez hasonló — érvekkel igyekszik Goneril és Regan cselekedeteibe relativ jogosságot, szükségszerűséget belevinni.

Ezek a kísérletek, természetesen csak meddők lehetnek, mert csak belemagyarázások és az eleven hatásban mindig hiányozniok kell. Kell, mert Shakespeare és egész kora — kortársai közül ő motivál még a leggondosabban — nem érezték szükségesnek ezt a motivációt. Ismerjük azt a régibb darabot, a miből a Lear királyt formálta. Ott kísérlet történt, bár naivan és kezdetlegesen, motiválni a Lear, a Goneril és Regan és Cordélia tetteit. Shakespeare ezt elhagyta. Elhagyta továbbá Cinthio novellájából, a honnan Othelloja témáját merítette, Jagó intrikájának okait. Elhagyta Plutarchosból Cassiusnak Caesar ellen táplált gyűlöletének magyarázatát stb. Itt tehát Shakespeare szándékairól van szó, nem véletlenekről, arról, hogy a készen kapott forrásokból mit tartott kidomborítandónak és mit elhagyandónak. Tudjuk, hogy Othello az eredeti novellában nem volt a tragédia nemeslelkű hőse. Shakespeare tette csak azzá és lehetetlen, ha itt bármennyire spontán és közvetlen, de mégis tudatos művészi intencziót teszünk fel, azt nem feltennünk ott sem, a hol elhagyott valamit.

De tudjuk azt is, hogy cselekménye vitelében éppen ilyen kevésbé fontos neki a motiváció. A legdöntőbb tények, egész katasztrófák, véletlenek, félreértések által állanak elő, nem az események, logikájának szükségszerű következményeként. Shakespearenek nagy, patétikus, az embernek egész lelkét reveláló szituációkra van szüksége. Egészen mindegy neki és biztos, hogy egészen mindegy volt korának, hogy hogyan jutott el ezekhez a szituációkhoz. Csak egy pár példát hozhatok itt fel: Cassius öngyilkossága, véletlennek, félreértésnek következménye; Gloster, Edgar és Edmund viszonya ugyanilyenekből alakult. És hogy a legnagyobbakat említsem, csak a legdurvább véletlenen alapszik a Romeo és Julia tragikus kimenetele és — ott persze mély pszichológiai háttére is van — az Othello és Desdemona tragé-

diája valósággal kártyajátékhoz hasonló véletlenektől függ; egy hajszálon múlik mindig, hogy minden jól végződjék.

Hogyan lehetséges ez? Miért nem fontos Shakespeare-nek a dolgok pragmatikus összefüggése is és miért annyira fontos ez mi nekünk? Tehát: mi célból stilizál Shakespeare mi célból válogat ki bizonyos elemeket és mi célból hagy el másokat? Mire komponálja ő a tragédiát? És mire komponálják a maiak? Hebbel — a ki éppen annyira legtipikusabb képviselője a mai drámának, mint Shakespeare a maga koráénak — megmondta egyszer saját praxisáról szólván, hogy a végső cél: «alle Ratten- und Mäuselöcher zu verstopfen»; teljesen zárttá, egy kérlelhetetlen szükségszerűségnek alávetetté tenni a drámát. Shakespeare-nek csak műveiből sejthetjük, hogy mik a céljai és sok okból nehezebb is őket formulálni, egy mondatban szorítani.

Tehát — bár tudatában vagyok annak, hogy mint minden formulából, ebből is sok életnek kell kimaradnia és ezáltal hamisított képet kell hogy nyújtson a valóságról — legrövidebben talán így fejezhetnők ki a helyzetet: Shakespeare emberekre komponálja a darabjait, karakterekre, embereknek más emberekhez való viszonyára; az új dráma pedig helyzetekre, vagy még pontosabban, embereknek helyzetekhez való viszonyára. Még egyszerűbben talán így fejezhetjük ki magunkat: Shakespeare konfliktusai konkrétak, a modern drámáé absztraktak.

Mit jelent ez? Körülbelül annyit, hogy a Shakespeare tragikus víziója egy embernek egy vagy több másik éppen annyira élő és a maga ilyen voltában soha és sehol többé nem ismétlődő emberrel való szembeállítás. Hogy az Othello tragédiája az, hogy ő ilyen és Jago és Desdemona olyanok, a milyenek és hogy összekerültek. És az összekerülésük tény, konkrétum, megtörténés, a mi így van, a min nem lehet vitatkozni. Ez kell, hogy meg legyen a tragédia: a tragédia lényege éppen az, hogy ez a három ember összekerült. Egy nagyon mély értelemben minden tragédia alapját véletlennek lehet mondani — éppen a Shakespeare szempontjából. Bizonyos emberek összekerülése mindig csak véletlen lehet és a Shakespeare csodálatosan mély életlátásának lényege

talán éppen az, hogy életet ilyen véletlenekből összerakott-nak látja. És ilyen világlátás mellett nem jön és nem is jöhet tekintetbe, hogy ezek a véletlenek erősen halmozódnak (mint Lear elején) vagy erősen belejátszanak a tragikus történésekbe (mint Romeo és Julia végén).

Negatív meghatározás segítségével talán még tisztább lesz ez a kérdés. Azt kérdeztük, mi van benn a Shakespeare tragikus világlátásában, kérdezzük most azt, hogy mi nincs benne. A felelet egészen röviden: az absztraktum. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a Julius Caesar tragikus tartalma négy ember, Caesar, Brutus, Cassius és Antonius különös karaktereinek Brutusra nézve tragikus szembenállása; hogy nincsen benne semmi annak a kornak absztrakt küzdelmeiből, a hanyatló római arisztokratikus köztársaság és az új caesarizmus küzdelméből. Jelenti, hogy Coriolanusban nem a nép és a nemesség tűznek össze, hanem Sicinius, Brutus és Aufidius alacsonyosságán és a Volumiának vele szembe kerülő előkelőségén pusztul el a Coriolanus élete. Jelenti, hogy a király-drámák történelmi küzdelmeiben nem az angol feudalizmus omlik össze önmagával vívott véres harczaiban, a miknek kitörése és lecsillapodni nem tudása csak szimptomája már a nagy feloszlási folyamatnak. De egyes emberek küzdenek egyes emberekkel és végül VII. Henrikkel nem az új idő győz a régi felett, hanem a nemes hős a monumentális gazember Richárd ellen. És ezeknek a drámáknak témájában adva volt az absztraktum. De Shakespeare kihagyta, szándékosan elhagyta vagy nem is vette észre. Ő máshol látta a problémákat és itt nem látott problémát. Gondoljanak a Julius Caesar bevezető jeleneteire. Flavius és Marullus szerepe adva volt Shakespearenek és mégis mikor ők korholják a népet, hogy Caesarnak hódol, csak Pompejus iránti hálátlanságukról beszélnek és nem a zsarnokság elleni küzdelemről. Cassius argumentációjának lényege is az, hogy miért uralkodják éppen Caesar, hogy mivel különb Caesar nála vagy Brutusnál, hogy megérdemli-e azt a helyet, a mit elfoglal. Brutus-nak persze meggyőződése a szabadság ügye. Bár feltűnő, hogy még neki sincsen olyan egészen döntő, egészen elvi kifogása Caesar megkoronázása ellen, mint a milyennek

kellene lenni, ha itt csakugyan szabadság és zsarnokság állanak szemben egymással. Őt csak az a félelem vezeti, hogy az uralomra jutás meg fogja változtatni Caesar jellemét; ennek a történelmi helyzettel való abszolút össze nem egyeztethető volta, már Coleridgenek is feltűnt. Így ez a meggyőződés neki éppen úgy jelleméhez tartozik (és nem a nagy történelmi szituációhoz), mint Cassiuséhoz az irigység. És a tragikus fordulat ott van, mikor Brutus rövidlátó nemeslelkűségéből megkiméli Antoniust, sőt megengedi, hogy halotti beszédet tartson Caesar felett. Mert a tömeg ingatag volta itt nem a történelmi helyzet következménye (tehát absztraktum); Shakespeare minden tömege ilyen, de Antonius tud számolni ezzel és Brutus nem. És itt az ő tragédiájának kulcsa. Gondoljanak arra, hogy mennyire csak epizódikusan szerepel a nép nyomora (a kenyérkérdés) Coriolanusba, mennyire csak arról van szó, hogy a Coriolanust gyűlölő tribunok ki akarják őt túrni a hatalomból, tönkre akarják végleg tenni. És éppen így függ — az epizódikus — Sextus Pompejus karakterétől a világ sorsa Antonius és Cleopátrában.

Szándékosan hoztam ezeket a példákat, mert ezekben a drámákban, anyaguknál fogva benne van a nagy, történelmi, absztrakt szükségszerűség. Ezekbe a darabokba nagyobb erőszakosságok nélkül bele lehet ezt magyarázni, mihelyt felmerült már az a szükséglet, az a kívánság a drámával szemben, hogy az életen uralkodó absztrakt szükségszerűségeket juttassa kifejezésre. Hogy ez megtörtént, azt hiszem nem kell sok példával bizonyítanom. A múlt század elejének és közepének kiváló német esztetikája Shakespeare-magyarázat címén mást se csinált, mint ezeket a mai élet létrehozta konfliktusokat bele igyekezett olvasni Shakespeare-be. Igyekezett Shakespeare problémálatásának módját az aktuálissal összehangzásba hozni. A legfeltűnőbb eset — és egyben a legérdekesebb — Hegel-é, a ki Macbeth magyarázatában arra helyezi a fősúlyt, hogy ott a különböző öröklési rendek összeütközése a konfliktus oka. Azt mondja tudniillik, hogy Macbethnek mint Duncan legidősebb férfirokonának van elsősorban joga a trónhoz. Vele tulajdonképpen méltánytalanság esett meg, mikor Duncan saját fiát teszi trónörö-

kösnek és hibául rója fel Shakespeare-nek, hogy ezt a motívumot elejtette és gazembert csinált Macbethből — ő nem is tudja mással megokolni, mint Jakab király iránti hizelgésből. Hiba szerinte még az is, hogy a gyilkosság után a király fiait menekülni engedi és hogy ezzel akkor nem törődik senkisé.

Abból, hogy egy olyan mély művészetfilozófus, mint Hegel, annyira félreérthette Shakespearenek ezt a talán legcsodálatosabban komponált tragédiáját, láthatjuk, milyen mély volt már akkor az új dráma lényegének itt való látása. Hiszen Hegel körülbelül azt írta le, hogy — bármennyire különböznek is egymástól — hogy akár Schiller, akár Grillparzer, akár Hebbel, akár a mai legfiatalabbak közül valaki, hogyan dolgozta volna fel a Macbeth-témát, ha ő talál rá először egy régi krónikában. És láthatjuk azt is, hogy milyen — egészen a nevetségesség határán lévő — félreértésekig vihet ennek a követelménynek Shakespearel szemben való felvetése még egy igazán mély és nagy gondolkodót is.

Tisztán művészi szempontból ez azt jelenti, hogy a Shakespeare kompozíciójának lényege: erős, a tragikus emberek tragikus érzéseit teljes erővel felfedő nagy jelenetek egymásutánja. És az, hogy ezeknek a jeleneteknek összekapcsoló eleme az illető emberben, az illető ember karakterében van; abban az atmoszférában, a mi őt és a vele szemben álló embereket és velük való viszonyát körülveszi, nem annak lehetséges vagy éppen szükségszerű voltában. Amit Hebbel igen tisztán meglátott és úgy fejezett ki, hogy Shakespearenél a drámai dialektika a karakterekben van, az új drámánál ellenben az ideában, az absztraktumban. Tehát: — és ez tart össze minden Shakespeare-tragédiát, — például az Othello-, Jago-, Desdemona-viszonyból tragédiának kell következnie. A tragédia szükségszerű, — csak éppen az nem szükségszerű, ahogy lejátszódik. De ez a kérdés — nem lévén in absztrakto felvetve a problema — nem volt kérdés a Shakespeare számára. Őt csupán az érdekelte, hogy azok a tragikus érzések, a mik ebből a viszonyból fakadnak, hogyan fognak megnyilvánulni. Azért választotta éppen ezeket a jeleneteket, mert ezekben nyilvánulhattak meg talán az elkép-

zelhető legközvetlenebb és legviharosabb erővel. Minden más követelmény velük szemben igazságtalan lenne, olyat kívánva tőle, a mi még szándékolva sem volt, a minnek sikerülése vagy nem sikerülése így kérdés tárgya sem lehet.

Az emberek dominálják ezért az eseményeket a Shakespeare drámaiban. Az eseményeknek, a körülményeknek nincs több szerepük ezekben a drámákban, mint az, hogy az emberek lelki megnyilvánulásának lehetőségeket adjanak és hogy ezeknek szép és festői hátterei legyenek. Külön életük nincs. Annak az embernek életétől elvonatkoztatva, a kinek életében szerepelnek, nem is léteznek. (És csak melleleg jegyzem meg itt, hogy az egész új drámán végigvonuló nagy téma, melyet sok-sok változatban feldolgozott minden modern nagy író, éppen a körülmények, a külső világ külön élete létrehozta konfliktusok és összeütközések. Annyira, hogy még csak nagy túlzás sem lenne azt mondani, hogy az új dráma centrális és legfőbb témája éppen ez). Emlékezzenek a cypriusi háborúra Othelloból, a Fortinbras epizódra Hamletből; gondoljanak arra, hogy mennyire nem szegül ellene semmi körülmény a Macbeth trónrajutásának és küzd ellene minden, mikor el kell buknia. A Shakespeare embereinek világa csak az emberek, csak az izolált emberek világa. Goethe egyszer azt mondta róla, hogy soha senki úgy meg nem vetette az emberek materialis kosztümjeit, mint ő és ez talán még általánosabb erővel találó, mint azt Goethe akkor gondolta. Mert Shakespearenél ilyen materialis kosztümmé válik minden: hely, idő, körülmény, cselekvés, minden olyan, még lelki tulajdonság is, a melyből nem sugárzik fény arra — az igaz, hogy nagy és gazdag — síkjára emberei lelkének, a mely a tragikus történetek igazi színhelye lesz.

És a pár középponton álló embert kivéve, mindenki csak mint háttér szerepel. Csak abban a relációjában, a mi-ben ezekhez áll. Már ezért is meddő az ilyen alakok, mint például Claudius vagy Polonius nagyon is beható analýsise, önmagából való magyarázata. Ezeket, mint Raleigh mondja, Shakespeare a Hamlet szemével nézte, csak annyi van belőlük és úgy, a mit és a hogyan Hamlet látja, a mennyi a Hamlet lelke tragédiájához szükséges, a mi ezzel

érintkezvén napfényre jön. Külön életük azonban — mint minden modern dráma minden alakjának — nincsen. Ezért bánhatik velük Shakespeare olyan szuverén önkénnyel. Így tűnik el a Téli rege közepén Antigonus, nem lévén többé szükség rá a főszemélyek drámájában; ilyen a Cloten elpusztulása is. De, hogy nagyobb példákat mondjak, így tűnnek el Lepidus és Sextus Pompejus, mikor Antonius és Octavianus megküzdenek a világ uralmáért és a nagy viharjelenet után nincs többé helye a bolondnak sem Lear király mellett és eltűnik, egy alig hallható mondatban búcsúzván el a világtól; a nélkül, hogy többé szó esnék róla. Talán a Velenzei kalmár az egyetlen drámája Shakespearenek, a melyben (egészen jelentéktelen esetektől eltekintve) egy alak, éppen a Shyloké, túlnő a kereten, magában nyugvó életet kap, olyat, a mi független a dráma menetétől. De — már a teljesen ellentétes magyarázatok is bizonyítják — fel is robbantja a darabot, két darabot csinál belőle, sőt ma a mi számunkra tulajdonképpen megöli a másikat, az igazit, az Antoniós-Bassanió-Portia kördramáját.

Ez a probléma tulajdonképpen a háttér jelentőségének kérdése. Shakespearenél egy pár főalak dominálja az egész kompozíciót és velük egyenrangú, vagy csak hozzájuk hasonló jelentősége nem lehet semmi másnak. Ezek a más dolgok azonban — az okokat itt nem áll módomban kifejtetni — egészen más jelentőséget kaptak azóta. És bármennyi előnnyel jár is tisztán művészi szempontból a Shakespeare-kompozíció módja, nem használható, ha éppen azokat akarják kifejezésre juttatni. Talán egy képzőművészetből vett példa egészen világossá teszi a helyzetet. Éppen a legmodernebb, a legkövetkezetesebben stilizáló modern festők érzik a legerősebben, milyen elmondhatatlanul nagy előnye volt Giottonak úgynevezett primitívsege. Az például — itt csak a példa megvilágító ereje lehet fontos — hogy a természetből, az architektúrából csak annyit vett, amennyi az ő emberei közötti viszony sémája szempontjából éppen kellett és úgy, a hogy kellett; minden tekintet nélkül azoknak magukban lévő életére és annak festői kifejezésére. Minden, a mi nem a főalakok lelkében történik, Shakespearenél is majdnem olyan,

mint az embereket körülvevő természet Giottóban. Mihelyt azonban — Velenczében már Bellinivel és Giorgionével — megkezdődött a természet magában való értékének felismerése, új sémákat kellett találni, hogy az új természetlátást nagy kompozíciókba lehessen foglalni. És ma — az impressionismus után — megint egészen újakat kell keresni. Ez a helyzete az új dráma kompozíciójának Shakespearehez.

A legmélyebb dolgok talán a legfelületesebbekben nyilvánulnak a legfeltünőbbben. A mikor Goethe a Shakespeare-dráma ellen beszélt, talán színszerűsége ellen beszélt elsősorban, sőt legfőképpen a mai színpadra való nehezen alkalmazhatóságáról. Arról, hogy a Shakespeare sok apró jelenetből összerakott cselekményeit nehéz, sőt szinte lehetetlen úgy a mi színpadunkra tenni, hogy legfőbb szépségeinek igen nagy részét fel ne kelljen áldozni érte. És bizonyos, hogy ha színeszileg nehezen elégitenek is ki minket a Shakespeare-előadások, más tekintetben még kevésbé és még nehezebben. Ennek oka azonban, azt hiszem, mélyebben fekszik, mint pusztán a gyakori színváltások leküzdésének színpadtechnikai nehézségében. Egészen röviden — bár formában talán egy kissé paradox módon így fejezhetem ki: minden írás és legfőképpen a dráma a konkrét és az absztrakt elemek keveredéséből jön létre és nem uralkodhatik soha, sem az egyik, sem a másik egészen. Az egyik elem konkrét volta megköveteli a másik abstract voltát és megfordítva. Tehát a mi esetünkben Shakespearenél konkrét, mint láttuk, a konfliktus, absztrakt lehet tehát a hely, a hol megtörténik; a modern drámának absztrakt a konfliktusa, erősen konkretizált helyen és időben kell tehát kifejezésre jutnia.

Mit jelent az, ha azt mondom, hogy a Shakespeare-drámák helye és ideje absztrakt? Azt körülbelül, hogy olyanok, mint mondjuk a Monna Lisa háttere, összehasonlítva egy Manet-féle tájképháttérrel, vagy akár egy Pieter de Hoogh-féle interieure-nek a benne lévő alakhoz való viszonyával. Hogy anyagisága nincsen, csak festőisége és ez a festőiség a benne élő ember pillanatnyi érzéseinek és hangulatainak látható szimbolumokba való kivetítése csupán. Ebből a perspektívából nézve — messze túl a történelmi körülmények vélet-

lenjein — nagy és mély értelmet kap a Shakespeare sok színváltozása. Azt az értelmet, hogy ez a háttér ezeket az embereket mindenüvé elkíséri, hogy minden külsőség csak háttér, de éppen az, a mi legtökéletesebb szimboluma a belül történőknek. Gondoljanak Inverness udvarára, reggel, a gyilkosság után; gondoljanak a sírásók, a szigorú dráma szempontjából talán felesleges jelenetére, Hamletben; gondoljanak a Lear király viharjeleneteire. És akkor érezni fogják, hogy egyrészt mennyivel kevésbé játszik ez bele a csak belül történőkbe, mint egy mai dráma atmoszférája, de viszont azt is, hogy mihelyt ezek az emberek egy más hangulatban vannak, meg kell változnia a háttérnek is. Mert hiszen ők nem kapnak ugyan semmit környezetüktől, sőt az tulajdonképpen csak bennük van, de éppen azért annyira hozzájuk simul és annyira magára ölti egy többé már vissza nem térő óra hangulatát, hogy egy más érzésnek megint közönyös ponton kell kitörnie. Egy közönyös ponton, a mi az új nagy érzés megnyilatkozása után ennek és semmi másnak örök szimbolumává lesz. Ezért elképzelhetetlen, hogy Shakespeare egy színre írta legyen drámáit és disszonáns hatást kell kelteniök, ha megpróbálunk egyet csinálni az ő sok szimbolumából, ha megpróbáljuk modernekké átrealizálni az ő csak szimbolikus háttereit.

Az a rövid idő, a mi itt rendelkezésünkre állott, nem engedte meg természetesen, hogy még csak megközelítőleg is kimerítsük ezt a kérdést. Nem tehetjük meg azt, a mi tulajdonképpen kellett volna, hogy ezt a két nagy fát, a Shakespeare-ét és a modern drámáét egymás mellett vizsgáljuk meg, leírjuk minden részüket, azokat a körülményeket, a mik létrehozták őket; azt, a mi kedvezett nekik és azt, a mi veszedelmes volt. Nem tehattünk egyebet, mint keresztmetszetet készíteni a két fa törzséből és abból megállapítani, hogy mely különbségek vannak köztük — és talán — ezeknek a különbségeknek irányát is. Csak a határokat húzhattuk meg, csak azt mondhattuk el, hol térnek el egymástól; nem azt, hogy miért kell, hogy ez így legyen, sem azt, hogy ez konkrét részletkérdésekben és ott hogyan nyilvánul meg.

Igy persze csak negativumokról beszéltünk, csak a Shake-

speare — korából következő — határaitól és csak annyiban a mennyiben ezek határok és nem azokról az egészen speciális és ma elérhetetlen szépségekről, a mik éppen ebből az elhatároltságból nőnek. Pedig csak akkor tűnt volna ki, hogy ez a határmegállapítás éppen olyan mély és megértő szeretetből fakadt, mint az azt közvetlenül kifejező dithirambusok. Sőt talán igazabb szeretet a mi szeretetünk, a mi azt keresi, milyen volt ő igazában, mit tartott igazán fontosnak és mit nem. Mely az ő saját követelményei perspektívájából nézi drámáit és látja mindennek tökéletes megoldottságát és nem igyekszik olyan dolgokat belelátni azokba, a mikre ő nem is gondolhatott, a miket mint intencziókat feltéve, töredékesnek kell, hogy lássék legtökéletesebb kompozíciója is.

LUKÁCS GYÖRGY.

FALSTAFF ÉS ELSŐ MAGYAR ÁBRÁZOLÓJA, SZENTPÉTERY ZSIGMOND.

(Felolvastatott 1911 január 29-ikén.)

I.

Taine írja, hogy «a kritika úgy bolyong Shakespeareben, mint egy roppant városban. Leír néhány emléképületet s az olvasóra bizza, hogy következtessen belőle az egész városra». Shakespeare költészete azonban nemcsak egészében tekintve ily kimeríthetlen. Egyes alakjai is, leszámítva az egészen jelentékteleneket, oly gazdag szövedékűek, mint maga az élet. Épen azért többek is számunkra irodalmi emlékeknél; valóságos ismerőseinkké válnak, kiknek hozzászokunk a hangjukhoz, s a kikkel újra meg újra találkozáva, mondani-valóik más-más mozzanataira leszünk figyelmesek. Ilykép egyre gazdagodik rájuk vonatkozó tapasztalásunk, de sohasem annyira, hogy azt mondhatnók: teljes arcképüket hordozzuk lelkünkben. Közülük való Falstaff is. Monumentális humorú alakjával csak egyetlen színpadunkon, az Operaházén, találkozunk olykor-olykor mostanában. Nicolai dalművének, a *Windsori víg nők*nek nyilván hosszúéletű dalmamai védik meg ott sikeresen attól a sorstól, mely számára, szavalószínpadjaink részéről, legalább egyelőre, kijutott: attól a hosszú pihentetéstől, a melyet tán már leszorulásnak is nevezhetünk. Csak mellékesen említjük meg, hogy a nevezett bájos vígoperát, melynek népszerűségét nem csökkentette, legalább Itálián kívül, Verdi utolsó jeles alkotása, hasonló tárgyú, *Falstaff* című dalműve sem, az ifjan elpusztult Nicolai, mint ezt egyik levelében olvassuk: legalább részben, magyar földön szerezte. Az Esterházyak vendégep

Pápán fejezte be 1846 július 9-én az I. felvonás megzenésítését.

Shakespearenek hasonló című vigjátéka, melyből e dalmű szövege készült, egyetlen egyszer került csak színre a Nemzeti Színházban, 1854-ben. Falstaff szerepét akkor Szigeti József adta, jeles utóda annak a Szentpétery Zsigmondnak, ki Falstaff első és legkitünőbb ábrázolója volt hazánkban. Szentpétery nem a *Windsori víg nők*ben játszotta Falstaffot, hanem a *IV. Henrik*ben, annak is az I. részében, mert a II. részt, a melyben Falstaff katasztrófája következik be, sohasem adták a Nemzetiben, valamint az *V. Henrik*et sem, a melyben nem szerepel ugyan már Falstaff, de mások sorának oly végső mozzanatairól értesítenek bennünket, melyek épen nem hagyhatók figyelmen kívül jellemképe összefoglalásánál. Shakespeare egy pletyka miatt, mely Falstaffban egy vértanú puritán parodiáját vélte látni, jobbnak látta, ha adós marad a *IV. Henrik* végén tett ígérete beváltásával, s többé nem léptette fel királydrámaiban e hősét.

A *Windsori víg nők* nem nyújt tulajdonkép új adalékokat a Falstaff jellemképéhez, sőt inkább halaványít, elmos egyet-mást azokon az erőteljes, szembeszökő vonásokon, a melyeket a *IV. Henrik* két részéből összeszedhetünk. Shakespeare tudvalevőleg királyi parancsra, úgyszólván rögtönözve írta e vigjátékát, a máskor is segítségül vett Plautus egyik vigjátékának, a *Miles gloriosus*nak motivumát véve alapul. Darabjának komikai értéke, egyik helyén pedig épen a *Szent-ivánéji álom*mal vetekedő bája vitán felül áll, de bizonyos, hogy az a Falstaff, a kit itt háromszor oly csúfosan megtánczoltatnak, nem az a fölényes, magát minden helyzetből oly pompásan kivágó legénymár, a ki a *IV. Henrik*ben volt. Gervinus helyesen véli, hogy Shakespeare e vigjátékában a Falstaff bukása komikai előjátékát akarta megírni, kezébe adván őt a lefüllettetésig annak a bourgeoisnak, melyet mindig oly mélységesen megvetett, s a mely most fejére olvassa, sőt hátára írja a maga polgári morálját. Itt már csak félénken csörgedeznek elméssége egykori bő zuhatagai, a szitkozódások nagymesterére is már csak egy helyen ismerünk rá, sőt egyenest az együgyűséghez jut közel, a mikor

éjjel a ligeten elhiszi, hogy igazán tündérek büntető körmeckéi közé került. Épen azért nem is vonjuk be jellemzésünkbe ezt a windsori hamis asszonyoktól megleckézett Falstaffot. Ez örök mulatságul szolgáló, de egyben mélyen humoros jellem és pálya ott áll előttünk teljes bevégzettséggel a nevezett királydrámákban.

A két részből álló *IV. Henrik* a királydrámák első nagy ciklusának, a Lancaster-tetralogiának derekát teszi. A mint e csoport első tagjában, *II. Richard*ban, a fő drámai érdek egy hatalmától megfosztott király gyötrelmeinek ábrázolása vonja magára, úgy a *IV. Henrik*ben a véres kézzel trónt szerzett uralkodó remegése attól, hogy megismételtetik vele elődének sorsát. *IV. Henrik*et rossz lelkiismerete gyanakvó zsarnokká teszi s ekkép el is éri, hogy előbb hű vazallusai feltámadnak ellene. Gyanúja kiterjed még derék fiára, *Henrik* walesi herczegre is, a ki pedig szereti apját, mellette harczol, ép ő ejti el *Hővért*, az ellenség legnagyobb hőst, de üres, harczoktól ki nem töltött idejében kénytelen a léha, kocsμάzó kalandor álarczát is hordani, hogy atyja oktan gyanúját valahogy oszlassa magáról. A köréje gyűlt diszes társaságnak főalakja Falstaff.

Shakespearenek az a kedvtelése, vagy tán csak közönsége ízlésének tett engedménye, hogy élet halál-küzdelmek komor hangulatát közbeszótt komikai jelenetekkel vagy épen mellékcselekvénnyel enyhíti, a királydrámák közül a *IV. Henrik*ben érvényesül legnagyobb mértékben. Az a cselekvény, melyet itt Falstaffal és társaival, a trónörökös közreműködésével eljátszat, mintha parodiája volna annak a véres, de annyi kicsinyességtől rutított küzdelemnek, mely *IV. Henrik* és hűbéresei közt folyik. De irányozzuk csak figyelmünket kizárólag Falstaffra, ki ép úgy kedvence Shakespearenek komikai alakjai közül, mint a tragikaiak sorában Hamlet. A mint ebből a melancholia pátosza zeng oly csodálatos hangokon, mint soha többé sem Shakespeareben, sem másnál az egész világirodalomban, ép annyira az elmésség és humor teljessége az, mely Falstaff alakjából árad.

Természetesen nem szabad öt etikai szempontból vennünk bírálat alá. A kik ezt tették, ugyancsak kedvezőtlenül nyilat-

koztak róla, egyenest rossz szemmel nézve azt a népszerűséget, melyet e könnyelmű, elmés vén korhely meg tudott szerezni magának. Ezt tette pl. a XVIII. században Wieland, sőt a következőben tulajdonkép Gervinus is, a kinek Shakespeareről írt két kötetes nagy műve bármily ékessége is a német irodalomnak, bizonyos, hogy mindenkifölött erkölcsi szempontból méltatja Shakespearét, s műveit — a mint ezt műve bevezetésében meg is mondja — nagy tettekre ihlető erkölcsi tanítómesterül állítja első sorban nagy feladatok megoldása előtt álló nemzete elé. Schlegel Ágost Vilmos 1810-ben Bécsben tartott dramaturgiai felolvasásaiban onnan magyarázza Falstaff népszerűségét, hogy «ő a legelmésőbb, legkellemesebb s legmulatságosabb naplopó, a ki valaha színpadra került», s hogy egyáltalán csúcspontját jelenti a Shakespeare komikai leleményének. Gervinus elfogadja Schlegelnek ezt az indokolását, megtoldva azzal, hogy Falstaff iránt azért vagyunk erkölcsi fogatkozásai mellett is rokonszenvvel, mert ez fényes elméjét tulajdonkép sohasem használja gonoszra, embertársai ártalmára. A probléma nyitját mégis mindenkifölött abban látja, hogy mi e maga nemében tökéletes alak teljesen művészi megalkotásában való gyönyörűségünket szinte akaratlanul átvisszük magára az alakra is, mint a hogy ezt például a Goethe *Reinecke Fuchs*ának olvasásakor is tesszük.

Mindez etizáló magyarázatoknál jóval mélyen járóbbat találunk H. Th. Röschernek abban az értékes kis könyvében, a melyet 1864-ben, Shakespeare születésének háromszázados évfordulója alkalmából írt, kitűnő rövid jellemképeket nyújtván benne Shakespeare főalakjairól.* Fejtegetéseink veleje az, hogy Falstaff több mint komikai alak, mert úgy elméségeiben, mint hitványságaiban egy oly humoros életfelfogás kifejezője, mely mélyebben járó az egyszerű mulattatásnál. Falstaffnak subjectív humoros világnézete, melyet mindenre

* Shakespeare in seinen höchsten Charaktergebilden enthüllt und entwickelt und allen Bewunderern des Dichters gewidmet von Prof. dr. H. Th. Röscher etc. Dresden, 1864. Falstaffról a 68. s köv. lapokon.

eláraszt, ironiája annak a komoly életfelfogásnak, a melyet a rendes, átlagos emberek ki szoktak magukban alakítani; ellenlábaa annak a koncentráltságnak, mely velünk komoly életcélokat tüzet ki, értük erőfeszítő küzdelmekbe hajszol, esetleg a túlzásokig vagy épen a tragikumig. Falstaff tagadása minden ambícióinak. Egyedüli életcélja életének nyugtalanító tervek és fárasztó munka, kötelességek nélkül való, jóízű lelése. Shakespeare bemutatja őt, mint a pártszenvédelektől tépett Angliának azt az emberét, a kire pihenés a küzdőknek tekinteniök, mert ő a semmi vágytól nem hajszolt, legtökéletesebb lelki nyugalmat jelenti, a melyet, mint látni fogjuk, tulajdonkép érzékiségének, alacsony ösztöneinek sem áldoz föl.

Az élet azonban nemcsak az akkori Angliában, hanem másutt is, most is tele volt és lesz vergődéses küzdelmekkel hiábavaló vívódásokkal, kemény leczkékkel. S épen e tudatnak, e tapasztalásnak ónsúlyától ment meg bennünket egy időre a Falstaff körében való időzés, ezért frissülünk és vidulunk úgy fel mindenkor társaságában.

Rötschernek e fejtegetései kétségkívül helyesek, csak ki kell majd őket egészítenünk a Falstaff bukásának egyik momentumára való rámutatással, mely végezetül még rokon-szenvesebbé teszi, úgyszólván szívünkhöz kapcsolja alakját. És még egyet. Ha a Hamlet tökéletes pátoszáat a Shakespeare-magyarázók a költő saját egyéni élete bizonyos szakának melancholikus hangulataira viszik vissza: nem helytelen föltevés talán az sem, hogy Shakespeare azért alkotta meg a Falstaff alakját oly különlegesen mély, gyökeres, mindig üdén maradó humorral, mert annak vázolt életfelfogásában kifejezett valamit, ha humoros túlzással is, a maga életnézetéből, mely bizonyára alkotási szakában is lappangott benne, de teljes világossággal érvényesült élte végső éveiben. Az a Falstaff, a ki a kedélyes vegetálást tekinti legbölcsebb feladatának, s a dicsőségvágyat mint az élet kinzóeszközét dobja el magától, nem mutat-e valamit, ha brutálisabban is, abból a Shakespeareből, a ki majd, miután megírta műveiben az emberi lélek leghatalmasabb dokumentumait, le fogja tudni tenni a tollat, elhagyni a színházat és Londont, visszamenni

kis szülővároskájába s ott apró földieivel helysége ügyeeskéiről elbeszélgetve fejezni be életét, fölébe emelkedvén így tulajdonkép a maga művészetének és dicsőségének!

E humoros életfelfogásnak pompás komikai alak a hordozója, bizonyos ellentéteknél fogva, melyek Falstaffnak mindjárt első megjelenésekor, mondjuk: alapállásában élesen szembetűnők. Öregecske legény már, jól bennjár az ötvenes éveiben, de azért fürgébb készséggel vállalkozik mindenféle kalandra, mint csapatja legfiatalabbjai. Ellentétes e készsége hatalmas, elhízott testalkatával s ebből következő kényelemszeretetével is. De még mulattatóbb ellentét, hogy ez a lusta, elhízott naplopó a kedve szerint való állapotot tulajdonkép szellemi fegyverekkel: ragyogó elmés-ségével szerzi meg magának. Mert Falstaff az elmésségéből él meg elsősorban. Ezért kedveli és támogatja Henrik herczeg, a ki nem a maga kedélytelensége, gondolatnélkülisége felvidítőjául tartja Falstaffot, hanem mint méltó ellenfelét az elmésség vívótornáin. Falstaff tökéletes tudatában van e szellemi kiválóságának. «Én nemcsak önmagam vagyok élvezes — mondja apródjának — hanem oka a mások élvezességének is.» Egyébként azonban nem ad rá sokat, s abból magyarázza, hogy borral él s utálja a vizet. «A jó spanyol bor — fejtegeti — agyába száll az embernek s eloszlatja ott az azt környező ostoba, sűrű és nyers gőzöket; fogékonnyá, elevenné, találékonyná teszi azt, röpke, tüzes és gyönyörködtető képekkel teljessé; s ha ezek aztán a hangra, a nyelvre szállanak, kitűnő élvez válik belőlük, s ez az ő születésök.» Elmésségei éppen nem udvari finomkodások, hanem a nyersség, szeretetreméltóság és aljasság sajátosan egyéni vegyületei, melyekből azonban sohasem hiányzik az éles jellemzetesség s az eredeti lelemény. Nagymestere a csufolódásnak és szitkozódásnak. Főlényes gúnynyal vagdal mindenkit környezetéből, nem téve kivételt herczegével sem. De meg kell hagyni, hogy érti is a tréfát. Természetesen torzítva beszél a kicsúfoltakról, de híven megfigyelt jellemvonásaikból indulva ki, a mint azt a kitűnő caricatura-rajzolókat teszik. Kudarczai után viszont a szitkok zsilipjét nyitja meg, s a szidalmak úgy dülnek belőle, mint az átkok Learból. De ezek is inkább

elmés pattogások, mint sebző nyilak. Beszédének egészében valami különösen telített komikai ereje van. Ez a legdúsabb komikai stíl az egész világirodalomban, mely mellett mint congeniális tán csak egy emlithető: Cervantes *Don Quijote*jéé.

Legfényesebben nyilatkozik a Falstaff elméssége hazudozásában. Ezekben találja főmulatságát a herczeg; egyenest azért hozza kényes helyzetekbe Falstaffot, hogy mulasson a leleményen, a melylyel védekezik. E hazugságok nem közönségesek, mert erős képzelet szülöttei. Valóban «nagyok, mint egy hegy, kézzelfoghatók», a hogy a királyfi mondja; monumentálisak. Falstaff nem akarja komolyan elhitetni hazugságait, mert akkor, okos ember létére, több valószínűséggel hazudnék. Maga is nevetésre fordítja a dolgot, a mikor leleplezik, de miközben mondja őket, gyönyörködik bennük, mint a művész műalkotásaiban. Maga csinálja magának a veszedelmeket hazudozásai közben, szökellő fantáziájától ragadva, de maga találja meg dús leleménynyel a mentő eszközöket is. A mikor sarokba akarják szorítani, tüstént kész egy még merészebb, még elmésebb mentő-hazugsággal. Nem engedi megfogatni magát akkor sem, a mikor már azt hisszük: most be fog fagyni ajkán a szó, nincs többé menedéke. Esze oly fürgé, mint a mókus a fán: játék neki magát egyik gallyról a másikra átlendítenie, s szinte szárnyrakelve, madárszerűen repdes üldözői előtt.

Merőben kitalált helyzeteket oly részletesen ad elő, annyira beléjük éli magát képzeletével, annyira láttatni tudja azokat hallgatóival is, hogy hazugságai aranyköntöséhez képest csak koldusrongyok az ő czáfoló, kézzelfogható bizonyítékaik. Ezzel a képességével természetesen kitűnő színésztalentum is. A Vadkanfő-csárdában, gigászi hetvenkedései után, IV. Henrik szerepét veszi magára, ennek nevében nagy korholó beszédet intéz a herczeghez, mért dorbézol mindig oly léha, utonállásra is vetemedő kalandorok társaságában. Ekkor is oly gazdag részletekkel dolgozik, hogy illuziót kelt hallgatóságában. Még «rendez» is hozzá: «E karosszék itt — így utasítja hallgatói képzeletét — trónom, e tör királyi pálczám s e párna koronám.» A kocsmárosné oda van az ámulástól: «Krisztusom, hogy tudja magát tartani!»

Nem tehetjük itt szóvá, még kevésbbé kisérlhetjük nyilvánulásaiban nyomon e gazdag jellem mindenik vonását. Egyre azonban, mely elmés hazudozásai mellett legszembe-tűnőbb, még ki kell térnünk. Ez pedig: poltronságig menő gyávasága.

A mily fölényes úr Falstaff a szócsatákon, ép oly páni félelemmel, bölgve szalad az igazi veszedelmektől. A leghitványabb fogásokhoz nyúl, hogy bőrét megmentse, s ebbeli leleményét csak a veszedelem elmulta után haladja túl, mikor utólag gyávaságait fényes diadaloknak akarja feltüntetni. Ez a gyávaság azonban szoros kapcsolatban van vázolt életfelfogásával s épen nincs humor nélkül. Falstaff szerint oktalanság minden veszködés az életben, a legnagyobb hiábavalóság pedig, mert a legveszedelmesebb, a háború. Az ő vitézségi kátéjának a főszabálya: az óvatosság; egy csata előtt így sóhajt fel: «Bár inkább alvás ideje volna s minden jól folya!» Szerinte csatába kétféle ember való csupán; vagy az óriás hős, a ki halomra tudja kaszabolni ellenfeleit; vagy a nyomorult, legalja ember, a kiért nem kár, ha lesózzák. Ép azért ez utóbbiakon valami irgalmatlan kedélyességgel tud élczelődni. Az a jellemzés, melyet rongy csapatáról ad, az emberi nyomorúság legmegrendítőbb rajzai közül való, s egyes helyein mintha az imperator Mors fagyasztó kacaja is belesívítna a neki szánt áldozatok fölé. A herczeg, végignévezve a siralmas csoporton, felkiált: «Soha ily szánandó rongy népet!» Falstaff rögtön kész a felelettel: «Hm! hm! elég jók azok felnyársalni, ágyútöltelékeknek. Csakúgy megtelik velök egy árok, mint különbekkel. Hja! pajtás, halandó emberek, halandó emberek.» E fölfogásából következik híres nagy monológja is a becsületről, a mely szerint csak üres fantom, «festett halotti czimer», teljesen értéktelen a legfőbb jóval, az épkézláb s gondok nélkül, kedélyesen végigélt élettel szemben.

Falstaffban sok az aljasság — eszményt pedig nem ismer, semmifélet. Szerelmeskedése is hitvány; efféle viszonyai számára mindenekelőtt pénzforrások. Szívesen kész az utonállásra is. De bármily hosszú is hitványságainak sora, s bármily animális jellegű tulajdonkép humora is, meg kell hagy-

nunk, hogy Falstaff tulajdonkép nem rabja egyetlen szenvedélynek sem. A mint távoltartja magától az erényeket, nehogy ezek élte jóízű nyugalomát zavaró ambíciókat költögessezenek benne, ép úgy távol áll tulajdonkép a szenvedélyek rabságától, bölcsen tudván, hogy ezek is ép úgy veszélyeztethetnék életfilozófiáját. Szereti a bort, de azért nem iszszale magát. Nem lesz asszonybolondja sem, sőt csak úgy paczkázik kedveseivel. A dráma II. részében, abban a jelenetben, a melyben Vászon Dorottyával szerelmeskedik, az idillbe már valami melancholia is vegyül.

A II. részben egyáltalán több helyt mutatkozik bizonyos elborulás és keserűség kedélyében. Érzí mindjobban öregségét, s mintha a végét sejténé. Összekerül egy gyerekkori iskolatársával, Ferde urammal, s boszankodva kell tapasztalnia, hogy ez emberből, ki leggyöngébb tanuló volt az iskolában, ime hivatalbéli ember, bíró lett, meg is gazdagodott, az ő sorsa meg, a ki tehetségével már az iskolapadokban fényeskedett, ime, nem biztosítottabb vén korára sem, mint az ági madaré. A vén, züllött bohém érzi, hogy bosszút kell állnia az életben boldogult filiszterségen, s ezt úgy teszi meg, hogy a bárgyú embertől, a ki odavan az örömtől, hogy egykori kitűnő iskolatársával találkozhatott, oly nagy summapénzt csal ki kölcsön, melyről bizonyos, hogy sohasem fogja tudni visszafizetni.

Pedig egyszerre olyan történik, a mi mintha csillaga feljöttét jelentené. Pistol meghozza a nagy hirt, hogy meghalt a király. Most hát a Falstaff patrónusa következik a trónon. Az emberek azt mondják: a ki valamire akar menni, Falstaff kedvében járjon, rajta keresztül visz az út a király kegyelméhez! Falstaff tüstént bele is éli magát a protector szerepébe. Ferde uramnak odaszól: «Válassz, mi hivatal kell az országban, s a tied.» És Pistolnak: «Kétszeresen eltöltelek méltósággal!» Diadalmasan kiált föl: «Angolország törvényei tölem függenek!» És elképzei, mint eped már utána a király!

Csakhogy egészen másképp esik ki a viszontlátás. Mikor a király koronázásáról hazavonulóban van, nem akarja észrevenni Falstaffot, a ki ott áll az út mentén társaival, s a régi, bizalmas módon kiáltoz feléje. Végre is megáll előtte és szí-

gorú szavakkal tudtára adja — száműzetését. Shakespeare itt valami olyat írt meg, a mi a világtörténelemben a népeknek hol örvendetes, hol ijesztő meglepetéseül nemcsak sokszor megesett, de ismétlődni fog bizonyára a jövőben is: azt, hogy a mikor valakiből király lesz, valóságosan birtokába jut nagy hatalmának, rendesen oly nagyot változik, mintha letenné a régi eszét s egy egészen új másodikat venne használatba, vagyis hogy csak akkor lép elő kendőzés nélkül az igazi természete. V. Henrik, a mint egyfelől megbocsát régi ellenségeinek, másfelől örök bucsút mond a léha kalandoknak és elejti vásottságai vezérét, Falstaffot. Tudja róla, hogy őt megváltoztatni az ő királyi hatalma sem képes, tehát elküldi jól ápoltságba számkivetésbe. Shakespeare, a ki nagy igazságtévő tudott lenni a nélkül, hogy megszűnt volna egy pillanatra is azért művész is lenni, ezúttal is helyesen intézi el személye sorsát. Falstaffnak csakugyan nincs helye abban az új, hatalmasan föllendülő, munkás Angliában, melyet V. Henrik, ez a nemzeti hős, legalább egy kis időre meg fog teremteni. Aztán volt is elég a rovásán, a miért meg kellett fizetnie. Csakhogy a királylyal azt az intézkedést oly ridegen téteti, oly zuhantató meglepetéssel, hogy az igazságtételnek e módjával felkelti szívünkben a részvétet Falstaff iránt, a mit kétségkívül akart is.

Falstaff kegyvesztése első perczeiben épen nem veszti el humorát. Ferde uramhoz fordul e szavakkal: «Ferde barátom, önnek én tízezer forinttal tartozom.» Ez annyit tesz: «Most aztán maga is bucsút mondhat a pénzének, sohasem kapja meg tőlem!» De aztán feltámad naiv reménykedése is. Falstaffban, a ki bizonyos irányokban kétségkívül lángész, megvan a genieknek tán sohasem hiányzó, sőt inkább alapvetőül tekinthető tulajdonsága, a gyermekies naivság is. Ez többször feltűnik nála, keverve természetesen romlottsággal, de itt a legszembeütőbben. Azt mondogatja környezetének, hogy a király csak tréfált, álarcz mögül beszélt vele s még ez este hivatni fogja. Vagyhogy ezt csak kudarczának szépítgetése végett fecsegi?

Természetesen hiúnak bizonyul reménye, — de Falstaff ezt nem is éli túl. Az *V. Henrik*ben arról értesülünk, hogy

meghalt, még pedig oly körülmények közt, a melyek bizonyossá teszik, hogy bár a dorbézoló étellel aláásta egészségét, mégis főkép bánatában halt meg azon, hogy egykori pajtása így bánt el vele. «A király meggyilkolta az ő szívét» — vélekedik az esetről a kocsmárosné, s Nym is megerősíti ezt: «A király döntötte rossz ízébe a lovagot, ez a dolog bibéje.» Halálával bizonyította be, hogy több volt kullanszkodó élősdinél; érző szívű jó pajtás, a ki nem tudta túlélni, hogy ily egyszerre és hirtelenül felmondták neki a barátságot. Halálos ágyán élete hibáit szidta, egyszer tréfázott is, még egy utolsó elmésséget mondva a búsan felébe hajló Bardolphe vörös orrára, a melyre egykor jó napokban annyi élczet pazarolt, — csak egyet nem említ soha, azt, a ki a szívén a halálos sebet ütötte — a királyt. Falstaff, a ki mindent úgy nevéen tudott és szeretett nevezni életében, végezetül finoman e némasággal fejezi ki halálos bánatát. És teremtőjének, Shakespearenek jóvoltából, az ő ágyára is hullik haldoklásában néhány szál virág azokból, a melyeket az tündéerkertjéből a halálba ment Oféliának oly bőven juttatott. Falstaff szinte megszépül utolsó perezeiben: «Olyan szép vége volt; — mondja róla a kocsmárosné — úgy bucsúzott el, mintha fehérpólyás kis gyermek volt volna. Épenséggel tizenkét és egy óra közt, épen az ár-apály idején utazott el. Mert a mint láttam, hogy ágytakaróját babrálgatja, virágokkal játszik, s ujja hegyére mosolyog, mindjárt tudtam én, hogy a nagy útra készül. Mert az orra olyan vékony volt, mint az író toll, s zöld mezőket emlegetett.»

Az V. *Henrik*nek még egy helyén kerül szóba Falstaff. Fluellen, a derék vallon tiszt, dicsérettel emeli ki társa, Gower előtt, a királynak azt az erényét is, hogy a magasabb államérdekekre való tekintettel mily határozott könyörtelenséggel tudta magától elvetni régi léha társaságát, s közte «azt a nagy pókhasú kövér lovagot is, a ki tele volt tréfával, élczekkel, gonoszsággal és gúnnyal», s a kinek a neve se jut már az eszébe. És párhuzamba állítja a királynak e tettét a Nagy Sándoréval, a ki szintén megölte élte legjobb barátját, Clitust, csak hogy ittás hevületében, míg a király Falstaffot egészséges eszére, józan ítéletére hallgatva tette el láb alól.

Ez egyike Shakespeare azon helyeinek, melyeket szándékosan írt meg kétértelműeknek. Fluellen dicséretkép mondja el mindezeket a királyra, de tán jószágos, résztvevő szíve titokzatos beleavatkozásával olyképen, hogy a mi szemünkben vád lesz belőle. Hisz Nagy Sándornak mentsége legalább, hogy ittasan, szinte öntudatán kívül ölte meg Clitust! V. Henriké legfőljebb az, hogy nem tette fel Falstraffról, hogy ez valamit is, még a száműzetését is, komolyan tudja venni. Pedig Falstaff ez egyszer — először életében — így tett, s bele is pusztult.

És a mikor e helyen Falstaff alakja végkép eltűnik a királydrámákban szemünk elől, tán mi is érezhetünk annyi részvétet iránta, hogy azokkal a szavakkal intsünk neki végbucsút, a melyekkel ezt, katasztrófáján megindulva, a német Sturm und Drang periodus egyik kedvesen kuriózus alakja, a magát *der arme Mann im Toggenburg*nak nevező Ulrich Bräker az ő rajongással teli *Shakespeare-Büchlein*-jában (1780.) tette: «Fahre wohl, Falstaff, ich wünsche dir in der andern Welt keine so brutale Könige!»*

II.

Szentpétery Zsigmond, Falstaff első és legkitünőbb ábrázolója, ha most már nem igen emlegetik is, egyike volt a legnagyobb magyar színészeknek. Molnár György az ő érdekes emlékiratában a magyar színpad reformátorának, *talán a legnagyobb magyar színésznek* nevezi, a ki félszázaddal megelőzte korát a színészi ábrázolásnak abban a körében, a mely szakmája volt. Komikai színész volt első sorban, s e nemben volt ugyan két nagy előde is: Jancsó Pál és Megyeri Károly, de ő még e nagy nevekkal szemben is igen jelentékeny haladást jelent az által, hogy czéltudatosan, refor-

* Ez iratnak nincs ugyan komolyabb dramaturgiai értéke, de a Shakespeare nagysága iránt való oly határtalan lelkesüléssel, az alakjai sorsát annyira átélő együttérzéssel van írva, hogy naivságai mellett is máig sajátos kellemű olvasmány. Kiadta E. Götzinger, a *Jahrbuch der deuts. Shakespeare-Gesellschaft* XII. kötetében. Ujabban: Berlin, 1911.

mátori szándékkal ő vitte be nálunk a komikai játékba a discretebb kifejezésmódot, mely tüntetően távortartja magát a torzítástól, bohóckodástól — említett elődei ezt éppen nem vetették meg, — s első sorban szerepének mélyen kedélyes felfogásával és megjátszásával akarta és tudta is elérni a teljes hatást. Hatvan évet élt, 1798-tól 1858-ig, s belőle negyvenet töltött színpadon, 1815-től 1855-ig. Ekkor szélhűdés érte s három évig volt még utána élőhalott, 1858-ban bekövetkezett haláláig. Utolsó jeles alakítása az öreg Zsiga czigány volt, Szigligeti *Czigányában*. Református pap fia volt, épúgy mint Egressy, — amaz szabolcsi, ez borsodi — s ha Egressyt úgy tekinthetjük, mint a magyar nemesi középosztály méltóságérzetének és intellektusbeli kiválóságainak a színművészet eszközeivel való hatványozottan tökéletes kifejezését: úgy viszont Szentpétery ez osztály sincerizáló kedélyességét képviselte színművészetünkben a legtökéletesebben; azt a vonását, melynek régibb íróink közül Fáy András, korunkban pedig Mikszáth Kálmán volt a legkitünőbb irodalmi kifejezője; Mikszáth talán az utolsó is. Szentpétery magánéletét is azzal az istenáldotta kedélyességgel élte végig, a melylyel a színpadról gyönyörködtette közönségét. Afféle táblabírói alak volt az életben is, nemcsak úgy járt és öltözködött, hanem olyanok voltak a szokásai, az eszejárása is. Az ő életprincipiumai közt is megvolt a: «minél kevesebb mozgás!» az az elv, melyet szinte rendesen megtalálunk a bölcsességig nagy, magukból dúsan meritő, benyomások után való szaladgálásra nem szoruló humoristáknál, olykor egészségük rovására is. Egy útat tett meg csak szívesen: Gyöngytyúk-utczai szállásától, a melyen a halál is utólérte, a színházig és haza. Kiemeltem, hogy irtózott a bohóckodástól, melyben szerinte mindig van valami lealázkodás. Az ő kedélyes játékába inkább bizonyos maiestas vegyült, a mi szintén megvolt természetében s a mit különben fő szerepei: a táblabíróé és nagybácsié, s e kettőnek gazdag változataié, első sorban a Kisfaludy Károly és Szigligeti darabjaiban, nemcsak megengedtek, de módjával meg is kívántak. Ép azért, ha a szükség úgy hozta, szívesen és hatással játszott pathetikusan méltóságos szerepeket is: Petur bánt, Zách Felicziánt,

IV. Bélát stb. Tollforgató ember is volt; nemcsak átdolgozott nyelvünkre néhány francia színművet és vígjátékot, hanem írt eredeti népszínműveket is. De sajnos, művészetéről nem nyilatkozott írásban, s így nem hagyott ránk oly maga-kovácsolta, megbecsülhetetlen ércztükröt művészetéről, mint azt például Egressy tette. De nagy szerencsénkre van megítélésénél egy felette ritka körülmény, mely tán soha nem ismétlődött így többé színészetünk történetében: az a teljes egyhangúság, a melylyel róla összes bírálói mindenkor nyilatkoztak. Annaira egyet és egyformán dicsérnek meg benne, t. i. azt a már vázolt jellemét játékanak, hogy bizvást a eljes igazságnak vehetjük. Kár viszont, hogy ez oly egyező bírálatok általában nem eléggé részletezők. Szentpétery nem tette szerepeit mélységbe leszálló pszichológiai analysis tárgyává, nem dolgozta ki szerepeit a vonások rendkívüli gazdagságával — a mi kétségtől szintén nagy dolog — hanem, a hogy egyik bírálója kifejezte magát, úgy járt el, mint valami *színi Rubens*, a ki friss, eleven színekkel fest, alakjaiba életet lehel, úgy hogy minden, a mit személyesít, plasztikus készséggel áll a szem előtt. Alakjaihoz nem kell külön kommentár; a ki az emberi öröm és bú abc-jét ismeri, az el tudja mindig olvasni, a mit ő lapidaris betűivel a deszkákra monumentálisan felír.* Tehát nagy volt egyszerűségében, szerepei úgy értelmi, mint érzelmi lényegének tökéletes felfogásában, s aprólékosságoktól megtisztított, bensőséges ábrázolásában. Organuma éppen nem volt szépen csengő. Egy hülés következtében már pályája elején elvesztette érzességét s örökre megmaradt valami recsegő rekedtsége, a mi azonban interpretációiba úgy beillett, hogy inkább emelte, mint rontotta azokat.

Egyhangúlag méltatják bírálói játékaiban megnyilvánult humora *színmagyar* jellegét is, melyet ép úgy a magyar szellem termékének érezték és élveztek nézői, mint a hogy a mezei virágokból kötött csokorra tekintve, azt mondja szívünk, hogy azokat csak a magyar föld teremhette.

* Zerfi J. G. bírálatában, Ábrányi Emil *Omodé Pál és családja* cz. drámájáról. Honderű, 1846 II. 255. 1.

Falstaffot a *IV. Henrik* I. részében, 1845-ben adta először s 1855-ben, vagyis a színpadtól való kénytelen megválása évében utoljára. E szerepet halála esztendejében, 1858-ban játszotta először utóda, Szigeti József.

A dicséreteknek, melyekkel bírálói e szerepben való minden fellépte alkalmából Szentpéteryt elhalmazták, az a lényegük, hogy tökéletes művészi kifejezésre juttatta Falstaffnak minden körülmények közt csakúgy sugárzó, brutalitásában is oly jóízű humorát, valamint azt a fölényességét is, mely őt e fénykorában még jellemzi. Hogy Falstaff genialitását, szárnyaló fantáziáját is éreztette, azt határozottan kivehetjük azon dicséretekből, a melyekkel a kocsmai nagy jelenet előadását kiemelik bírálói. Legmegvilágítóbb tán, ha Molnár Györgynek azon sorait idézzük, melyekben Szentpétery Falstaff-alakítását a Szigetiével összevetve jellemzi, ekképen: «Szentpétery plasztikusabb kifejezései némileg elmosódottabbak Szigetinéél. Szentpétery Jankója mélyebben járt a kedély forrásában és bővebb bugyogással, közvetlenebbül is ömlött belőle Shakespeare csapongó humora. Komolyabb, ráartatibb henczegéssel is vette Falstaff hazudozásait, melyekkel igazán hűsködött, mintha csak maga is hitte volna füllentéseit, s nem tréfát, hanem lovagi virtust játszott. Nagy scénája Henrikkel a kocsmában művészeti remek volt; mennyi szín és apró vonás cikázott át az arczon, az apró szemeken a szók kíséretében; mennyi jelentős beszéd csak egyegy tekintetben, a szó nélkül való kifejezésekben, pillantásokban, mozdulatokban!»* Hozzáteszi még a Szigeti dicséretére: «Az utolsó scénában, a Hamlet-szerű tragikomikus medítálásban, mely Falstaffnak csúcspontja (a becsületről tartott nagy monologot érti, az V. felvonás I. színének végén) Szentpéteryvel méltóan osztozik Szigeti nagy művészete is és teljesen oly magasan is áll.» A Szigeti Falstaff-alakításáról különben, első bemutatása alkalmából, azt olvassuk, hogy főkép Falstaffnak érzékies jellegű kedélyességét emelte ki, tán kissé túlságos flegmatikusan s kevésbé azt a néhol szinte arisztokratikus ízű, a lángeszű elmésségében gyökerező

* *Világostól világosig. Emlékeimből, II. köt., 174. l.*

fölényt, a melyet Falstaff nemcsak magaszőrű környezetével szemben tanusít, de még magával a herczeggel szemben is megpróbál.¹ Magasztalta a kritika legutolsó felléptét is Szentpéterynek a Falstaff szerepében. Ez 1855-ben április 23-án, Shakespeare születése napjának állítólagos évfordulóján történt. «Szentpétery felfogása, játéka — olvassuk az egyikben — minden izében művészi volt s hatása nem apró, a karzat nevető ingerét fokozó túlzásokon alapult, hanem egységes művészi felfogáson, melyből az igazi humor hamisítatlan igaz jókedve áradt ki, átszűrődve Szentpétery művészi egyéniségén.»² Még két nevezetes Shakespeare-alakítása volt Szentpéterynek a Falstaff mellett: a Menenius Agrippa szerepe *Coriolanus*ban és Poloniusé *Hamlet*ben. Általánosan ismert közhely, hogy a színész élvezi legközvetlenebbül a jelen tömjénét, de azon a nagy áron, hogy az ő művészete a legrövidebb életű is valamennyi között, mert meghal vele együtt. Ezért mondják aztán azt is, hogy a kik elhunyt nagy színészekről emlékeznek, tulajdonkép csak egy elmúlt fényes tűzijáték helyén megmaradt üszköt és pernyét bolygatják. De ha van vigasztaló gondolat, tiltakozásra alkalmas szempont e sors ellen, melynek legköltőibb kifejezését Schiller adta, *Wallenstein*ja szárnyaló prologusában, úgy az bizonyára csak a következő kettő lehet: Megmarad s időnkint fel is újul emléke, legalább is hazája, de esetleg az egész művelt világ emlékezetében is, annak a színésznek, a ki halhatatlan remekművek nagyszabású alakjait tudta hatalmas művészettel ábrázolni. Mert ez alakításai hozzátartoznak az illető nagy költő-génusz továbbélése történetéhez, s míg az él, élte, fönn tartja az ő nagy színész-interpretátorait is. Fenn tartja, csakhogy nem pontosan. De ez ellen nincs védekezés, amiképp nem tehetünk arról sem, hogy az évek jártával legkedvesebb halottaink arca is már csak elmosódva bukkan fel, rájuk még oly megindultan gondoló emlékeztünkben. De legalább ilyképen Szentpétery is mindig bele fog tartozni egyik szakaszába annak a történelemnek, a

¹ Bayer József, Shakespeare drámái hazánkban, II. 159.

² Idézve Bayernél, i. m. II. 157. l.

mely a Shakespeare géniusának Magyarországra kiterjedő hatását tartja számon. Ily értelemben őrzik emlékét természetesen jeles magyar szerepei is. De él a nagy színész még egy más, ha apróra ki nem mutatható módon is, halála után: abban, a mit utódai tőle tanultak, a maguk művésztébe beolvasztottak. Szentpétery annál inkább éli ez életet utódaiban, mert nagy szívével maga dédelgette és nevelte őket.

VÁRDAI BÉLA.

IRODALOM.

The Shakespeare Apocrypha, being a Collection of fourteen plays which have been ascribed to Shakespeare.

Edited with introduction, notes and bibliography by C. F. Tucker Brooke. — Oxford, Clarendon Press. 1908.

E könyv, mint már a cím lap is mutatja, 14 olyan színmű szövegét közli, melyeknek szerzőségét — többről elmondhatjuk — Shakespearere tukmálták. Így példának okáért, Kirkman egy XVII. századbóli könyvkereskedő II. Károly király könyvei közt fölfedezett egy kötetet, melyben három színmű volt egybekötve és a kötet hátán ott állt, hogy «Shakespeare. Vol. I.» azóta tehát az illető három színmű, t. i. *Faire Em*, *Mucedorus* és *The Merry Devill of Edmonton* a Shakespeare apocryphák sorába került. Az előttünk fekvő gyűjteményben minden színmű eredeti kiadásának cím lapja közölve van hasonmásban, a melyekből a következő dolgokat láthatjuk:

Faire Em dátum nélkül jelent meg, névtelenül és a cím lap szerint többször játszották volt London városában, Lord Strange szolgálái.

Mucedorus szintén névtelenül 1598-ban jelent meg. Ugyancsak a cím lap tanúsága szerint többször játszották London városában.

A *Merry Devill of Edmonton* szintén névtelenül jelent meg 1608-ban és a cím lap tanúsága szerint ő felsége szolgálai többször játszották volt azt a bank-side-i Globe színházban.

Névtelenül jelentek meg eredetileg még a következő darabok is:

Arden of Feversham 1592-ben.

Edward III. 1596-ban. A cím lap szerint többször játszották volt London városának különböző helyein (about the Citie of London).

Sir John Oldcastle 1600-ban.

A drámaíró neveinek kezdőbetűivel (W. S.) a következő három darab jelent meg:

Lochrine 1595, *Lord Cromwell* 1602, *The Puritaine* 1607-ben.

Még Shakespeare életében az ő teljes nevével a cím lapon csak két apocryph darab jelent meg, t. i. *The London Prodigall* (1605-ben) és a *Yorkshire Tragedy* (1608-ban).

A drámaíró halála után jelentek meg *The Two Noble Kinsmen* (Written by the memorable Worthies of their time; Mr. John Fletcher and Mr. William Shakspeare, Gent.) 1634-ben és *The Birth of Merlin* (Written by William Shakespear and William Rowley) 1662-ben.

Végre egy darab *Sir Thomas More* 1844-ig kéziratban maradt, a mely évben Dyce adta azt ki legelőször a Shakespeare Society nevében.

Egy más darab, t. i. *Titus Andronicus*, a mint az angol ember mondaná: is conspicuous by its absence, tehát nem apocryph, hanem valódi Shakespeare munka jelen gyűjtemény kiadójának véleményében.

Annak magyarázatát illetőleg, hogy miért tulajdonítanak Shakespeare-nak egy bizonyos darabot, mely az ő életében névtelenül jelent meg, és hogy miért «doubtful play» egy másik, mely ugyanabban az időtájban a drámaíró teljes nevével jelent meg a címlapján, az előttünk fekvő munka bevezetésére keli utalnom az olvasót, a melyben szerző 50 lapon foglalkozik a kétséges darabokkal egyáltalában, a «rátukmálásuk» történetével (the history of their ascription) és végre a különféle kiadások történetével (editorial history).

A könyv igen csinosan van kiállítva, zsebkönyv alakjában és becsületére válik az oxfordi Clarendon nyomdának.

Mint látom, Heinrich Gusztáv nemrég tüzetesen foglalkozott az apocryphákkal «Az ál-shakespearei drámák» című tanulmányában az «Egyet. Phil. Közlöny» múlt novemberi füzetében és idézi Brooke könyvét is, de úgy látszik, magát e munkát nem használta föl, mert a «Sir Thomas More» című darabot megemlíti, de nem ismerteti oly bőven, mint a Brookenál található többi tizenhármát és nem kutatja, vajjon Shakespeare csakugyan a szerzőjének tekinthető-e vagy nem. Másfelől Heinrich «Perikles»-t és «Paris»-t az apocryphák közé sorolja, melyek mindketten hiányoznak Brooke kiadásában.*

(London.)

KROFF LAJOS.

Wolfgang Pfeiderer: Hamlet und Ophelia, Berlin, 1908, Hermann Paetel.

Ophelia légies alakja a költészet legeszményibb jellemképei közül való. Benső meghatottság nélkül nem gondolhatunk rá, ki nádtörékenységgel állott a szenvedélyek forgatagában. Szép Ilonkának és az astolati lilomnak csendes hervadás a sorsuk, de Opheliáé sivárabb, mert végzete is kegyetlenebb. Ophelia tébolya a Melindáéra emlékeztető. A két gyermeteg lelket elégeti a közzöttük lobogó szenvedély tüze. Végzetük olyan, mint a szederindáé, melyet támaszával pusztít el a vihar.

Ophelia jelleme finom elemzést kíván. Pfeiderer jól látja, hogy Goethe álláspontja tarthatatlan. Goethe érett, édes érzékiségben látja Ophelia jellemét. Ez a megállapítás méltán kihívhatja a kritikát. Épen úgy elveti *Mauerhof* nézetét, ki minden erkölcsi érzéket elvitat Opheliától, mint a *Tieck*-ét, ki vakmerő túlzásra vetemedik. Rokonszenvesnek találja *Vischer* és *Jameson* érzelmeség fűszerezte bonczolgatásait.

* Tucker Brooke könyve alapján az ál-shakespearei drámákról már 1909 óta egy kész, nagyobb tanulmány van kezeink közt, melyet eddig csakis helyszűke miatt nem közölhattunk. Legközelebb sorát kerítjük.

Szerk.

Sorra veszi a tragédiának azokat a színeit, amelyekben Ophelia szerepel. Kiemeli, hogy Ophelia atyja tudakozódására homályosan, határozatlanul felel, s hogy Hamletbe vetett bizalmában fivére és atyja megrendítik. Sok vitát keltett a magyarázók között Ophelia elbeszélése, melyben atyjának Hamlet feldúlt lelkiállapotáról számol be. Pfeiderer ezt a zűláltságot nagyon természetesnek tartja. Ophelia szakított Hamlettel, a visszautasított világosságot akar, ezért megy Opheliához. Elhanyagolt külsejét a szellemjelenés okozta megrendülés eléggé magyarázza. Pfeiderer lélektani úton érteti meg a kapcsolatot a szellemjelenés és az Opheliánál tett látogatás között. Az a feltevése, hogy a szellem feltárási Opheliára is vonatkoznak. Hamlet Opheliában is a nőt látja; mintegy attól tart, hogy Ophelia ugyanazt ismételné vele, a mit anyja tett apjával. Ötletesen fejtegeti Hamlet társalgását Poloniusszal. Majd a harmadik felvonás első jelenetével foglalkozik. Kiemeli, hogy Hamlet Opheliától elhidegedett, csak néha kísértének emlékei. Ridegen, gúnyosan beszél Opheliával, ki a multat szeretné visszaidézni. Azon, hogy Hamlet a színelőadás előtt Opheliát sikamlós megjegyzésekkel mulattatja, Pfeiderer nem botránkozik meg. Ebben a társalgásban úgy, mint *Brandes* vagy *Alexander*, a kor sajátos modorát látja. Kíélezi, hogy Ophelia Hamlet cynismusával szemben méltóságosan viselkedik. Megszívlelendő szövegmagyarázat alapján arra utal, hogy Hamlet megjegyzései mélyebbek, mint eddig gondolták. Majd Ophelia tébolyáról szól. Hangoztatja, hogy Shakespeare Ophelia egyéniségének egységére még a tébolyrajzban is ügyelt. Ophelia szavai atyja meggyilkolására vagy Hamlet iránt érzett szerelmére vonatkoznak, különben Shakespeare a lángész művészetével rajzolta a gyöngéd lélek elsötétedését. Ophelia tébolyának taglalása mélyenszántó. Találón emeli ki, hogy Ophelia balladaszerű dalok töredékeit énekli, melyek két gondolatkörből valók. Valóban, az agg ember halálára és a szerelemre vonatkozó dalok az elárvult és a szerelmes leány lelkének a kihatásai. A költemények kissé szabadabb hangját a kor szellemével magyarázza, Goethe érveit pedig súlyos bizonyítékokkal dönti meg. Ophelia temetésének is szentel egy fejezetet. Majd Opheliáról összefoglaló jellemképet fest. Szenvedőlegesnek, külső hatások után igazodónak tartja, kit szerelme nem buzdít cselekvésre. Élesen mutat arra, hogy Ophelia nem veszi észre Hamlet tettetését, kit különben csak felszínesen ismer; nem tud arról a szomorú végről sem, mely Claudiuszt érte, s általában úgy hat reánk, mint a ki nem lát, nem hall, nem érez, nem gondolkodik.

Pfeiderer művének nem egy része sikerült, mert az a tényező, melyet elsősorban kell kiemelni, már magában is biztosítja a sikert: ködös elmélkedésektől ment gondolkodása. Hamlet viselkedésére és Ophelia tébolyára vonatkozó fejtegetése éppen olyan komoly figyelmet érdemel, mint általában az az eljárása, hogy következtetéseit nem egyszer alapos szövegmagyarázathoz fűzi, vagy hogy egyes véleményeket éles észszel bírál. De az eredmény: a *negatív* jellemzés mint a mennyire nem kielégítő, éppen annyira nem természetes leszűrése mindannak, a mit az össze-

foglalás előtt nyújtott. Nem arra vagyunk kíváncsiak, mi nincs Ophelia jellemében, hanem az ellenkezőre. Azt hiszem, hogy Dowden Júlia és Ophelia között vont tömött párhuzama mélyebben bevilágít e bűvös leánylélkebe, mint Pfeiderer tagadólagos eljárása: «Let the reader contrast Juliet's commanding energy of feeling, of imagination, of will with Ophelia's *timidity and self-distrust*, the *incapable sweetness and gentleness* of her heart, her *docility* to all lawful guardians and governors.»¹ Hogyan is kívánhatjuk, hogy Ophelia Hamlet lelkébe hatoljon? Ha Ophelia ezt a munkát elvégzi, mi marad a német kutatóknak? Azt mondja Pfeiderer, hogy Ophelia nem érti Hamletet, de ki biztosít bennünket, hogy azok esze, kik Hamlet megértésével áttatják magukat, nem csalfább-e, mint Ophelia érzelmvilága, mely mégis döntőbb a szerelemben, mint holmi *phainomenon-noumenonos* bölcselkedés. Feltűnő, hogy nem fejtegeti Ophelia végének elragadó, elbűvölő leírását. Volkelt² a tragikus érzelmek különböző színezésének tárgyalásakor nem egyszer hivatkozik arra a mesteri rajzra, melyet a királyné fest Ophelia haláláról.

Pfeiderer elemzése sokszor szép eredményre jut, de korántsem versenyezhet azzal a mesteri jellemrajzzal, melyet Alexander Bernát könyvében olvasunk.³ Noha egyes kérdések bonczolgatásának élessége Alexandert juttatja eszünkbe, eredményei nem olyan értékesek, mint az Alexanderéi. De hiányzik Pfeidererből a meghatározó szeretet is, mely Alexander soraiból kiérzik. Valóban «az édes Ophelia» rajza kissé eldurvult Pfeiderer kezében. Alexander gyengédségével elbűvöl, meghatottságával meghat bennünket is, Pfeiderer csaknem orvul támad reánk. Alexander Opheliában eszményi leányjellemet lát, Pfeiderer többé-kevésbé szánalmas teremtetést.

ELEK OSZKÁR.

Dr. Franz Lütgenau: Shakespeare als Philosoph, Leipzig, 1909, im Xenien-Verlag.

Lütgenaut az a szempont vezeti, hogy Shakespeare művei bölcsészeti ismeretekről tesznek tanubizonyyságot.

Először azt kutatja, hogyan érvényesül Shakespearenél az akarat. Kielezi, hogy Shakespeare drámaiban nem egy nyilatkozatot olvashatunk az akarat determinismusáról. Azt, a mit *II. Richard*-ban York herceg az emberi cselekvést irányító isteni akaratról mond, a költőre nézve is jellemzőnek tartja. Kiemeli, hogy Shakespeare mindig megokolja hősei cselekedetét, noha látszik, hogy vallási álláspontja a determinismus biztosabb kialakulása elé akadályokat gördít. Majd Brutus és Hamlet jellemével foglalkozik: Brutus akarata gyenge, Hamlet erélyét reflexiók bénítják. Arra tér, hogy Shakespeare a jog és erkölcs viszonylagosságát jól látja, s egy-egy alakja tisztultabb elv képviselője, mint Portia Shylock-

¹ Edward Dowden: Shakspeare, XIII. kiadás, 139. l.

² Johannes Volkelt: Ästhetik des Tragischen, III. kiadás, 302. l., 444. l.

³ Alexander Bernát: Shakespeare Hamletje, 486—533. ll.

kal, Izabella Angelóval, Imogén Posthumusszal szemben. Ez más szóval azt jelenti, hogy Shakespeare történetbölcészeti eszméldéig jutott. Shakespeare nagy olvasottságára utal, hogy ezt a philosophiai látást megértesse velünk. Majd a drámák egy-egy skeptikus nyilatkozatát taglalja. Hangoztatja, hogy *Hamlet* íráskor maga Shakespeare is skeptikus volt. Brutus pythagoraismusáról is behatóan szól. Megérteti, hogy Shakespeare *Julius Caesar*-ban a philosophiai elvek hirdetésével a művelt rómaiakat akarta jellemezni, s arra törekedett, hogy a tragikus válságot kimélyítse. A stoicismus elvét Horatio hirdeti, miből a renaissance stoatisztetének a hatására következett. Kiemeli, hogy a skepticismus és a stoicismus Shakespeare munkásságának harmadik korában nyomul homlokterbe. Szépen bonczolgatja a dualismust: a test és a lélek szigorú megkülönböztetését. Tanulságos, a túlvilág indítékának taglalása is. Kiemeli, hogy Shakespeare az akaratot a pusztánál többre becsüli. Annak az igazolására, hogy az erő hiánya vagy a hatalomról való lemondás tragikai kárhozat forrása lehet, *Lear királyt* fejtegeti, mikor arra is nyílik alkalma, hogy a költői igazságszolgáltatás elvét vizsgálja. A *Hamlet*-nek szentelt fejezetben arra mutat, hogy a költőből kiérzik a kritikus, ki a pessimismust bírálja. Majd arra tér, milyen szerepet játszanak a szellemek Shakespeare drámaiban, milyen jelentőséget tulajdonít az imának, hogyan kárhoztatja az öngyilkosságot s utal az isteni kegyelemre. Tanulságosan számol be Shakespeare három drámájának lélek-vándorlás indítékáról. Terjedelmes fejezetben elemzi *A vihar* pantheismusát. Majd Shakespeare philosophiai fejlődését igyekszik megállapítani. Shakespeare deismusát és dualismusát a skepticismus, ezt a pantheismus követi. Külön fejezet szól az astrologiáról. Kiderül, hogy Shakespeare, noha kezdetben hódolt az astrologiának, *Lear király*lyal már ellene fordul. Az összefoglalásban Tolsztoj és Shaw Shakespeare-támadását veri vissza.

Lütgenau egy-két következtetése értékes eredménynek mondható. Tagadhatatlan az is, hogy szorgalmasan vizsgálta Shakespeare drámáit.

Sajnos, van néhány fogyatkozása is. Az egyes fejezetek között laza a kapcsolat. Néha az associationnak még egy szála csúszkája sem igazolja a fejezetek egymásutánját. A szakirodalom egy-két termékére hivatkozik ugyan, de sokkal többet mellőz. Az is feltűnő, hogy itt-ott csak jelzi a példákat, s így inkább kijelöli a fejtegetés útját, mintsem maga haladna rajta.

Nagy kár az is, hogy művéből hiányzik a mélyebb philosophiai alapvetés. Így az akarat determinismusának tárgyalásakor *Schopenhauer*, *Ribot* és *Le Bon* fejtegetéseiből indulhatott volna ki, s ezen az alapon taglalhatta volna, hogy a *jellem* és *motivum* meghatározta akaratjelenségek művészi megjelenítésében Shakespeare páratlan remekeket alkotott. Ezúttal kell megjegyeznem, hogy Leart ügyesen, de némi túlzással Nietzsche *Herrenmoralja* szempontjából elemzi.

Ha bizonyos rendszertelenséget, vázlatosságot, túlzást és hiányt szemére lobbanthatunk is, vezető szempontja s néhány értékes megállapítása méltánylást érdemel.

ELEK OSZKÁR.

VEGYESEK.

Shakespeare körül.

Angol lapok, különösen a Daily News,* már előre jelzik a «great Pageant and many Productions»-t, a «nagy látványosságot és sokféle előadást», a melyek az idén, a mint ők mondják: a koronázási esztendőben, Shakespeare születésének 347-ik évét a rendesnél fényesebbé és emlékezetesebbé teszik majd. Az Albert-Hallban június 20-án, két nappal a koronázás előtt, nagy táncmulatság lesz, a melyben a király, a királyné és az egész udvar is részt vesz. A bált pompás felvonulással összekötött látványosság nyitja majd meg, körülbelül hatezer résztvevővel: királyokkal és királynőkkel, lovagokkal és móriókkal, tündérekkel és manókkal. A kiket Shakespeare ihletett szeme az eszmények világában meglátott és ide a földi álomba levarázsolt, mind ott lesznek majd ama nagy felvonulásban. Nagybritannia hatalmas koronájának fényében ragyogva, a «Rule Britannia» fonséges dallamának hullámaiban tündökölve. Ugyane napon Stratford-on-Avonban is nagy jelmezes táncszertély lesz, magában a megemlékezés színházában (Memorial Theatre). Sőt mi több, a leleményes színgazgató, Sir Herbert Tree leveszi a játékrendről VIII. Henriket, ezt a — a mint ő nevezte — «nyakas és krónikus sikert», hogy Macbeth-tel és a Szentivánéji álom-mal, meg vagy hat más shakespearei darabbal töltsse be az idényt.

De nemcsak a Sir Herbert Tree vezetése alatt álló His Majesty's színházban, hanem London és a vidék egyéb színházai-ban is megülik e nap Shakespeare emlékét. Husvét hétfőjén pedig, tehát jóval a nagy jelmezzertély előtt megnyílik Stratfordban a Megemlékezés Színháza. Benson jeles társulata játszik majd újra ottan, még pedig jócskán kibővített programmal. Shakespeare tizenenny darabját mutatja be a jeles direktor. Különösen érdekes lesz a «Sok hűhó semmiért» előadása. Terry Frederic Benedeket, Neilson Julia pedig Beatrixot játszsza majd benne. Az angol színpadok első «star»-jai: Lewis Waller, Charles Quatermaine, maga Sir Herbert Tree, Arthur Bourchier (III. Richard

* L. Daily News, february 25. 1911.

canterburyi érsekének névrokona) *Miss Madge Titheradge* (először lép fel itt Julia szerepében), *Miss Violet Vanbrugh*, *Miss Cons- tance Collier*, *Miss Hutin Britton* fognak tündökölni a nagy vates szülővárosának színpadján és nemzetközi snobbok vastapsai háborgatják majd falusi templomának csendes kriptájában az «örök álmok nagy álmodozóját».

Kevésbé háborgatja majd a legujabb babértépő és legesleg- újabban baconista: Dr. Orville Owen, a ki Beaufort herczeggel egyetemben a Wye folyó iszapos ágyában Chepstow¹ mellett keresi ama szindarabok kéziratát, a melyek Shakespeare nevét viselik («The manuscripte of the plays which bear the name of Shakespeare».)² Dr. Owen azt hiszi, hogy ezt a kéziratot maga Bacon temette el és hogy a rejtekhelyet egy titkos írás homályos kódébe (maze) burkolta. Neki, már mint dr. Owennak sikerült ezt a titkos írást kibetűzni és most Beaufort herczeggel együtt nagy- ban kutat a felfedezettnek hitt rejtekhelyen.

A «Star» erősen kigúnyolja ezt a bár becsületes, de kilátás- talan törekvést, vázlatot is készített a «rejtekhelyről», a hol sze- rinte tényleg megtaláltak egy *bacon*-t (sonkát), kolbászgyárak, baromfiólak és hentesboltok barátságos és természetes szomszéd- ságában. És elkészült a bursikóz és burleszk, igazán modern an- gol ízü szójáték is. E szerint a titkos írás kódös homálya (*maize*) eszünkbe juttatja a hasonhangzású *maize* (kukoricza) szót. Ter- mézetes, hogy kukoriczáról lévén szó a disznóra (pig) gondolunk és ekkor már megtaláltuk a kis betűs «bacont» a sonkát.

Alig hiszszük, hogy e szójáték öldöklő hatása alatt öröm- tánczra perdüljön, a mint a Star hiheti, Albion akármelyik lelkes Shakespeareistája, noha a nagy költő korának divatos táncza, a morris-dance a Morning Leader szerint az oxfordshirei Heading- tonban új életre ébredt. Persze most még olyan tökéletlenül tán- czolják, hogy a hegedűst vezetik a tánczosok, nem pedig a tán- czosokat a hegedűs. Nem csoda, hiszen a headingtoni hagyomány a hajdan híres táncz 15 változatát ismeri. bl.

¹ Chepstow városkája a monmouthi grófságban fekszik, a Wye folyócska mellett, mely a Severn torkolatába ömlik.

² Star 1911 febr. 24. — A London News a jóakaró kételkedő álláspontját foglalja el Owennel szemben. Marc. 12-iki számában a rej- tek helyet és az ásatásokat három nagy képben ismerteti és vissza- utasítás nélkül értesíti olvasóit, hogy az iszapba rejtett ángolna! (eel) alakú szekrényekben Marlow, Green, Peele és Spenser drámái, Sidney Arcadiaja sőt Burton Anatomy of Witje is befoglaltatik, a miket mind Bacon írt volna. Hatalmas szekrények lehetnek ezek a Boxes like eelsek, swathed in camlet.

A Shakespeare-bizottság tagjai

Elnök: Berzeviczy Albert

Igazgató: Alexander Bernát

Előadó: Radó Antal

Szerkesztő: Bayer József

Belső tagok:

Gróf Apponyi Albert	Lévay József
Beöthy Zsolt	Pekár Gyula
Ferenczi Zoltán	Rákosi Jenő
Haraszti Gyula	Riedl Frigyes
Hegedűs István	Somló Sándor
Heinrich Gusztáv	Vargha Gyula
Jánosi Gusztáv	Váradi Antal
Kozma Andor	Dr. Yolland Arthur

Külső tagok:

Bodrogi Lajos	Ruszt József
Dr. Gyulai Ágost	Dr. Sebestyén Károly
Hevesi Sándor	Tóth Imre
Dr. Voinovich Géza	

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

SHAKESPEARE ÖSSZES SZINMŰVEI.

Először kiadta a Kisfaludy-Társaság.

Fordították: *Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Győry Vilmos, Lévy József, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály.*

JAVÍTOTT KIADÁS.

Sajtó alá rendezte, az életrajzot és tanulmányokat írta

DE VOINOVICH GÉZA.

Hat kötet. Ára díszes vászonkötésben 30 K.

Tartalom: I—II. kötet. Tragédiák. III—IV. kötet. Történeti szinművek.
V. kötet. Vigjátékok. VI. kötet. Regényes szinművek.

SHAKESPEARE DRÁMÁI HAZÁNKBAN

Írta

BAYER JÓZSEF.

Két kötet.

A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minister anyagi támogatásával
kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága.

Ára a két kötetnek fűzve 18 K.

SHAKESPEARE HAMLETJE.

Írta

ALEXANDER BERNÁT.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára fűzve 6 K, vászonkötésben 8 K.

MAGYAR SHAKESPEARE-TÁR

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER
TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG SHAKESPEARE-BIZOTTSÁGA

SZERKESZTI

BAYER JÓZSEF

BUDAPEST

KILIAN FRIGYES UTÓDA BIZOMÁNYA

IV. ker., váczai-utca 32. sz.

1911

Ára 1 korona 75 fillér.

A Magyar Shakespeare-Tárt a Shakespeare-bizottság megbízásából szerkeszti Bayer József, de a folyóirat tartalmáért egyedül ő felelős.

Szerkesztő lakása : Budapest, II. Török-utca 4.

TARTALOM-JEGYZÉK.

Értekezések.

Weber Arthur: Shakespeare hatása a vigjátékiró Vörösmartyra	161
Bayer József: Egy vándorló szintársulat Shakespeare-műsora 1820-1837 közt	194

Shakespeare a magyar színpadon.

Rakodczay Pál: Shakespeare a vidéken	213
a) A Kolozsvári Orsz. Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1838—66-ig	219
Dr. Janovics Jenő: b) A Kolozsvári Orsz. Nemzeti Színház Shakespeare-előadásai és előadói 1850-től 1866-ig	222

Vegyesek.

Vértesy Jenő: Antonius és Kleopatra először a Nemzeti Színházban	224
Kropf Lajos: Még egyszer «Shakespeare mirőlunk»	228
Kropf Lajos: Crowner	230
Bayer József: Petőfi föllépése a Velencei Kalmárban	233
Bodrogi Lajos: Egy magyar voltaireianus Shakespeare-ről	237

Figyelmeztetésül.

A Shakespeare-fordítások revíziójáról	240
---------------------------------------	-----

Megjelenik évente négyszer : februárius, május, október és december 1-én öt-öt ives füzetekben. Négy füzet egy kötet.

Előfizetési ára 6 kor., egyes füzet ára 1 kor. 75 f.

Az előfizetési pénzek Kilián Frigyes utóda könyvkereskedésébe küldendők
Budapest, IV. Váci-utca 32. szám.

SHAKESPEARE HATÁSA A VÍGJÁTEKÍRÓ VÖRÖSMARTYRA.

A Shakespeare-kultusz haladásában három fejlődési fokozatot lehet megkülönböztetni: azt, a mikor az írókra hat, a mikor fordítások útján a nagyközönséghez is eljut, és végül, a mikor a tudományos világ elzárkózott csarnokaiba is behatol a britt óriás dicsősége. Akár Németországot, akár Franciaországot vagy a mi hazánkat nézzük, mindenütt ez nagyjában a Shakespeare-kultusz útja. Először eredeti műveket inspirál: az író hat egy másik íróra; azután az inspirált írók kezdi lefordítani és hozzáférhetővé tenni a nagy közönségnek; és végül az általános érdeklődés kiterjed a tudósokra is, a kik tudományos vizsgálat tárgyává teszik.

A tulajdonképeni kultusz természetesen csak a második korszakkal kezdődik. Az első még csak önkénytelen utánzás és inspiratio korszaka, a nélkül, hogy még tudatos kultusz volna. Ezt a fordítások vezetik be; folytatódik pedig a vulgarisatióra való törekvésekben, a mint azokat nálunk ma a Shakespeare-bizottság tűzte ki céljául.

A Shakespeare-kultusznak fordítások és propaganda alakjában való megindítója nálunk Vörösmarty volt, a ki a britt költővel 20 éves korától egész haláláig foglalkozott. Működésében a Shakespeare-kultusz kétfélekép jut kifejezésre. Elméletileg és gyakorlatilag. Elméletileg: őt állítja oda a magyar drámairodalom elé mint követendő példát; gyakorlatilag: az ő szellemét viszi be drámái által a magyar irodalomba és Shakespeare-fordításaival megnyitja a nagy angol szellemi kincstárát a magyar közönség számára.

Dr. Kiss Ernő feltüntette,* mikép ismerkedett meg

* Magyar Shakespeare-Tár, 1911. 16—50. l.

Vörösmarty Shakespeare-rel és miként kísérte ez végig egész életén. Működésére, sőt műveire való hatását is fejtegeti, komoly darabjait véve csak figyelembe; végül pedig Shakespeare-fordításairól beszél. Egyáltalában nem említi azonban, hogy Shakespeare befolyt Leila alakjára *Egerben*, hogy *Csongor és Tündét a Szentivánéji álom* inspirálta, hogy a *Vízkereszt* annyira kedvelt darabja volt, hogy élete vége felé a nagy politikai küzdelmek idején 1848-ban lefordítására vállalkozott, a mibe azonban már bele sem kezdett. Teljesen elmulasztották azonban eddig azt a hatást kutatni, a mit Shakespeare Vörösmartyra mint vígjátékiróra gyakorolt.

Minthogy Vörösmarty drámaírói pályáján Shakespeare-nek oly nagy befolyása volt, közzefekvő a gondolat, hogy vígjátékában is Shakespeare-hatásokat keressünk. Két ifjúkori apró kísérletén az *Ypsilon háborún* és az *Elbúsult diákon* kívül, melyek azonban itt nem jöhetnek tekintetbe, csak egy vígjátéka van: *A Fátyol titkai*. Ebben valósította meg a vígjátékirásról való elméletét és felfogását, a mit később dramaturgiai töredékeiben ki is fejtett. Feladatunk tehát kettős. Meg kell állapítanunk Shakespeare hatását Vörösmarty vígjátékelméletére, azután pedig az esetleges tárgyi hatásokat kell kimutatnunk, miket Shakespeare ezen darabra gyakorolt.

I.

A magyar vígjáték fejlődésébe szorosan beleilleszkedik a *Fátyol titkai*. Nem áll egészen ugyanazon a fokon, melyen Kisfaludy darabjai, hanem már fejlődést tüntet fel. Vörösmarty előtt nálunk a vígjátékban általában nem komikus tárgyak dominálnak. A cselekvény egy vagy több házasság körül forog; a szerelmesek egyesülése elé képzelt vagy való akadályok torlódnak, sok sírás és kesergés után azonban ezek elháríttatnak és a szeretők egyesülhetnek. Ilyen a Kisfaludy Károly-féle vígjáték. Az ilyen tárgy beleillene akár valami középfajú drámába, mert ebben egyáltalában semmi-féle szorosan vett vígjátéki elemet nem találunk. Ezt bennük egyes komikus alakok, egy-egy kiselbb epizód és főképen a helyzetkomikum képviseli; a mi mind egyáltalában nem akadály arra, hogy a főcselekmény maga oly komoly ne legyen,

hogy egy lépéssel tovább menve kedvezőtlen kimenetele is lehetne. A vígjátéki jelleget a cselekvényben csak a kedvező kimenetel őrzi meg; magában a kivétel módjában pedig a járulékos, nem lényeges, komikus elemek képviselik.

Vörösmarty ezt az eljárást nem tartotta megfelelőnek.

A tragédia célja az emberi erények és hibák küzdelméből származó bukás feltűntetése; a komédiáé az emberi gyarlóságok kudarcának a festése. A tragédia célját ideálizálással, a komédia a valóság torzításával éri el. Torzítás alatt értem a valóság olyan felfogását, hogy a költő az ember félszégeit, hibáit kiemeli és élesen beállítja a cselekvénybe, a mivel eléri, hogy azok nevetségesekké válnak. A valódi vígjáték nem adja tehát az élet hű rajzát, hanem torzít, a nevetségest emberekben épűgy, mint helyzetekben felismeri és visszatűkrűzteti. Kisfaludy főalakjai nem voltak torzítva; feddhetetlen, idealizált szerelmesek voltak, a kik inkább illettek volna valami komoly darabba, mint vígjátékba. A túlnyomólag komoly elem veszélyeztette Kisfaludy darabjainak vígjátéki jellegét, ezért nem felelt meg Vörösmarty-nak az efajta kompoziczió, úgy hogy ő tovább fejlesztette, egy lépéssel tovább vitte a magyar vígjátékot, a mikor egy lényeges újítást eszközűlt. Ő ugyanis a komikus elemnek sokkal tágabb tért engedett, mint az eddigi vígjátékok. Ez által beleilleszkedik a magyar vígjáték szerves fejlődésébe, melyben egy láncszemet alkot. A késűbbi vígjátékirodalom hasonlókép kiszűesíti a komikus részt, ezt teszi a darabok lényegévé, úgy hogy az alapjában véve komoly történet, mely a legtöbb vígjáték alapja, a komikai cselekvénynyel párhuzamosan haladó mellékszerepet tűlt be.

Vörösmarty darabja megírásánál örűkölt valamit a meg-elűző vígjátékirodalomból, valaminek hozzáfűzésével pedig tovább fejlesztette azt. A hagyomány a meg-elűző vígjátékból nem más, mint épen ez alapjában nem komikus szerelmi történet, mely a darab lényege. Vörösmartynál ez Hangai és Vilma szerelme. Mindkettű az érzéketlent akarja adni, mikűzben egymásba szeretnek. Vilma azonban nem akarja oly könnyen feladni a küzdelmet, azért kislányos szeszűlylyel alaposan megkinozza imádóját. Majdnem kedvezűtlen kime-

netele lett az egésznek, de Vörösmarty a bonyodalmat egész motiválatlanul egy coup de forceszal jóra változtatja; a két szerető egyesülése képezi a darab végét.

Ez a történet egyáltalában nem vígjátéki, az író felfogásával azzá tehetné volna, ha p. o. mint Moreto a *Közönyt közönnnyel* cz. vígjátékban a személyekben a szerelem fokozatos fejlődését, majd pedig az ez ellen hiába vergődő daczot és végül megadást tárta volna fel. De Vörösmarty egészen más felfogással és eszközökkel dolgozik. Helyzetkomikumot használ darabjában, a mivel magát a cselekvényt nem teszi vígjátékiává, a kidolgozást azonban közel hozza a bohózathoz.

Darabjában a hagyományos mellett egy a magyar vígjátékirodalomban egészen új elem van. Ezt az új elemet a komikus epizód képviseli. De változtatást eszközöl némi részben az alapot képező történet hangjában is, mely már nemcsak érzelgős, hanem itt-ott dévaj, sőt szellemes is. Úgy a komikus epizód felvevése, mint a hangulat dévajsa Shakespeare hatására vezethető vissza.

A magyar vígjáték történetét tekintve, a darab hangjára gyakorolt hatás csekély fontosságú.* Annál fontosabb az, a mit Vörösmarty a cselekvény vígjátékiává tételére nézve Shakespeare-től tanult. Vörösmartyig a vígjáték nálunk — a mint említettem — egy komoly történetből állott, mely komikai foszlányokkal volt kiegészítve és vígjátékká alakítva. Vörösmarty a komikus részt kibővíti, egész hosszú, még magánál a főcselekvénynél is terjedelmesebb komikus epizódot csatol a fő történethez, mely valósággal ezzel semmi összeköttetésben nincs, de a darab vígjátéki jellegét lényegesen emeli. Igaz, hogy túlzásba esik, mert gyakran valóságos karikatúrákat rajzol és ez által a vígjáték és bohózat összeolvadását kockáztatja. De ebben ép úgy, mint a cselekvény megalkotásában, a nagy angol költő után indul. A magyar vígjáték hagyománya, mely a főcselekvény mellé szélesen folyó mel-

* Elhatározó fontosságúvá a shakespearei hang csak később, Szigligeti Rózsájában lesz, a hol egészen megváltoztatja másik forrásának hatását. (V. ö. értekezésemmel: Szigligeti Rózsájának forrásai. E. Ph. K. 1910. 548. s. k. 1.)

lékcselekményt fűz, Shakespeare-től származik. Shakespeare legtöbb víg darabjának technikája ez: az életből vett valamilyen alapjában véve nem komikus, sőt gyakran egyenesen megrázó történet, itt-ott vígjátéki modorban stilizálva, gyakran alacsony tréfákkal fűszerezve képezi a darab alapját; ehhez párhuzamosan hozzájárul egy másik történet, mely úgy helyzet, mint jellemkomikum által karikatúrává van alakítva. Ez a járulékcselekvény nemcsak a bohózat céljait szolgálja, hanem egyszersmind enyhíti az alapul választott komoly cselekvény megrázó hatását. Rajta kívül van még egy komikus, majdnem burlesque elem, mely elmésségekből, észsziporkákból, gúnyolódó szójátékokból áll és a beszédben jut kifejezésre.

Ez a három elem a shakespearei vígjátékok legtöbbjében megkülönböztethető. Legjellemzőbb talán a *Velencei kalmár* példája. Antonio és Shylock története kétségtelenül egyike a világirodalom legtragikusabb tárgyainak. A vígjátéki jelleg fentartására és a megrendítő hatás ellensúlyozására már most hozzá van kapcsolva Bassanio és Portia szerelmi története meglehetősen nagyfokú torzítással, a mi ennek a lényegében ugyancsak komoly történetnek különösen a vége felé élénk, csapongó vígjátéki szint ad. A harmadik elemet a bouffonneriet a darab vége felé látjuk előtérbe helyezkedni a nőknek kedveseikkel szemben mutatott ingerkedésében. A *Tévedések játékában* a két Antipholus története lényegében komoly; komikus paraphrasisa aztán a Dromióké, viszont a szójátékos és szellemes komikum itt minden pillanatban kitör különösen a Dromiók beszédében. A harmadik elem túlnyomólag jut kifejezésre a *Felsült szerelmesekben* és a *Windsori víg asszonyokban* Armado és Moth, illetőleg Evan és Cajus szerepében. Megjegyezzük azonban, hogy az utóbbi darabban némileg módosul Shakespeare szokásos technikája. Itt a komikus történet foglalja el a főhelyet, a komoly rész mint mellécselekvény egészen lényegtelen epizóddá törpül. Mind a három elemet megtaláljuk a *Sok hűhó semmiértben*, a hol Hero és Claudio története képviseli a főcselekvényt, Beatrice és Benedické pedig a komikus epizódot; a *Hogy tetszikben* az előbbit a hercegek története, az utóbbit Rosalinda és Orlando

szerelme, a *Vízkereszt*ben az előbbi a herceg, Olivia, Viola és Sebastián, az utóbbit az alkalmatlan kérők Malvolio és Sir Andrew, valamint Sir Toby képviselik. A *Szentivánéji álomban* a két szerelmes pár a komoly alapot, Titania és Oberon cselekvénye a komikus elemet képezi.

A mi új Vörösmartynál, azt megtalálhatjuk Shakespeare-nél. Kérdés, hogy van-e valami összefüggés a kettő között? Mivel tárgyát nagyrészt Shakespeare-től vette, azért eljárásában is őt tartjuk mintaképének.

Hogy Vörösmarty csakugyan Shakespeare példáján indult, a mikor vigjátéka jellemző elemévé tette ezen kettősséget, azt *Dramaturgiai Lapjainak* ama helye bizonyítja, melyben Shakespeare vigjátékainak szétváló voltát: a komolyabb, tragédiába illő részek és mulattató vigjátéki mellék-cselekvény ellentétét szemben a magyar vigjátékok érzelgős komolyságával, fejtegeti.¹ Vörösmarty csak abban a megjegyzésben téved, hogy «vigjátékainknak van komolyabb része is!» Több fontosságot látszik tulajdonítani a vigjátéki, mint a komoly elemnek, pedig a dolog épen megfordítva áll: Kisfaludy darabjaiban az alap komolysága elhomályosítja a járulékos vigjátéki elemet.

A *Fátyol titkaiban* is komikus, sőt erősen bohózatos, hosszú epizód halad párhuzamosan a darab komoly, alig haladó főcselekménye mellett. A mellék-cselekvény a fő történetet úgyszólván háttérbe szorítja. Hangai és Vilma története az olvasóban csak csekély érdeklődést kelt, míg a szerelmes ifjak folytonos felsülése, új és új kudarcza figyelmünket egyre ébren tartja. Magában véve pedig ez a melléktörténet épen úgy nem komikus, mint Shakespeare darabjaiban. Csakhogy a költő egészen úgy, mint mestere, komikusan fogja fel és a jellemek, valamint a cselekvény tulzó torzításával ugyanazt az eredményt éri el, a mit Shakespeare, azt, hogy a hallgatóságra az ellentét bizonyos hatást gyakorol. Mig azonban Shakespeare-nél ez a megrendítő hatást akarja ellensúlyozni, addig Vörösmartynál az érdekes komikus történet a fő cselekvény unalmas lassúságát felejteti el.

* Vörösmarty összes munkái. (Gyulai kiadása.) 1885. VII. 53.

A Shakespearenél található harmadik elem, a burlesque népies, kisebb mértékben szintén hatott a *Fátyol titkaira* és bizonyos élénkséget kölcsönöz a szerelmes ifjak jeleneteinek. Ez azonban meglehetősen háttérbe szorul.

Vörösmarty a *Fátyol titkaiban* a vígjáték technikáját Shakespeareből levonva gyakorlatilag mutatja be. Vígjátéki elméletét azonban nemcsak darabjában tüntette fel, hanem elméletileg is kifejtette dramaturgiai töredékeiben. Költői pályája alatt sokat foglalkozott a drámairás elméleti részével. Darabjait nem csupán a költői ihlet, hanem ilyen elméleti foglalkozás eredményeinek is tekinthetjük. Így a *Fátyol titkait* is, melyben szintén bizonyos vígjátéki tanulmányokból kiindulva, minta-vígjátékot akar adni.

Elméleti foglalkozás eredményének tartjuk a *Fátyol titkait* is, jóllehet időben megelőzi dramaturgiai töredékeinek megjelenését, a darab t. i. már 1834-ben kész volt s 1835-ben meg is jelent az *Aurorában*, *Dramaturgiai Lapjai* pedig csak 1837-ben láttak napvilágot.

Dramaturgiai Lapjaiban következőképen határozza meg a vígjáték feladatát: «A vig színmű a hétköznapi élet apró bajai körül forog s ennek hibáit róva, nevetséges oldalait kitüntetve mulattat és tanít egyszersmind.»* Ezen állítás igazolására aztán felhoz többféle vígjátéki alakot, a fősvényt, hypokritát, aljast, fennhéjázót stb., kiknek apró bűneit a vígjáték nevetségessé teszi.

Hogy Vörösmarty ezen elvét megmagyarázhassuk, tekintetbe kell vennünk, hogy milyen vígjáték lebegett szeme előtt, a mikor ezeket a sorokat leírta. Nem csalódunk talán, ha mintáját erre nézve Molièreben keressük. Nemcsak a vígjáték alapja és célja felel meg Molière jellemvígjátékainak, hanem még az egyes felhozott példák is Molière darabjaira utalnak. Tartuffe-öt, Don Juan-t, Jourdain-t, Harpagon-t ismerjük fel az idézett példákban.

Vörösmarty szerint azonban a vígjáték eme neme meglehetősen háttérbe szorult, mert az emberek inkább tűrik «nagy őseik balszerencsáját és bűneit színre állítani, mint

* *Dramaturgiai lapok.* (Vörösmarty összes művei, VII. 51.)

önnön apróbb, de furcsa s nevetséges hibáikat». ¹ Így a szatirikus elem meglehetősen kisebbedik, a vígjátékban gyakran a komoly, sőt érzelmős elem is túlsúlyra jut, nem tud a tiszta vidámságig és költészetig felemelkedni. Az érzelmösség gyakran hamis hangokat csal ki a személyek ajkairól. Ha valódi vígjátékot akarunk látni, menjünk Shakespearehez, a hol a komoly és víg elem arányosan van felosztva. Ő adott különben példát a legtisztább vígjátékre a *Love's Labour's Lost*-ban, a hol «a komoly szándék, enyelgés és öncsalás palástjába burkózik». ² «Az újabb vígjátékban általában kevés poesis van, hasontalanul Shakespearehez s különösen a spanyolokéhoz, mely utóbbiakat egy vidám és boldog, de a közönségesnél nemesb és magasb élet képeinek lehet mondani.» ³ Végül annak az aggodalmának ad kifejezést, hogy nem fog-e a vígjáték a prózába, a didaktikus vagy szatirikus költészetbe át-vándorolni.

Világosan látszik ebből, hogy mit tartott Vörösmarty a vígjáték főkellékeinek. Szerinte ez az egész darabon átömlő vidámság és költészet. Ezt nem találta meg a magyar vígjátékban és azért Shakespearehez nyulva, ezt akarta darabjában adni. Így igazolja elméletileg is azt az eljárását, melyet darabjában követett és világosan Shakespearet jelöli meg mintájának. Molièreből csakis a vígjáték czéljának megjelölésénél indul ki, a vígjáték, különösen az ő korához viszonyított modern vígjáték lényegét azonban nem a szatirizáló rajzban, hanem a darabon elömlő vidámságban és költészetben kereste. Erre tanították legalább az általa annyira kedvelt külföldi írók, angolok és spanyolok: Shakespeare és Moreeto. De nem zárkózik el Molière hatása elől sem, a Molière-féle vígjátékból, úgy látszik, felhasználja a szatirizáló rajzot Katicza alakjában. Shakespeare lépten-nyomon példaként szolgál vígjátékainál; a spanyol drámától pedig a művelt társadalom rajzában bizonyos emelkedettséget kap; választékoság és izlés található a főszemélyek beszédében; az egész bizonyos derült humort tükröztet vissza.

¹ *Dramaturgiai lapok* (Vörösmarty összes művei, VII. 51., 17. lap.

² U. o. 53. l.

³ U. o. 53. l.

Elméleti fejtegetéseiből kitűnik, hogy ízlésének nem felelt meg a Kotzebue-Kisfaludy-féle vígjátékok. Olyan darabot szeretett volna adni, mely a három legkiválóbb vígjátékiró nemzetnek, a franczia, spanyol és angolnak jó oldalait egyesítse. Mint működése többi ágában, itt is a német hatások ellen ragad tollat és Shakespeare-re való utalással megkezdődik a shakespearei-vígjáték hatása irodalmunkra, mely aztán Szigligeti *Rózsájában* folytatódik, később pedig Csepreghy *Piros bugyellárisában* ismét előbukkan. A mint Gyulai mondja,¹ a fensőbb vígjátéokra akart példát adni. Átültetve azt, a mit az idegen népek vígjátékirodalmában megfelelőnek tartott, akarta ezen tervét megvalósítani.

Célja volt tehát egy fensőbb magyar vígjáték írása. Hogy oldotta meg feladatát? Azon elvét, hogy az alapul szolgáló komoly történetnek vígjátéki költészettel kell megnyilatkozni, Shakespeareből vonta le. Ezt darabjában maga is érvényesíteni akarta, választott tehát egy magában véve komoly történetet: egy szerelmes pár egybekelésének szeszélyből és félreértésekből származó hosszas húzódását. Toldy² szerint ez a tárgy olyan, hogy bármely középfajú drámának alapjává lehetett volna tenni és abban látja a darab hibáját, hogy Vörösmarty nem vígjátéki, hanem komoly tárgyat választott. Igaz, hogy a történet komoly, de azért vígjáték számára is megfelelő. Külföldi példáktól kér tárgyi ihletet is, a mikor Hangai és Vilma történetét megalkotja. A mit elméletben és elvekben külföldi példaképeitől elsajátított, azt sikeresen végrehajtotta, de tárgyi átvételét nem tudta már teljesen elvei szerint módosítani.

Toldy a tárgyválasztást, Gyulai³ épen ezen kivitelt kifogásolja. Szerinte Vörösmarty annyira túlhalmozza valóban hihetetlen és bohózatos elemekkel darabját, hogy az a bohózat felé közeledik.

Érdekes véleményeltéréssel van nyilatkozataikban dolgunk. Vörösmarty azt hiszi, hogy darabjával fensőbb, mint ő

¹ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. 214—215. l.

² *A magyar nemzeti irodalom története*. 1872. II. 166. l.

³ Gyulai i. h. 217. l.

mondja, tiszta vígjátékot alkotott; Toldy azt tartja, hogy közel áll a középfajú drámához, Gyulai viszont, hogy valami bohózat jellege van. Azt hiszem, sikerülni fog kimutatni, melyik vélemény áll legközelebb az igazsághoz, de viszont azt is, hogy Vörösmarty eljárásának magyarázataul Shakespeare példája szolgál.

Régibb dramaturgiánk a vígjáték és bohózat megkülönböztetésén kívül határvonalat von felsőbb és alsóbb vígjáték között. Szigligeti* a kettő megkülönböztetésére egész fejtegetést szentel. Pedig ez a különbségtétel nem indokolt. A gyakorlat sohasem igazolja, s az írók maguk sincsenek tisztában azzal, mit értenek ez elnevezések alatt. Így Szigligeti a helyzet és jellemkomikum szerint különíti el a kettőt; további elválasztó jelnek tekinti, hogy a valóság az előbbiben idealizálva, az utóbbiban híven van visszaadva. A mikor az előbbi különbséget tette, Molière darabjaira gondolt. Egészen ellenkező ezzel szemben Vörösmarty felfogása az ú. n. fensőbb vígjátékról, ő azt tartja, hogy tiszta költészet és derűlt-ség legyen benne; felfogását pedig Shakespeareből vonja le. Nem nevezi ugyan ezt a vígjátékot felsőbbnek, hanem csak legtisztábbnak, de körülbelül ugyanazt akarja mondani ezen elnevezéssel, mint a mit az általánosan elfogadott fensőbb vígjáték jelöl. E megkülönböztetés tarthatatlanságát mutatja az, hogy a kik használják, nem egyeznek meg arra nézve, hogy mi a fensőbb vígjáték. De meghatározásukban önmagukkal is ellenmondásba kerülnek. Szigligeti véleménye szerint a jellemkomikum lényeges jegye a felsőbb vígjátéknak. E szerint Vörösmarty darabja erre az elnevezésre nem tarthat igényt. Továbbá ugyancsak Szigligeti szerint a felsőbb vígjáték idealizál; de ha ez áll, akkor Molière vígjátékai nem fensőbb vígjátékok, mert nem idealizálnak, hanem torzítanak és viszont Kotzebue-Kisfaludy darabjai és még a *Fátyol titkai* is felsőbb vígjátékok, mert sok idealizálást találunk bennük.

Így a fensőbb és alsóbb vígjáték elvi megkülönböztetése nem állja meg a maga helyét, sőt teljesen felesleges és így megállapíthatjuk, hogy Vörösmarty akkor, a mikor fensőbb

* Szigligeti Ede: *A dráma és válfajai*. 1879, 288—295. l.

vigjátékot akart alkotni, legfőlebb egy a magyar irodalom elé állítandó minta-darabot írhatott. Azt kell még eldöntünk, hogy legalább ezt a célját elérte-e és csakugyan vigjátékot alkotott-e, a mihez szükséges, hogy a vigjáték és a bohózat közötti határvonalat megállapítsuk. Ezek ugyan egymással átmeneti kapcsolatban vannak, de mégis különálló műfajok, úgy hogy megkülönböztetésük nem lehetetlen és egészen jogosult.

A vigjáték az élet jelenségeit, a valóságot rajzolja. Csakhogy jobban kiemeli a félszepségeket, bizonyos oldalakat elnyom, másokat élesebb világításba helyez, vagyis megváltoztatja, sőt torzítja a valóságot. Molière vigjátékai csakis ilyen értelmezés mellett vigjátékok.

Egészen más jellegűek Shakespeare vigjátékai, vagy jobban mondva azon darabjai, miket rendesen vigjátékoknak szokás nevezni. Itt ugyan szintén találkozunk jellemkumukkal, de az előbbiektől való különbség szembeszökő. Molière darabjainak mindig van valami gyakorlati, szatirikus, javító célja, Shakespearenél nincs gyakorlati cél; az emberi gyarlóságokat adja ugyan ő is, de nem aktuális alakokban, nem gúnyolva, hanem nevetve. Molière sírva gúnyol,* Shakespeare nevetve mulat. Molière javít, Shakespeare mulattat. Ez a különbség Molière és Shakespeare vigjátékai között. Abban egyeznek, hogy torzítják a valóságot. Céljukban azonban már különböznek. Céljukból folyik, hogy Molière alakjainak rossz oldalait emeli ki, Shakespeare nevetséges oldalait. Így Molière vigjátéka a komoly drámához közeledik, Shakespeareé a bohózathoz.

* Molière egész valójában nem víg író. Természettől fogva bizonyos melancholia volt benne, mely életkörülményei folytán még erősbödött és keserűen szatirikus színezetűvé lett. Jellemvigjátékai keserű, szatirikus és erősen torzító vonása ebből a természetéből ered. Az a vidámság és jókedv, mely a «farces»-aiból felénk árad, nem természetes produktuma Molière lelkének, hanem magára erőltetett derűtség. A valódi Molière az *Avareból* és *Misanthropeból* tekint reánk. Ezt bizonyítja különben Boileau híres kijelentése is:

Dans ce sac ridicule où Scapin s'enveloppe,

Je ne reconnois plus l'auteur du Misanthrope.

Ezért merem azt mondani, hogy «Molière sírva gúnyol».

De nemcsak ezek között van nagy különbség, hanem maguk Shakespeare darabjai is két csoportra oszlanak, melyek között lényeges különbségek vannak. Molièret az ú. n. vígjátékokkal hasonlítottuk össze, melyek t. i. Vörösmarty darabjával kapcsolatban egyedül érdekelnek. Ezeken kívül vannak Shakespearenek más vígjátékai, miket nálunk rendszeren regényes színműveknek neveznek. Ezek közelebb állanak a Molière-féle vígjátékhoz: emberi gyarlóságok, sőt bűnök feltüntetése és megbüntetése, még pedig szintén gyakorlati, javító, nem tisztán mulattató célból.

Lényegbeli különbségek vannak tehát Molière darabjai és Shakespeare ú. n. vígjátékai, valamint az utóbbinak ú. n. vígjátékai és regényes színművei között. Olyannyira, hogy nem lehet őket egy kategóriába sorozni és egyformán vígjátékoknak nevezni. Ezen elnevezés alá foglalhatjuk ugyan Molière darabjait, valamint Shakespeare regényes színműveit, melyek között szintén lehet határt vonni, mint jellemvígjáték és mondjuk vígszínmű között; de Shakespeare többi darabjai, mint a *Felsült szerelmesek*, *Windsori nők*, *Vízkereszt*, *Tévedések játéka*, *Szentivánéji álom*, nem sorozhatók ugyanabba a kategóriába, melybe a *Velenczei kalmár*, *Szeget szeggel*, *Makranczos hölgy*, *Két veronai ifjú* stb. A különbség a két csoport között az, hogy az előbbieket bohózatok, az utóbbiak pedig korrekt vígjátékok.

Ezen példák után indulva, megállapítható a vígjáték és bohózat közötti különbség. Mindkettő torzít; a torzítás mértékében van ugyan fokozati különbség is, de a két műfajt valóban az választja el egymástól, hogy míg a torzítás a vígjátéknál csak eszköz, bizonyos a tárgyon kívül fekvő cél elérésére, addig a bohózatnál maga a torzítás válik céljá. Komikus elemek mindkét műfajban nagy számmal vannak, de a mikor ezek csak nevetetés, mulattatás kedvéért alkalmaztatnak, akkor nem vígjátékkal, hanem bohózattal van dolgunk. Innen van, hogy a helyzetkomikumnak a bohózatban sokkal nagyobb helye van, továbbá, hogy mindenféle véletlenség és természetfölötti jelenség előfordulhat, a mi a vígjátékban ki van zárva. Shakespeare említett darabjai éppen a nevetető elem szándékos halmozása miatt bohózatok, nem

pedig vigjátékok. Hogy miért tartotta Vörösmarty ezeket legmegfelelőbb példának a tisztább vigjátékra, azt megmagyarázza az, hogy ezekben a költői phantasia sokkal szabadabban csaponghat, hogy nincs annyira a valósághoz kötve s a költői képzelet sokkal inkább érvényesülhet itten. Ezért szerette őket Vörösmarty.

Vörösmarty Shakespeare bohózataiból vonta le elméletét, de nem vette észre, hogy a mit ő vidám költőiségnek tartott, nem egyéb bohózatosnál. Mivel ezeket választotta darabjához mintául, nagyon természetes, hogy ő is valami bohózatfélét alkotott. A Shakespeareből való komikus mellékeselekvény kétségtelenül bohózatba, nem vigjátékba való, mert tele van félreértésekkel és nevetséges torzításokkal; azonkívül maguk az alakok, különösen pedig beszédjük annyira torzítva vannak csakis mulattatás céljából, hogy ez maga is eldöntené bohózat voltát. De a főcselekvényt is befolyásolta a Shakespeare-féle bohózat. A torzításban a valószínűtlen kiemeléséig viszi, a mikor hihetetlen fel nem ismerést tesz a bonyodalom és így az egész cselekvény alapjává. A szerelmi hős vergődése a két alakban látott, de tőlünk egynek tartott fátyolos és fátyoltalan Vilma között, már nem is vigjátéki színezetű, hanem egyenesen a neveltető hihetetlen túlzások közé tartozik. Ugyanazt a szerepet tölti be, mint Shakespearenél Viola (*Vízkereszt*), a kiről nem tudják, hogy nő, vagy Portia hasonló helyzetben (*Velencei kalmár*), vagy Antipholus, a ki nem ismeri meg vele egészen egyenlő testvérét (*Tévedések Játéka*). Gyulainak tehát igaza van, a mikor a *Fátyol titkai*-nak egyes elemeit bohózatosoknak mondja. Állítását csak tovább visszük, a mikor megállapítjuk, hogy Vörösmarty, mikor mintaszerű tiszta vigjátékot akart írni, Shakespeare vigjátékoknak tartott bohózatait véve mintául, maga is bohózatot írt. Darabját eddig állandóan mint vigjátékot tekintették és e szerint is ítélték meg. Megütköztek számos furcsa hihetlenségén, a mi manapság lehetetlen bármely vigjátékban. Tévedései azonban magyarázatot lelnek most, sőt némileg menthetők is, mert hiszen voltaképp nem vigjátékot, hanem bohózatot írt s mivel nem maga az oka számos tévedésének, hanem példaképétől vette át.

Shakespeare vigjátékainak hatása ezenkívül még néhány részletben is mutatkozik, melyet Vörösmarty darabjában megvalósít, töredékeiben pedig kifejt. Így szükségesnek tartja a vigjátékban a megkülönböztető beszédmódot a társadalom különböző osztályaihoz tartozó személyeknél. Sőt a dialektus és az idegenek különös kiejtésének az utánzását is helyénvalónak találja.¹ Ezt az elvét is Shakespeareből vonta le és vigjátékában alkalmazta is, a mikor egészen másképp beszél-teti Vilmát és Hangait, mint Kaczort, Rigót és Gutát, ismét más beszédmódot ad a szolgálja szájába. Dialektust a levélhordó paraszt beszél.

Egy másik elve, mely Shakespeareből származik, az, hogy a vigjátékban úgy kötött, mint kötetlen beszéd előfordulhat. Szerinte «a dráma, különösen, mely kivált vig szerepeivel legközelebb áll az élethez, leginkább Shakespeare példája után visszautasíthatatlan jogot vitt ki magának a kötetlen beszédhez is. A könnyű társalkodási jelenetek, az aljasabb, de mégis szükséges drámai személyek beszédei ma nagyrészt folyó beszédben adatnak s ritkán íratik ily szerkezetű vigjáték versekben...

Shakespeare egyébiránt, kit mint példaadót ismét említenünk kell, nem csupa személy szerint válogatja a kötött és kötetlen beszédet; ő mint a színház embere igen jól ismerte a dráma prózaibb oldalait s csak ezeknél oldá fel magát a verseléstől: nála különben minden komolyabb vagy költőibb hely s jelenet még vigjátékaiban is verselve van s ha folyó beszédben írt jeleneteiben a legkisebb árnyalatig hív s utólérhetetlen characterfestőnek kell is őt ismernünk; de mi őt nagygyá, rendkívülivé teszi, az mind egyszerű gondolataihoz illő versekben van írva».² Ezt az elvet vigjátékában is alkalmazza Vörösmarty. Azokban a részekben, melyekben némi komolyság van, a hol a személyek érzelmei játszanak szerepet, Hangai és Vilma jeleneteiben következetesen a verset használja; a tréfás bohózatos jellegű jelenetekben, melyek ezáltal akarnak mulattatni, a három szerelmes ifjú, Vilma

¹ *Dramaturgiai Lapok* 38. l.

² U. o. 44. l.

és Lidi szereplésében, Katicza kisasszony jeleneteiben, azonkívül a józan Ligeti társalgásaiban a próza uralkodik. De meg kell említenünk, hogy a szerelmes ifjak és Katicza szerepe néha versben van írva, a mi ugyancsak emelkedettség kifejezésére való; ez azonban nem egyéb hamis pathosnál, pózolásnál és így a verselés Vörösmarty darabjában a jellemzés egyik eszközévé válik. Ebből az elrendezésből is kitűnik, mennyire hatott Shakespeare példája. Mindazon jelenetek, melyek közel állanak az élethez, a mindennapi társalgáshoz vagy pedig épen az élet bohó jeleneteit tárják fel, prózában jelennek meg; azok pedig, a hol már maga a tárgy bizonyos emelkedettséget kíván, a hol az érzelmek komolyak, mélyek, ott Vörösmarty oly bájos versekben szólaltatja meg személyeit, hogy — a mint Gyulai mondja — «ma sincs egyetlen vígjátékunk is, melyben szebb nyelven és mégis természetesen több emelkedettséggel mégis oly könnyeden, elméesebben s mégis annyi érzelmes finomsággal társalognának, mint e mű főszemélyei».*

II.

Azt hiszem, eléggé megvilágítottuk, hogy Vörösmarty vígjátéki elmélete egészen Shakespearetől származik. Ennek kimutatása az író felfogását és működését tekintve, nagyon fontos. Kevésbé fontos, de ép oly érdekes a Shakespearerel való tárgyi összefüggés. Vörösmarty ugyanis nemcsak elveit vonta le a külföldi irodalom remekeiből, nemcsak a kivitelben támaszkodott azokra, hanem darabjai tárgyában is merített belőlük. Darabjában három különböző nemzet vígjátékainak nyomait lehet felismerni. A főtörténet alapjául Shakespeare szolgál, de lehet, hogy az alaphangot, az indító ösztönt Moreto adta meg. A három szerelmes ifjú kudarcza egyenesen Shakespearetől származik; Katicza alakja és szerepe pedig Molière befolyását engedi gyanítani.

Moreto hatását már régebben felismerték és Gyulai Pál

* Gyulai i. h. 215. l.

a *Donna Diana*¹ és a *Fátyol titkai* főbb egyezéseit és eltéréseit fel is tüntette. A Shakespeare és Molière hatások azonban még nem költötték fel a figyelmet, úgy hogy Gyulai nem ismerve ezeknek nagy számát és nagy mértékét,² a Moreto hatást jóval túlbecsüli és így a darab helyes megítélése eddig nem volt lehetséges, mert Vörösmartynak tulajdonították azt, a mi Moretóban nem volt meg, a mi pedig nem egyéb, mint Shakespeareből vett rész. Különösen ilyen a három szerelmes ifjú szélesen folyó mellékelekvénye.

Ez tulajdonkép egy a főcselekvénynyel párhuzamosan haladó epizód, mely a darab nagyobb részét teszi. Három fiatal ember Kaczor, Rigó és Guta, a kik valamikor osztálytársak és barátok voltak, véletlenül találkoznak és elhatározzák, hogy találkozásukat azzal fogják emlékezetessé tenni, hogy megházasodnak. Négy hét alatt meg kell nősülniök, de kikötik, hogy szerelem nélkül, majd megjön az az esküvő után. Ezeket a feltételeket pontokba foglalva szerződésben örökítik meg.

A szerződés eszméjét és magát az epizód alapját, a fiatal-ságnak a nőnem ellen való összeesküvését, Vörösmarty Shakespeare egyik vígjátékából, a *Felsült szerelmesekből* (*Love's Labour's Lost*) merítette. Vörösmarty nemcsak hogy jól ismerte Shakespeare ezen darabját, hanem dramaturgiai töredékeiben épen ezt hozza fel például a legtisztább vígjátékrá. Magyarországon Vörösmarty említi legelőször dramaturgiai töredékeiben, a hol következőképen nyilatkozik róla: «Vannak víg darabok, hol a komoly szándék, enyelgés és öncsalás palástjába burkózik. Ilyen *Love's labors lost*ban (!) a három³ egymást s magukat csalo szerelmes pár, kiknek komoly szándékát a fiatal vér, az egymást lefegyverző fortély semmivé teszi s az ilyen művet lehet a legtisztább vígjáték-

¹ *Donna Diana* címmel adták nálunk Moreto darabját a *Közönyt közönnynyelt* (*El desden con el desden*), Schreivogel (álnéven West Károly) német átdolgozása után.

² Gyulai mindössze annyit mond Shakespeare hatásáról, hogy Vörösmartyt megbájták Shakespeare vígjátékainak némely szépen írt jelenetei. (I. h. 214.)

³ Helyesen : négy.

nak mondani, milyenek maguk nemében a tragédiák a comicumnak minden vegyítése nélkül». ¹ Shakespeare ezen darabja később meglehetősen ritkán szerepelt nálunk, előadásra nem került. 1853 Greguss Ágost néhány helyét mutatványkép lefordítja; de az egészet csak 1866-ban fordítja le Rákosi Jenő, *Elveszett szerelmi fáradság* cím alatt bemutatja a Kisfaludy-Társaságnál; javított szövege megjelent a *Felsült szerelmesek* cím alatt a Kisf. Társ. Shakespeare kiadása VIII. kötetében 1867. ²

Ez a darab szolgáltatta a szerelmes ifjak epizódját. Shakespeare-nél Ferdinánd a navarrai király három hívével Biron, Longaville és Dumainenel szövetkezik és szerződést köt egy a nőket ép annyira sértő dologra:

Ti hárman, Biron, Longaville és Dumaine
Eskü szerint, mint társaim, velem
Három esztendőt töltetek emez
Iratba foglalt rendszabály szerint. (I. 1.)

A szerződés arra kötelezi őket, hogy három évet teljesen a tudománynak tartoznak szentelni, minden testi jóléttől tartózkodni fognak: enni, inni, aludni a legmértékletesebben, asszonyra nem szabad nézniök, sőt, hogy szándékuktól el ne tántorítottassanak, a király rendeletet ad ki, hogy nőnek egy mérföldnyi kerületen belül nem szabad a várhoz közelednie. Az egész szerződés bizzar és lehetetlenségekkel van tele.

Vörösmarty magát a szerződés eszméjét átvette, de tartalmát egészen megváltoztatta. A nők teljes kerülése helyébe egy ezekre nézve nem kevésbé sértő feltételt állított fel, azt, hogy meghódítanak egy hét alatt három leányt és a nélkül, hogy irántuk szerelmet éreznének, azokat magukhoz lánczolják. Mindkét szerződés olyan sértés a női nemre nézve, hogy megtorlatlanul nem maradhat, akadnia kell valakinek, a ki rajtuk bosszút álljon. Mind a két író a szerződés tarthatat-

¹ *Dramaturgiai Lapok*. 53. 1.

² A Shakespeare-darabok Magyarországon való szereplésére vonatkozó adatokat Bayer Józsefnek *Shakespeare drámái hazánkban* cz. művéből meritem.

lanságát tünteti fel. Az egésznek megghiúsulása rögtön kezdettől fogva bizonyos.

A női nem megboszulójául Shakespeare négy nőt, Vörösmarty egyedül Vilmát választotta. Míg Vilmának célja csakis az ifjak kijátszása és megszégyenítése, tehát egyedül a büntetés, addig Shakespearenél a francia királyleány és kísérete arra törekszik, hogy az ifjak előtt szerződésüket és egész szereplésüket a legneveltségesebbé tegyék, és hogy őket egyúttal meg is hódítsák. Az érdeklődés irántuk már kezdettől fogva megvan, míg Vilmánál mindvégig csakis a megszégyenítés gondolata dominál.

Shakespeare darabjában a szerződés megghiúsulása már kezdettől fogva bizonyos, mert a király kénytelen fogadni a francia királyleányt: a magas vendéget nem lehet szó nélkül elutasítani. Vörösmartynál Vilma kihallgatja az ifjak szerződését és mint a francia hercegnő és társnői elhatározzák, hogy az ifjakat meghódítják, ép úgy Vilma is magába akarja szerettetni őket.

A király és három barátja kénytelenek már megszegni a szerződést, a mikor megjelennek a hercegnőnél, de fenn akarják színleg tartani és azért az udvart egyelőre még elzárják vendégeik elől és csak a szabadban a város végén érintkeznek velük. De már első látásra beleszeretnek a hercegnőbe és három hölgyébe, a kikkel egy ízben már találkoztak és ennek kellemes emlékét mindvégig megőrizték. A szerződés főpontját tehát nem tartották meg. Hasonlókép Kaczorék is rögtön első alkalommal megszegik adott szavukat. Egyenként elhelyezkednek a Városligetben, hogy kiszemeljék jövődöbelijüket. Vilma úgy intézi a dolgot, hogy mindegyikkel találkozik és mindhárman szerencsésen bele is szeretnek. A szerződést tehát titokban itt is mind a hárman megszegették. Itt is, mint Shakespearenél, mindegyik szeretné hibáját a másik előtt titkolni, de az igazság, vagyis a szerződés megszegése kiderül. Az a jelenet, a melyben a szövetségesek rajta kapják egymást, egészen Shakespeare mintájára készült.

Shakespearenél Biron az első, a ki szerelmét a színen elárulja. Szerelmi szonettet írt az egyik hölgyhöz és azt egy paraszttal elküldi imádottjának (II.). A kölcsönös meglepetés

és az igazság kiderülése aztán a IV. felv. 3. jel.-ben van meg. A parknak egy bokros részén megjelenik Biron és bevallja magának, hogy veszedelmesen szerelmes. De a mikor észreveszi, hogy a király arra felé tart papirossal kezében, elrejtőzik, hogy kilesse. Kárörömmel tapasztalja, hogy Ferdinánd is szerelmi bajban van, mert verseket olvas föl, melyekben szerelmét és kedvese kínzásait panaszozza. De ő is hátravonul, mikor Longaville közeledik. Longaville szerelmes versei felolvasása után hasonlóképp elrejtőzik, hogy Dumainet meglesse, a kivel az eset szintén megismétlődik. A mikor azonban Dumainet legjobban elfoglalják szerelmi gondolatai, előlép Longaville és rápirít, henczegve, hogy vele ez nem történhetett volna meg. De a király viszont őt szegényíti meg; ezt pedig végül Biron támadja meg heves gúnyolással. Ott akarja hagyni őket megvetéssel, a mikor megjelenik Costard, a kire imádottjához intézett levelét bízta, átadja ezt a királynak, a ki az olvasást Bironra bizza, de ez összetépi a levelet. A király felszedi a papirosszeleteket, ráismer Biron írására és ekkor kénytelen kellen Biron is bevallja, hogy ő épúgy megszegte esküjét, mint a többiek.

Vörösmartynál a jelenet haladása és kimenetele egészen ugyanaz. A három ifjú találkozott Vilmával és mindegyik belészeretett. Mindegyik lelkiismereti furdalásokkal jön a találka helyére. Először Rigó érkezik meg, a ki bevallja, hogy szerelmes, bár nem igen remélhet. A mikor Gutát meglátja, elrejtőzik és végighallgatja ennek elbizakodott vallomását, hogy szerelmes. Rigó ugyanazokkal a szavakkal kíséri jelenetét, melyekkel Biron a király megjelenését: «Ez is meg van löve». (Biron: «Az égre, meg van löve». [*Shot, by heaven!*])

Kaczort, a ki versekben önti ki reménységét, most már ketten hallgatják ki. Ömlengései közben előlép Guta és rápirít a meglepett Kaczorra. A következő rész menetében oly nagy hasonlóság van, Shakespeare jelenetével, nem a szavakban ugyan, hanem a kidolgozásban, hogy helyén való lesz mindkét szöveget feltüntetni.

SHAKESPEARE.

*Dumaine szerelmi ömlen-
gése után előlép:* LONGAVILLE.
Szerelmedben nincs szeretet

Dumaine,
Hogy társakül kívánsz gyöt-
relmiben
Ám sápdozz, én nem győznék
pirúlni,
Ha meplepnének így bűnöm
tanúi.

KIRÁLY *(előlép)*. Pirulj hát,
mert az eset egy s te őt
Szidod, a félig csak oly vétkezőt,
Minő te vagy —

— — — — —
Mit szól majd Biron, hogyha
látja itt
Az oly hévvel tett eskü romjait?

*Biron előlép és mindhár-
mukat kigúnyolja.*

KIRÁLY. A tréfa keserű!
Igy kelle-e minket kijátszanod?
BIRON. Nem ti, uram, kijátszva
én vagyok!

Az egy hű, én ki azt hívé,
hogy bűn,
Fogadott esküt meg nem tartni
hűn.

Csak én vagyok társulván
veletek

Ti férfiképű csélcsep emberek.
Ki látott engem írni verseket?
Ki nyögni lányért, vagy csak
perczeket

Eltölteni hiún tükör előtt?
Ajk, arcz, kar, kéz, kebel, láb,
szem, szemöld

Ismert e dalnokául, vagy az orr
S a száj, a báj — ?

KIRÁLY. Megállj! hová botor?
Igy fut az or, nem ki becsületes!

BIRON. Bűnöd kerülöm. Sze-
relmes eressz!

VÖRÖSMARTY.

GUTA *(előlép)*. Talán hábor-
gatom édes andalgásaiban a
boldog, a legboldogabb Dezsőt?

KACZOR. A! Guta.

GUTA. Igen a férfias, a meg
nem tántorodott Guta, a ki
eszének most is sértetlen bir-
tokában van s a ki felette
szégyenli —

RIGÓ *(kilép)*. Hogy maga is
épen oly csalást követett el,
milyet most elég vakmerően
társának szemére akart vetni.

GUTA. Mi a villám!

KACZOR. No ez bennünket
szépen rajtakapott.

RIGÓ. Oh ti igen becses
fiuk vagytok; állhatatosak,
mint a nádszál, kemény szí-
vűek, mint a csirkeölő asszony.

KACZOR. Elég, Rigó, elég!
Már megesett. S ez nem is
tartozik a föltételek közé.

GUTA. De ha odatartozott
is, magában csekély hiba s
azért kár volna a dolgot abban
hagynunk.

RIGÓ. Érdemes is veletek
valamihez fogni! Tudjátok
meg, én most egyenesen a
Jelenkorhoz megyek s Vasár-
nap aztán olvashatjátok az
ujtságot.

(Indul.)

Vörösmarty azonban Rigó turpiságát másképen hozza napvilágra, mint Shakespeare Bironét. Naplóját találják meg, mely kiesett zsebéből, a hol szerelme bevallására akadnak. Így tehát mind a hárman megszegték szerződésüket, belátják, hogy azt így nem tarthatják fenn és megegyeznek abban, hogy megváltoztatják. Vörösmarty ebben a Shakespeare-től való jelenetben elég szerencsétlenül eszközölt változtatásokat. Biron megszégyenítésében a levelét a királynak átadó paraszt szerepében sokkal több valószínűség van, mint Vörösmarty-nál a napló nem motivált feltalálásában, melylyel Vörösmarty az egész jelenetet erőszakoltta teszi. Mélyebb komikum nyilatkozik Shakespeare-nél a szerelmes költeményekben, a melyekben a túlságos föllengéssel, valóságos bombasztal a Lyly-féle euphuismust teszi gúny tárgyává. Ez Vörösmartynál mind elvész; az ifjak beszéde meglehetősen száraz, dicsekvő prózává változik. Pedig milyen érdekes lett volna, ha Vörösmarty megtartja Shakespeare eljárását és a saját korabeli bombasztikus társalgási hangot, valamint a minden bokorban termő csip-csup verselők fellengős, az euphuismushoz nagyon is hasonló phrasishalmozó, érthetetlen czikornyás stílusát alkalmazta volna. Ebben az esetben típusokat kellett volna alkotnia, így pedig némileg tipikus vonásokkal bíró egyéneket rajzol, a kik ugyan költőileg vannak megteremtve, de lényegileg halványok, minden különösebb érdek nélküliek. Mi az oka annak, hogy Vörösmarty ebben nem követi Shakespeare példáját és nem gúnyolja ki a korabeli társadalmi és irodalmi félszégeket? Erre megfelel az a kijelentése, hogy attól tart, hogy a vígjáték «a szatirikus vagy didaktikus költés virágtalan szakába fog átvándorlani».* Ha Shakespeare példáját követte volna, akkor némi szatirikus és didaktikus színezete lett volna darabjának. Ő csak költészetet akart nyújtani alakjaiban, de eljárásával azt érte el, hogy vértelen alakokat teremtett, a kik nem a nekik megfelelő milieuban mozognak. Jellemük, alakjuk bohózatos, nem valószínű, nem reális.

A szerződés közös megszegése után közös akarattal változtatni akarnak rajta. Kaczoréknál a szerződés némi változ-

* Dramaturgiai Lapok 53. l.

tatással csakugyan érvényben is marad; Ferdinandék azonban az egészet elhagyják és főtörekvésüket a szerződésről kedveseik megnyerésére fordítják. Úgy Kaczorék, mint Ferdinandék valami mulatsággal akarnak hölgyüknek kedveskedni: ezek alakoskodással próbálkoznak meg és muszkáknak öltözve gúnyoltatnak ki a nőktől, amazok éji zenével akarják imádoztjukat meglepni, de szintén pórul járnak. Míg Shakespeare-nél az egész alakoskodás csakis mulattatás céljából van alkalmazva, addig Vörösmartynál szükséges az éjjeli zene, hogy a három ifjú megtudja, hogy egy leány után törnek mind a hárman. Vörösmarty a komikumot igen szerencsésen fokozza azzal, hogy egy nőbe szeretteti mind a hármat, a mikor eredetijének négy nő-alakját az egy Vilmában egyesíti. Ezáltal a kifejlésben is el kellett térnie Shakespeare-től, mert ebben a darab végén mindegyik, ha nem is nyeri el kedvesét, de megnyerésére legalább kilátást nyer; sőt a közönség szemében ez egész bizonyos is. Vörösmarty ezzel szemben, a mikor a három ifjút egy leányba szeretteti, eleve kizárja, hogy közülük bármelyik is boldogulhasson. Ezért vált lehetővé az is, hogy az ifjak története epizóddá váljék. A két történetet ugyanis csak Vilma személye köti össze, különben egészen függetlenek egymástól. Vilma boldogsága az epizód keretén kívül, Hangaival kapcsolatban következik be.

Az ifjak történetének többi része, vergődésük, hiába való erőlködésük a leány elérésére: már nincsen a *Felsült szerelmesekből* véve. Többszörös felsülésük úgy látszik Vörösmarty saját továbbfejlesztése, de Shakespeare szellemében. A levélhordó paraszt személyében lehetne ugyan némi hatást feltételezni, de szerepük annyira különböző, hogy legfőlebb távoli reminiscentiáról lehet szó.

Az éjjeli zene és Katicza megszöktetése, úgy látszik, máshonnan került, de az ifjak felsülése Szigeti házánál ismét Shakespeareből való. Ezt, azt hiszem, Shakespeare *Vízkereszt* vagy *A mit akartok* (*Twelfth-night*: or, *What you will*) cz. darabjának egy jelenete inspirálhatta. Ezt a darabot is említi Vörösmarty dramaturgiai töredékeiben,* igaz, hogy téves cím

* Dramaturgiai Lapok 53. l.

alatt, mert *Mint tetszik*nek mondja, de idézi belőle Violát, a herceget és Oliviát, úgy hogy kétségtelen, hogy a *Vízkeresztet* gondolja. A *Vízkereszt* első említése nálunk 1831-ben történik a M. Tud. Akadémiánál a lefordításra kijelölt drámák sorában *What you will* czímen. Nem tévedünk talán, ha felteszszük, hogy ebben a kijelölésben Vörösmartynak része lehetett. De az Akadémia terve soká nem valósult meg. 1843-ban ugyan Fekete Soma ad egy fordítást *Viola* czímen, mely meg is jelent Nagy Ignác *Színműtárának* IV. köteteként, de nem Shakespeare darabját fordítja, hanem Deinhartstein német *Violáját*; 1845-ben lefordította Lemouton de Boisdeffre Emilia *Viola* czímen, a ki több Shakespeare-darabot fordított magyarra. 1848-ban Vörösmarty maga vállalkozik lefordítására, de nem valósítja meg szándékát. Szász Károly, majd Zalánfi Kornél vállalkozása után, Sponer Andor készít teljes fordítást, de csak Lévy József 1870-ben bemutatott fordítása jelenik meg a Kisf. Társ. Shakespeare-kiadásában (XI. köt. 1871.). Ebben a fordításban adták először 1879 okt. 26.*

A *Vízkeresztben* találunk egy jelenetet, melyben az ügyes komorna Olivia grófnő egy alkalmatlan udvarlóját hasonló eszközökkel teszi nevetségessé, mint Vilma és Lidi Kaczorékat. Malvolio a grófnő udvarmestere elbizakodottságában egészen úrnőjéig meri felemelni szemeit. Hogy hiúságát megbüntesse, Mária, a komorna tréfát akar belőle űzni. Kezébe juttat egy általa írt szerelmes levelet, melynek hangjából és tartalmából Malvolio arra következtet, hogy azt a grófnő írta hozzá. Szerelmi vallomás mellett tanácsokat ad öltözködésére és viselkedésére. Sárga harisnyában, térdszalaggal, mosolylyal ajkán, önérzetesen járjon, a szolgákkal szemben legyen goromba, a grófnő rokonaival szemben leereszkedő, magával a grófnővel szemben bizalmas. Mind olyan dolgok, miket a grófnő utál és amikért a szegény elbizakodott Malvoliót a közönség részéről harsogó nevetés, a szereplők részéről folytonos gúny fogadja, Olivia pedig azt hiszi, hogy megőrült és ezért becsukatja. Malvolio különben Falstaff mellett Shakespeare legfényesebb komikus alakja.

* Az adatokat ismét Bayerből (i. h.) veszem.

Ezt a már magában véve is rendkívül komikus jelenetet Vörösmarty még fokozza, amikor megháromszorozza. De komikai erejéből sokat vesz az által, hogy maga Vilma a jelenet eszközlője, hogy nem a lánynyal, hanem a nagybátyával szemben lépnek fel az ifjak nevetséges szerepükben. De fokozza a komikumot a levelek kézbesítésének módja, továbbá a Ligetinek szóló levelek tartalma által, mert ezek mind az ifjak nevében vannak írva, a nélkül, hogy ezeknek erről csak sejtelmők volna. Itt is a komorna eszközli a jelenetet; ő maga adja az ifjaknak egyenként a tanácsot, hogy jelenjenek meg az öreg Ligetnél valami különöz öltözetben, mert az maga is különöz és szereti a tudóst, a betyárt, a világfit. Mindegyiknek mást mondott, de mind a három típus olyan, hogy Ligeti ezeket legjobban megveti és teljességgel ellenszenvesek előtte. Így előre el van döntve látogatásuk sorsa és a mint Ligetnél különös alakjukban egyenként megjelennek, nevetség tárgyául szolgálnak. A jelenet maga nem származik Shakespeareből, csak a gondolat, hogy az alkalmatlan udvarlót valami meglátogatandó személy előtt ellenszenves és különöz alakban és öltözetben léptesse fel.

A szerelmes ifjak epizódján kívül magában az alapcselekvényben Hangai és Vilma szerelmében is nagy fokú Shakespeare hatást találunk. Az irodalomtörténet eddigi tudomása szerint Moreto inspirálta ezt a részt. Gyulai Pál mutatott rá a *Fátyol titkai* és Moreto *Közönyt közönnyel* cz. darabja között lévő hasonlóságra és összefüggésre. A hasonlóság a kettő között azonban csak legáltalánosabb vonalaiban található meg, csak maga az alapgondolat felel meg Moretóénak, az, hogy Hangai nőgyűlölő lévén, nem akar nőszülni, de a mikor meglátja Vilmát, szerelme fölülkerekedik és halálosan beleszeret a szép leányba, a ki viszont látszólagos hidegségével ugyancsak megkinozza imádóját. A fő-történetnek legfőlebb ebben a részében hatott Moreto, a további fejlesztés Vilmának két alakban való romantikus felléptetésében, sőt a részben Moreto inspirációjára visszamenő alapon is mély Shakespeare-nyomokat lehet észrevenni. Moreto hatása nagyon csekélyre redukálódik. Maga az alapgondolat származik csak belőle, de továbbfejlesztése,

továbbá a kivitel, mind Shakespeare-től került. Érdekes, hogy Vörösmarty két ízben bírálja meg Moreto darabját, 1837-ben a nov. 3. *Donna Diana* előadással kapcsolatban, s majd 1838. nov. 13. Magáról a darabról a legnagyobb elismeréssel szól s Diana alapvonását gőgösségében látja. Minthogy pedig Vilmát is — legalább ál-szerepében — gőgösnek festi: e tényben talán Moreto hatását láthatjuk. Hangaiban viszont, noha Gyulai szerint itt ő foglalta el tulajdonkép a Diana helyét, ennek a felfogásnak semmi nyomát sem találjuk. Ez a körülmény lényegesen megerősít abban a felfogásunkban, hogy Moreto hatását a legcsekélyebbre redukáljuk. Különben is Vörösmarty személyeinek szerepét és tulajdonságait Shakespeareből sokkal kényelmesebben ki lehet magyarázni. Ez az összehasonlítás nem ütközik oly nagymérvű akadályokba, mint a milyenek a felfogásbeli ellentétek Vörösmarty és Moreto alakjaiban. Azon egyezések, miket Moreto és Vörösmarty darabjai között megállapítani igyekeztek, mind fellelhetők Shakespeare egy másik vígjátékában a *Sok hühó semmiért* címűben (*Much ado about nothing*). A *Sok hühó semmiért*, a mint majd kimutatjuk, Vörösmarty egy másik jelenetére hatott; dramaturgiai töredékeiben is ezen darabot emeli ki a *Vízkereszt* és a *Love's labour's lost* mellett. E tények figyelembe vételével talán kijelenthetjük, hogy azok a vonások, melyek úgy Moretoban, mint Shakespeareben megvannak Vörösmarty darabjában nem az előbbiből, hanem Shakespeareből kerültek.

Moreto csak mintegy kiindulási pont lehetett, Vörösmarty phantasiája *Donna Diana* alapgondolatát csakhamar összeköttetésbe hozta a *Sok hühó* cselekvényével, úgy hogy míg az előbbinek csak halvány nyomait találjuk darabjában, az utóbbira még egyes jelenetekben is világosan rá lehet ismerni.

Érdekes Shakespeare ezen darabjának sorsa Magyarországon. Két variációban fordult már elő, míg végre magához Shakespeare darabjához fordultak. Előbb a német Beck *Quälgeister* cz. átdolgozása révén került hozzánk *Az egymást bosszantók* címmel, a mi világosan Benedick és Beatrice szerepére mutat. Ezen a czimen fordul elő először 1803-ban a

kolozsvári nemzeti színház könyvtári jegyzékében, majd Benke József fordításában előadják Pesten, 1807. aug. 17. Az *egymást bosszantók* cím alatt adják egy «magyarosított» formáját 1830. szept. 23. Várad-Olaszin is. A másik változat a német Keszler szövege, fordította Pápay István *A feltámadott Menyasszony* cím alatt 1832; előadták ebben az évben Miskolczon decz. 22. Csak 1858-ban fordul magához az eredetihez Ács Zsigmond; fordításának címe *Sok zaj semmiért*; közbe Fejes István is lefordítja 1869-ben, majd Arany László 1870-ben. Az utóbbi fordítás jelent meg a Kisfaludy Társaság Shakespeare-kiadásában.¹

Gyulai² a *Fátyol titkai* és a *Közönyt könnyen* között a következő egyezéseket látja: «Moretonál egy leány megveti a szerelmet és sohase akar férjhez menni. Vörösmartynál egy férfi gyűlöli a szerelmet és szintén sohase akar nőszülni.» Csakhogy Vörösmartynál nemcsak a férfi, hanem a leány is ellensége a házasságnak, mindkettő vértezettnek gondolja magát a szerelem ellen, mindkettőnek célja, hogy a házasságot minél tovább halassza. Hangai nőgyűlölete csak szeszély, mert könyvből szedi, Vilma pedig épenséggel csak szeszélyből vallja ezt az elvet. Ehhez pedig nagyon hasonlít a *Sok hűhó*-ban Benedick és Beatrice viszonya. Egyikük sem akar megházasodni, mindkettő folyton gúnyolja a házasságot épúgy, mint Hangai és Vilma. Csakhogy ők már régen ismerik és folyton bosszantják egymást, de úgy, hogy ezekben a kölcsönös bosszantásokban már élénk érdeklődést lehet észrevenni. — «Ott Dianát meghódítja Carlos közönyt tettetve, itt Hangait Vilma, ki őt egyszersmind büntetni is akarja» — folytatja Gyulai. Valljuk be, hogy nem egészen úgy van. Hangait Vilmának nem kell meghódítania, mert rögtön, első látásra halálosan beleszeret; viszont később sem közönyt tettetve hat rá, hanem épen szerelmet mutatva iránta, akarja véglegesen hálójába keríteni. Ez az érdeklődés, mely a darab két főalakja között egymás iránt

¹ Bayer i. h. (V. ö. még Bayer: *A «Sok hűhó semmiért» első magyar fordításairól*) Irodalomtört. Közlemények 1905. 52—58. l.

² I. h. 216. l.

már kezdettől fogva mutatkozik, körülbelül megfelel annak a viszonynak, melyben egymással Benedick és Beatrice vannak. Ezek épúgy szeretik egymást, mint Hangai és Vilma, bár nem tudnak róla; épúgy el akarják szerelmüket maguk előtt tagadni, mint Vilma és a mint később Hangai, a mikor Vilma és a fátyolos ismeretlen között habozik. Ebből tehát arra az eredményre jutunk, hogy a hol eddig Moretohatást láttak, ott a *Sok hűhó* nyomai találhatók fel. De némi ámbár csak másodrendű hatása Moretonak is lehetett. Ezt pedig a Gyulai megállapításával szemben nem abban látom, hogy Vilma hódítja meg s bünteti közönnyel Hangait, hanem — épen megfordítva — Hangai igyekszik Vilma szeszélyeit és bosszantásait hidegséggel és közönnyel ellensúlyozni (V, felv.) ép úgy, mint Carlos Diana közönyét, majd szerelmi ostromlásait. De itt is van különbség; míg ugyanis Carlosnál az egész csak tettetett és előre ki van eszelve, Carlos pedig egészen győzelméig tetteteti a hidegséget addig Hangai valóban azt hiszi, hogy Vilmát nem szereti, őszintén akar előtte hidegnek mutatkozni, de a mint Vilma dévaj tréfaival és kedves szerelmi vallomásával találkozik, egyszerre felolvad és ismét a régi kétség kerekedik felül benne, hogy ő tulajdonkép Vilmát és nem a fátyolos ismeretlent szereti. Ez a jelenet tehát némi, bár halvány Moreto hatást mutat ugyan, míg Hangai és Vilma történetének többi része inkább Shakespeare reminiscenciákat tüntet fel.

Az eddigi egyezések is már inkább Shakespearere, mint Moretora vallanak, de kétségtelenné teszi a *Sok hűhó* és a *Fátyol titkai* összefüggését egy csel, melyet Vörösmartya a kidolgozásban alkalmaz s a mely már Shakespearénél is megvan. Ez Vilma és Lidi beszélgetése az éjjeli zene után Hangai előtt, kit egy padon megláttak, de úgy tesznek, mintha nem vették volna észre, látszólag kibeszélik titkait, valósággal pedig félrevezetik Hangait. (II. felv.) Ez a fogás körülbelül megfelel a *Sok hűhó* két jelenetének (II. felv. 3. szín és III. felv. 1. szín). Az első épen úgy, mint Vörösmartynál zene után történik. Benedick elrejtőzött, hogy kihallgassa a herceget, Claudiót és Leonatót, a kik felé közelednek. De ezek észrevették és most Benedickre és Beatricera

térelük a beszédet, mert egymásba akarják szerettetni őket. Hangosan tanácskoznak s oly komolyan, hogy Benedick valószínűságnak fogadja el beszélgetésüket. Arról tárgyalnak, hogy Beatrice halálosan szerelmes Benedickbe, de hogy inkább meghal, semhogy makranczosságával felhagyjon. Azután pedig elkezdik Benedicket dicsérni, a ki csakugyan lépre megy, a szerelem felülkerekedik benne, tudatossá lesz és elhatározza, hogy a szegény leány szerelmét viszonzni fogja. Beatrice-szel épúgy tesznek Heró és komornája Ursula. Beatrice szintén elrejtőzve hallgatja ki beszélgetésüket. Két dologról van szó ebben: arról, hogy Benedick mennyire szerelmes és hogy hiába minden, mert Beatrice szíve kemény mint a kő, Benedicket dicsérik, Beatricet leszólják.

«Gúny, góg czikázik
Szikrázva a szemében; megveti
A mire csak tekint; úgy túlbecsüli
Saját eszét, hogy ahhoz mérve mindent
Fitymál, kicsinyel; ő szeretni nem tud,
Sem elfogadni bárminő alakban
Ily érzeményt; magát oly nagyra tartja.»

Beszélgetésük eredménye ugyanaz, a mi Benedicknél volt, Beatrice beleszeret.

Vörösmarty ezt a két jelenetet összevonta. A másodiknak megfelelőleg a két leányt lépteti föl az elsőben szereplő zene után az ifjú előtt. Azt tehát, a mit Hero és Ursula Beatrice előtt mondanak el, ő elmondítja Vilmával és Lidivel Hangai előtt, a miből az következik, hogy a két darab ezen jeleneinek más és más a következménye. Benedick és Beatrice egészen ezáltal jutnak szerelmük tudatára, Hangai pedig épen ezáltal reméli, hogy szerelméből kigyógyulhat.

Vilma Hangai előtt azonban itt nem nyíltan jelent meg, hanem lefátyolozva, mint Vilma legjobb barátnője, a ki aztán Vilmáról adott leleplezéseivel látszólag elhidegíti Hangait szerelmétől és maga iránt kelt benne némi szánakozó vonzalmat. Egy személynek két alakban való felléptetése egészen romantikus gondolat és Vörösmarty ezzel követi az Európaszerte elterjedt irodalmi divatot, de alkalmazása természetellenes és valószínűtlen. A darab tulajdonképeni bohó-

zatos jellege épen ebből származik és ez legnagyobb hibája is, mert ilyen valószínűtlenségeknek modern vígjátékban nincs helyük. A hihetetlen abban rejlik, hogy Hangai a két alakban előtte megjelenő Vilmát nem ismeri meg, hanem külön-külön mind a két alakjában belészeret. Ez nagyon erőszakolt és valóban a hihetetlen határai között mozog, a mint azt Gyulai kifejti. Azt hiszem azonban, hogy új világitást vet majd a darabra, ha megtudjuk, hogy honnan vette Vörösmarty erre az alakításra az ihletet.

A bonyodalom alapja Vilmának két alakban való szerepeltetése. Egy személy két alakban való felléptetése Shakespearenek egy gyakran előforduló motivuma. A két alakban való felléptetés szerint darabjaiban két csoportot lehet megkülönböztetni. Vagy úgy fordul elő a kettős szereplés, hogy az emberek, a kikkel a darabban érintkezik, előbbi alakjában nem ismerték és így az átöltözködés, mely rendesen abból áll, hogy a nő férfiruhát vesz fel, érthető és a felnemismerés motiválva van. Ilyen Viola fellépte férfiruhában a *Vízkeresztben* az őt nem ismerő Orsino hercegnél és Olivia grófnőnél; ilyen *Cymbelineben* Imogen tartózkodása az erdőben, ide sorozható Heléna vándorlása szerzetes ruhában, majd férjével való találkozása, a ki a sötétben nem ismeri fel (*Minden jó, ha jó a vége*) és ilyen Mariána találkozása Angeloval ugyancsak sötétben (*Szeget szeggel*); az utóbbi két fel nem ismerés így szintén motiválva van.

A fel nem ismerések másik csoportját képezik azok a darabok, melyekben ez meglehetősen hihetetlen: fiatal nők, fiatal embereknek öltözve megjelennek kedveseik előtt, a nélkül, hogy ezeknek sejtelmük volna arról, hogy tulajdonkép kivel beszélnek. Ilyen Júlia a *Két veronai ifjúban*, Rosalinda a *Hogy tetszikben*, Portia és Nerissa a *Velencei kalmárban*.

Külön áll egy másik ilyen fel nem ismerési jelenet, a mely eltér a többitől abban, hogy a nő kedvese előtt nem férfiruhában, hanem csak álarczczal jelenik meg. Ez azonban nem ismeri meg, mivel kedvesét halottnak hiszi és az álarczos nőnek látatlanban házasságot és hűséget esküszik. Ez a jelenet Hero és Claudio jelenete a *Sok hűhó* utolsó fel-

vonásában. Claudio, a ki azt hiszi, hogy Herót halálba kergette, bűne kiengesztelésére beleegyezik, hogy egy másik leányt vegyen el, a kit neki ajánlanak. Több nőt álarcczal hoznak elébe.

CLAUDIO. Melyik kisasszonyhoz kell szólanom?

ANTONIO. Im itt van: én örökre átadom.

CLAUDIO. No úgy enyém. Szép hölgy hagyd látnom arcod!

LEONATO. Azt nem szabad, míg meg nem esküszöl,
Lelkész előtt, hogy őt nőül veszed.

CLAUDIO. Add hát kezéd'; s e szent lelkész előtt
Férjed vagyok s leszek, ha elfogadsz.

HERO (*levetzi álarczát*).

Midőn még éltem, másik nőd valék;
Mikor szerettél, másik férjem voltál.

CLAUDIO. Egy másik Hero?

HERO. Az, bizonyjal az.

Egy Herót a szégyen megölt, én élek,
S a mily igaz, hogy élek, szűz vagyok.

HERCZEG. Az első Hero! Hero a ki meghalt.

HERO. Meghalt uram, de csak míg szennye élt.

Ehhez a jelenethez nagyon hasonlít Vilma és Hangai végjelenete, a hol a fátyolos Vilma szerelmi hűségesküt követel az ifjútól, mielőtt fátyolát felfödné. Hangai esküje közben meg is teszi. Ebből az egyezésből a két jelenet összefüggése kétségtelen, csak hogy Vörösmarty az egészet elgyöngíti, mikor Hangai egész érthetetlenül megneheztel Vilmára, majd épúgy minden motiválás nélkül egyszerre megtörténik a kibékülés. De már az által is sokat vesz erejéből Vörösmarty jelenete, hogy Hangai mindvégig nem tudja tisztán, hogy kit szeret tulajdonképen, Vilmát-e, vagy a fátyolos ismeretlent; ezért, hogy kibúvót találjon, esküjét tréfára fordítja. Shakespeare motiválása, hogy Claudio Herót halottnak hiszi és büntetésből akar mást elvenni, sokkal valószínűbb és érdekesebb.

A két alak felléptetésében Shakespeare és Vörösmarty között az a különbség, hogy az előbbinél álarczban, az utóbbinál fátyol alatt jelenik meg. A fátyolos alak eszméjét szin-

tén Shakespearétól vette, még pedig a *Vízkereszt*ből. Ebben a *Fátyol titkainak* egy jelenete vezet nyomra, mely úgyszólván egészen elűt a darab többi részétől, a melyről nem tudjuk eldönteni, hogy valóság-e, vagy pedig csak ámitás, mint Vilma többi szeszélye. Ez az a jelenet, melyben Vilma okát adja annak, hogy miért van arcza lefátyolozva (V. felv. 276. l.). Egy fiatalkori boldogtalan szerelmét hozza fel ürügyül, melynek folytán esküt tett, hogy arcza fedve marad mindaddig, míg egy férfiú nem szép szemeinek, hanem egyedül lelkének vall szerelmet.

A *Vízkereszt*ben megtaláljuk a bánat miatt idegenek előtt állandóan lefátyolozott arcz motivumát Olivia grófnő szerepében. Testvére halála után fogadalmat tett arra, hogy 7 évig idegen előtt nem mutatja arczát. A visszavonulás ürügye alatt elutasítja magától kérőit, a kik csak lefátyolozva láthatták meg. De úgy látszik, fogadása csakis alkalmatlan kérőire vonatkozik, mert mihelyt Viola férfiruhában, mint Orsino követe előtte megjelenik, Olivia belészeret és fölveti előtte fátylát. Ha tehát Vörösmarty darabjában a fátyol szerepe nem ugyanaz, mint a *Vízkereszt*ben, maga a fátyol szerepében, valamint viselésének megokolásában az egyezés oly feltűnő, hogy összefüggésükhöz nem férhet kétség. Shakespeare elejti az eszmében rejlő sok komikus lehetőséget, Vörösmarty azonban a lehetőségig kiaknázza, a benne rejlő komikumot kidomborítva darabjának egy lényeges elemét alkotja meg belőle. Shakespeare gondolata megragadja, elképzei, hogy miesoda érdekes bonyodalomra adhat alkalmat az, hogy a nő a kinek kezére többen vágynak, lefátyolozva jelenik meg. Shakespeare példája után aztán ezt a személyt két alakban, fátyolosan és fátyol nélkül lépteti fel a mi nagyszámú bonyodalomra szolgáltat alkalmat.

Így sorakoznak Vörösmarty darabjában egymás mellé a különböző Shakespeare hatások. Moreto csekély befolyásán kívül, némi Molière-elem is feltalálható benne. Ez különösen Katicza kisasszony alakjában tűnik fel, a kiben a *Femmes savantes* Bélisének némi tulajdonságára lehet ismerni. A vén lány alakja magyar irodalmi hagyomány. A Vörösmartyt megelőző vígjáték nem egyszer vitte színpadra a mindenáron

férjhez menni kívánó vénlányokat. Elég Fáy András *Régi pénzeire* és Kisfaludy Károly két darabjára a *Kérők*re és a *Csalódások*ra (Lucza kisasszony) hivatkoznunk. Vörösmarty tehát magyar irodalmi hagyományt alkalmazott, azt azonban újszerűvé tette azáltal, hogy talán Molièreből vett vonásokkal látta el. Katicza előzőiben megvolt ugyan a vén lányok sokat gúnyolt férjhezmehetnékje, Katiczában azonban teljesen új az a komikus meggyőződés, hogy őt jönnek megkérni, hogy beléje szerelmesek az ifjak, hogy ő vágyaik czélja, a minek végzetes következménye a megszöktetés. Katicza ez a vonása megvan Molièrenél Béliseben. Bélise is meg van arról győződve, hogy ő az a kibe Clitandre szerelmes és ebből a hitéből semmi sem tudja kiábrándítani. Ennyiben hathatott Molière Katicza alakjára.*

Így részeire szedve, a *Fátyol titkai* olyan, mint egy mozaik, több helyről vett kövekből látszik összerakottnak. Mintha innen is, onnan is vett volna valamit a költő és abból a sok kölcsönzöttből alkotta volna meg darabját. Pedig nagyon valószínű, hogy a Shakespeare darabok hatása tárgyi szempontból csak önkéntelen, nem szándékolt. Vörösmarty beleringatta magát Shakespeare gyakori olvasása által egy álomvilágba, mely tele volt mesebeli alakokkal, a kik a mellett ideális emberek voltak, vidámak és naivak, egyszerűek és mesterkélttség nélküliek, a kikben volt költészet és életerő. A shakespearei álomvilág ezerszínű bájosnál bájosabb jelenségeivel, varázsszerű világításával, tündéries színezetével annyira elfoglalta a költő fogékony lelkét, teremtő képzeletét, hogy valóban ebben a mesevilágban élt, idegennek érezte magát ezen a földön, lelke átszállott kedves varázsbírodalmába, onnan vett ihletet és így alkotta meg a *Fátyol titkait*. Vígjátéka eddig meglehetősen kedvezőtlen megítélésben részesült, a nyelv költői szépsége és emelkedettsége volt mindössze az, a mit rajta dicsérni tudott a kritika. Pedig Vörösmarty nem érdemelt annyi gáncsolást. Az irodalomtörténet eddig csak kritizálta darabját, a nélkül, hogy

* Lehetséges különben, hogy ez a vonás nem Molièreből, hanem valami Kotzebue-féle darabból került a *Fátyol titkaiba*.

megróbálta volna megmagyarázni. Rendesen magában tekintette a darabot, nem összefüggésben a költő lelki világával és felfogásával s csak így minősíthette a darabot a költő valóságos eltévelyedésének. Pedig az irodalomtörténetnek feladata nem abszolút ítélet, nem a kritika, hanem az irodalomtörténeti jelenségek megmagyarázása. Egészen más perspektívát nyújt, ha ezen darabját nem a XIX. század szemével nézzük, mert nem ennek a levegőjében keletkezett, hanem Shakespeare századjában. A költő mikor ezen darabját megalkotta alig tartozott a jelen élethez, mesevilágban élt ő akkor és így nem is való életet ad darabjában, a valóságnak csak legkülsőlegesebb és még ebben is igen torzított képét kapjuk benne; mesevilágban vagyunk, a Shakespeare-i mesék birodalma tárul fel előttünk, a hol az emberek többféle alakban szerepelhetnek, a nélkül, hogy rájuk ismernének, a hol a vígság, dévaj jókedv jellemzi az embereket, ahol egyik lépre viszi a másikat, a hol a nagyképű és nagyszájú hősök kudarczainak és megsemmisülésének hazájában vagyunk. Ha tehát azt a kort tekintjük, melynek szellemében Vörösmarty darabját megírta, nem lehet róla eleve elítélő véleményt mondanunk; habár modern követelményeinknek, sőt Vörösmarty kora követelményeinek sem felel meg, Shakespeare kora megértené, jót mulatna rajta és meg lenne vele elégedve. A hibák, miket darabjában leginkább kifogásolunk, menthetők, ha tulajdonképeni kora szellemét és Vörösmarty min-táját vesszük figyelembe. Ez azonban természetesen nem mentheti a költőt, mert nem darabja kivitelében követte el a főhibát, hanem abban, hogy a XIX. század közepén egy Shakespeare-féle darabot írt, a nagy angol inspirációja alatt, de annak jó oldalai és előnyei nélkül.

WEBER ARTHUR.

EGY VÁNDORLÓ SZÍNTÁRSULAT SHAKESPEARE-MŰSORA 1820—1837 KÖZT.

A magyar Shakespeare-kultusznak jellegzetes sajátossága az a lelkes kitartás, melyet színészeink főleg Hamlet színrehozatala körül tanúsítanak a 19-ik évszázad első felében. Ezen a téren valósággal megszegyenítik egész irodalmunkat, mert, míg az irodalom tudomást se szerez Kazinczy Hamlet-fordításáról (hisz annak egyetlen ismertetését se tudtuk föl-kutatni és ha a fordítást említik is, legfeljebb egy-egy magyartalan kifejezésén botránkoznak meg): addig a magyar színészet 50 éven át, rajongásig menő szeretettel ragaszkodik hozzá. Nincs vándorcsapat, mely ne vinné magával és ha személyzete hiányossága miatt egészében elő nem adhatja, legalább egy-egy részletével mindig kedveskedik hallgatóinak, mintha csak azt akarná ezzel megmutatni, hogy más egyéb-hez is ért, mint pusztá komédiázáshoz.

A 18-ik évszázad utolsó évtizede nem egy becses adatot hagyott ránk az első Hamlet-előadások számát illetőleg, anélkül, hogy azok minőségéről is fogalmat alkothoznánk, bár az előadások száma az előadás külső sikerének mértékeül joggal tekinthető. A 19-iknek elejével azonban egy bizonytalan kor következik, mely 1837-ig tart. Színészetünk egyetlen biztos menedékvára Kolozsvár, honnan kisebb rajok indulnak ki Marosvásárhelyig, Nagyváradig, Debreczenig, Miskolczig. De e kornak csupán külső történetét ismerjük eddig, belső történetéről: műsoráról, előadóinak és előadásaiknak minőségéről édes-keveset tudunk. Ennek a kolozsvári törzs-csapatnak 1807-ben Pestre kerülő bátor töredéke az állandósulás reményével kecsegteti magát, de midőn légváraik

szertefoszolnak, egy újabb bizonytalan kor áll be: telve félhomálylyal, határozatlansággal. Ha valaha fény derül e korra, az csakis írásos napló-jegyzetek alapján remélhető, mert a levéltárak nem szólnak soha a műsor részleteiről, az újság-levelek pedig fukaron közlik a lelkes hazafiaknak dícséretektől áradó leveleit.

Ez eddig ismeretlen kor Shakespeare-kultuszához meglepő adatokat tartalmaz egy nemrég előkerült Napló, melynek megfakult lapjairól egy lelkes küzdelem kevés anyagi sikere, de annál több sanyarúsága olvasható ki egyszerű krónikás főjegyzéseinek száraz adattömegéből.* Írója egyike a magyar színészet legérdemesebb alakjainak. Nem irodalmi, nem is színészeti nagyság, bár nem egy eredeti s átdolgozott darabja évtizedekig a műsoron maradt s a Nemzeti Színház is hasznukat vette s írójuk később (1838.) ugyanitt mint színész is szerződttetve volt. De életének inkább az a fele mondható elsőrendű jelentőségűnek, midőn mint igazgató szerepel. Mint ilyen abból a fajtából való volt, mely átérezte hivatását egy oly korban, midőn színészetünk a legválságosabb helyzetbe jutva «a lét vagy nemlét» nagy problémája elé került, mint az a Hamlet, kit oly szívesen személyesített a «forró deszkákon».

E kort kell jellemeznünk, hogy egyéniségét és igazgatói működését kellőleg értékelhessük.

Az 1807—15 közt Pesten működő magyar szintársulatnak innen történt kényszerű eltávozásával egy új korszakot kezd a magyar színészet. A vándorlás korának nevezhetnők, csakhogy a vándorlás már 1796 után kezdődik s 1806-al végződvn, 1807—15 között 9 évi pihenő áll be. Jobban

* Balog Istvánnak ez a Naplója sokáig lappangott s valóságos legendák fűződtek már hozzá tartalmát illetőleg; de most, hogy Leszkay András gyűjteményéből a Nemzeti Muzeum tulajdonába került, minden homály végleg eloszlott. Nem Napló az, hanem számadási könyv: Balog «Cassa Protocolluma». L. a Nemzeti Muzeum kéziratárában, Oct. hung 671. sz. a., hol mint «Balog István Naplója» van elkönyvelve. Mi a (most már díszesen bekötött) könyvet eredeti elronyosodott alakjában használtuk s dolgozatunkban régi címe szerint idézzük.

megilleti az 1815—37 közti időkört ez a czím: a megpróbáltatás kora, mert színészeink az elzúllás veszedelmének ezer alkalmával kerülnek szembe. Azon fordul meg minden: van-e olyan erkölcsi és szellemi tőkéje a magyar színészek túlnyomó többségének, mely megőrzi őket az elbukástól az anyagi küzdelmek nehéz napjaiban, vagy nincs? Ha van, úgy apostolaivá lesznek a nemzeti nyelv pallérozásának és terjesztésének; ha nincs, úgy teljesen tönkreteszik a magyar színészet hitelét, műveltségtörténeti jelentőségét s azoknak adnak igazat, kik egyrészt magyar emberhez méltatlan foglalkozásnak ítélték a színészkedést, másrészt kész veszedelmet látva e foglalkozásban, magát a színészetet erkölsrontó intézménynek bélyegezték.*

Sajtóviszonyaink kezdetleges állapota miatt alig tudunk meg valamit egyes vándorcsoportok beléletéről. Néhány szűkszavú levél értesít csak arról, hogy majd itt, majd másutt egy magyar társulat néhány előadásra megállapodik s aztán nyoma vész, mint a vándornak a sivatag homokjában. Ennél nagyobb baj, hogy műsorukról még kevesebbet tudunk, pedig a műsorban verődik vissza egy-egy színtársulatnak igazi tükörképe. Az előadás minősége csak fokjelzője képességeiknek s ennek megítélése közönség és korok szerint változhatik. Ezért fontosabb az, hogy miket játszanak, mert itt az előadók ízlése az irányadó. Egy klasszikus darab előadásánál a jó szándék értékesebb jelenség a művészi sikernél, mert az útjelzője a fejlődésnek, bizonyítéka a magasabb célok felé törekvésnek. Midőn a köznap i ízlésnek hódol a színész, ekkor leszál közönsége alacsony színvonalára s a mindennapi kenyérért dolgozik; de midőn a klasszikus műsort műveli, közönségét emelni igyekszik s nemcsak a maga ízlésének színvonalát árulja el, hanem a közönségéét is emelni törekszik.

A megpróbáltatás ezen korszakának műsorából alig ismerünk valamit, de ismerjük egyik krónikását, ki jóízűen el-

* L. részletesebben «Nemzeti Játékszín mint közügy» cz. akadémiai székfoglalómban. (Budapesti Szemle, 1900. év Január—Febr.—Márcz. füzet.)

mondott történetkéivel (a Magyar Tháliában 1853; A Színházi Látcsőben 1863; a Magyarország és Nagyvilágban 1873 stb.) érdekesen világítja meg e kor színészi életének vigszomorkás eseményeit. De történetkéinek anekdotikus szövegdékében a valóság és költött dolog nehezen választható szét. Az időrendi pontosság se megbízható s így a történetíró csak általános jellemzéseinél veheti hasznukat. Szerencsére ez a mi kedvesen csevegő Balog Istvánunk (1790—1873.) nemcsak lelkes színész, jó előadó, hanem körültekintő színházi direktor is volt, aki könyvet vezetett vándorlásairól, elszámolta bevételeit, kiadásait; műsoráról számot adott, sőt színházi könyvtárának jegyzékét is hátrahagyta. Ez a könyve soká lappangott, de egy évvel ezelőtt Balog István egyéb írásaival egyetemben, mint fentebb említettük, a Nemzeti Múzeum tulajdonába került.

A mit eddig szóhagyományból tudtuk Balogról, azt most hiteles okmányok igazolják. Ő egyike azoknak az első magyar színész-direktoroknak, kiknek a vérökben van a vándorlás ösztöne. Már 1811-ben kiválik a pesti társulat kötelékéből s néhány társával Komáromba megy — direktornak. E balsikerű vállalkozás után visszatér, hogy 1815-ben ő is többi társával egyetemben itt hagyja Pestet. Majd 1818-ban ő nyitja meg a székesfejérvári színházat s társulata irodalmi jelentőségüvé válik azzal, hogy Kisfaludy Károlyt ő segíti színpadí sikerhez Székesfejérvárott, majd Pesten. De nyugtalan vére miatt nem maradhat soká egy helyen s 1820-al kezdetét veszi az a korszak, melynek történetét száraz műsori és számadási adatokban ránk hagyta. Adatokat közöl s nem történetet ír s ezért megbecsülhetlen ez a hagyatéka. A megőrzött hatósági levelek meg azért beszélnek sok szépet, mert az, a kihez szólottak, magyarázatok nélkül hagyta ránk. Ezekből megtudjuk, hogy a nyugtalan vérű Balog István egyike azoknak a magyar színigazgatóknak, kiket sem a ritka jólét bősége, sem a sűrű koplálás nyomorúsága meg nem ronghott. Amazt társaival együtt megbecsülni tanulta, hogy emezt annál könnyebben elviselhessék. Ennek bizonyossága az a néhány erkölcsi bizonyítvány, melyet a hatóság emberei állítottak ki. Szívesen igazolják pecséttel hitelesített írásokban

nemcsak azt, hogy Balog és társai élvezetes mulatságot szereztek előadásaiikkal, hanem azt is, hogy csendes, erkölcsös viseletökkel is kiérdemelték úgy a hatóság, mint közönségük elismerését.¹

De ezen, egész jó állapotban ránk maradt okmányoknál sokkal értékesebb az a félbőrbe kötött, elrongyolt táblájú régi könyv, mely ezt a szerény, de sokatmondó címet viseli: *Balog István Cassa Protocolluma*. Az első bejegyzés 1820-ból való s az utolsó 1838-ból, midőn a *Pesti magyar színháznál* révpártra jutva, Balog István el nem adott requisitumait felsorolja. Egész eddig gazdag adattára a magyar színészet egyik ismeretlen fejezetének.

Ezután már csupán néhány családi jellegű bejegyzést találunk fakó lapjain, melyeken a sokszoros használat nem éppen tiszta nyomokat hagyott, a nedvesség meg éppenséggel úgy átjárta, hogy bejegyzései itt-ott olvashatatlanokká váltak.

Már föntebb írtuk, hogy nem színészi napló e könyv, hanem pusztán adattár. Túlnyomó része időrendi egymásutánban adja az egyes helyeken előadott darabok címzeit, jövedelmeit és deficitjeit. Kimutatást közöl a saját könyvtáráról s egyéb requisitumairól. Itt-ott szó esik barátságos, sőt barátságtalan fogadtatásokról is, melyek hivatvák a magyar színészet multját nem egy oldalról egészen új világításba helyezni.² Úgy látszik, hogy e szófukar bejegyzések beszédekékké váltak az ő lelkében, midőn évtizedek után egy-egy részletét novellisztikus formában kidolgozta. Ha az utókor nem is tud annyit kiolvasni e bejegyzésekből, mint megírója, azok végtelenül becses adatoknak mondhatók mégis, mert hitelességükhöz szó sem férhet, hisz nem a nyilvánosság

¹ L. a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében. Anal. litt. Kun-Szent-Miklósról 1820, X/31-éről; Tapolezáról 1824, III/1; Selmeczbányáról 1826, VI/17-éről; Somorjáról 1826, IX/7-éről; Kaposvárról 1829, X/30-áról; Hőgyészről 1830, VI/3-áról; Czenkről 1831, VII/19-éről; Sághegyről 1831, X/3-áról és Pápáról 1833, X/23-áról kelezve.

² E Cassa Protocollum kiadása színészettörténeti szempontból éppoly kíváncsi volna, mint Balog István színész-történetkéinek összegyűjtése és e Protocollum alapján történő időrendi csoportosítása.

számára, hanem a saját házi használatára írta azokat össze. Ha közhatóság számára készíti, itt-ott gyanúba kerülhetne egy-egy bejegyzése, de mivel a maga háztartásának a Cassa-Protocolluma, hitelessége megdönthetetlen. Betűinek, tintájának különbözőséből arra is következtethetni, hogy bejegyzései mindig alkalmilag történtek s nem évek múlva: akár emlékezetből, akár hányt-vetett följegyzésekből. Ekként a jó gazda, a pontos szíinigazgató naponkénti bejegyzéseiben teljes hitelességű adatok maradtak ránk.

De ezúttal csupán műsora érdekel s ezen belül is kizárólag shakespearei műsorára leszünk figyelemmel.

Könyvtára jegyzékében két shakespearei drámát találunk elkönyvelve: *Hamletet* és *Második Gaszner*t. Egy alkalommal (az 1830-iki könyvlajstromban) ezt találjuk külön bejegyezve: *Hamlet sírásói*, a mire nézve alább adunk magyarázatot.

*Gaszner*nél egy ízben ezt találjuk megjegyezve: «Ör. Fábán», a mi annyit jelent, mint: Ördögűző Fábán. Ez utóbbi bejegyzés irodalomtörténeti értékkel bír, mert azt jelenti, hogy ez utóbbi két darab egy lehetett, s csupán címök változott vidékek szerint, lehetőleg a közönség szellemi színvonalának magasabb vagy alacsonyabb volta szerint.

Meglepő adat, hogy Hamlet Balog István színtársulatánál 32 helyen 35-ször szerepel, körülbelül 15 év keretén belül azzal a megjegyzéssel, hogy e 15 éven belül négy évről semmi adatot sem találunk e Protocollumban; 1826—29 egy Hamlet-előadás sincs jelezve s az 1831-ik évi cholera félelmi pihenőre készteti Balog színtársulatát s így a 35 Hamlet-előadás tulajdonképpen 6—7 évre vonatkozik. Viszont meglepő, hogy Második Gaszner egyszer se fordul elő mint előadott darab. Ez valószínűleg a társulat szegényes szervezetében találja magyarázatát, mert pl. Hamletet se játsszák sohasem teljesen, hanem annak csupán egy felvonását. Mellyiket? Sajnos, nem tudjuk megmondani, mert a Protocollum szűkszavúan csak ennyit mond többnyire: «Hamlet 1. felv.», a mi annyit is jelenthet, hogy «első felvonás», de annyit is: «egy felvonás». Más bejegyzései azonban pontosabbak. Így

pl. biztos, hogy 12 helyen 13-szor a *Sírások jelenetét* adták elő Hamletből: *Siklóson* (1830, VII/13.); *Csepregen* (1831, VII/27.); *Sághon* (1831, VIII/14.); *Veszprémben* (1833, XI/19.); *Pápán* (1833, XI/28.); *Tünnyén* (1834, III/23.); *Selmeczen* (1834, V/8.); *Jászberényben* (1834, IX/16. és 1836, III/12.); *Rozsnyón* (1834, VI/26.); *Gyöngyösön* (1834, XII/8.); *Pásztón* (1835, II/26.) és *Koltán* (1837, IV/19.).¹ De tán következtetést vonhatunk egy másik, nem kevésbbé lelkes magyar színigazgatónak: *Kilényi Dávidnak* eljárásából, kiről 1820, aug. 1-éről, soproni vendégszereplése alkalmával ezt olvassuk: itt Sopronban ugyanis egy «Musikalis Mindenneműben» Shakespeare Hamletjéből elszavalta «ezen esmeretes Tünődést: Lenni vagy nem lenni s olly remekül eltalálta minden szónak s mondásnak kelleti hangját, hogy azzal minden reménységünket fellyül multa».² Nem lehetetlen, hogy Balog is az «esmeretes Tünődést» szavalta el, mint a tragoedia oly részletét, melylyel legtöbb sikerre nyílt alkalom.

Nem kevésbbé jellemző, hogy Hamletet Balog társulatánál mindig valami énekes- vagy vígjáték egy-egy felvonásával társítják, a mi jele annak, hogy Hamlettel a maguk, a többivel közönségük izlésének akarnak hódolni. Tán ők is, mint a soproni előadók, ezzel akarták igazolni, hogy a «Nemzethez méltó Jádók» Időrendi egymásutánban jegyeztük ki a Protocollum shakespearei adatait, hogy így egyrészt a következetességet bizonyítsuk, de másrészt lelkességüket is igazoljuk, mert bizony sehol valami különösen nagy jövedelem nem jutalmazta Hamlet-előadásait. Mégis nincs az a

¹ Érdekes, hogy Hamlet 18-ik évszázadi német előadásánál Weilen szerint «die Todtengräberszenen fehlen häufig, kommen aber auch öfters vor.» (A. von Weilen: *Hamlet*, Berlin, 1908. 57. lap.) Hazánkban különválasztott, önálló részként szerepelt a sírások jelenete Hamletből és nem lehetetlen, hogy mint énekes-szám.

² Magyar Kurir, 1820, II. 87. lap. Ez a Kilényi rendezettebb színtársulattal birt mint Balog s midőn 1821-ben Nyitrán járt s ott naponkint (1) előadást tartott nov. 26-tól decz. 18-áig, deczember végével előadta társulatával Hamletet is teljesen. «Hamletben Kilényi Dávid és Dellné Ifjú asszony magoknak nagy dicséretet szereztek» írta a Kurir nyitrai levelezője. (I. h. 1821, II. 417—8. lap.)

város, sőt sokszor egészen jelentéktelen falu, hol valamely részletét be ne mutatták volna.

A legelső bejegyzés (október 23 vagy 24-ről) *Kun-Szent-Miklós*ról való 1820-ból, midőn az «Országút félen levő ház» cz. vígjáték társaságában «Hamletből» is játszanak. Jövedelmük: 12 frt. Október 30-án ez van bejegyezve: Színjátszó. Hamlet utoljára: 10 frt. A Színjátszó valószínűleg a Kotzebue-féle 1 felvonásos vígjáték volt: Színjátszó akarata ellen s miután ez maga nem töltött ki egy egész estét, Hamletből hihetőleg valami nagyobb részt adhattak elő. Az első helyen említett 1 felvonásos vígjáték, (szintén Kotzebue-tól) rendesen ezen a czímen szerepelt: Kastély az ország útján... Valószínű, hogy Balog szerény fölszerelésében «Kastély» nem volt, csak «Ház» s így a darab címét díszleteik kicsinyes színvonalára szállították le. Hamletből itt is egy nagyobb részletet kellett előadniok.

Ha megemlítjük, hogy a *Kun-Szent-Miklós*on okt. 27-én a Vasárnap előadott Házaspárral és Zöld Marczival 53 frtot vettek be, fogalmat alkothatunk a pártolás szeszélyességéről, de egyúttal a közönség szellemi színvonaláról is. Ennek a közönségnek tehát Hamlet, még káviár volt.

November havában *Pakson* vannak, hol nov. 19-én ez van bejegyezve: Vasárnap Zöld Marczy, Hamletből 1 felv. 7 forint. Úgy látszik Pakson Hamlet még Zöld Marczy társaságában se hozott elég jövedelmet. Itt Balogéknak az utolsó előadás hozta meg a legnagyobb bevételt, 25 frtot, midőn a (Weisse-féle) Házi orvosság került színre. Ennek a darabnak hihetőleg a magyarázó címe: «vagy A lábszij haszna» jobban érdekelte Paks közönségét 1820-ban Hamletnél!

Decemberben *Kalocsán* vannak és a 17-iki előadás «Vasárnap. Hamlet és Kiki a saját háza előtt seperjen» 16 frt. jövedelemmel szerepel. A kalocsai saison legjövedelmezőbb darabja Kotzebue Zűrzarja volt 34 frt. jövedelemmel, tehát kétszernél is több mint Hamletnek.

Az 1820-iki időből több shakespearei-előadás emléke nem maradt ránk.

A társaság 1821 Május 6-án már *Szombathelyen* játszik és Junius 17-én, Vasárnap «Quodlibet»-et adnak: «Hamlet»;

Zöld Marczy; Gyolcsos tót; Két feledékeny» kerülnek egy estén színre. Jövedelmük csak 20 frt. Itt úgy látszik, nagyon szeszélyes közönségük lehetett, mert míg Junius 12-én és 14-én deficitet jegyez föl a Protocollum, addig az utolsó két előadás jövedelme hallatlanul magas: 80 és 90 frt! Hihetőleg valami évnegyedes megyegyűlés vagy országos vásár segítette ki őket a hinárból.

1821 Junius végén *Szombathelyről* eltávozva, Julius havában *Keszthelyen* vannak, hol (hihetőleg a fürdőző közönség mulató kedve révén) nagy a jövedelmük. Vasárnap, 8-ikán itt is Quodlibetet adnak a következő darabokkal: Hamupipőke, Hamlet, Szabólegény. Jövedelmök — 80 frt! Jellemző eset, hogy Kemény Simon július 16-iki előadása még ennél is nagyobb bevétellel: 130 frttal szerepel! Ez a közönség már szívesen hallgatta meg a Hamlet-előadást is, de midőn magyar tárgyú eredeti dráma volt a műsoron, hihetőleg utolsó zugáig megtöltötte a nyári színházat

Balog Protocolluma ezután több mint négy évre elnémul. Az 1822, 1823, 1824 és 1825. évekből nincs egy adat se bejegyezve.¹ Az 1826-ik esztendő a következő homályos önvallomással kezdi: «1826 Áprilisban ismét Vácra mentem félbemaradván a III. Anni Med. részint a szükség, részint egy asszonnyal (!) implicáltatván, elkezdém Vácson 6-od magammal»

Mi történt e négy év alatt? Hihetőleg örök rejtély fog maradni. Csak egy bizonyos, hogy egy asszony játszik szerepet Balog uram életének ezen ötödfél évi színpadon kívüli történetében.² Házassággal végződött-e ez a történet, mint

¹ Van pedig egy hatósági bizonyítvány Tapolczáról, mely szerint 1824 febr.-márczius havában ott játszottak Balogék. (Nemz. Múzeum kéziratára.)

² Déryné följegyzése, hogy gr. Pejacevics 1000 forintért «megvette» volna a szép Balognét férjétől — nemcsak nagyon is regényes színezetű dolognak mondható, hanem teljes képtelenségnek. Ha Balog valaha is elkövetett volna egy ehhez hasonló jellemtelenséget — aligha fogadják be maguk közé a Pesti magyar színház tagjai. Déryné, azt hisszük, ez esetben csak valami asszonyi pletykát közvetít s eszébe

valami vígjátékban, vagy tragikus bonyodalmak kútfeje lett — nem tudjuk. Valami bajnak kellett mégis történni. Bejegyzései nem oly pontosak, mint régen s kezdetben általános jellegűek.

Midőn Szereden jár, ezt írja a Protocollumba: «Kántorné nehéz természete miatt ketté váltunk»....¹ Itt tehát nyílt szakadás áll be. Hogyan, miért — erről megint hallgat a Protocollum, de tán részben ez a szakadás magyarázza meg, hogy az 1826—29-iki időkörből egyetlen Hamlet-előadás sincs fölemlítve.²

A legközelebbi Hamlet-előadás *Köttséről* (Somogy megye) van jelezve. Ott 1830 Januarius 9-én «Hamlet» és «Szabólegény» 12 frtot jövedelmez. (A legnagyobb jövedelmet Dugonics András Bátori Máriája hozta: 30 frtot.)

Kaposvárott a «restauratio alkalmával» 1830-ból a megnyitó előadásnál ezt olvassuk: «2-ik Augusti: Hamlet; Báránybőrben farkas; Sz. M. H. Remete.» (Ez utóbbi hihetőleg a Szentmihályhegyi Remete. cz. dráma.) A jövedelem 60 frt! Ennél nagyobb Kaposvárott nem értek el.

Szeptember elején *Pusztá-Nyéken* vannak és 15-én ezek vannak műsoron: «Hamlet; Szabólegény; Szent M. H. Remete», de a bevétel csak 15 frt. A legnagyobb s a legkisebb bevétel egy-egy szombati előadásra jut: 35 illetőleg 3 frt!

1831, III/20-án *Budán* a Theatr. Olympusban Hamlet, Dorottya, ének és táncz, hallatlan magas összeget: 120 frtot jövedelmez.

De már 1831 Április 6-án, midőn *Sümegen* adják Hamletet és a Szabólegényt, egy estéjük jövedelme 12 frt.

se jut, hogy e furcsa «üzlet» elmondásával vevőt-eladókat mily gyalázatos színbe tüntet föl. (L. Déryné Naplója. Első teljes kiadás. Sajtó alá rendezte Bayer József. Budapest, i. n. I. k. 422. lap.)

¹ Ez együttlét nem volt hosszú tartamú, mert 1826-nál ez van bejegyezve a Protocollumba: «Áprilban hozzánk jött Vásárhelyi Kántornéval.»

² Életrajzi érdekléssel bír az a bizonyítvány, mely 1829 okt. 30-áról keltezve azt igazolja, hogy Balog a kaposvári «notariusi hivatalban» egy és fél évet eltöltött. Valószínűleg 1828 április 1-étől 1829 okt. 30-áig. (Nemzeti Múzeum kéziratára.)

1831 Május 14-én *Devecseren* «Hamlet 1 felv. és Tündér Ilona 2 felv.» 14 frt. jövedelmet hajt.

1831 Május 19-én már *Szil-Sárkányban* játszák Hamletet és a Báránybőrben farkast s jövedelmük 9 frt.

1831 Junius 28-án *Szenczen*: Hamlet; a Lopott levél és Szabólegény 7 frt. bevétellel szerepel.

1831 Julius 9-én: Hamlet, Levelek, Szabólegény *Esterházán* kerül színre, szégyenletesen csekély: 10 forintnyi bevétellel ép — Esterházán!

1831 Julius 13-án megismétlik *Czenken* ezt a három darabot s bevételük 11 frt. . .

A choleraanak járványszerű föllépése itt egyszerre megzavarta társaságunk czirkulusait. A tagok szerte-széjjel mentek, maga Balog *Mosdóson* vonja meg magát. A járvány elmúltával új társaság verődik össze és 1832 Januarius 12-én ott találjuk a *mosdósi* színpadon Hamletet és Don Juant 7 frt. bevétellel.

Színészeinknek e nehéz napokban nagyon meg kellett elégedni ezzel a bevétellel is, mert volt előadás, melynek jövedelme 1, 2, 3 frtnál se volt több. Legnagyobb bevételök *Mosdóson* 26 frt.

1832 Márczius 27-én *Dombóváron* játszanak és itt Hamlet a Bonyhádi bakter nem éppen előkelő társaságában 12 frt. jövedelmet hoz.

Az 1833-ik évből egyetlen Hamlet-előadás sincs jelezve.

1834 Januárius 21-én *Rév-Komáromban* Hamlet és a Báránybőrbe öltözött farkas 32 frtot jövedelmez.

1834 Április 13-án egy Vasárnapi napon *Tinnyén*: Jupiter, Hamlet és a Szabólegény 18 frt. jövedelmet hoz. Mint fentebb említettük ugyanitt 1834 márcz. 23-án a Sírások jelenetét is adták Hamletből.

Az utolsó bejegyzés 1834-ből Julius 14-éről *Rima-Szombat*on egy Quodlibetet jelez, melynek egyes részei: «Komédiások; Hamlet; Csörgő sapka» — tehát egy vígjáték, egy tragédia-részlet és egy énekes játék. Ez az este soknak sokfelét ígért s a jövedelem (60 frt!) azt bizonyítja, hogy színészeink eltalálták közönségük ízlését.

Nagyon érdekes, hogy ezután csak még háromszor

fordul elő egy részlet Hamletből: ú. m. Sírások jelenete *Jászberényben* (1836, III/12.), *Koltán* (1837, IV/19.) és Hamletből egy más részlet *Gyöngyösön* 1835, febr. 3-án (50 frt. bevétellel) és ezután Hamlet helyébe 1835-el egy egészen új shakespearei-dráma kerül: *Romeo és Julia*, mely Hamletet végleg kiszorítja a műsorról Balog társulatánál. Sajnos, itt se tudjuk megmondani, hogy *Romeo és Juliából* mit adtak elő. Lehetett az egy részlet a Kun Szabó Sándor *Romeo és Julia*-fordításából (ez a legkevésebbé valószínű), melynek eredeti szerzője nem is Shakespeare, hanem Weisse Keresztély Frigyes; de lehetett valami tableau is, vagy egy eddig teljesen ismeretlen fordítás egy-egy jelenete, mert a Náray-féle semmi esetre se lehetett, hisz az nyomtatásban csak 1839-ben jelent meg. De valami nagyon jó, nagyon hatásos dolognak kellett lenni, mert 3 év alatt 44 különböző helyen összesen 46-szor adják! Nem lehetett tehát valami teljesen jelentéktelen semmiség, mert nemcsak falukon, hanem városokban is előállnak vele, mint: *Balassa-Gyarmaton*, *Losonc*-*zon*, *Rima-Szombaton*, *Rozsnyón*, *Jászberényben*, *Kecskeméten* stb. De ha a legjelentéktlenebb tableau volt is, egy nagy dolgot közvetített: ráterelte a közönség figyelmét *Romeo és Julia* eszményien szép meséjére. A legtöbb helyen bizonyára ez előadások ötletéből hallották először *Romeo és Julia* nevét emlegetni s a közönségével társadalmi összeköttetésben levő színész bizonyára nem mulasztotta el, hogy Shakespeareről való még oly hiányos ismereteit is közönségével közölje. A színlap — legtöbb helyen csak írott színlap — bizonyára régi szokásához híven, külön is apostrophálta azt, a mit ez új számmal el akartak érni. Pótolták ekként az irodalom hiányát ezekkel a színlapokon szokásos magyarázatokkal és magával a színpadi előadásokkal s így köztudatba vitték be a legnépszerűbb, a legkönnyebben megérthető formában Shakespeare egy kevésbé ismert drámájának meséjét.* Egyik-másik helyen dús jövedelem jutalmazta fáradozásait.

* Következő című dolgozatunkban: «*Hamlet meg Romeo és Julia meséje a magyar ponyván*» (Egyetemes Philológiai Közlöny 1904. 214—8. lap.) részletesen szövegeztünk arról, hogy a két népkönyv mai

Az 1835-ik évben 13 helyen 13-szor adják. Először *Balassa-Gyarmaton* április 30-án. «Husvét hétfő. Botesinálta doktor, Romeo . . . 33 frt.» olvassuk a *Protocollumban*.

A «*losonczi gyapjuvásár*» alkalmából Május 6-án a «Zür-zavar, Romeo és Julia 153 frt. jövedelmet hoz!

Május 31-én *Rima-Szombaton* megnyitó előadásul szerepel: «Pajzán ifjú, Romeo és Julia», de már csak 20 frt. jövedelemmel.

A közbeneső állomásokon u. m. *Jánosiban*, *Feleden* nines műsorukon, de *Tornallján* Julius 2-án: Mókust, Romeo és Juliát adják. Jövedelmök elég tetemes: 20 frt. Ennél nagyobb csak egyszer értek el (26 frtot) a Botesinálta doktor előadásával.

Jolsván Julius 9-én ezt találjuk bejegyezve: «mivel sokan látták a Tolvajokat» (t. i. a Bakonyi tolvajok cz. darabot) Ludas Matyi, Romeo és Julia került színre s 22 frt. jövedelmet hozott. Ennél nagyobb bevételt csupán a Szilaj ifjú és a Csákányi vérmenyegző előadása mutat ki, ú. m. 30 frtot s a Julius 11-én egy vasárnapi napon, valamint az utolsó előadásul Julius 19-én színrekerülő Lumpaci vagabundus meg éppen 37 frtot! Egy olyan falutól mint Jolsva, meglehetősen műpártolást jelentett ez mégis a nyári idényben!

Rozsnyón Julius 26-án a Pajzán ifjú, Romeo és Julia előadása már 40 frtot jövedelmez. Ezen összeg szédületes magasságát csupán a Tigris Róbert előadásának jövedelme éri el Augusztus 1-én.

Innen a társaság *Kassára* megy, de ott egy kis baleset éri őket. A *Protocollum* erről a következőket jegyezte föl: «9ik Augusti 1835. Vasárnap: Mókus, Romeo és Julia; de azon napon oda érkezett a német ingremiált Társaság; nem

napig is kedves olvasmánya a népnek. Első kiadásai a 19-ik évszázad közepén keletkezettek. Más Shakespeare-meséről a ponyván nem tudok. Nagyon valószínű, hogy Hamletnek, Romeo és Juliának színpadi előadásai faluhelyeken, felkölthették még a nép kíváncsiságát is és midőn a ponyván hasztalan kereste egy darabig a meséket, az élelmes kiadók figyelmét ezzel rájuk terelte s azok siettek a bizonyára sűrű keresletnek kiadványaikkal eleget tenni.

játszottunk többet, még kettőt akartunk, de féltünk a nagy költségtől 41 fl. . . .»

Egy darab kortörténet beszél e kuszált mondatból. Keserves panasz, keserves küzdelemről. A magyar társaság kénytelen kitérni a német színészek előtt, mert nem leli honját — a hazában!

Úgy látszik, *Kassa* közönsége még ekkor nem volt annyira magyar, hogy a kis magyar színészcsapat kedvéért, habár csak néhány hétre is, lemondjon arról a kétes élvezetről, mit a magyarral váltakozó német színészet volt nyújtandó! *Balogék* kezükbe veszik a vándorbotot és Augusztus közepén *Tályán* játszanak teljesen magyar közönség előtt. Itt Aug. 15-én második előadásul «Esti óra, Előadó ház, Romeo és Julia» 32 frtot jövedelmezett. Itt jól ment a dolguk, mert még a Szeptember 6-iki (utolsó) előadásnál is 51 frt. jövedelmet látunk bejegyezve; a Lumpaci Vagabundus aug. 30-iki vasárnapi előadása meg éppen 60 frt. jövedelmet hozott.

Szept. 8-án *Tokajon* a megnyitó előadás «Zürzavar; Romeo és Julia» csak 10 frt. jövedelmet hozott, viszont a Lumpaci Vagabundus (szept. 13-án) itt is föltűnő nagy összeggel, 37 frt. jövedelemmel szerepel.

Mádon gyenge bevételeik vannak. Szept. 26-án, egy szombati napon «Esti óra; Országúti ház; Romeo» csak 8 frtot jövedelmez; de van 6, sőt 3 frt. bevétel is. A legnagyobb jövedelem (22 frt.) egy vasárnapi előadásra esik, midőn a «Házaspár, Farkas a bárányszőrben és Zampa» (!) kerülnek színre.

Október végén és November elején *Szikszón* vannak. Nov. 1-én, vasárnapi előadásul: Tündér Ilona, Kartigam, Romeo és Julia kerülnek színre. Ez előadással a legnagyobb jövedelmet (22 frt.) érik itt el s 8 napra rá még Lumpaci Vagabundus is csak 19 frt. bevétellel jár.

Kövesden nov. 13-án. egy pénteki napon a Falusi borbély, Romeo 18 frtot jövedelmez; itt 5 napon át (12-től 17-ig) minden estén játszanak.

Hevesen nagyon jól megy a dolguk. Ott vannak 1835 nov. 19-étől 1836 februarius 3-áig és 45 estén játszanak az igazán műpártoló közönségnek. Decz. 26-án színre kerül:

Falusi borbély, Romeo és Julia. Bevételek 25 frt. De vannak nagyobb jövedelmeik is. Így decz. 19-én a Halottrabló 30 forintot hoz; a januarius 17-iki előadással (Elevenholt házaspár; Báránybőrben farkas s egy olvashatlan című darab) egyetemben. A Botcsinálta doktor második előadása Januarius 25-én 35 frtot; Tigris Róberttel két nappal előbb meg éppen 47 frtot ért el.

De a *Jászberényben* eltöltött napok nemcsak a hevesiek-nél szebbek, hanem egészében is Balog igazgatói pályafutásának legfényesebb jövedelmű idejét jelentik. Ez az 1836-iki esztendő delelőpontja egyúttal e társulatnak és valószínű, hogy az itt megtakarított fölöslegből tudták csak az 1837-ik év szűk bevételeit kipótolni.

Jászberényben 1836 februarius 7-én a megnyitó előadás műsora: Pajzán ifjú, Romeo és Julia. Jövedelme 40 frt. Itt maradnak Április 19-éig s a 60—70, sőt 80 frtos bevételek nem tartoznak a ritkaságok közé. Egy előadásnak van 15 s egy másiknak 7 frt. jövedelme. Ez utóbbi a — Vétkesek Április 14-én. Hosszú pihenő után, márcz. 12-én előadják a Sirások jelenetét is Hamletből, mint azt már említettük.

Innen *Csányra* mentek, hol Április 22-én az Esti óra, Országút, Romeo és Julia 15 frtot jövedelmez.

A *szolnoki* idényt Május 18-án a Siketnéma, Romeo és Julia nyitja meg s az első előadás jövedelme 20 frt. Bár vannak napok, midőn a bevétel összege 50, 79, sőt 80 frt. is, mégis átlagosan 20—30 forintnál nem volt nagyobb a bevétel.

Az *Abonyban* eltöltött 14 nap alatt (junius 15-től 28-ig) 23-án színre kerül: Elevenholt házaspár; Báránybőrben farkas; Romeo és Julia s jövedelme itt is 20 frt, de már *Czepléden* ugyanez a műsor (junius 29-én) csak 16 forintot jövedelmez.

Annál kedvezőbbnek mondható a *kecskeméti* idény. Itt Aug. 7-én a Botcsinálta doktor és Romeo és Julia — 85 frt jövedelmet hozott.

Ezzel befejezik alföldi körútjukat és hihetőleg Pesten-Budán át, anélkül, hogy itt megállapodnának, egyidőre a Dunántúl próbálnak szerencsét. *Fehérvárott, Tatán*, nagyon gyöngén

megy a dolguk s csak *Veszprémben* kezd a helyzet javulni, de ezeken az állomáshelyeken egyetlen Shakespeare-drámát se adnak. *Palotán* Okt. 15-én az Elevenholt házaspár, Romeo és Julia elég szép jövedelmet (26 frtot) hoz, de ezt jóval fölülmulja a Garabonczyás diák 40 frt bevétele okt. 27-én.

Ugyanígy járnak *Nyéken*, hol nov. 19-én a Garabonczyás diák 30 frtot jövedelmez, ellenben a nov. 10-iki előadás Falusi borbély-ja, Romeo és Juliája a legcsekélyebb bevételi összeggel: 8 frt szerepel. Ugyanennyit vesznek be *Baracskán* is a Speculatio, Romeo és Julia előadásain nov. 29-én. De úgy látszik, csekély jövedelmük daczára jól érzik magukat *Baracskán*, mert egész febr. 12-éig itt maradnak s búcsúelőadásul Don Juan, Romeo és Julia kerül másodszer színre s jövedelmük elég tetemesnek mondható: 20 frt!

Ime Balog színtársulata 1836-ban 9 helyen 10-szer adja Romeot és 1-szer a Sírások jelenetét Hamletből. De az 1837-ik év még az 1835-ikét is fölülmulja, mert ez évben 24 helyen 24-szer adják Romeo és Juliát!

1837 február 12-én *Baracskán* és 15-én már *Tabajdon* találjuk a társulatot, amott Don Juan, Romeo és Julia 20 frtot, emitt a megnyitó előadás: Zűrzavar, Romeo és Julia 8 frtot jövedelmez. Összesen ötször játszanak *Tabajdon*; háromszor 8—8 frt, egyszer 10, egyszer 12 frt bevétellel.

Csákváron is megnyitó előadásul adják Romeo és Juliát a Tűzpróba társaságában s ez előadás jövedelme itt elég nagynek mondható: 17 frttal.

Kömlődön márczius 7-én szintén ezzel a műsorral nyitják meg az idényt s a jövedelem itt is 17 frt.

Bagotán kétszer játszanak. Az első előadás márczius 26-án husvét első napján: Terno, Romeo és Julia 11 frt bevétellel. Márczius 30-án *Gyallán* ugyanezt adják 7 frt bevétellel. *Koltán* április 6-án szintén 6 frt bevétellel. Április 21-én *Sallón* a második előadás: Zsák foltja, Romeo és Julia 14 frtot jövedelmez.

Romeo és Julia nagy hatása mellett bizonyít, hogy ezután bárhova mennek is (*Parád-Czevicze* kivételével, hol junius végén 18-ik előadásként szerepel a Tündérkastélylyal

s csak 5 frt jövedelmet hoz), a megnyitó előadás alkalmával mindig ott van műsoron:

<i>Zelizen</i> május 3. a Zsák foltjával	14 frt
<i>Lontón</i> május 10. a Tűzpróbával	8 „
<i>Mikolán</i> május 17. ugyanaz	9 „
<i>Domonyban</i> május 27. a Ternoval	5 „
<i>Aszódon</i> május 30. ugyanaz	10 „
<i>Turán</i> június 15. a Zsák foltjával	16 „
<i>Hatvanban</i> július 29. a Falusi borbélylyal	15 „

Jellemző, hogy Hatvanból egy napra átrándulnak *Turára*, hol augusztus 15-én éppen búcsú van. Nem is bánták meg ezt a kirándulást, mert a Botesinálta doktor egyetlen előadása 70 frtot jövedelmezett!

Nagy-Kátán augusztus 27-én ismét megnyitó előadásul adják a Falusi borbélylyal és jövedelmük 10 frt.

Alsó-Felső-Dabas és Gyoma jó állomásnak bizonyult s szeptember 18-án második előadásul *Romeot* adják a Zsák foltjával. Jövedelmük 24 frt. De az itt előadott 5 darab közül a legnagyobb jövedelmet (40 frtot!) mégis csak a Lumpaci vagabundus hozta!

Kun-Szent-Miklóson szeptember 13-án az első előadás a Botesinálta doktor és *Romeo és Julia*. Jövedelem 19 frt.

Szabadszálláson szeptember 28-án a három előadás utolsója a Falusi borbély és *Romeo*, de csak — 6 frt bevétellel.

Izsákon október 1-én a második előadás: Zsák foltja, *Romeo és Julia* a legnagyobb bevételt eredményezte: 31 forintot.

Tasson október hó 22-én harmadik előadásul szerepel: Falusi borbély, *Romeo és Julia* 19 frttal.

Az utolsó bejegyzés 1837 december 1-én *Ráczkevéről* szól, hol a Tündérkastély és *Romeo* 13 frtot jövedelmezett.

Ezzel befejezi Balog István Cassa-Protocollumát. Vándorlása véget ér és 1838 januárius 1-én megkezdí új pályafutását a biztos révben, mint szerződött tag a «*Pesti magyar* (később Nemzeti) színház»-nál!

Távol áll tőlünk az, hogy túlozzuk e tények értékét csak

azért, mert 70—90 év kódós háttéréből emelkednek ki; csak azért, mert a bizonytalanság bő teret nyújt a magasztalásra épp úgy, mint a lekicsinylésre az egyoldalú bírálónál. Távol áll tőlünk az is, hogy valami magas művészi színvonalon állóknak jelezzük ezeket a shakespearei előadásokat, melyekhez a leglényegesebb dolgok: a teljes személyzet, a teljes bemélyedés lehetősége úgyse képzelhetők hozzá. De mégis maguk a száraz adatok, több, eléggé nem is értékelhető dolog mellett tesznek tanúbizonyságot. Így hogy *a)* egyes vándorcsapatok (a Balog, a Kilényi vezetése alattiak) nemcsak magukkal vitték Kazinczy Hamlet-fordítását (tehát hozzá számították műsoruk legkiválóbbjához), hanem sűrűn elő is adták, hogy alkalmuk legyen színészkedésük művészi oldalait is bemutatni; *b)* nevelőleg hatottak hallgatóikra, mert nem egy helyen a magyar közönség bizonyára tőlük tudta meg először, hogy Shakespeare is volt a világon s Hamletje, Romeo és Juliája (ha ez utóbbi bár csak mint tableau szerepelt is) elsőrendű művészi alkotások s több évszázad óta diadalmas körúton vannak Európa nyugati nemzeteinél; *c)* a vándorszínészet nagy ambíciójának fokjelzői, mert mint láttuk, bárhova érkeznek, a csekély jövedelem biztos kilátása se riasztja őket el attól, hogy akár az egyiket, akár a másikat be ne mutassák még egy szerény magyar falucska közönségének is. Sőt igen sok alkalommal ezek egyikével mutatkoznak be, hogy előre is jó véleményt keltsenek maguk irányában. Úgy tünnek föl előtttem a mult homályából e lelkes actorok, mint a régi világ vándor dalnokai, hegedősei, kik midőn bemutatták a hatásos köznapiságokat, a sok czifra tetszetős ringy-rongy közül mindig előkeresték, megmutogatták azt az egy-két igazi drágakövet, melynek tiszta ragyogását nem tudta elhomályosítani se idő, se hely, se a közönség közönye vagy ízléstelensége, se a maguk büszkén takargatott szegénysége.

Hogy ennek az egy-két ragyogó drágakőnek a mi magyar vándorszínészeink nem tudtak szebb, illőbb, aranyosabb foglalatot adni, ez szegénységüknek nem szégyene, inkább büszkesége.

Így válik Balog István vándorló csapatának ez a bár

szegényes következetessége a Shakespeare-kultusz terén műveltségtörténeti jelentőséggel bíró eseménynyé még az utókor legszigorúbb bírāja előtt is, mert maguk e számadatok a legékesebben beszélnek: az a 35 Hamlet-előadás 32 helyen s az a 47 Romeo és Julia-tableau 45 helyen. Valósággal csak 10 év adata szerint: 82-szer egy-egy részlet e két shakespearei drámából! Megengedem, hogy ez sok helyen — káviár volt még közönségüknek, de az előadók kiérdemelték épp ezzel, hogy az utókor is hozzájáruljon ahhoz, a mit az egykorúak mondtak már róluk, hogy «Nemzethez méltó Jádók...»

A megpróbáltatás kora megedzette tehát őket. Csak így érthető meg az a művészi gárda, mely tán nem annyira összjáték alapján, mint művészi egyéniségei révén, de mégis megteremtője lehetett épp e művészi kísérletezés eredményeképpen, a Nemzeti Színház aranykorának.

BAYER JÓZSEF.

SHAKESPEARE A MAGYAR SZÍNPADON.

Shakespeare a vidéken.

Shakespeare-hadjáratom tapasztalatainak elbeszélését akkorára tartogattam, ha majd esetleg megírhatom vándorlásaim és küzdelmeim történetét. Nem volt távolról se szándékomban azokkal e közlöny lapjain, melylyel s közönségével nincs szerencsém összeköttetésben lenni, előhozakodni. De megfigyeléseimről elmondtam már egyet mást valamikor régesrég (Shakespeare a vidéken. Pesti Hirlap 1895. pünkösdi szám és A dráma a vidéken. Fővárosi Lapok 1893.) Azonban a Shakespeare-Tár ez évi 51. lapján Faragó Ödön, egykori pályatársam érdekes cikket közölt, mely által némileg sarokba szorítva érzem magamat, hogy jóakarató tévedéseiről úgy az okból, mivel nyájasan rám lát némely eredményt; úgy azon okból, — mi tagadás? — hogy kevésbbé előnyösen volt értesülve (melyikünk hiúsága ne vakaródnék ilyenkor?), szorosan a tárgyhoz tartva magamat (mert hiszen különben íveket írhatnék a magyar közönség Shakespeare psychológiájáról), elmondom azt, a mivel helyesebb világításba hozom a tényeket.

Igaza van Faragónak, midőn a vidéki Shakespeare-előadásokra irányozza a figyelmet. Voltakép itt kezdődött a kultusz, mert e nagyobb területen okvetlen nagyobb működést mutat fel az, mint csupán Budapesten és Kolozsvárott. Maguk a Nemzeti Színház legfőbb Shakespeare-színészei a vidéken többször játszták Shakespeare-t, mint Budapesten. Elég Egressyre, Molnár Györgyre, Tóthra, Kovács Gyulára utalnunk. A kik még nem voltak a Nemzeti Színház tagjai, azok is egy év alatt többször játszhatták egy-egy szerepüket, mint a budapestiek. Mert voltak neves shakespeareistáink. Ilyenek a 60-as években: Rónai, Dráguss, Takács Ádám, Tóth Antal stb. Újabban még Szakács Andor, Csiky László, Hidvégi Ernő, Bartha József, Bakó, Molnár László, kik igen sokszor játszták Shakespeare-t. Mindezek működését statisztikailag feltüntetni úgy reájuk, még inkább az ügyre nézve fölöttebb tanulságos lehet, mert a vidéken sokkal nehezebb Shakespeare-rel előállani

mint a fővárosban. Es ha mégis van rá eset, úgy ez még inkább becsületére válik a vidéki közönségnek, mint a fővárosinak, melyet a példa és sok más körülmény is rácsábít, hogy rászánja fejét az avoni hattyú művének végignézésére. Hanem e statisztika oly óriási munka, melyet egy ember nem végezhetne el. Jó lenne megbízni egyes tanárokat, hogy a hol működnek, kutassák fel ott az illető adatokat. A még élő és működő színészek buzgalma is, mint Faragó példája mutatja, közreműködéssel kecsgetet. De már nem marad meg bennem, azt vagyok mondó, hogy mivel a magyar színésznél Katona, Madách elválaszthatatlan Shakespeare-től, meg aztán Szigligeti, Jókai: ezek műveire is ügyet lehetne vetni. Akkor aztán megláthatnók, mennyi minden él még a vidéken, a mi a Nemzeti Színházban rég a boldogok álmát aluszsza.

Helyesen mutat rá Faragó arra, hogy a színigazgatók okai a vidéki Shakespeare kultusz pangásának. Nem is csoda. Ez urak rendszerint a buffók, komikusok fajtájából kerülnek ki. Nincs rá példa, hogy Shakespeare-színész legyen igazgatóvá. Somogyi csak Hamletet játszta s ezt kultiválta is. Így hát az igazgató nincs érdekelve. Ha végre színrehoz egy-egy darabot, akkor is az operette jelmezeivel, kevés próbával adja s boldogan dörzsöli kezét: «No lássátok, hogy nem kell Shakespeare». Pedig, mondhatom, közönségünket erőnek erejével butítják el. Soha sem felejttem azt a szíjjártót Enyeden, a ki titkárommal beszélve, midőn ez bérletért járt nála, kikötötte, hogy Shakespeare-darabot okvetlen adjunk; még a szatmári iparos ifjakat, a kik levélben (most is őrzöm) szólítottak fel, mikor Bakót vártam, hogy Hamletet mulhatatlanul eljátszassam vele. Üres ház nélkül nincs direkció s így inkább legyen egy shakespearei üres ház, mint valami más: az erkölcsi siker ennél így is megvan. Mert azt elmondani, hogy a ki olyankor a színházban volt, az előtt kalapot emelhetünk. Az ambíciós színész törekvése meg fellélekzik, hogy tehetségének nem kell elpudvásodnia.

Nem mutat rá Faragó a másik akadályra: a színügyi bizottságokra. Ezeknek voltaképp operette-bizottság volna helyes nevük. Mert fő elöttük, milyen «a primadonna». Az igazgató ezzel bukik-emelkedik szemükben. Széll Kálmán szerencsésen megszüntette az intendaturát. De Nopcsa «Il faut passer par là» ideái ártatlanságok azon képmutatáshoz képest, melyben a színügyi bizottságok leledzenek. Az ember gyenge s ha helyzete bátorrá teszi, sokat mer. Jámbor emberek az ily bizottságokban magánérdekeiket (Shakespeare-től lehetőleg távol) elégtetik ki. Nem is tudja a közön-

ség, miért boldogul egy-egy igazgató, miért bukik a másik. Nem a dráma ügyéért. Cherchez la femme! Nem akadt még színügyi bizottság, mely egy színigazgatótól Shakespeare kultuszát követelte volna. Sőt én csak azért nem kaptam nagyobb várost, mely lehetővé tette volna, hogy az eszménynek szolgáljak, mert Shakespearet kultiváltam.* Igazgató versenytársaim ezt jól tudván, igen könnyen eláztathatták a pályázatok alkalmával puskaaporomat, így szólván a bizottsághoz: Az a futó bolond (megkaptam e címet! maga egy alügyész-bizottsági tag mondta nekem később) csak Shakespearerel traktálná a közönséget. Így azután, mikor egy kényszerű szerencsétlen építkezés folytán elvesztettem vagyonomat s hiába ajánlkoztam a Nemzetihez, a vidéki igazgatókhoz, tanítónak kellett lennem. Engem tehát Shakespeare (a színügyi bizottságokban) buktatott meg, de nem úgy, a mint a világ hiszi, hogy okuljon a rajongó példámon, mert mindjárt bizonyítom, hogy Shakespeare anyagilag is párfogóm volt. E körülményt a vidéki közönség igazolására hoztam fel. Az igazgatók némi tekintetben joggal húzódoznak a Shakespeare-drámák kiállítása elől. A színügyi bizottságok ugyanis kikötik, hogy ennyi meg ennyi operette-primadonnát okvetlen szerződtessen az igazgató, ha kell, ha nem kell. Van olyan város, a hol öt-hat ily kenyérpusztító ül a páholyban, a nélkül, hogy énekelne. Mit tehetne egy fenkölt igazgató, a milyen mégis akadna, ha a színügyi bizottság nem zsarnokoskodnék az igazgató zsebére! Mily keserves dolog, mikor a nagy tragédiák legfőbb szerepeit még a nagy színpadokon is operette-buffókkal, komikusokkal, tudatlan énekesekkel kell adni, kik akárhányszor szántszándékosan rontják el szerepeiket, hogy boszujokat töltsék az igazgatón! Mindez másképp volna, ha az igazgató feles számú operettisták helyett drámai színészeket tarthatna.

Harmadik oka Shakespeare tengésének a színésziskolák intézménye kezdve az Országos Színészeti Akadémián. Itt Tolstoj, Ibsen kétes színpadi műveikre fogják a növendéket. De igazgató koromban nem kaptam onnét színészt, a kinek Shakespeare-repertoire-ja lett volna. Én, igaz a színésziskolát haszontalannak tartom. A színész legjobb tanítója, ha kinevetik, vagy ha beszél-

* Egész pályám alatt két színügyi bizottsági tag szavazott rám Shakespeare nevében, dr. Kovács Pál jogakad. tanár (Kecskemét) és Csomay ügyvéd (Szatmár). De nem az ő szavazatuk döntött, hanem egyik helyen az, hogy operette primadonnám jobb volt, mint vetélytársamé, másik helyen meg a kauczió kérdése.

getnek előadása alatt. A színészetet tanítani nem, csak tanulni lehet. Szintúgy mint regény- és drámaírók nem lehet külön iskolában képezni. Itt a színinövendék legdrágább idejét eltarisznyazza, azt a négy évet, mikor a lelkesedés izzóban van, mikor legtűrelmetlenebb. Azért kerülnek ki onnan a növendékek oly követelőn, oly blazírtan s a mi a fő, mitsem tudnak Shakespeareből, Katonából. *Ha már van színésziskola, ott egyebet sem kellene tanítani, mint klasszikust,* még pedig minden növendék egyéniségének megfelelően, akár tehetséges, akár nem Shakespeare főbb alakjait, mint a zeneakadémikusnak Beethovent tudni kell okvetlen. A társalgó darabokat úgy is megtanulja később a színpadon, de Shakespeare nem lehet elég korán elkezdni. Ez most nincs így. Soha oly Shakespearetelen színész nem volt, mint most. Még mindig csak azok neveit olvassuk a vidéki ábrázolók között, a kik a legutóbbi két évtizedben szerepeltek.

Mindezt elkerülhetetlennek tartottam Faragó jóleső nézetei kapcsán elmondani. Most engedje meg, hogy az igazság érdekében tévedéseit helyreigazítsam.

Hamletet nem huszonkétszer játsztam, csak egyszer, színészi pályám vége felé.

Kassán nemcsak egyszer fordultam meg, hanem 1892 nyarán is, a mikor is játsztuk ott:

Velencei kalmárt: Shylock—Rakodczay, Portia—Laczkó Aranka, Jessica—Kükemezey Gizella, Antonio—Győző, Bassanio—Szakács.

Lear királyt: Lear—Rakodczay, Cordelia—Kükemezey G., Goneril—Laczkó Aranka, Edgár—Szakács, Edmund—Füredi.

III. Richardot: Richard—Rakodczay, Anna—Laczkó Aranka, Margit—Zádor Rózsa, Buckingham—Gyarmati Gusztáv, IV. Edvárd—Szakács.

Továbbá nem harminckét, hanem (beleértve Ó-Budát is) negyvenöt városban játsztam Shakespeare-t. Nem százharminczötször, hanem százhetvenkétszer, mint a következő számsorozatból látható:

Velencei kalmárban játsztam Shylockot 55-ször,

Lear királyban játsztam a cím szerepet 31-szer,

„ „ „ Edgárt 1-szer,

III. Richárdban játsztam a cím szerepet 20-szor,

Macbethben játsztam a cím szerepet 18-szor,

Julius Caesarban játsztam Cassiust 18-szor,

„ „ „ Antoniust 4-szer,

Othelloban játsztam Jágót 4-szer,

„ „ Rodrigót 1-szer,

Hamletben játsztam a címsszerepet 1-szer,

„ „ Claudius 3-szor,

„ „ Poloniust 1-szer,

Romeo és Juliában játsztam Lőrincz barátot 5-ször,

„ „ „ „ Capuletet 2-szer,

IV. Henrikben¹ játsztam Falstaffot 4-szer,

Antonius és Cleopatrában játsztam Enobarbust 1-szer,

„ „ „ „ Lepidust 1-szer,

Vízkeresztben játsztam Malvoliot 1-szer,

Tévedések játékában² játsztam Csippencset 1-szer, össze-
sen: 172-szer.

Azonban én már színi pályám előtt is, míg nem juthattam színpadra, szomjamat mint recitátor oltottam, következőket szavalván:

Leart 8-szor.

Velencei kalmárt 2-szer.

III. Richárdot 2-szer.

Jágót 2-szer.

És most jó a legkényesebb pont, melyet Faragónál helyre kelt igazítanom, ez az erkölcsi siker anyagi kifejezésére vonatkozik, mely amazt mindig megvilágítja. Azt mondja, hogy százharminczöt Shakespeare-előadásomból negyvennégy üres ház volt.

Százhetvennégy Shakespeare-felléptem közül a saját igazgatásom alatt száznegyvenkettő esett meg. Ezen előadásokból harminczegy volt deficites, azaz olyan, melynél a napi kiadások (a személyzet havi díjának az napra eső része és a szokásos külön napi kiadás, mely minden előadásnál megvan) nem jöttek be. Azonban e deficiteket, hogy Shakespeare zászlója mentve legyen, kevesbíteni látszik az, hogy e harminczegy előadásból kilencz olyan helyeken volt, a hol az egész saison deficites volt (Ó-Buda, B.-Füred, Losonc, N.-Károly, Szolnok). A két első a világ minden színésznél örökké deficites állomás; a négy utolsó a legtöbb társulatnál (két előadás Caesarra, egy Velencei kalmárra esik, melyeket még azon saisonban vakmerően megismételtem, holott az embernek

¹ IV. Henriknek mindkét részét egy estére vontam össze.

² A Tévedések játékát úgy adtam (Zombor 1887.), hogy a függöny nem ment le; később Schlenther is így szenírozta a Burgban (1897 vagy 1898.).

vidéken csak egy közönsége van). Ez tizenöt. Két előadás a peches IV. Henriknek jutott. Ez tizenhét. Hét előadás Tordára és az Alföldre (aratás körül) esik, a hol az artézi kút sem fakaszt vizet. Mikor Szacsavay egy ily fészekben üres ház előtt mutatta be Bernardo Montillát s egy atyafinak elpanaszolta baját, azt mondta neki: Mért nem kérdezett engem az úr? Megmondtam volna, ne menjen oda komédiázni, a hol szélalmot lát a vasútról. Tehát a harminczegy előadásból voltakép csak hetet írhatok Shakespeare, vagy még inkább játékom rovására.

De már most azt vegyük, hogy e harminczegy deficites előadás működésem tizenhárom (nem nyolcz, mint Faragó tudja) évére oszlik meg. Ellenben egy nagyobb városban hat hó alatt huszonhárom olyan operette-előadásunk volt, melyekben a napi költség sem jött be (22—25 frt jövedelem!). Ugyanitt azonban Shakespearere következő jövedelmeim voltak:

Velencei kalmár 110 frt 75 kr.

Lear király 136 frt 30 kr.

Macbeth 153 frt 40 kr.

Hamlet 156 frt 20 kr.

Julius Caesar 164 frt 37 kr.

Romeo és Julia (Török Irma vendég) 170 frt 75 kr.

Tehát fokozatosan több volt a jövedelem, melynél még az is tekintetbe veendő, hogy Hamletet (mely Bihari Ákos jutalomjátéka volt) és Romeot kivéve az előadások bérletben mentek. És mégis e városból, hol a közönség ennyire támogatta a Shakespeare-ideát, a színügyi bizottság engem a szó szoros értelmében kidobott akkor, mikor a jövő saisonra már társulatom együtt volt s kénytelen voltam máshova menni és külön teremben hatezer forinttal színházat rögtönözni. Ha ez nincs, még ma is igazgató vagyok és szolgálom Shakespearét és Katonát.

Legyen szabad további számokkal bizonyítanom, hogy Shakespeare csinos kiállítással, jó összetanulással, oly darabokkal, melyeket a társulat képessége megbír, nem lehetetlenség, mint az igazgatók állítják.

Az igazgatásom alatt végbement száznegyvenkét előadásból:

esténként 1—20 frtnyi jövedelmet hozott 6 darab,
esténként 30—50 frtnyi jövedelmet hozott 40 darab,
esténként 100 frt-hoz közel jövedelmet hozott 43 darab,
esténként 100 forinton túl jövedelmet hozott 42 darab,
esténként 200 forint-hoz közel jövedelmet hozott 8 darab,

esténként 200 forintot túl jövedelmet hozott 3 darab, összesen 142.

Ez előadásokat három vendég kivételével (Török Irma 1. feljebb; Hegyesi Mari Juliája 233 frt 10 kr., Maróthy Margit Juliája 103 frttal) magunk tartottuk, néhány jutalomjátéktól eltekintve, bérletben, saját emberségünkől érve el a fenti eredményeket.

Elmondhatom, nekem Shakespeare kasszám csillaga volt. Nem az ő nagy neve, hanem az operette volt balvégzetem, miután az én időmben e műfajból (ha ugyan műfaj) pénztárt megtöltő nem akadt s a színügyi bizottságok mégis arra kényszerítettek, hogy az operettere, mint valami szentségre, drága, haszontalan személyzetet tartsak együtt.

A mily megnyugtatók, sőt fölemelők részemre a fennebbi számok, oly biztatók lehetnek az igazgatók számára, hogy ne fázzanak annyira Shakespeare-től.

Rakodczay Pál.

a) *A Kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1838-tól 1866-ig.*

Míg a XVIII-ik évszázad végétől a XIX. évszázad harmadik évtizedéig *Kolozsvár* a vezető szerep a magyar *Shakespeare*-műsor terén, a «Pesti magyar színház» megnyitásától (1837 VIII/22.) kezdve ez a helyzet megváltozik. A fővárosban állandósított magyar színészet rövid időn belül egyesítette az országban vándorló erőket mind s azt lehet mondani, hogy (a sajnos félreértésből kihagyott *Kántornét* kivéve) nem volt egyetlen elsőrendű előadó, egyetlen reménynyel kecsegtető tehetség, mely helyet nem kapott volna Pesten. Természetes következménye ennek az volt, hogy e hiányt leginkább *Kolozsvár* érezte meg. Az említett időkörből (egy esetet kivéve) az összes *Shakespeare*-drámák itt adatnak először. Innen indulnak ki az első *Shakespeare*-előadók: 1837 után a vezető szerepet *Pest* veszi át; innen vitetnek szét az országba az új *Shakespeare*-fordítások s innen indulnak vendégszerepekre az új művészi irányt képviselő *Shakespeare*-előadók.

Kolozsvár Shakespeare-műsora 1838-tól 1850-ig valóban szégyenesnek mondható; mert e 12 évre összesen csak 14 teljes és három töredékes *Shakespeare*-előadás esik. *Coriolánust* egyszer ad-

ják: 1842. III/12. *Hamletet* négyszer teljesen, egyszer csonkán és pedig: 1838. IX/18; 1840. I/29 és 1841. I/29 a *Kazinczy-féle* 1842. I/5 és 1846. III/28 (ez utóbbi alkalommal csonkán) a *Vajda-féle* fordítás szerint. IV. *Henrik* egyszer (1846. I/16); *Lear* háromszor (1838 IX/22; 1841 V/25; 1848 VIII/5); *A szerelem mindent véghez vihet* kétszer (1840. IX/17 és 1841. X/13). A *Velenczei kalmár* háromszor kerül színre: 1840. V/24, — VIII/6 és — IX/19.

Macbethet, *Romeo és Juliát* csonkán adják; amazt 1843 XII/3, emezt 1847. XII/27. A mi még jellegzetesebb ezen előadásoknál az, hogy színrehozataluk a legtöbb esetben egy Pestről jövő színész vendégszereplése alkalmával esik össze. (L. Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház tört. Kolozsvár, 1897 — az 505—527. lapon közölt műsort.)

Föltűnő jelenség, hogy négy éven át, azaz 1849-től 1852-ig bezárólag *Kolozsvárról* egyetlen *Shakespeare*-előadás emléke se maradt reánk. Az ötvenes évek első *Shakespeare*-drámája *Hamlet*, mely 1853. I/8-án *Pergő Czelesztinnel* a címszerepekben kerül színre. Ez évtől 1866-ig bezárólag 11 *Shakespeare*-dráma összesen 37 estét foglal le s ekként e 14 év alatt már kettőnél több előadás esik egy-egy évre, a mi haladást jelent az 1838-tól 50-ig terjedő időszakkal szemben. Évek és adatok szerint a túloldalon közölt táblázat szerint oszlanak meg ez előadások.

Látható e kimutatásból, hogy csak három dráma szerepel nagyobb előadási számmal; *Hamlet* 10-zel, *Olhello*, *Romeo és Julia* 6—6-tal. Az előadások számának évek szerint következetes emelkedését, sajnos, nem lehet dicsekedve emlegetni s legfeljebb azt lehet megállapítani, hogy 1866-tól váratlanul felszökken az előadások száma. Ezt azzal magyarázhatjuk meg, hogy ez évben már új nevek kerülnek a *Shakespeare*-előadók sorába. Így *Hamletet* ez évben kétszer *Dráguss Károly*, egyszer *Paulay Ede* adja. *Lear* szerepében *Dráguss* és *Rónay* vetélykednek egymással. *Dráguss* ezenfölül *III. Richard* és *Romeo* szerepeit is adja; *E. Kovács Gyula* pedig mint *Coriolanus* lép föl.

Az előbbi évek *Shakespeare*-előadói ezek: *Hamlet* (Czelesztin 1853.; Bolnay 1855. kétszer; Egressy G. 1855., 1859.; Paulay 1863.; ifj. Lendvay 1863.). *Othello* (Lendvay M. 1853.; Komáromy Alajos 1854., 1861.; Rónai 1856., 1864.; Egressy G. 1859.). *Romeo* (Lendvay 1854.; Feleki Miklós 1858.; Paulay Ede 1859.; Komáromy 1861.; ifj. Lendvay Márton 1863.). *Julius Caesar* (Komáromy 1855.). *Petrucchio* (Egressy G. 1855.; ifj. Lendvay M. 1863.). *Lear* (Egressy Gábor 1855.) *Macbeth* (Gyulai Ferencz 1856.) *III Richard* (Rónai

Évek szerint	Hamlet	Othelló	Romeo és Julia	Julius Caesar	Makran- czos hölgy	Lear	Macbeth	III. Richárd	Coriolán	Velencei kalmár	Vetély- társak*	Össze- sen
1853	I/8.	XI/26.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1854	—	XI/25.	III/2.	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1855	I/29. III/1. XI/24.	—	—	II/3.	XII/1.	XII/8.	—	—	—	—	—	6
1856	—	XI/12.	—	—	—	—	I/12.	III/8.	—	—	—	3
1857	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1858	—	—	III/20.	—	—	—	—	—	I/27.	—	—	2
1859	VII/2.	VI/28.	IV/28.	—	—	—	—	—	—	—	—	3
1860	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1861	—	II/26.	II/4.	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1862	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1863	I/27. IV/14.	—	IV/8.	—	IV/9.	—	—	—	—	V/16.	—	5
1864	—	IV/25.	—	—	—	—	—	IV/7.	—	—	—	2
1865	—	—	—	—	—	—	—	—	—	XII/13.	—	1
1866	I/6., 23. XII/5.	—	II/3.	—	—	IV/5. XII/20.	—	I/13.	II/20.	—	XII/18.	9
	10	6	6	1	2	3	1	3	2	2	1	37

* A veronai két nemes adatott e czím alatt,

Gyula 1856.; 1864.). *Coriolanus* (Szigeti József 1858.). *Shylock* (Gyulai Ferencz 1863.; 1865.). A fiatal nemzedékből Bercsényi Béla próbálkozik meg Proteus szerepével 1866-ban.

Ez áttekintésből következtethetjük, hogy bár a pesti vendégművészek szereplése elég nagyszámú, a kolozsvári színpad lassan a maga házi erőivel is kezd már *Shakespeare*-előadásokat rendezni; kik közül nem egy aztán a pesti Nemzeti Színházba kerül föl. Ekként a kolozsvári színpad *Shakespeare*-kultusza évről-évre nyer tartalmasság és művészi érték dolgában, függetlenül a főváros színpadjának előadójától.

r.

b) *A kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare előadásai és előadói 1850-től 1866-ig.*

1850, 1851, 1852, semmi.

1853. Jan. 8. *Hamlet*. Első *Shakespeare*-előadás. Hamlet: Czelesztin, Ophelia: Follinuszné, Laertes: Jánosi, Polonius: Boér. — Nov. 26. *Othello a velencei szerecsen*. Othello: Lendvay Márton, Desdemona: Follinuszné, Jago: Rónai.

1854. Márcz. 2. *Rómeo és Julia*. Romeo: Lendvay Márton, Julia: Bulyovszkyné, Mercutio: Nagy. — Nov. 25. *Othello a velencei szerecsen*. Othello: Komáromy Alajos, Desdemona: H. P. Cornélia, Jago: Gyulai.

1855. Jan. 29. *Hamlet*. Hamlet: Bolnai, Ophelia: H. P. Cornélia, Laertes: Komáromy. — Febr. 3. *Julius Caesar*. Julius Cæsar: Komáromy, Marcus Antonius: Bolnai, Brutus: Rónai. — Márcz. 8. *Hamlet*. Hamlet: Bolnai, Ophelia: H. P. Cornélia, Claudius: Gyulai. — Nov. 24. *Hamlet*. Hamlet: Egressi Gábor, Ophelia: P. H. Cornélia, Claudius: Gyulai. — Decz. 1. *A makranczos hölgy*. Baptista: Dózsa, Katalin: P. H. Cornélia, Petruchio: Egressi Gábor. — Decz. 8. *Lear király*. Lear: Egressi Gábor, Kent gróf: Károlyi, Cordélia: H. P. Cornélia.

1856. Jan. 12. *Macbeth*. Macbeth: Gyulai, Banquo: Dózsa. Lady Macbeth: Tóthné. — Márcz. 8. *III. Richard király*. Richard: Rónai Gyula, Buckingham: Gyulai, Lady Anna: H. P. Cornélia. — Nov. 12. *Othello a velencei szerecsen*. Othello: Rónai, Desdemona: H. P. Cornélia. Jago: Gyulai.

1857. O.

1858. Jan. 27. *Coriolan*. Coriolanus: Szigeti József, Menenius: Gyulai, Virgilia: Takácsné. — Márcz. 20. *Rómeo és Julia*. Romeo: Feleki Miklós, Julia: Láng Boldizsárné, Mercutio: Szathmári.

1859. Ápr. 28. *Romeo és Julia*. Romeo : Paulay Ede, Julia : Follinuszné, Mercutio : Komáromi. — Jun. 28. *Othello a velencei szerecsen*. Othello : Egressi Gábor, Desdemona : Polákovicsné, Jago : Gyulai. — Jul. 2. *Hamlet*. Hamlet : Egressi Gábor, Ophelia : J. Polákovicsné, Claudius : Gyulai.

1860. O.

1861. febr. 4. *Romeo és Julia*. Romeo : Komáromi, Julia : Szigligeti Anna, Mercutio : Ujfalusy. — Febr. 26. *Othello a velencei szerecsen*. Othello : Komáromi Alajos, Desdemona : Ujfalusyné, Jago : Molnár.

1862. O.

1863. Jan. 27. *Hamlet*. Hamlet : Paulay, Ophelia : Szöllősi Rózsa, Claudius : Gyulai. — Ápr. 8. *Romeo és Julia*. Romeo : Lendvay Márton, Julia : Lendvayné, Mercutio : Komáromi. — Ápr. 9. *A makranczos hölgy*. Petruchio : Lendvay Márton, Katalin : Lendvayné, Lucentio : Paulay. — Ápr. 14. *Hamlet*. Hamlet : Lendvay, Ophelia : Lendvayné, Claudius : Gyulai. — Máj. 16. *A velencei kalmár*. Shylock : Gyulai, Portia : Paulayné, Bassanio : Paulay.

1864. Ápr. 7. *III. Richárd király*. Richárd : Rónay Gyula, Lady Anna : Rónayné, Buckingham : Ujfalusí. — Ápr. 25. *Othello a velencei szerecsen*. Othello : Rónay, Desdemona : Rónayné, Jago : Gyulai.

1865. Decz. 13. *A velencei kalmár*. Shylock : Gyulai, Portia : Némethy Irma, Bassanio : Kovács Gyula.

1866. Jan. 6. *Hamlet*. Hamlet : Dráguss Károly, Laertes : Kovács Gyula, Ophélie : Némethy Irma. — Jan. 13. *III. Richard király*. Richard : Dráguss, Buckingham : Gyulai, Lady Anna : Némethy Irma. — Jan. 26. *Hamlet*. Hamlet : Dráguss, Laertes : Kovács Gyula, Ophelia : Némethy Irma. — Febr. 3. *Romeo és Julia*. Romeo : Dráguss, Julia : Boér Emma, Mercutio : Komáromi, — Febr. 20. *Coriolan*. Coriolanus : Kovács Gyula, Virgilia : Némethy Irma, Volumnia : Fodorné. — Ápr. 5. *Lear király*. Lear : Rónay, Kent gróf : Veress, Cordélia : P. Szabó Pepi. — Nov. 20. *Lear király*. Lear : Dráguss Károly, Cordélia : Szépné M. Laura, Edmund : Ujházi E. — Decz. 5. *Hamlet*. Hamlet : Paulay Ede, Ophélie : Szépné M. Laura, Claudius : Balla. — Decz. 18. *A vetélytársak*. (A két veronai nemes.) Proteus : Bercsényi, Valentin : Balla, Ugri : Timár Lajos.

Közli : DR. JANOVICS JENŐ.

VEGYESEK.

«Antonius és Cleopatra» először a Nemzeti Színházban.

A negyvenes években, mikor a fejlődő Nemzeti Színház egy-
más után hozta színre Shakespeare drámáit, szóba került «Antonius
és Cleopatra» is. A M. Nemz. Múzeum kéziratárának irodalmi
analektái közt van egy szereposztási ív, melyet a rendezőknek
szoktak kiadni, hogy véleményüket jegyezzék be a szereposztást
illetőleg. Ez ív egyik felén Szigligeti «Gritti»-jének szereposztása
áll, másik oldalán «Antonius és Cleopatráé». 1845 márczius 4-iki
kelettel. A kérdés legérdekesebb része az volna, hogy vajon létező
vagy csak tervbe vett fordítás alapján foglalkoztak-e a darabbal.
Valószínűbb, hogy létező fordítás vagy átdolgozás alapján, de
ennek nyoma nem lévén, a kérdés egyelőre megoldatlan. De a
terv maga egész kis irodalmi és színészi polémiát fejtett ki Szig-
ligeti és Egressy között s ez maga annyira érdekessé teszi a kis
irodalmi erekljét, hogy megérdemli teljes szövege közlését.

Az öt rendező közül csak hárman jegyezték az ívre nevü-
ket. Egressy márczius 10-én, Szigligeti márczius 12-én és László
márczius 13-án. Egressy a következő szereposztást véleményezte:

Antonius	Egressy G.	Proculejus	Vadász
Caesar	Lendvay	Tyreus	Balázsi
Lepidus	Szentpétery	Menas	Fáncsy
Pompejus	Szigeti	Canidius	Réti
Enobarbus	Bartha v.	Alexas	Hubenay
	Szentpétery	Mardian	Petrik
Eros	Udvarhelyi M.	Seleucus	Gózon
Scarus	Boldog	Diomedes	Egressy B.
Dercetas	Filipovics	Jós	Czakó
Demetrius	Balog	Paraszt	Telepi v. Török
Philo	Szilágyi	Cleopatra	Laborfalvy R.
Maecenas	Udvarhelyi S.	Octavia	Lendvayné
Agrippa	Szákfi	Charmian	Prielle C.
Dolabella	Szigligeti	Iras	Hubenayné

Szigligeti hozzáfogott a szereposztáshoz, azonban a már beírt néhány nevet áthúzza a következő megjegyzés kíséretében: «Egressy G. úr véleményét pártolom. Azonban minthogy Antonius szerepében a szerelem nagy szerepet játszik, Lendvay és Egressy közt a szerepet megcserélném: azonban mindkettő igen nehéz és fontos.» László egyszerűen azt írta rá, hogy Szigligeti véleményét osztja. Tizenkilencz apró személynél nem jelölték ki a szereplőt; föltűnő, hogy ezek közé sorozzák a hírvívó egyiptomi kicsiny, de hálás szerepét, a melyet a későbbi szereposztások is többnyire jelesebb színész kezére bíztak.

Szigligeti azonban nem helyeselte a darab színrehozatalát s az ív szabadon maradt részén a következőkben fejtette ki véleményét (az arab számokat Egressy szúrta belé, hogy az egyes pontokra megfelelhessen):

«Az első felvonást a 4-dik jeleneten kezdeném, különben ugyanazon változás alatt egy nap s egy éjnek kell lefolynia, miről később szó is van; Cleopatra, igaz, itt jellemeztetik, de ugyanazon nuncok később még elég sokszor előjönnek. A jóssali jelenet pedig igen másod rendű emberek vitzeiből áll, mellyek néhol trágárok is, s akkorra valók voltak, midőn a nők álarczczal jártak színházba. A 2-dik felvonás 3-dik jelenete kihagyható. Cleopatra elég ha szóval pofozza a követet. Egyébiránt ezen mű, illy scenirozással,* melly az eredetitől majd miben sem különbözik, a mi közönségünknel semmi különös tetszésben nem részesülend — kevesebben, mint IV. Henrik is. Egyébbiránt ha adni fog illy scenirozással; legalább czélszerű meghúzások történjenek. De a sok «*ráma ki, ráma be!*» azzal elütve véte nem lesz. Ezen mű egyébiránt tán a legritkábban hozatott színpadra. Németországban legalább, hol, tudjuk, Shakspeare imádtatik, sem hire, sem hamva. Shakspeare munkáival magam is úgy vagyok, mint teszem Göthe és Tieck, kik azokat inkább olvasni, vagy olvastatni szeretik. 1. Azok, mellyek színpadon is hatnak, már *többnyire* nálunk is felhozattak; a többiek, a *mi* közönségünk előtt és *mi* általunk adatva, és a mi fordításaink után, és a *mi* kiállításunkkal: sem Shakspeare nevének új koszorút nem hozandanak, sem közönségünknek inyére nem lesznek, sem színészeinknek fejére babért nem fognak hozni. 2. Rosszul és nem illő hazába átültetett növény virágzása szempillanatnyi. Julius Caesar, IV. Henrik s

* E megjegyzés azt mutatná, hogy valóban létező fordítás állott előtte.

Calderonnak «Zalameai bíró» egyik legclassikusabb műve igazolják szavaimat. 3. Hamlet, Lear, Othello, Velencei kalmár meg Macbeth is, no . . . Romeo és Julia, legjelesebb s legszínpadibb művei is a nagy költőnek. Még a *vindsori víg nőket* lehetne megkísérteni, de a többivel hagyjunk fel. 4. (főkép át nem dolgozva), valamint a világon mindenütt felhagytak. Különben oleum et operam! 5. Más olvasni, más előadni. Két századdal előbb — és most! . . . Miután annyi francia dráma csattanós hatása elkényesíté ízlésünk', lehet, el is rontá, a csupán jellemrajz nem elégít ki, a közönségnek világsszerte jellem, cselekvény és szenvedély kell együtt. Ezen néhány szót nem szeretném, ha valaki félremagyarázná; de ha valaki készakarva félremagyarázza, azzal mit sem gondolok. 6. Minden mania rossz, ha még anglomania is! 7. Shakespeare jellemrajzai magokban nem játszanak; nem elég azokat minden individualizálás nélkül N. v. N. ugyanazon és örökké ugyanazon szomorújátéki képével, modorával, actióival 'stb. elszavalgatni: ehhez proteusi erő kell. 8. Leart Anschützön kívül ki meri azt mondani: föladom! 9. Shakspearenek egy-egy jellemére születni kell az embernek; s bizony furcsa, midőn gyöngye gyermeki vállakon régi óriás-vértezetet látok, részemről az illy parodiának sohasem örültem. 10. Shakspeare a nevezett háladatos és színpadi művein kívül, a többihez egy-egy lángésszel körülsugárzott egyén kellene, hogy értékessé, hatóvá tétessenek.

Szigligeti.»

Egressy válasza így szól:

«Szigligetinek következő hosszú értekezését, hosszúságánál és kesernyés hangjánál fogva, mint nem e helyre valót megrovdónak tartom, 's azért fogom jegyzetekkel kísérni, hogy kitessék, milly furcsaságok lógnak ki belőle.

1. Hol mondták ezek azt, szeretném látni, addig nem hihetem, mert úgy e' részben azon urak ostobák lettek volna.

2. Nem is a' karzat *inyétől* kell a' színház és művészet üdvét felfüggeszteni. Valódi művészi babért pedig színészeink fejére bizonyal Shakspear, vagy a' hozzá legközelebb járó feladatok hozhatnak.

3. E' művek az értekező szavait épen nem igazolják. Julius Caesar igen jól van átültetve és illő honba (!), mert hazafias érzelmek adatnak elő benne, 's azért, hogy zajos hatást nem tett, nem következik, hogy a' mű rossz és hogy örökre elvetendő, ha-

nem hogy a' közönségnek az az a' karzatnak nincs ízlése kifejlődve, 's ezt ki kell fejteni inkább, hogy sem utána alkalmazkodni mindenben.

4. De nem fogunk felhagyni, mindaddig, míg azok helyét eredetiekkel, csak némileg türethőkkel is nem pótolhatjuk.

5. Ez sem áll, mert habár az oleumot elvesztjük is talán, az az pénzt nem szerzünk Shakspearrel, de az opera megmarad, az az a' tanulmány haszna, mire Shakspear mezőt, alkalmat adott.

6. Ezen eszmék eléggé félre vannak magyarázva, azokat jobban félre nem magyarázhatni, mint az értekező tevé: mert e három eszme drámailag *egy*, és pedig a jellemben öszpontosulva. Hol jellem van, de igazi, ott van szükségesképen szenvedély, és cselekvény is egyszersmind; hol jellem nincs, a' más kettő képtelenség.

7. Erre az értekező azt jegyezhetné meg, hogy hát a' Szökött katona-mania nem rossz? Én azonban ezt nem teszem, hanem csak azt mondom, hogy a' Shakspear elleni mania a' legszerencsétlenebb mania minden maniák közt, 's hogy ezen maniacus színművészetünk legnagyobb ellensége. Shakspear a' mi egyedüli oskolánk, csupán csak ő hozza helyre azt, a' mit bennünk a' tömérdek rossz eredeti és más művek rontanak, melyek bennünket végre mind comédiásokká tennének és tönkre silányítanának.

8. Mind ezeket még nem tudtuk (!)

9. A szerénytelen elbízott számár fog illyesmit magáról mondani.

10. Legjobb is lesz a' színpadi szellem- és jellemábrázolókat rőf- és mázsaszámra mérni, 's ezen elv szerint Molnár és Trenkóczy urak legjobbak és legalkalmasabbak lesznek a' hősi szerepekre, azonban bátorkodom megjegyezni, hogy a' világ legnagyobb hősei majd mind közép termetű, sőt zömök emberek voltak, mint: Nagy Sándor, Attila, Árpád, Hunyadi János, Napoleon stb. és hogy a' legnagyobb színészek is, például Garrick, Seydelman stb. közép-termetűek voltak.»

A két vélemény mindkettőre nézve igen jellemző. Szigligeti cseppet se tekinti a valóságot rózsás színben. Körülbelül igaza van, de nagyon is alkalmazkodik a közönséghez a méltán vonja magára Egressy vádját, mert a Nemzeti Színháznak vezetni kellene a közönséget s ízlését fejleszteni. Szigligeti véleménye a színre-alkalmazást illetőleg — a mire Egressy nem tesz megjegyzést — meglehetősen barbár, a mennyiben kihagyná Antonius és Cleopatra

első jelenetét oly technikai okból, melyen igen könnyű segíteni. Viszont Egressyt elragadja a nemes hév a személyeskedés cseppet se nemes terére, mint polémiáiban nem egyszer.

«Antonius és Cleopatra» előadása azonban elmaradt s csak 1858-ban került magyar színre a Szász Károly fordításában. Egressy nem Antóniust játszotta, hanem hűséges fegyverhordozóját, Erost, de a kis szerep — e valódi római jellem — előadásával is nagy hatást tett a műértő közönségre. Szigligetinek igaza volt e dráma népszerűtlenségét illetőleg. Angol és német színpadon se volt kellő sikere. Igaz, hogy színrealkalmazása nehéz földadatokat ró a rendező vállára, de viszont Antonius, Enobarbus és főként Cleopatra hálás szerepe soh'se tévesztheti el hatását a nagyközönségre sem. Ám e kérdés fejtegetése más térre vezetne. Viszont Egressynek is igaza volt, hogy Shakespearet adni kell s hozzá kell szoktatni a nézőket. A mint hogy a magyar közönség is évek multával több melegséggel fogadta Shakespeare e méltatlanul mellőzött remekét, mint első előadásai alkalmával.*

Közli: Vértessy Jenő.

Mégegyszer: «Shakespeare mirőlunk».

(M. Sh.-Tár. IV. köt. 70—72. l.)

«II. Jakab» persze tollhiba «II. Károly» helyett. Mintán édes apjukat, I. Károlyt még 1649-ben lenyakazták elégületlen alattvalói s így a királypárti Dr. Basirius Izsák 1654-ben csakis az idősebb fiú, II. Károly hive lehetett.

Ha sajtóhibával van dolgunk, a *Hungarian* szótól a quarto kiadás *Gongarian*-jához *il n'y a qu'un pas*. Különben a kézirat is tévútra vezethette a szerdőt, mert az Erzsébet-korabeli írásban a H betűt nagyon könnyen lehetett összetéveszteni a G-vel.

A mi a Rákóczi családot érinti, jól tudom, melyik Zsigmondot értette Bodrogi úr, de nem hiszem, hogy ama köszvényes, öreg úrnak híre eljutott volna Angliába Shakespeare idejében.

A *Hungarian* szó jelentését illetőleg Bodrogi úrnak meg kellett volna említenie még azt is, hogy J. C. Hart, akire hivatkozik, I. Jakab tréfás megszólítását, melylyel ez Sir Francis Mit-

* A dráma részletes színpadi sorsáról Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. Bpest, 1909, II. k. 78. és k. l.

chellt üdvözölte, egy 1620–1621-diki levélből idézi és hozzáteszi «there is no earlier example of the word in this sense;» hogy tehát nem akadt ennél korábbi példára a *Hungarian* szó ilyen-féle értelmére t. i. «a magyar-török háborúban járt angol kalandor»-féle jelentésére. Már pedig a jelen esetben a dátum fölötté fontos. Chalmers szerint a «Windsori víg asszonyok»-at 1596-ban, Malone szerint 1601-ben írta Shakespeare. Bármint legyen is ez, annyi bizonyos, hogy a könyv címe 1601 (ó-styl szerint tehát 1602) január 18-dikán már ott van a «Stationers' Registers»-ben, a midőn még nem ismerték oly jól a magyarokat Londonban, mint később Bethlen Gábor, I. Jakab *bête noir*-jának idejében.

Így példának okáért Rooke Church, a Fumée munkájának angol fordítója, a ki mint alább látni fogjuk maga is «Hungarian» volt a Hart-Bodrogi-féle értelemben, mert megfordult volt hazánkban, mielőtt a munka fordításához fogott (mely 1600-ban jelent meg), a *Hungarian* szót csakis mint melléknevet használja (vegyest a *Hungarish* szóval); mint példának okáért: «Hungarian Souldiours», «Hungarish Lords». A midőn főnevet használ, majdnem kivétel nélkül «Hungar»-t, illetőleg «Hungars»-t ír; így pl. o. «Bohemians and Hungars».

Fumée munkájával kapcsolatban, hozzátehetem, hogy az angol fordítás 346-ik és következő lapjain a magyar király koronázása hosszasan le van írva (The Crowning of a King of Hungarie), de a kardvágás czeremóniája nincsen részletezve, hanem csak megérintve. Szerző ugyanis megemlíti az aransarkantyús vitézek fölavatását (he made many Knights as well Hungars as Strangers) a «Cordiliars»-ek templomában Pozsonyban és azután így folytatja elbeszélését: «And from thence he (t. i. a király) went mounted on horsebacke richly decked (although he did earnestly lament) two miles from the towne, to accomplish certain ceremonies depending upon the oth (oath) which the Kings ought to make in such sacred things».

A fordító, ki a könyvben csak neveinek kezdőbetűit (R. C.) teszi ki, a British Museum példányában található egykorú bejegyzés szerint Rooke (Rochus?) Curche volt, kinek életrajza nem fordul elő ugyan amaz angol pantheonban, a «Dictionary of National Biography»-ben, de azért mégis van róla némi tudomásunk. Ő maga említi az előszavában, hogy több ok indította őt a francia munka lefordítására. «The first whereof was, for that my selfe had been a traailer in this Countrie of Hungarie, and had (in regarde my aboade there was not long) but superficially

noted the manners and disposition of the people there, and specially in their martiall affaires, wherein (during my residence there) I spent my time with some obseruation of those parts, where then I had been.»

Valami négy vagy öt angol vitéz névszerint van felsorolva a könyvben, de ezek még a szigetvári vészedelem ideje előtt siettek a császár táborába Magyarország megmentésére.

Az Erdélyben a 16-dik század végén katonáskodott skótokról van néhány adatunk Szamosközinél, de ezek persze nem voltak Erzsébet alattvalói, mert nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a hajadon királynő a töröknek fogta pártját és azért nem jó szemmel nézte volna, ha alattvalói a császárt szolgálták volna.

(London.)

Knopf Lajos.

Crowner.

«Hamlet» 5 fölvonásának első színében jól ismert temetői jelenetben a második sirásó mondja, hogy:

«the crowner hath sat on her, and finds it Christian burial».

A mit Arany János így fordított le:

«A halottvizsgálók törvényt tettek rá, s úgy találták, hogy megilleti a keresztény temetés.»

Mint látjuk Shakespeare egyes számot, Arany János többes számot használ. Ha kíváncsiságból fölütjük Schlegel német fordítását ott szintén egyes számot találunk, így:

«Der Totenbeschauer hat über sie gegessen, und christlich Begräbnis erkannt.»

Ha mármost angol-magyar szótárakhoz fordulunk fölvilágosításért azt találjuk, hogy Bizonfinál nincs meg a szó, Yolland Arthur szótárában pedig «halottkém»-nek van fordítva a «crowner» szó.

Mindebből eléggé világos, hogy az angol crowner, mai írásmóddal coroner intézményét még nem igen ismerik a kontinensen, mert ő, legalább mai napság, nem halottvizsgáló és egyáltalában a halottkém ismeretlen itten Angliában, mert a halottak nagy zömét egyes-egyedül a kezelő orvos halotti bizonyítványa alapján temetik el. Csak abban az esetben, ha nincsen orvos, a ki ily bizonyítványt kiállíthatna, lép közbe a coroner; ha tehát hullát találnak és öngyilkosság vagy gyilkosság vagy ennek gyanuja forog fönnyen vagy ha az illető egyén valami tömlőcz falai közt halt

meg, akár ágyban a kórosztályban, akár az akasztófán. Erre nézve már 1292-ben találunk rendeletet.

A *crouner* és *coroner* szók Skeat «Etymological Dictionary»-ja szerint az új-latin *coronator* fordításai; tehát olyan személyt jelentenek, ki koronáz, nálunk tehát a primást vagy a veszprémi püspököt is megilletné. De ez tévedés és valószínűleg dr. Murray nagyszótárának van igaza, mely szerint *crouner* a *coroner* szó népies alakja volt.

Az intézményt már egy 1194-diki rendelet említi mely szerint «in quolibet comitatu eligantur tres milites et unus clericus custodes placitorum coronæ», a mit az említett szótár szerint «guardians of the pleas of the crown»-t jelentett. A *coroner* tehát eredetileg a korona jogainak megvédésével, föntartásával volt megbízva és persze halálozási és birtok öröklési eseteknél fontos szerepe jutott.

Már 1204-ben elő fordul neve, mint «*coronarius*» és 1275-ben mint «*coruner*». Régente tehát *crown-officer* (korona-tisztviselő) jelentésben használták, de mai napság már csakis azt a hivatalos közeget értik alatta, a ki vizsgálatot tart a fönnemlített halálozási esetekben. Közbevetve megemlíthetjük, hogy ha elásott «*treasure-trove*»-t (aranyat, ezüstöt) találnak a földben, abban az esetben is a *coroner* tart vizsgálatot még mai napság is.

Halottvizsgálónak már csak azért sem nevezhetjük a *coroner*-t, mert ősrégi időben igen, de mai napság már nem nézi meg, nem vizsgálja meg a halottat. Ő, a mint hivatalos jelentést kap egy esetről, *officerjével* (ki rendszeren egy rendőr-tizedes) *juryt* idéztet s ha szükségesnek tartja, *autopsiát* (angolul *post-mortem*, *examination*) rendel, a mit persze nem ő maga végez, mert ő rendszeren jogász ember, hanem egy orvossal végezteti, kinek mérgezési esetekben még egy hivatalos vegyész és kórboncztani szakértő is állnak rendelkezésére. A mint az *inquest* (vizsgálat, *Shakespeare*nél *quest*) órája megérkezik, a *jury* tagjait megesküdtetik és ők a tanukkal együtt a *coroner's officer* vezetése alatt elmennek a halotti kamrába (*mortuary*) a testet megnézni (*to view the body*).^{*} De a *coroner* maga, mint mondom, nem megy el. A *jury* és tanuk visszatérése után azután végbemegy a tárgyalás, tanukat hallgatnak ki, köztük az orvost is, ki a hullát megvizsgálta, fölbonczolta, s azután a *jury* dönti el, vajjon természetes halállal (*natural causes*) vagy erőszakos halállal mult-e ki az illető. Ha a

* Szó van most arról, hogy ezt is eltörlik.

verdict emberölésre (manslaughter) vagy gyilkosságra (murder) szól és a bűnöst ismerik, a coroner elfogatási parancsot (warrant) állít ki, ha a bűnös még nincs fogságban.

Öngyilkossági esetben pedig a jurynek még azt is el kell döntenie, vajjon beszámítható állapotban követte el a ténnyt, vagy nem az illető. Ha csak lehet, a jury azt «találja», hogy ideiglenes őrültségi rohamban (temporary fit of insanity) követte el a ténnyt a szerencsétlen, vagy legalább, hogy nem lehet eldönteni milyen volt lelki állapota s mindkét esetben keresztény temetés illeti meg a testet. Ellenkező esetben az ítélet *felo-de-se* és a régi törvény szerint (1823-ig) egy keresztúton, egy testén át vert karóval temették el az öngyilkost. Mai napság a temetőnek beszentelt részében, de minden vallásos szertartás nélkül hantolják el a hullát az 1882-diki törvény rendelkezése szerint.

A fönnebb elmondottak után, mint látjuk Arany fordítása talán némi módosítást igényel, ha Shakespeare szövegét híven akarjuk visszaadni.

Érdekes az, hogy már a Letourneur-féle régi franczia fordításban is ez áll: «L'officier de la couronne a fait la visite de son corps» és a legújabb német fordításban (Ludwig Seeger, 1903) a *crowner* szó *Leichenrichter*-nek (hulla-bíró) van fordítva.

A mi továbbá a két sirásó beszélgetését illeti, Shakespeare minden kétség nélkül gúnyt űzött azokkal az angol patvaristákkal, kik Erzsébet királynő uralkodásának harmadik és negyedik évében (1560—1562-ben) az öngyilkos Sir James Hales hagyatéka fölött pörlekedtek. Az eset részletesen le van írva a Plowden-féle *Commentaries and Reports*-ban az akkori szokás szerint norman-franczia nyelven¹ és «Hales versus Petit» név alatt ismeretes. Angol fordításban e munka tudtommal csak 1761-ben jelent meg.² Röviden összefoglalva így történt az eset:

Sir James Hales, egy puisne³ Judge of the Common Plebs, 1554-ben vízbe fojtotta magát és a coroner's jury azt döntötte el, hogy *felo-de-se*-t követett el. Halálának idején ő feleségével együtt egy földbirtokot tartott bérletben a kenti grófságban. Ha természetes halállal mult volna ki, az özvegye, Lady Margaret mint túlélő társ-bérlő az egész hagyatéknak birtokába lépett volna, de

¹ E. Plowden *Les Commentaires ou Reportes de divers cases es-teans matters en ley* etc. (Londini, 1599.)

² Egy abridgment azonban már 1650-ben.

³ Francziául *puis-né*, latinul *postnatus*.

mivel a férj öngyilkosságot követett volt el és a korona nem léphetett egy alattvalójával, az özvegygyel társbérletbe, a korona elvette ettől a birtokot és egy Cyriack Petit nevű egyénre ruházta át. Erre az özvegy pört indított az új bérlő ellen a birtok visszaszerzéseért és ügyvédje azt vitatta, hogy a jogvesztés nem a férjének életében jutott érvényre és azért ennek halálakor a birtoknak a törvény értelmében a túlélő társbérlóre, tehát az özvegyre kell szállnia. Az eldöntendő kérdés az volt, hogy Sir James Hales még életében követte el a bűntényt vagy nem. Az özvegy ügyvédje szerint nem követte el, mert szerinte nem elég valami ténnyel tervezni, annak megtevésére magát elhatározni és annak végrehajtását megkezdeni. A ténnyel be kell fejezni és ezt Sir James nem tehetette életében, mert addig a míg életben volt, nem gyilkolhatta meg magát és abban a pillanatban, hogy meghalt, a birtok társbérlóre, tehát az özvegyre szállt. Mindaddig míg a halál be nem állt. Ő nem lett öngyilkossá és azért a halál megelőzte a bűntény tényleges elkövetését, tehát a jogvesztést is, mely a bűntény elkövetésétől függött.

Az alpörös Petit ügyvédje szint ilyenféle okoskodással felelt, de talán elég is lesz már belőle.

A törvényszék persze az alperesnek ítélte oda a birtokot.

Magától értetődik, hogy Shakespeare az együgyű sirás szájába nem adhatta az ügyvéd válogatott szavait. Arany fordítása szerint így okoskodott:

«Mert hát ez a bibéje: ha én készakarva fulok vízbe: jele, hogy az tett; a tettnek pedig három ága van; úgymint: tenni, cselekedni és elkövetni; *ergo*, készakarva fult belé».

(London)

Kropf Lajos.

Petőfi föllépése a Velencei kalmárban.

Petőfi Sándor vizsontagságos színészi pályájának debreczeni szakaszáról (1843/4) keveset tudunk, de még e kevés adat hitelességéhez is szó fér. Ferenczi Zoltán Petőfi életrajza cz. nagybecsű művében (Budapest, 1896. I. k. 326) ezeket írja 1843-ból: «Ő (t. i. Petőfi) a Komlossy társulatánál csak egyszer lépett föl, t. i. Fánscy Lajos épen itt vendégszerepeket játszván, mint ismerőse kieszközölte, hogy a *Velencei kalmárban* eljátszhassa a marokkói herczeg kis szerepét valószínűleg épen okt. 7-én». Ugyanitt jegyzetben megemlíti Ferenczi «Fánscy okt. 2—12 közt volt Debreczenben».

Petőfinek Bajzához 1843 nov. 28-iki keltezéssel írott levelében ezeket olvassuk: «Komlossy meglehetősen fogada s így egy hetet tölték Debreczenben, már *mintegy* tagja a társaságnak.» E sorok szerint kétségtelen, hogy Petőfi nem volt tagja a Komlossy társulatának s így ez egy hét alatt nem is léphetett föl, mert hisz egy hét szereptanulásra, próbákra aligha lett volna elég éppen egy shakespearei új fordítás első előadása alkalmából. E kérdésnél nem kisebb fontosságu az, volt-e Fáncsy Debreczenben okt. 2. és 12. közt? Adataink alapján ez állítás hitelességét kétségbe kell vonnunk. Fáncsy 1843. okt. 2-án nemcsak Pesten volt, hanem föl is lépett a *Nőm és hivatásom* cz. dráma premiérjén Laroche szerepében. Ezen előadás színlapja megvan a Fáncsy-féle színlapgyűjtemény 1843. évi kötetében (Nemzeti Múzeum) és ugyancsak okt. 13-án újból ezt a szerepet adja Pesten. Már most, ha a legkedvezőbb esetet vesszük is, azt t. i. hogy az őszi idő daczára minden akadály nélkül elindulhatott Pestről okt. 3-ának reggelén s estig Debreczenbe ért, első föllépése aligha történhetett előbb okt. 5-énél és ha okt. 13-án már ismét Pesten játszott így legalább 12-én kellett elindulnia Debreczenből. A Nemzeti színház színlapjai szerint csupán egy dolog bizonyos, az, hogy okt. 3. és 12. közt nem lépett föl Fáncsy Pesten egyszer sem. Lehet, hogy Debreczenben volt, de akkor is a *legjobb esetben* csupán okt. 4. és 11. közt. De ez állítás hitelességét megingatja azon körülmény, hogy Fáncsynak színlapgyűjteményében ezen időbeli (nem lehetetlen) debreczeni vendégszerepléséről, egyetlen színlap se maradt ránk.

Fontosabb ennél az, hogy Fáncsynak 1844 Januárius 15. és 22-ike közti debreczeni vendégszerepléséről 5 db. színlap van be kötve a Nemzeti Színházi színlapok 1844-ik évi kötetébe (Nemzeti Múzeum) és ép e színlapok elseje a *Velencei kalmár* 1844-ik évi januárius 15-iki előadásáról szól. Fáncsy Shylockot, Petőfi a marocói herczeg szerepét adta. Fáncsy többi szerepei: 16-án Melchior (*Az egy színész élete-ben*); 20-án Claude Frolo (*Notre-Dame harangozójában*); 21. Brauser (*Humorisztikai tanulmányokban*) és 22-én Ralph pénzváltó (*az Árva fluban*). Lehet, hogy 17—19. közt is föllépett, de erről nincsenek meg a színlapok.

Az 1844. évi jan. 15-iki színlapon ez a nagy jelentőségű kijelentés olvasható:

Petőfi úr, színész pályára menendő ifjú — jelelt szerepet próbatételül választván — a, t. cz. közönség' kegyes részvételébe ajánlja magát.

Már most azt kérjük: ha Petőfi tényleg 1843. október 7-én ugyancsak Debreczenben már egyszer föllépett volna a marocói herceg szerepében, akkor volt-e joga a színlapot készítő rendezőnek azt írni, hogy ugyanezt a szerepet *«próbatételül»* választotta 1844 januárius 15-én?

Mi épp ezen (alább közlendő) színlap adatai alapján kétségre nem vonhatónak tartjuk, hogy (1-szor) Petőfi 1843 okt. 7-én nem lépett föl a marocói herceg szerepében; (2-szor) első és egyetlen föllépése ugyane szerepben 1844 Jan. 15-én történt meg.

Petőfinek úgy látszik ez a próbatétele nem sikerült. Egészségi okokból-e vagy gyenge színi tehetsége miatt? Nem tudjuk megmondani. Fancsy itt tartózkodása alatt egyszernél többször nem lépett föl. Föllépett-e 1844 febr. 11-éig, midőn megkezdí vándorútját Pest felé, színlapok hiányában nem tudjuk eldönteni. Mi azt hisszük, ha Petőfi maga is bízí színi tehetségében és ha tényleg szerződtették volna, aligha határozza el magát arra, hogy a színi idény husvétí szünete előtt, télvíz idején hagyja ott Debreczent.

A marocói herceg búcsúzó szavai visszhangozhattak bizonyára az ő lelkében is s a mit a Herceg Portianak mondott azt tán elmondhatta Petőfi Thaliának;

Megsemmisültem. Életem rideg.

Dulottabb e kebel,

Hogysem búcsúját vegye;

Igy válik el, ki mindent elveszít...

Midőn megénekelte e keserves idő emlékeit *Egy telem Debreczenben* cz. versében, a humor magaslatára emelkedve így vi-gasztalódott:

Hogy ennél már nagyobb inségem is vala...

Szerencsére az 1844. év eleje csupán színi pályájának jelenti közeli végét s a Pestre visszatéréssel költői pályájának diadalmai megértetik vele, hogy hol szerezhethomlokára soha el nem hervadó babérokat.

Álljon itt teljes szövegű másolatban Petőfi debreczeni színész-kedésének ez eddig egyetlenül ismert emléke s egyúttal mint annak bizonyossága, hogy az ő Shakespeare-kultusza még a színi pályán se volt pusztán időszerű, alkalmi kedvtöltés.

FANCSY LAJOS ÚR VENDÉGJÁTEKA.

DEBRECZEN.

Hétfőn, Január 15-dik napján 1844.

A' VELENCZEI KALMÁR.

Shakespeare (sic) remek műve 4 felvonásban.

Magyaritá Lukács Lajos.

SZEMÉLYEK:

Velencei Doge		Keszy.	Shylok zsoruás (sic) zsidó	FÁNCSY ÚR.
Maroccoi herceg		Petőfi úr.	Jessica, leánya	Egryné.
Aragoniai herceg		Id. Várady.	Tubal (zsidó) barátja	Könyves.
Antonio, Velencei Kalmár		Szabó.	Gobbo aggott vak	Futó.
Bassanio, barátja		Zöldy.	Gobbo, Lancelot, a' fija	Sárosy.
Solario	} Bassanio' barátai	Török.	Belmonti Portia, gazdag örökös	Alfonza.
Salarino		Ifj. Egry.	Nerissa, társalkodónéja	Farkasné.
Gratiano		Egry.	Velencei tanácsosok	Várady.
Lorenzo		Ifj. Várady.		Berey.
Antonio' szolgája		Turesányi.	Portia' aprodja	Nagy.

Tanácsosok. — Törvényszolgák. — Fogjások. — Szolgák.

Történik Velenczében.

FÁNCSY LAJOS ÚR, a' nemzeti színház' tagja 's rendezője, a' jelelt szerepben mint vendég lesz szerencsés föllépni.

Petőfi úr, színész pályára menendő ifjú — jelelt szerepet próbatételül választván — a t. cz. Közönség' kegyes részvételébe ajánlja magát.

 Zártszék jegyek iránt méltóztassanak rendelkezni a' színháznál, reggeli 8 órától 12-ig, délután 2 órától estvéli 6-ig.

Bemeneti díjj:	Első osztályú zártszék		1 fr. 40 kr.
	Második osztályú zártszék		1 fr. 15 kr.
	Földszint		1 fr.
	Karzat		30 kr. v. cz.

Kezdeté pontban 6 órakor.

Bayer József.

Egy magyar voltaireianus Shakespeareről.

Kont Ignác, irodalmunk lankadatlan ismertetője a francziák között, a «*Revue Germanique* ez idei 2-ik füzetében¹ 10 sűrűn nyomott nagy nyolczadrét oldalon bírálja Bayer Józsefnek «*Shakespeare Magyarországon*» czímű munkáját. Oly figyelmesség és ebben az esetben méltányosság is ez a külföldi sajtó részéről, a milyent a külföld ritkán tanusít magyar íróval, különösen pedig magyar tudós munkájával szemben. A külföld már most másodízben tünteti ki elismerő figyelmével e munkát és valóban nem mernők eldönteni, vajon Kaluzának, a königsbergi kiváló professornak, vagy Kont Ignácznak van-e nagyobb érdeme, hogy a német, illetőleg a francia közönség bőséges értesülést nyert a magyarországi Shakespeare-kultuszról.

Kont lépésről-lépésre követi az ismertetett munkát. Tömör és velős kivonatban nyújtja egész tartalmát, alaposan tájékoztatja francia olvasóit a könyv beosztása, fejezeteinek elrendezése, az egész munkának oly világosan kitetsző egységes felfogása felől. Sőt egy igen érdekes, eredeti és új adattal ki is egészíti a felől való ismereteinket: hogyan gondolkozott a XVIII. század egyik aufklárista magyarja az angol költőről.

Ez a hangzatos nevű «felvilágosult» galánthai gróf Fekete János, az 1790-ik országgyűlés egyik híres «remueurje» (a kifejezésnek szószármaztatató értelmében), kinek a magyar nyelv érdekében való lelkes buzgalmáról Bayer is megemlékezik.² A jeles, egy kissé tán túlvérmes gróf lelkes hive volt a XVIII. századi nagyon divatos és népszerű, mert léha és frívol történetellenes francia bölcsészetnek, mely angol eredetije komolyságának és alaposságának elvetésével du Chatelet márkinét ismerte el műsájának, Voltairé-t meg főprófétájának. Ez a világfelfogás egy részben félrevezetett, részben utopisztikus, de nagyrészt önző kisebbséggel megcsinálta az emberiség legvéresebb és legczéltalanabb tragédiáját: a rémuralmat. Hogy gróf Fekete János, Kont szerint «le seul correspondant hongrois de Voltaire» mesterét nemcsak cinikus világfelfogásában, hanem művészeti és esztétikai nézeteiben is követte, arra Kont bizonyosan sok adalé-

¹ *Revue Germanique* No 2. Septième année. J. Tallandier, Paris. J. Kont cikke: *Shakespeare en Hongrie* 291—300. Külön lenyomatban is megjelent.

² A nemzeti játékszín története. Irta Bayer József Budapest, 1887. I. k. 69. l.

kot talált abban a kéziratcsomóban (Litt. Hung. No 83.),¹ a melyet a magyar akadémia könyvtárában tanulmányozott² és a mely gr. Fekete János kiadatlan munkáit tartalmazza. Ezek az esztétikai nézetek épp oly kevésbé helytállóak, mint a mily kevésbé éposz a *Henriade*. Pedig ezzel Milont akarta lefőzni a Boileau *Art poétique*-jét kigunyoló, de öntudatlanul mégis annak szűk korlátai közt, noha páratlan kecsességgel és finomsággal mozgó irodalmi pátriárka.

Az említett kézirat adalékai közül Kont idéz egyet, Feketének Schediuszhoz intézett francia nyelvű levelét, a melyből nagyon világosan kiténik, mennyire járószalagon vezette Voltaire az ő hűséges neofitáját Shakespeareról való felfogásában is.³ Persze, Voltairenek *második*, megváltozott felfogása ez Shakespeare felől, a mint ezt folyóiratunk olvasói nagyon jól ismerik.

Kont Fekete levelének következő helyét idézi, melyet érdekes és tanulságos volta miatt (szinte az irodalmi hipnózis egy esete ez) szóról-szóra való fordításban itt közlünk:

«A német dramaturgiák az angol tragédia képtelenségeinek majdnem hogy apologiái és egyszersmind annak mentességül is szolgálnak, hogy a németek több-kevesebb józansággal utánozták. Ha Shakespeare tanultabb lett volna, ha jobban bemélyedt volna a latin szerzőkbe, ha tudott volna görögül, a fejünket tehetnők rá, hogy tehetsége segítségével képes lett volna a szabályoknak megfelelő tragédiákat csinálni. Nagy tehetsége absurd drámáinak szabálytalanságain keresztül is kitetszik és még az idegeneket is megvesztegeti, noha ezek csak fordításban olvashatják.⁴ Egy szóval, ha ez a lángelme, a kit az angolok merő hazafiságból istení-

¹ A világ ilyen felfogását nyilván elárulja Kazinczy Ferencznek Berzsenyihez írt levele, melyet Bayer József említett munkájában (I. k. 164. l. jegyzet) idéz: «Gr. F. J. a Hét electornál Bacchanaliát csapott, hol 16 pár tánczolt és ezek közt gróf Unwerth, Unwerthné és férjhez már mehető leánya és gróf Fekete Ferencz a general fia mezítelen tánczoltak minden füge-levél nélkül. Az orchester egy firhang alatt zengett, a generál pedig felöltözve és pipázva nézte a fíját és a többit». — Hál'istennek, a mi aufklärístáink eddig csak a nadrág-szoknyáig vittek bennünket. Lehet különben, hogy az a füge-levél csak a kebelről hiányzott, a konzulátusnak dekollettálós divatja szerint, a mint ezt gr. Fekete János pályájának egyik ismertetője hiszi.

² Revue germanique, az itt ismertetett különnyomat 293. l.

³ U. o. 293. l.

⁴ Szinte a szegény, jóval későbbi Nepomucène Lemerrier jut eszünkbe, a ki az ő hűsz-egynéhány dramaturgiai szabályainak szem-meltartása árán mindenkit képesnek tartott, még magát is, hogy «nagy» tragédiát «csináljon».

tenek, a németek pedig azért utánoznak, mivel képtelenek a nagy görög és francia mintákhoz fölérni, százötven esztendővel később élt volna, korának rossz izlése, a mely annyira hatott munkáira (noha kétségtelenül kora fölé emelkedett) nem vezette volna félre ama tragédiák felé, a melyekben az arany elegyül a sárral, a lángész kitorései absurd mellékselekvények lompos tömegébe fuladnak, az általa megindított könyvek egyre-másra alacsony bohózkodásainak nevetségességébe vesznek, az a törekvése, hogy minden szemünk elé állítson, lépten-nyomon megsérti Horatius szabályait és bennünk unalmat és undorodást ébreszt. Szerettem volna látni, mit mondtak és tettek volna az Ön (t. i. Schediusé) németjei, ha Shakespeare lángelméje Addisonnak szabályszerűségével párosult volna; dramaturgiájuk mindenestre másképp festett volna és tragédiáiknak egészen más volna a formájuk, mint ez idő szerint.»

«Kétségtelen tehát ezek után, hogy az Ön német szerzőit Shakespearenek a lángelmével egyesült tudatlansága vezette úttalan-utakra; mert sokkal könnyebb volt kicsapongani az ő módja szerint, mint az érzelemhez szólni, megindítani a szabályokhoz való ragaszkodással, tekintetbe véve az illendőséget és kerülve mindent, a mi képtelen és undort okozó.»

Fekete szerint tehát a «szabály» minden és a lángelme semmi. Épp oly hamis törvény ez, mint megfordítottja, a mai modern, a mely szerint a szabály semmi, a lángelme meg minden. Hogy ez a törvény igazsággá váljék, ahhoz mindenekelőtt egy pozitív demonstráló lángelmére volna szükség. Ilyennel pedig, sajnos, nem rendelkeznek az új törvény megalkotói; nekik csak negatív lángelméik vannak.

Ilyen tagadó «lángelme» volt néhai való Fekete János is, csakhogy ő még tudott holmi szabályokért is lelkesedni. De csak az irodalmiakért; már kevésbbé, és ebben híven követte nagy mesterét, az erkölcsiekért. Voltairét lángelméje mégis a századok emlékezete fölé emelte, míg szegény tanítványa az ő bár ruhával takart, de azért, sajnos, szimbolikusan és rusztikusan pipás meztelenségével* csak az irodalomtörténetben és itt is csak a nagyon kíváncsiak számára hagyott nyomot, egyébkép:

Nudus in ignota, Palinure, jacebis arena.

Bodrogi Lajos.

* L. föntebb a jegyzetben Kazinczy levelét.

FIGYELMEZTETÉSÜL.

Shakespeare-fordításaink revíziójánál a következőkép járunk el:

1. A fordítást sorról-sorra összehasonlítjuk az angol szöveggel; alapul vesszük a negyven kötetes Cambridge-edition-t (1887), de igen kíváncsok a régebbi Delius-szöveget is, mely a legtöbb magyar fordításnak alapul szolgált, meg nézni. (Furnivall a Leopold-Sh.-ben is a Delius-szöveget adja.) A Furness-féle kiadásban megjelent darabok szövegei is értékesek.

2. A fordítás megbírálásában a főszempont természetesen a *hűség*, első sorban az értelem hű visszaadása, de a hűség követelménye kiterjed a fordítás egész stílusára s mindenre, a mi ezzel összefügg.

3. A revizor rövid, általános jelentést tesz a revideált szövegről, azután részletesen felsorolja a kifogásolt helyeket, egymás mellé téve az angol és magyar szöveget, végül indítványt tesz, vajjon a fordítás egészben megmaradhat-e, mely részek, sorok stb. átdolgozandók, illetőleg kijavítandók.

4. A revizor esetleg maga is kijavítja a kijavítandókat, de ebben az esetben is a javítás a szabályszerű eljárás alá esik.

5. A jegyzetekre nézve a következőket állapítjuk meg:

a) a szöveg fontosabb javításait külön táblázatban jelezzük;

b) a jegyzetek a szöveg megértését célozzák; tehát kizárandók azok, melyek csak laza kapcsolatban volnának a szöveggel. De minden szükséges tárgyi felvilágosítás megadandó. A hol az angol szöveg kétsége jelentős, ott szövegkritikai fejtegetés is helyén való. Esztétikai megjegyzések csak irodalomtörténeti vonatkozásban teendők.

6. A bevezetésben első sorban a mű története adandó. Megállapítjuk, mikor írta a szerző, mikor adatott elő, honnét merítette az anyagot. Az eredeti forrás, a hol tanulmányos, lehetőleg in extenso lefordítandó. A téma egyéb feldolgozásai említendők, a régiebbek oly pontosan, mint lehet, a későbbiek, a mennyiben jellemzők a témára vagy Shakespeare hatására nézve. A mű további irodalmi sorsa is említendő, legalább röviden. A magyar vonatkozások oly teljesen, mint lehet és kell. Esztétikai méltatás vagy a bevezetésben, vagy a végén, de el is maradhat. Ha azonban az irodalomtörténeti fejtegetés ad rá módot és alkalmat, nem kell mellőzni. A szempontok egyébként az új kiadás szabályzatában már meg vannak említve.

A Shakespeare-bizottság tagjai

Elnök: Berzeviczy Albert

Igazgató: Alexander Bernát

Előadó: Radó Antal

Szerkesztő: Bayer József

Belső tagok:

Gróf Apponyi Albert	Lévay József
Beöthy Zsolt	Pekár Gyula
Ferenczi Zoltán	Rákosi Jenő
Haraszi Gyula	Riedl Frigyes
Hegedűs István	Somló Sándor
Heinrich Gusztáv	Vargha Gyula
Jánosi Gusztáv †	Váradi Antal
Kozma Andor	Dr. Yolland Arthur

Külső tagok:

Bodrogi Lajos	Ruszt József
Dr. Gyulai Ágost	Dr. Sebestyén Károly
Hevesi Sándor	Tóth Imre
Dr. Voinovich Géza	

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

SHAKESPEARE ÖSSZES SZINMŰVEI.

Először kiadta a Kisfaludy-Társaság.

Fordították: *Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Győry Vilmos, Lévy József, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály.*

JAVITOTT KIADÁS.

Sajtó alá rendezte, az életrajzot és tanulmányokat írta

DE VOINOVICH GÉZA.

Hat kötet. Ára diszes vászonkötésben 30 K.

Tartalom: I—II. kötet. Tragédiák. III—IV. kötet. Történeti szinművek.
V. kötet. Vigjátékok. VI. kötet. Regényes szinművek.

SHAKESPEARE DRÁMÁI HAZÁNKBAN

Irta

BAYER JÓZSEF.

Két kötet.

A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minister anyagi támogatásával
kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága.

Ára a két kötetnek fűzve 18 K.

SHAKESPEARE HAMLETJE.

Irta

ALEXANDER BERNÁT.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára fűzve 6 K, vászonkötésben 8 K.

MAGYAR SHAKESPEARE-TÁR

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER
TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG SHAKESPEARE-BIZOTTSÁGA

SZERKESZTI

BAYER JÓZSEF

BUDAPEST

KILIAN FRIGYES UTÓDA BIZOMÁNYA

IV. ker., vácozi-utca 32. sz.

1911

Ára 1 korona 75 fillér.

A Magyar Shakespeare-Tárt a Shakespeare-bizottság megbízásából szerkeszti Bayer József, de a folyóirat tartalmáért egyedül ő felelős.

Szerkesztő lakása : Budapes', II. Török-utca 4.

TARTALOM-JEGYZÉK.

Értekezések.

<i>de Perott József: A Vihar és az Ördögsziget a «Lovagok Tük- rében»</i>	241
<i>Dr. Gzeke Marianne: Lemouton Emilia</i>	259
<i>Szücsi József: Shakespeare és Bajza</i>	290
<i>Várdai Béla: Csengeri Antal mint Shakespeare-kritikus</i>	309

Shakespeare a magyar színpadon.

<i>A Kolozsvári Orsz. Nemzeti Színház Shakespeare-előadásai és előadói dr. Janovics Jenőtől</i>	313
---	-----

*Megjelenik évente négyszer : februárius, május, október és
december 1-én öt-öt ives füzetekben. Négy füzet egy kötet.*

Előfizetési ára 6 kor., egyes füzet ára 1 kor. 75 f.

Az előfizetési pénzek Kilián Frigyes utóda könyvkereskedésébe küldendők
Budapest, IV. Váci-utca 32. szám.

MAGYAR SHAKESPEARE-TÁR

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER
TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG SHAKESPEARE-BIZOTTSÁGA

SZERKESZTI

BAYER JÓZSEF

IV. KÖTET

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1911

A Shakespeare-bizottság tagjai

Elnök: Berzeviczy Albert

Igazgató: Alexander Bernát

Előadó: Radó Antal

Szerkesztő: Bayer József

Belső tagok:

Gróf Apponyi Albert	Lévay József
Beöthy Zsolt	Pekár Gyula
Ferenczi Zoltán	Rákosi Jenő
Haraszi Gyula	Riedl Frigyes
Hegedűs István	Somló Sándor
Heinrich Gusztáv	Vargha Gyula
Jánosi Gusztáv †	Váradi Antal
Kozma Andor	Dr. Yolland Arthur

Külső tagok:

Bodrogi Lajos	Ruszt József
Dr. Gyulai Ágost	Dr. Sebestyén Károly
Hevesi Sándor	Tóth Imre
Dr. Voinovich Géza	

TARTALOM-JEGYZÉK

A IV. KÖTETHEZ.

Értekezések.

	Lap
<i>Bayer József</i> : Egy vándorló szintársulat Shakespeare-műsora 1820-1837 közt	194
<i>Bodrogi Lajos</i> : A fehér és piros rózsa háborúja Shakespeare első tetralogiájában	81
A hozzávaló leszármazási táblázat (lásd melléklet).	
<i>Dr. Czeke Marianne</i> : Lemouton Emilia	259
<i>Hevesi Sándor</i> : Shakespeare egy vígjátékaról	1
<i>Dr. Kiss Ernő</i> : Shakespeare és Vörösmarty	16
<i>Lukács György</i> : Shakespeare és a modern dráma	119
<i>de Perott József</i> : A Vihar és az Ördögsgiget a «Lovagok Tük- rében»	241
<i>Szücsi József</i> : Shakespeare és Bajza	290
<i>Várdai Béla</i> : Falstaff és első magyar ábrázolója, <i>Szentpétery Zsigmond</i>	133
<i>U. a.</i> , Csengeri Antal mint Shakespeare-kritikus	309
<i>Weber Arthur</i> : Shakespeare hatása a vígjátékiró Vörösmartyra	161

Shakespeare a magyar színpadon.

<i>Faragó Ödön</i> : Shakespeare Kassán	51
<i>Dr. Janovics Jenő</i> : A Kolozsvári Orsz. Nemzeti Színház Shake- speare-előadásai és előadói 1850-től 1866-ig	222
<i>U. a.</i> : Folytatás	313
<i>r.</i> : A Kolozsvári Orsz. Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1838—66-ig	219
<i>Rakodczay Pál</i> : Shakespeare a vidéken	213

Irodalom.

<i>W. Pfeiderer</i> : Hamlet und Ophelia. Ismerteti <i>Elek Oszkár</i>	151
<i>Dr. Fr. Lütgenau</i> : Shakespeare als Philosoph. Ismerteti <i>Elek Oszkár</i>	153

	<i>Lap</i>
<i>J. M. Robertson: Montaigne and Shakespeare (Kropf L.)</i>	58
<i>Munro: The Shakespeare Allusion-Book (Kropf L.)</i>	63
<i>C. F. Tucker Brooke: The Shakespeare Apokrypha (Kropf L.)</i>	150

Vegyesek.

<i>Bayar József: Hamlet fordításának magyarországi történetéhez</i>	65
<i>U. a.: Petőfi föllépése a Velencei Kalmárban</i>	233
<i>bl.: Shakespeare körül</i>	155
<i>Bodrogi Lajos: Még egyszer «Shakespeare mirőlunk»</i>	70
<i>U. a.: Egy magyar voltaireianus Shakespeareről</i>	237
<i>Kropf Lajos: A Shakespeare-Memorial Library Birminghamben</i>	67
<i>U. a.: Még egyszer «Shakespeare mirőlunk»</i>	228
<i>U. a.: Crouner</i>	230
<i>Vértesy Jenő: Antonius és Kleopatra először a Nemzeti Színházban</i>	224

Hivatalos közlemények.

<i>A Shakespeare-Bizottság jegyzőkönyveiből</i>	73
<i>Figyelmeztetés a Shakespeare-fordítások revízióját illetőleg</i>	240

A Magyar Shakespeare-irodalom.

<i>Az 1910. évi adatokat összeállította dr. Hellebrant Árpád</i>	77
--	----

A VIHAR ÉS AZ ÖRDÖGSZIGET A «LOVAGOK TÜKRÉBEN.»

Rövid időközökben egymásután három tanulmányt írt de Perott József, a worcesteri (Massachusetts, U. S. A.) Clarke University tagja Shakespeare Viharának egy forrásmunkájáról. Az első a *Revue germanique* 7-ik évfolyama jul.—augusztusi számában jelent meg *The Knight in the Burnig Rock* (A lovag az égő sziklában) címmel. A hasonló című Erzsébetkori angol színjáték valószínű meséjét ismerteti itten, bizonyos vonatkozással a Vihar titokteljes szigetére. A második tanulmány: *Die Magelonen und die Sturmfiabel* címmel jelent meg a *Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft* 47-ik (1911) évfolyamában. Ez több-kevesebb valószínűséggel egy XVI. évszázadi spanyol monda *Trebaciójában* a Vihar Ferdinandját, *Lindarajában* Mirandát, a varázsló *Palisteoban* Prosperot ismeri fel.

Harmadik értekezését a Magyar Shakespeare-Tárnak szánta a jeles Shakespeare-kutató. Igen lekötelező hangu levélben kereste fel folyóiratunk szerkesztőjét és küldte be közlés végett nagyon érdekes tanulmányát. Ez a leghosszabb, a leg-tartalmasabb a három közt és a legtöbb adalékot foglalja magában annak az igazolására, hogy a spanyol Diego Ortuñez de Calahorra *Espejo de Príncipes y Caballeros* (A fejedelmek és a lovagok tükre) című munkája * Shakespeare Viharának

* A munka első részének első könyvét, a mely Saragossában 1562-ben jelent meg, Margaret Tiler fordította le angolra «The Mirrour of princely deedes and Knighthood» címmel. A fordítás 1579-ben jelent meg Londonban nyomtatásban és 1601-ig négy kiadást ért. L. John Garrett Underhill: *Spanish Literature in the England of the Tudors*, (387 l.) New-York, 1899. Perott az angol fordító nevét egyik értekezésében sem említi, sem azt, hogy a II. rész I. és II. könyvét már R(obert) P(arry) (?) fordította és ez 1583-ban jelent meg

megírásához forrásul szolgált. Mind a három értekezés alapjául ez a Lovagok tükre szolgált és így ezt a nagyon érdekes spanyol munkát teljes joggal iktathatjuk azoknak a könyveknek a sorába, a melyeket Shakespeare ismert, olvasott, forrásul használt s a melyeknek díszes sorozatát H. R. D. Anders: *Shakespeare's Books* (Berlin, 1904) című művében oly nagy tanultsággal egybeállította. Perott úr, a ki a többi közt a török irodalomban is nyomon kíséri Shakespeare hatását, nagyon lekötelezett bennünket, mikor kutatásainak eme eredeti adatait egy időben nemcsak a francziákkal és a németekkel, hanem velünk is közölte. Nyilván beigazolta ezzel, hogy az Egyesült-Államok Massachusettsje közelebb esik folyóiratunkhoz, mint akárhány magyar középiskola tanári könyvtára. Ezért folyóiratunk révén mégis csak értesülni fog a Sh.-cultus iránt fogékony európai közvélemény, hogy ime a magyar Shakespeare-Tár közli elsőnek a Vihar némely részeinek egészen új és eddig ismeretlen forrásait. De csak forrásait — és nem forrását, alapvető forrásmunkáját, a milyenje a Viharon és a Felsült szerelmeseken kívül minden más shakespearei darabnak van. A kritika eddig, a mint azokat Morton Luce nagyon szépen egybefoglalja, a Vihar egyes részeinek forrásait ismeri csak, noha chichesteri Collins állítólag rátalált arra az eredeti olasz novellára, a melyen az egész tündérvjáték meséje nyugszik, de sem címével, sem tartalmával nem volt képes beszámolni. Mert sem Shakespeare kortársának: Jakob Ayrrer-nek, a nürnbergi jegyzőnek *Die Schöne Sidea* című színműve, sem a Sir Thomas Gates és Sir George Somers vezetése alatt álló 500 angol gyarmatos hajóhada vezérhajójának: a Sea-Adventure-nek a Bermuda szigetek mellett történt hajótörése, sem Jakab király 1604-ben megjelent *Dæmonologiája* nem magyarázza meg teljesen a Vihart. Ayrrer Ludolf hercege az ő varázshatalmával nagyon hasonlít ugyan Prosperohoz; ama hajótörésről 1609. és 1613. közt, a Vihar határdátumai közt tehát, egy egész sereg tudósítás, leírás, emlékirat jelent ugyan meg, a melyeket Sha-

Shakespeare bizonyosan olvashatott és a melyekből szigetének leírásához és a Vihar festéséhez sok adatot szerezhetett meg;¹ Prospero egyben-másban talán a Daemonologia után járhatott el: mind e hasonlóságok és vonatkozások távolról sem foglalják magukban a Vihar bámulatos virágának összes gyökér-szárait. Morton Luce egész a Florio fordította Montaigne-ig elfárad² (megjelent 1603-ban), hogy a könyv «of the Caniballes» fejezete felírásából a Caliban nevet kimagyarázza és Gonzalonak az aranykorról szóló (Vihar: II. 1. 147 és a kv.) leírása forrására rámutasson: Caliban neve azonban bizonyosan nem egyértelmű a vérengző emberevők, a cannibálok³ nevével, az aranykorról való leírást pedig Ovidiusból

¹ A Bermuda-szigetek nevét, bizonyosan az 1609-iki hajótörést leíró Jourdan és Strachey előadásai után ismeri is és ebben: «to fetch dew — From the still vex'd Bermoothes» (The Tempest I. 2. 228—229 s.) említi is.

² L. «Introduction» az Arden-Shakespeare «The Tempest» kiadásához XXII. l.

³ A Caliban név egészen kelta jellegű és egy érdekes változatában, mint vezetéknev igen ismert volt Angliában a XIX. évszázad kriminalisztikájában. A Londolból Doverba vezető országúton fekvő Dartford városában történt u. i. a «Bika» vendéglő nagy kapuja előtt, hogy egy *Calligan* nevű timármester nyilvánosan legyalázta IV. György angol királyt 1822-ben (L. Coaching Days and Coaching Ways. By W. Outram Tristram. London, Macmillan and Co. 1903, 239 l.). Ennek a timárnak a neve a nagyon szokásos kettős «l»-től eltekintve csak a *g* betűben különbözik a Caliban névtől. De itt sem szabad elfelednünk, hogy nem egy nyelvben uralkodik az a közös nyelvtörvény, a mely a látszólag egymástól nagyon messze eső ajak- és torokhangokat felcseréli — úgy hogy *Caliban* és *Caligan* teljesen egyértékű. Csak egy-két adattal igazoljuk állításunkat, a nélkül, hogy grammatizálni akarnánk. A jóniai kiejtés az attikainak π betűs névmási vagy határozói alakját χ -ás alakkal helyettesíti: pl. πότος? (quantus és quot?) = χότος; ποῖος? milyen = κοῖος; ποῦ? hol? = κοῦ; πόθεν? valahonnan? = κοθεν? πότε? mikor = χότε; πῶς? milyen = κώς; πῶς vala-milyen = κός stb. Előfordul ez a változás a szó közepén is. Pl. ὄραω = látok töve ορ; innen szem görögül οφθαλμός — de ὀκταλλος is, a honnan a latin *oculus*, rokona az ó-góth *augō*-nak. Vagy πέσσω = főzők, sütők, dagasztok = πέπτο — és ime a π χ -vá változtatva az ἄρτοχόπος (és nem ἄρτοπόπος) = kenyérsütő szóban. V. ö. a coquo, coqua latin szavakkal.

A magyar nyelv is ismeri ezt a törvényt. Fordításunk szövegében akárhányszor használtuk az archaikus *kedig* alakot a *pedig* vagy a szintén régies *penig* helyett. A *kör*, *karika*, *kerek*, *kerék* szavak nyilván összefüggnek a *pör-dül*, *pörög*, *pörge* szavakkal a *k* és *p* hangok feleserélése ellenére is. Maga a *pör* (processus) szó is ez szerint bizonyos körfolyamatot jelent. Így hát e szavaknál nygyanazt a nyelvtörvényt látjuk, a mely a merénylő, bizonyára *gael* származású *Calligan* nevét Shakespeare *Caliban*jából formálta.

1613 február havában volt I. Jakab Erzsébet leányának menyegzője.

sokkal jobban ismerhette Shakespeare, mint Montaignéból. Azonban de Perott sem fedezte fel hármias értekezésében az ősforrást, az egész Vihar alapszövetét, de sok nevezetes részletre rámutatott, mint egészen új, most felfedezett forrásokra, a melyekről büszkén elmondhatja: íme, ezek is megtermékenyítették Shakespeare fantáziáját.

Különben is a Vihart a maga egészében és teljességében semmiféle olasz vagy spanyol rege meg nem magyarázhatná. A Vihar a keresztény léleknek egyik leghatalmasabb megnyilatkozása. Hatalmas drámai kifejezése annak a keresztény

A völegény, Frigyes, a későbbi Téli király a tengereken túlról került, akár Ferdinánd herceg. A «megbékített» Írország 10 évi (1602–1612) harcok után ott feküdt a «legnagyobb bolond böcs» lábainál. Az úri törzsfők: a Tyrone-ok és Tyreconnellek menekültek és otthon maradt a hosszú szolgaság miatt henye, tudatlan, gyűlölködő, lázadó hajlamú, piszkos, nyúlós sárral bevont iszákos írpaszt: egy-egy Caliban valamennyi. Azt hiszem, közelebb állunk az igazsághoz, ha a Viharnak ebben a rejtélyes alakjában nem a Luce indiánusát és emberevőjét, sem a Lovagok tükrének tüzökádó Faunóját látjuk, hanem azt az írpasztot, a kit a nagy költő megsajnálta Prospero = I. Jakabbal. Jakab 1603. óta szintén sok megpróbáltatáson ment át; unokatestvére, Stuart Arabella érdekében a *Main Plot* emberei már-már trónjától fosztották meg, akár a testvér Antonio Prosperot; megélte Rudolf, magyar királynak letételét, volt hát oka bizonyos kiengesztelő lemondással megbocsátani az ír Calibanoknak és a többieknek. Richard Garnettnek igaza van, mikor a Vihart 1612-ben iratja Shakespearerel és 1613-ban adatja elő, hogy Mirandaban mutassa fel Erzsébet képmását (I. Sh. Jahrbuch XXXV. 166. és folyt.); kár, hogy nem mondta ki a végső következményeket: a bűvös sziget az ír-sziget a maga jellegzetes — tisztán ír-angol flórájával és faunájával; a varázsló Prospero nemcsak a *Daemonologia* szerzője: I. Jakab, hanem az ír békéltető is, a kibe a nagy költő belesugalmazza az ő keresztény szívének megbocsátását és kiengesztelődését, hogy magához emelje a zsiros, bűdös, alattomos, lázongó *hal embert* (Vihar, II. 2, 29; V. 266), nem az emberevő Cannibalt, nem a szörny Faunot, hanem Calibant, az őslakót, a boszorkány és az ördög szülöttét (I. Caxtonnál): a gael-ír népet. Különben Erin-szigetét már szt. Patrik előtt varázslatosan titokzatosnak ismerték. Caliban anyját «This blue eyed hag»-nek mondja Prospero (The Tempest, I. 2, 268). A kék szem kiválóan jellemzi az ír nőket. Már Ossiannak majdnem valamennyi ír-kelta hőse és hősnője kék szemű és barna hajú. Így mindjárt *Cuchullin*, Seuma fia, a kelta Achilles, *Erin királya* kék szemű. *Suil ghorm* (Suil = szem; ghorm = kék) kék szemet jelent Ossiannál, de női név is. Suil ghormnak hívták Trathal (mondd Tráhal) királynak, Fingal nagyatyjának a feleségét. Calibanról azt mondja Trinculo, hogy Poor John szaga van. (A very ancient and fish-like mell, a kind of not of the newest Poor-John. Vihar, II. 2, 28). Ez a Poor-ohn szárított és besózott tőkehal, a szegény katolikus ír nép bűnti eledele; a kin tehát a Poor-John szaga megérzik, az minden valószínűség szerint írországi.

felfogásnak, a mely a bocsánatot, a kibékülést, a kiengesztelődést hirdeti. Az életnek sokszor nagyra tartott, de azért lényegében mindig kicsinyes előre való törekvése, harcza, keserősége, gyűlölködése mind-mind eltűnik a szereteten alapuló nagy kiegyenlítődés törvénye előtt.

Ezt a törvényt pedig az a keresztény kultúra teremtette meg, a melynek büvkörében kell élniök — és élnek is — még azok az apró Voltaireek is, a kik kinevetik és megtagadják.

Mikor azt mondják, hogy megértik Shakespearet, a keresztény kultúrának ezt a legnagyobb költőjét: már akkor ott élnek, ott lélegzenek és ott boldogulnak ennek a kétezer éves isteni rendeltetésű kultúrának a levegőjében. A ki a Vihart megérti, az részese a keresztény kultúrának.

Ily értelemben iparkodott de Perott József úr is hozzájárulni a nagy mű megértéséhez, kinek most egész tisztelettel átadjuk a szót:

A Vihar és az Ördögsgiget a «Lovagok tükrében».¹

«Shakespeare Viharja tervezetének valószínű forrása» (The Probable Source of the Plot of Shakespeare's Tempest)² című cikkelyemben a «Lovagok tükrének» több regéjére utaltam, mint Shakespeare Viharjának lehetséges forrásaira. E regék közül egyet a «The Knight in the Burning Rock» címmel a Revue Germanique-ben, egy másikat a Shakespeare Jahrbuchban (Bd. XLVII. p. 128. 1911) közreadtam.

Minthogy az angol nyelvű «Lovagok tükre» Angolországban kívül sehol sem található, célravezetőnek tartom, hogy ez idő szerint a Mirrour of Knighthood-ból még egy harmadik elbeszélést is újra lenyomassak. A szóról-szóra idézett (és magyarra is lefordított) elbeszélés «in medias res» vezetvén be az olvasókat, a helyzet megértése végett előre kell bocsátanunk, hogy Cloridiana herczegnő szerelemfáltásával annyira elke-

¹ A bevezetést és a jegyzeteket írta Bodrogi Lajos. A torok- és ajakhangok átrokonulására vonatkozó példák legnagyobb részét, az ossiani idézeteket Malczovich László úr szíves közlése után írta a fordító.

² Publications of the Clark University Library, Worcester, Mass. Vol. I. No. 8. Megjelent 1905. nov. 14-én.

serítette a Nap lovagjának életét,¹ hogy ez kétségbeesett el-
tökéléssel valamely örülten vakmérő kalandban keresi a meg-
váltó halált.

So after a good while that the Knight of the Sunne had trauailed in that wildernesse alone with his two squires, in the end hi came vnto the sea side, whose fortune was such, that at the same instant ther was come a land out of a boat certaine Mariners that came to seeke fresh water for a ship that was at the sea a good way from the land, in which ship was to the number of thirtie Knights that came from the land of Candia, and were bound vnto Misia, which is now called Transiluania, vnto certaine triumphs and feasts that were there ordained, and as the Marriners were returning for to imbarke themselues, the Knight of the Sun did request them to receiue him into their boat, for that it stood him greatly vpon to passe into that country. The Mariners seeing him of so gentle disposition, and well armed, they durst not say to the contrary, but said they were very well content therewith. So this good Knight did alight from his horse, and also his squires, and entred into the boate with their horses, the which being done, the Mariners began to row with great force till such time as they came vnto the ship,

Így jóval azután, hogy a Nap vitéze két fegyverhordozójával együtt ama rengeteg vadonban bolyongott vala, elérkezék a tenger partjához és olyan nagy vala a szerencséje nékie, hogy ugyanabban a szempillantásban bizonyos tengeri hajósok szállának egy derglyéből a szárazföldre, a kik jövének friss vizet keresni egy nagy hajó számára, a mely jó darabra állott vala a szárazföldtől a tengerben és a kiben számra nézve harmincz vitézek valának, a kik kedig Kandia földjéről jövének és szándékoznak Misiába, a mely ma Transilvániának² nevezetik, még kedig bizonyos triumfusok és ünnepségek megülése végett, a melyek ott elrendeltettek, és hogy a tengeri emberek már most visszatérőben voltak vala, hogy a derglyére szállanának, a Nap vitéze immest kéré őket, fogadnák be őket bárkájukba, mivel hát nagyon rajta volna, hogy amaz országba átal mehessen.

Látván az tengeri emberek, hogy milyen nyájas hajlandóságú és erős fegyverzetű, nem merészkedének ellent mondani nékie, hanem azt mondák, hogy túl nagyon meg vagnak elégedve szándékával. Így hát eme jó vitéz leszálla

¹ A Nap lovagjának *Rosicler* a neve. Fordító.

² Itt a nekünk oly kedves hangzású név éppen úgy szerepel, mint Coleridge egyik drámájában, a Téli rege mintájára készült «Zápolyában» az Imre király, Ragozzi, Zápolya és Bethlen, Báthory nevek. Egy sokat olvasott és nem mindent megemésztett ember tudálékossága az egész, semmiféle magyar vonatkozás nem lappang alatta. — Fordító megjegyzése.

whereas they were verie well re-
ceiued of the Knights, for that
the comlinessse of his person,
ioyntlie with the strange riches
of his inchanted armor, caused all
them that did beehold him to
haue him in great estimation, and
to give him the honour that he
deserued, but when that he did
lift vp the beauer of his helme,
they were all mernailouvsly ama-
zed to see how nature had wrought
so great perfection in his face.
Besides all this, in his countenance
hi shewed so great grauitie and
stoutnesse, that as he was tall
and very well made, that there
was not one, as the wise Artemi-
doro saith, that euer did see him,
but his heart did alter, and waxed
timerous. And this was one of the
excellent vertues that was in this
Knight, that hee neuer saw Knight
in the face, although hee were a
straunger, or otherwise knowen,
that he would deride or many any
euill account of him, and this
vertue did increase in him from
his youth, till such time as hee
came vnto the perfectnesse of his
strength, which was at such time
as he had battaile with that stout
and valiant Bramarant, as shall
be shewed you in the sequele of
this Historie for vntyll that time,
his force and strenght, as also the
bignesse of his members, did daily
increase. So having very good
entertainment by the Knights that
were in the shippe, one of them
asked him of whence he was, and
hee said, that hee was of Grecia,
and for that he saide no more
vnto them, there was not one of
them that asked him any other
question, although it seemed vnto

a lováról, nemkülönben az fegy-
verhordozói is és a bárkába szál-
lottanak lovaikkal egyben, az mi
megtörténvén, az tengeri emberek
nagy erővel neki fekvűének az
evedzőknek mindaddig, míg el
nem érkezének ama nagy hajóhoz,
holott is az vitézek jó szívvvel fo-
gadják őket, mert személyének
kedvessége, nemkülönben bűbajos
fegyverzetének különös gazdagsága
nagy tiszteletet ébreszte mindazok-
ban, a kik szemüket reá vetették
vala és nagy udvarlással vevék kö-
rül, a mint meg is érdemelte, hát
még mikor felemelte sisakjának
rostélyát, valamennyien csodál-
kozva bámulának látván, hogy a
természet milyen nagy tökéletes-
séget művelt orcájának formálásá-
ban. Ezenkívül egész megjelenésé-
vel olyan nagy komolyságot és
keménységet mutat, hozzá meg
olyan magas növésű és jól meg-
termett is vala, hogy egy sem volt
közülök, a mint azt a böles Arte-
midoro mondja, a kinek csak egy-
szer is látván őt, inába ne szállt
volna a bátorsága és félelem el
nem fogta volna.

És a sok jeles virtusok között,
melyek e vitézben lakozának, az
egy különösen kivált, hogy soha-
sem tekintett más vitéznek, akár
ismerősnek a szemébe azért, hogy
kinevesse vagy hogy rossz véle-
ményt formáljon felőle, és ez a jó
tulajdonsága vele nőtt ifjú korától
kezdve mindaddig, míg erejének
tökéletességét el nem érte vala, a
mi akkor következék be, mikor a
bátor és vaskos Bramoranttal har-
czola, a mint e históriának foly-
tatásában szemetek elé állittatik
majd, mert addig ereje és bátor-
sága, nemkülönben testrészeinek

them by his semblance, that ther was some thing that did trouble and grieue him very much he was so heauie. Thus they trauailed two daies together with prosperous windes, passing away the time in the best manner hee could, but the third day there arose a great torment in so terrible sort, that the shippe wherein they were was in great perill to bee lost. The windes dyd increase euery moment more and more, in such furious sort, that all the cunning of the marriners did not serue for the gouernment of the ship, but were driuen of necessitie for to yeeld hir vnto the curtesie of the winde and seas, driuing whersoener it pleased them. In this sort where they tumbled and tossed with that tempest all that day and the night following, without any semblaunce of calmenesse, and looked euery minute for to bee cast away, which put great feare amongst them all, sauing vnto the Knight of the Sun, who seeing the sea troubled, and the mightie waues caused by those terrible windes, fighting one with another, hee was not alonely without all feare, but also did lyke well thereof, and it was agreeable vnto his minde, as vnto one that was weary of his owne life, but the next day following, at such time as they were without all hope to escape that danger, fortune did so serue them, that the storme beganne to assuage, in such sort, that the Marriners might gouerne their shippe, but they found that they were pat a great

temérdek * volta napról-napra növekedék. Így nagy jótartásban lévén része ama vitézek jóvoltából, a kik a hajón valának, egyikük megkérdezé, honnan jönné, a mire ő felelé, hogy Görögországból, és mert többet nem mondott nekik, senki sem kérdezett tőle mást, jólehet úgy tetszék egész valójából, hogy valami bántja és furdalja, annyira csüggeteg vala. Így utazának két napon át szerencsés szelekkel, eltöltvén az időt a mint csak tudák, de harmad napra nagy vihar keletkezék, még pedig oly rettenetességű, hogy a hajó, melyben valának, közel vala az elmerülés veszedelméhez. A szelek minden szempillantásban nagyobb és nagyobb erőre kapának, még pedig oly szörnyű módon, hogy a hajók sok semmiféle mesterfogása sem volt képes a hajót kormányozni, hanem át kelle szükségkép engedniök a tenger és a szelek kényekedvének, hogy oda hányják-vessek, a hova nekik tetszenék. Ily módon haladának buktatva, emelve a vihartól az egész napon és a következő éjszakán át, a szél elcsendesülésére való mindenremény nélkül, és minden pillanatban azt hívén, hogy ime most felfordúlnak, a mi nagy félelemmel tölté el mindenkit, egyedül a Nap vitézét nem, a ki látván a hánykolódó tengert és a szél felverte rettenetes hullámok egymással való háboruszkodását, nemcsak hogy minden félelem nélkül vala, hanem még tetszett is neki és jóleső vala lélkének, mint a ki ráunt a saját életére, de a következő napon, a

* A «temérdek» szót itt Szabó Károly értelmezése szerint használtam: nagy, vaskos értelemben. Fordító.

way leward from the place whether as they were determined to goe, and sailing forwards on their iourney, they discovered a far off an Iland, and out of the middest thereof they might perceiue ascend vp into the aire at times great flames and sparkes of fire, with a terrible darke and thicke smoake, as though they hadde beene burning of some drie things. And when they came nigh vnto the same Iland, the Knights were all desirous to goe there a land, for to ease and refresh themselves for that they were out of quiet with the storme passed, but the Marriners knowing the Iland, haled iackes aboard, and ran of from the land all that ever they could, crying out and saying they would not goe thether, for that it was the Iland of the diuell, called the solitarie Iland, and how that if they went thertther, they should all die the death.

When the Knights of Candia heard these words, they were all greatlie amazed, for they hadde heard before time verie much of that Iland. But the Knight of the Sun who was inclined by his valiaunt hart to attempt high and mightie things with great desire for to see what it was that they so greatlie feared, he asked of the Marriners wherfore they called that the Iland of the diuell, and why they feared so much the death if they should go thether? And although all the Knights that were there present had heard very much of the great perill and daunger of that Iland, yet there was none that could declare the certaintie thereof, but an old Pilot that

mikor már valamennyit elhagyta a reménység, hogy megmenekülhetnének a veszély elől, a jó szerencse úgy szolgálta nekik, hogy a vihar oly mértékben megszelídült, hogy a hajósok képesek levének a hajót kormányozni, csak hogy észrevevék, hogy a szél irányában messze távoztak attól a helytől, a hova törekedének, és útjuk irányában vitorlázván már most, a messze távolban egy szigetet fedezének fel, a melynek legeslegközepéből, hogy időről-időre nagy lángok törtek az égbe, jól észrevehették, nemkülömben tüzes szikrák rettenetes sűrű és sötét füsttel elegy, mintha ott mindennemű száraz holmi égne. És a mikor ama sziget közelébe érkezének, a lovagok partra szerettek volna szállni valamennyien, hogy felüdülének és felfrissüljenek azok után a nyugtalanságok után, a melyeket a vihar okozott, de a hajósok ismervén a szigetet, a földélzetre húzták a kikötésre szolgáló köteleket és oly messzire távoztak partjaitól, a mennyire csak lehetett, nagyban kiáltozván és mondván, hogy nem akarnak oda menni, mert az az ördög szigete, a melyet Magános-szigetnek hívnak, és hogy ha oda mennének, mindnyájan halálnak halálával halnának meg.

Mikor is a kandiai vitézek e beszédet hallák, valamennyien nagyon megzavarodának, mert már ennekelőtte is nagyon sokat halálnak eme szigetről. De a Nap vitéze, a kit bátor szive hajlandóvá tett nagy és hatalmas dolgok megkísérlésére, nagyban óhajtotta megvizsgálni, mi az, a mitől oly igen rettegnének és megkérdezé az hajósokat, mért nevezik ezt a

came as a passenger in the same shippe, who had heard the whole truth thereof by certaine men which left the said Iland in respect of the great daunger, and he seeing that the Knight of the Sunne had great desire to know the misterie thereof, in the presence of all the Knights that were there present, began to declare the same as followeth.

You shall vnderstand (gentle Knight) that this Iland was called in times past, the Iland of Artimaga, for that it was gouerned by a woman so called, who was so abhominable and euill, that neuer the like was scene nor heard of amongst women, for that after shee came vnto the age of fiftene yeeres vntill the time of hir death, which was more than thirtie yeeres, shee neuer beleeued in God but in the diuell, and there was no day that passed ouer hir head, but she saw the diuell in the figure of a man, and he had talke and conuersation with hir, as though he had bene hir husband, and she did euery day twice humble hir selfe vnto him and did worship him. The Father and mother of this Artimaga were very euill and peruerse and being Lords and gouernours of this Iland at their death, they left this Artimaga of the age of ten yeeres, little more or lesse, and for that there was no heire

földet az ördög szigetének, és mért félnek annyira a haláltól, ha ott kikötnének? És ámbár valamennyi ott jelenlévő vitéz sokat hallott a sziget nagy veszedelmes voltáról, egyikük sem tudta megmondani, kétségen kívül való-e ez a veszedelem, egyedül egy öreg hajóvezető, a ki utasnak szegődött ugyanarra a hajóra, tudta a valóigazat némely emberektől, a kik elhagyták a szigetet ama nagy veszedelem miatt, és mert látta, hogy a Nap vitéze mennyire óhajtaná ismerni a sziget titkát, valamennyi az időszerint ott jelenlévő vitéz fülehallatára a következők előadásába fogott:

Tudnod kell (nemes vitéz), hogy ezt a szigetet hajdanában Artimaga szigetének nevezték, mert egy ilyen nevű némben kormányozta,* a ki oly förtelmes és gonosz vala, hogy hozzá hasonlót senki sem látott, sem olyanról nem hallott, mert mig el nem érte azt a kort, a mely tizenöt évvel megelőző halálát, ami több mint harmincz évvel ezelőtt következék be, sohasem hitt az istenben, hanem az ördögben és nem ment el nap feje fölött, hogy ne látta volna az ördögöt férfi képében, és az ördög beszélgete és társalkodék vele, akárcsak a férje lett volna, és ő napról-napra kétszer is megalázkodék előtte és imádta őt. Ennek az Artimaganak az atyja és az anyja nagyon gonosz és elveteme-

* Ez az Artimaga nyilvánvalóan a Vihar Sycoraxja, Calibannak boszorkány anyja. (Megfelel Caxton Albine-jának). A görögös hangzásu nevet Luce a σῦς (disznó) és a κόραξ (holló) összetételének tartja. Artimaga különben az Atlaszból kapja férjét, Sycorax pedig éppen Algirből származik. «Where was she born?» kérdezi Prospero; «Sir, in Argier» feleli Ariel (The Tempest I. 2. 260—261). Fordító.

male at their decease, she was forthwith accepted for lady and gouvernesse of the whole Iland, who when she saw that she was absolute of hir selfe, and all in hir disposition, she gave hir selfe so much vnto all euils and vices of this world, that for hir abhominable sinnes and wickednesse, God did permit that when this Artimaga came vnto the age of fiftene yeeres, she was deceived with the diuell, and would neuer consent vnto marriage, for that shee would not submit hir selfe vnder the obedience of hir husband, but yet she had more than thirtie gallants at hir commandement, and had a great delight to chaunge euerie yeere so many more, and with the great conuersation that shee had continuallie with the diuell, shee came to bee so wise and cunning in the art Magicke, that there was none in all hir time, although hee were neuer so cunning, that might bee compared vnto hir. Shee vsed so many and diuers sorts of inchauntments, that all those of the Iland did feare hir very much, and although hir abhominable and horrible life seemed very euill vnto them all, yet durst they doe no other thing, but to obey hir for their Ladie and gouvernesse. It so fell out that this cursed woman was neuer brought to bedde, nor neuer was with childe, although (in consideration thereof) many times shee would not for the space of two or three moneths together vse the companie but onelie of one man, for the which shee receiued great sorrow and griefe at hir verie heart, in seeing that shee could not haue anie issue of hir

dett személyek valának, és haláluk idején e sziget urai és kormányzói lévén, ezt az Artimagat hagyák maguk után körülbelül tíz éves korában, és mert haláluk után nem maradt fiutód, ezt a leányt ismerték el azonnal az egész sziget urnőjének és kormányzójának, a ki midőn látná, hogy személyére és minden intézkedésére nézvést teljesen független, annyira neki adá magát e világ minden gonoszságainak és bűneinek, hogy förtelmes vétkei és rosszasága miatt az isten megengedé, hogy mikor ez a Artimaga elérte tizenötödik évét, az ördög megtévesztette, és sohasem óhajtott férjhez menni, mert nem akará magát engedelmesen alávetni férjének, de azért több mint harmincz úrfi állt udvarlására, és nagy öröme telék abban, hogy esztendőről-esztendőre újakkal cserélé fel őket és a hosszú társalkodás mián, a melyet az ördöggel állandóan folytat, olyan jártas és tapasztalt leve a mágiában, hogy az ő korában senkit sem lehetett vele egybevetni, ha még olyan jártas volt volna is. A boszorkánkodásnak annyi és olyan sokféle fajtájával élt, hogv a sziget valamennyi lakósa nagyon félt tőle, és ámbátor förtelmes és rettenetes életmódja valamennyinek nagyon gonosznak látszék, még sem merészkedének más dolgot cselekedni, hanem neki engedelmeskedének, mint úrnőjüknek és kormányzójuknak. A dolog úgy fordula, hogy ez az átkozott asszony sohasem vala viselős, sem nem fekűék gyermekágyban, noha (éppen erre való tekintettel) nem egyszer két-három hónapon át nem éle töb-

bodie that might succcede hir in the Lordshippe of that Iland, and many times when shee was in companie with the Diuell, shee did complaine very much hereof, praying him earnestly with great deuotion to doe so much for hir, that she might have a sonne, with whom she might comfort herselfe, and put some remedie vnto the great sorrow which she receiued at hir heart, for lacke thereof. Then the deceitfull diuell, full of pollicie, and enemie vnto all humane generation, hauing great desire to bring vnto end that euill fortun'd woman, the more surer to make his pray vpon hir soule, bethought himselfe of a meruailous euill, and said, that vnto that time hee would not consent that shee should haue any generation, in consideration that she loued him so well, he would not that she should conceiue by any humane creature, but onely by him, and that he determined to lye with hir, certifieng that shee should fully persuade hir selfe that the son that should be borne of hir, should be the most strongest that should be found in all the world, and in respect of hir loue, that Iland should bee spoken of in all the world.

These words of the diuell, caused so great ioy and pleasure in Artimaga, that as one from hir selfe she fell downe prostrate at his feete, and kissed them, for

bel, csak egyetlen egy férfival, a miért is szíve mélyében nagy bánatot éreze, látván, hogy testéből nem származhat magzata, a ki e sziget örökös uraságában ötet követhetné, és a mikor együtt volt az ördöggel keservesen panaszkodék e miatt, nagy alázatosan esedezvén, tenne annyit érte, hogy figyermek születnék, a ki vigasztalására lenne, és gyógyulást szerezne nagy bánatának, melyet szívében éreze, mivelhogy nincsen neki. Ekkor a furfangos ördög,* telve mesterfogásokkal és ellensége lévén az egész emberi nemzetségnek, nagyban vágyakozék a szerencsétlen asszony végső romlására, és hogy annál bizonyosabban zsákmányául szerezzze meg lelkét, csodálatraméltó gonoszsgot eszele ki és mondá, hogy mindaddig ő maga nem akarta megengedni, hogy bármely leszármazója legyen, de arra való tekintettel, hogy a némben annyira szerelmes beléje, nem óhajtja, hogy akármilyen földi teremtetéstől is megfogamozzék, csak egyedül ő általa, és hogy elhatározá elhálni vele, biztosítván a felől, hogy teljesen elhiheti, a méhéből származandó gyermek a legerősebb lesz a föld egész kerektségén és hogy szerelme következtében ennek a szigetnek a híre bejárja majd az egész világot.

Az ördögnek e szavai Artimaganak oly nagy öröme és gyönyörűségére valának, hogy mint-

* Az ördögöt, Caliban atyját Setebosnak nevezi Shakespeare a Viharban. Luce szerint Sh. ezt a nevet Eden-nek *History of Travel*-jében (1577) találta. Setebos Eden szerint a patagoniak rettegett ördöge volt. (Lásd Vihar: I. 2, 374 sor: «my dam's god, Setebos» és I. 2, 319. s. «got by the devil himself.») Fordító.

that great benefit offered vnto hir, and with greath inportunasie shee desired him straight way to put it in vse. Then the diuell hauing no other determination but onely to deceiue hir, saide: thou shalt vnderstand Artimaga that there is not giuen vnto mee so much power, for to know thee nor no humaine woman, in the forme of a rationally man, but in some other figure and forme of a wilde beast that is furious and wonderfull, the which is onely for to shew the difference that is betwixt our great power, and that of men. And againe, that which shalbee begotten by mee, to bee of much more force and strength. When that Artimaga heard him say these wordes, with the great ioy which she receiued, shee was voide of all care, and saide vnto him, that she should receiue great contentment and pleasure therein, although hee came in the most vgliest and fearefullest forme that might bee.

So the diuell fell at agreement with hir, that vpon a certaine day she should goe into a Parke that was in that Iland, beeing full of meruailous great and thicke trees (whereas shee did many times goe on hunting) and that he would there tarry hir comming. Then the diuell for to accomplish and hiring to passe that which he had promised, went vnto the desarts of Affrica, and out from the most highest and aspon parts of all the mount Atlas, he brought forth a monstrous beast called Fauno, the most terriblest amongst all beasts, and they say that by reason of the great abhominacion

egy magánkívül orcájára veté magát lábai elé, és megcsókolá. azokat a nagy jótétemény miatt, mely neki felajánlatott, és nagy alkalmatlankodással könyörgene neki, hadd éltesse vele haladék nélkül. Ekkor az ördög, nem lévén egyébre elhatározva, csak arra, hogy lépre vezesse, így szóla: Tudd meg, Artimaga, nekem nem adatott annyi hatalom, hogy téged vagy akár-mely más emberszülte némbert észszel bíró ember formájában megismerjelek, hanem csak valami más alakban és egy vad ragadozó állat formájában, a mely dühös és csodákkal teli, és mindez csak azért, hogy kitűnjék a külömbség, a mi ható-erőnk és az embereké közt. És újra mondom, az, a kit én nemzendeek, sokkal erősebb és markosabb lesz akárki másnál.

Midőn Artimaga e szavakat hallá tőle, a nagy öröm mián, a mely megszállá, minden gondját szélnek bocsájta és mondá neki, hogy nagy meglegedését és örömet találja majd benne, ha mindjárt az elképzelhető legcsunyább és legfélelmetesebb formában is jönne hozzá.

Így hát az ördög megegyezék vele, hogy bizonyos napon egy kertbe menjen, a mely eme szigeten terüle el, telve csodálatosan nagy és vastag fákkal (a hol is a némberek több ízben vadászatott) és hogy ő majd itt várakozik eljövetelére. Ekkor az ördög, hogy beváltsa és megvalósítsa, a mit megígért, elment az afrikai sivatagokba és az Atlasz-hegység legmagasabb és legzordonabb részei közül egy szörnyeteg vadállatot hozott elő, nevezetesen Faunot, a legrettenesebbet minden vadak kö-

used in tymes past by men, hauing copulation with monstrous beats, did so alter humane nature, that in processe of time it concluded in this so terrible and monstrous beast, the fashion and forme thereof was as I will declare vnto you: His body was as bigge as a great hill, in forme and shape like a Lion, with his feete full of rugged haire, and the clawes of his feete as big as twice a mans finger, and a span long, his breast as big as of a horse, and necked like an Elephant, and from that part vpward both head and face like a man, with a long beard of hard and thicke haire, but the head was very bigge, and out of the midst of his forehead came forth an horne as big as a mans arme and as long, whose force was such, as also in his armes, that there was no beast so furious and fierce, that was able to indure beefore him. Almightye God shewed great fauour vnto man — kinde; for that of these beastes there are but a few in the world, and they are not to bee found but on the highest part of the mount Atlas, which is all desert and no inhabitation, for if they were where as there is people, one of these beasts alone were sufficient for to destroy a whole Kingdome. So the diuell finding out this monstrous beast, he entered within him, and brought him vnto this Iland, and tarried within the Parke till the comming of Artimaga, at the houre appointed, who with the great desire that she had to conceine by the diuell, detracted no time, but kept hir houre, and although she had great astonishment at the fire-

zött és mondják, hogy az emberi természet a nagy fürtelem miatt, melylyel az emberek hajdan éltek, közösségük lévén szörnyeteg állatokkal, annyira megváltozott, hogy idők multán ilyen rettenetes szörnyű állattá fejlődék, a melynek alkata és formája olyan vala, a milyennek azt ime itt elébetek terjesztem:

Teste volt akkora, mint egy jókora domb; alkatra és formájára nézve oroszlánhoz vala hasonlatos, lába borzas szőrrel volt tele és karmai kétszer olyan vastagok; mint az embereké és arasznyi hosszúak; a melle olyan széles, mint a lovaké, a nyaka meg az elefántéhoz vala közelálló és innen kezdve a feje meg az arca egészen emberformájúak, sűrű és kemény szőrű hosszú szakállal, csak hogy a fej tulságosan vaskos volt, a homlok kellő közepéből kezdig olyan vastag és hosszú szarv nőtt ki, mint egy férfi karja, a melynek ereje olyan nagy volt, és ily erős volt a karja is, hogy nem volt teremtetett állat a világon, lett légyen bármilyen dühös vagy fennhéjázó, a mely képes lett volna helyt állni előtte. A hatalmas Isten igen kegyelmes volt az emberek iránt, mivel hogy ilyen állat nagyon kevés van a világon és az Atlasz-hegynék csak a legmagasabb részében fordulnak elő, a mely teljesen elhagyatott és lakatlan, mert, ha lakott volna, mint ez itten, egyetlenegy ilyen szörnyeteg elegendő volna, hogy akár egy országot elpusztítson. Az ördög tehát kiszemelvén e szörnyeteg állatot, megszállotta azt és e szigetre hozá, és itt a kertben bevárta Artimaga eljövetelét az előre meghatározott

nesse and terrible semblance of that monster, yet for all that it did not abate hir courage, beeleeuing of a certaintie that it was the diuell, and for that the diuell was within the monster, hee spake by the mouth of the Fauno all that was requisite. To conclude, hee deceiued Artimaga, and by the permission of God, for hir sinnes and abhominable desire, she was conceiued by that diuellish Fauno, in such sort, that shee remained with child. Then shee returned againe vnto hir house, and the diuell carried the monster vnto the place from whence hee brought him, and in the ende of three moneths she felt her selfe with childe, for the which shee receiued so great ioy and contentment as euer she did in all hir life, beeleeuing of a certaintie that the sonne that should bee borne of hir, should bee the most strongest and mightiest in all the world, and neuer ceased giuing thanks vnto the diuell, for that hee was the author and father thereof. But in consideration that his originall is euill, and hath no other desire nor delight but to deceiue all humane generation: euen so all his workes and deedes cannot bee but euill, and in great daunger and preiudice vnto our soules. So the time was expired and the houre come that Artimaga should bee deliuered, and shee was so big, broad, and swelled, that shee could not moue hir selfe from one place vnto another, in such sort, that all that dyd see hir were greatly amazed, for that shee seemed to bee foure times so big as shee was beefore, and by reason

órában, a ki nagy vágyakozása folytán, a mely benne lángolt, hogy az ördögtől teherbe ejtessék, a világért se mulasztotta volna el az időt, hanem pontosan ügyelt a megbeszélt órára és noha nagyon megütközött a szörnyeteg rettenetes tekintetén és ijedelmes voltán, mindazonáltal nem veszítette el bátorságát, bizonyos dolognak hívéen, hogy az ördög legyen és mivel az ördög a szörnyetegben leledzék, a Fauno száján át mindent elmondott, a mire szükség vala. Hogy befejezzem, törbe ejtette Artimagat és Istennek engedelmeivel, bűneinek és förtelmes vágyakozásainak általa megfogamza ettől az ördögös Faunótól oly módon, hogy viselős leve. Ekkor újra haza tére, az ördög kedig a szörnyeteget visszavivé arra a helyre, a honnal elé hozá és három hónap mulva Artimaga megérezé, hogy gyermeket hordana méhében, a mi miatt oly nagy leve öröme és megelégedettsége, mint soha egész életében, egész bizonyossággal hívéen, hogy a fiú, a kit szülni fog, a legerősebb és leghatalmasabb lesz az egész világon és nem szünetelő köszönetet mondani az ördögnek, mivelhogy ő vala az apja és a megszerzője.

Ám arra való tekintettel, hogy az ördög eredete a rossz és nincs egyéb gyönyörűsége és óhajtsága, csakhogy megcsalja az emberi nemzetséget: minden munkája és cselekedete éppen ezért csak gonosz lehet, nagy kárára és veszedelmére az mi lelkünknek.

Így hát az idő elmula és megérkezék az óra, a melyen Artimagának meg kelle szabadulnia terhétől és olyan vastag, széles és dagadt

that the fruite of his cohabitation was deformed, monstrous, and diuellish, they had no hope of any naturall birth by ordinarie course, but rent and tore the bellie and entrailes of the mother, wherewith shee dyed and yeelded hir soule vnto him whom shee so much beeleeued and worshipped, and the childe came foorth, the most horriblest and terriblest creature that euer nature formed. This childe was scarce out of his mothers wombe, when that with a diuellish fury hee tore in peeces all that euer were before him, and ran out of the doores and tooke the field, destroying and killing all that euer hee met withall, and neuer ceased till hee came vnto the Parke and wood whereas hee was begotten, and there hee remained certaine daies, and neuer came foorth till hee was grown to a bigger stature, although then when hee was borne hee was as big as reasonable Lyon. Hee had not remained full halfe a yeere in these woods, but hee increased so much, that hee seemed to bee as big as an Elephant, his forme and figure was much more horrible then that of his father, although he did resemble him very much, and beesides all this, he had a whole legion of diuels within his bodie, who in a figure of armed men, many times came forth at his horrible mouth, and did great harme whereas they went, so that

vala, hogy egyik helyről a másikra nem mozoghata, ily formán a ki csak látá nagyon megütközék rajta, mert négyzerte oly vastagnak látszék, mint annak előtte és mivel elhalásának gyümölese formátlan, szörnyűséges és ördögi vala,* természetes szülésben a dolgok rendje szerint senkiséreménykedék, hanem tépték és szaggatták az anya hasát és belső részeit, miért is ez meghala és lelkét átszolgáltató annak, a kit annyira szeretett és imádott és a gyermek napvilágot látá, a legirtóztatóbb és legrettenetesebb, amilyent a természet valaha formált. Alig jöve ki e gyermek az anyja méhéből, már is valami ördögi dühvel tépe darabokra mindent, a mit maga előtt látá és kifutá az ajtón a szabadba, elpusztítva és megölve mindent, a mit kívül talált és nem hagyá abba, míg ama kertbe és erdőeskébe nem érkezék, a hol megfogantatott vala és itt marada néhány napon át és mindaddig nem kerüle elő, míg jobban meg nem termett, jól lehet születése idején is volt akkora, mint egy jóraivaló oroszlán. Nem maradt egészen félesztendeig ezekben az erdőkben és már akkoránőtt, hogy oly nagynak látszék, mint egy elefánt, alakja és termete szörnyűségesebb mint vala az apjáé, ámbátor nagyon hasonlított hozzá és mindezekén kívül egész légioja az ördögnek lakozék testében, a kik fegyveres emberek

*Shakespeare ennek az ifjú Faunonak a külső és belső jellemvonásait teljesen mellőzte Calibanjában. Neki elég volt az ir-gael Calibannak az ördögtől és boszorkánytól való származását átvenni, hogy Sycorax — Albine fiában a Caxtonnál is megőrzött monda szerint az angol szigetek autochton őslakóját mutassa be. Fordító.

for this occasion he is called the diuellish or possessed Fauno. So afterward when that hee was come vnto his ful strength, which was within halfe a yeere, hee left the woods, and went throughout all the Iland, and did so much harme, that hee left none aliue where hee beecame, some slaine, and other some hearing the report of his crueltie, fled away, so that the Iland is left desolate, and no inhabitants therein, neither any other liuing thing. So all those that haue any notice of this Iland, doo not onelie refuse to land vpon it, but also they dare not come nigh it with their ships, for that many times this possessed Fauno hath beene seene enter into the sea a great stones cast, when that any ship or barke were nigh the shore, and if that by misfortune those inhappie trauailers doe fall into his hands, there is none that escapeth with their liues, for that with the horne that he hath in his forehead, at the onely blow hee teareth a ship in peeces, then after with his strong armes and vnmercifull teeth hee rent and teares in peeces all that is beefore him, and there is no strength of man, nor armour so strong that can withstand his fury, for that his hearie skin is of so great hardnes, that it is not possible for any weapon to enter it. This is the occasion (gentle Knight) that this Iland is so much spoken of, and so fearefull vnto all saylers that passeth this way, and why it is called the Iland of the diuell, and that fire which wee doo see, with that thick smoake that ascendeth into the aire, is all that

képében nagyon sok izben kilépnek rettenetes szájából és sok bajt okozának, akárhová jutának, úgy hogy ezért a sátáni vagy az ördögtől megszállott Faunonak nevezik. Így hát minekutána teljes erőre jutta, a mi egy fél év alatt következék be, elhagyá az erdőket és végig csavargá az egész szigetet és annyi bajt okozta, hogy senkit sem hagyta életben, a hova jutta, némelyeket megöle, mások hallván kegyetlensége hírét, elmenekülének, úgy hogy a sziget pusztaság lőn, nincs rajta sem emberi lakó sem más eleven teremtes. Ezért, a ki csak tud valamit a szigetről, nem csak vonakodik kiszállani rája, de még közelébe sem mer jönni a hajóval, mert nem egyszer látták ezt az ördögtől megszállott Faunot jó kódobásnyira a tengerbe rontani, a mikor lett légyen akár milyen bárka vagy hajó a part közelében, és ha szerencsétlenségre a boldogtalan hajósok kezébe kerültek légyen, egyetlen egy sem szabadult volna meg élve, egyrészt a szarva miatt, a mely a homlokából mered és a melynek egyetlen csapásával darabokra zúzza a hajót, másrészt, mert erős két karjával és kegyetlen fogaival széjjel szaggat és darabokra tép mindent a mit maga előtt lát, és nincs emberi erő, nincs fegyver olyan erős, a mely ellenállhatna dühének, mert szőrös bőre olyan kemény, hogy semmiféle fegyver sem fogja. Ez az oka (nemes vitéz), hogy erről a szigetről olyan sokat beszélnek és hogy olyan félelmes minden hajós szemében, a ki csak erre jár, és a miért az Ördög-szigetének hívják és ez a tűz, a mit itt látunk, a sűrű füst, a mely a levegőben fel-

which proceedeth out of the terrible and horrible mouth of that diuellish Fauno, for that it is full of infernall diuels. By this you may iudge what the monster should bee, that throweth from him such wonderfull and terrible infections. (Mirroure of Knighthood, pt. 3. ch. 14.)

száll,¹ mind-mind eme ördögi Faunonak szörnyű és rettenetes szájából származik, mert tele van az a pokolból jövő ördögökkel. Ezek után megítélhetitek, milyen lehet az a szörnyeteg, a mely ilyen csodálatos és rettenetes fertőzést taszít ki magából. (Lovagok tükre, III. R. 14. feje.)

Már most a spanyol elbeszélés és az angol színmű között a következő érintkezési pontokat emelem ki.

1. Egy igen heves vihar.
2. Szárazföld! — az Ördögsziget.
3. A sziget előbbi uralkodónője egy gonosz asszony volt, a ki az ördögtől teherbe esett² és egy szörnyet szült, a ki anyja halála után a sziget fölött való uralkodásnak örökébe lépett.
4. A szörnyeteg Fauno az Atlas hegységből került a szigetre. Sycorax ugyanesak Algirből.
5. A sziget néptelen és félelmesen titokzatos, akár a lángok és füst, akár a kísérteties hangzavar miatt.
6. A spanyol hajóvezető az angol boatswainnek felel meg. Worcester, Mass. U. S. A. 1911. jul. 17.

de PEROTT JÓZSEF.

¹ A Vihar-szigetének félelmetes voltát inkább a titokzatos hangok okozták, pl. Ariel éneke: Full fathom five thy father lies (I. 2, 396—403) stb. E dal, úgy a «Where the bee sucks» kezdetű, megvan Wilsonnak Oxfordban megjelent *Cheerfull Ayres or Ballads* című gyűjteményében. A dalok szerzőjéül Robert Johnsont nevezi meg a gyűjtemény, a ki Luce (1610-re teszi a Vihar megírását) föltevésével ellenkezően Grove szerint 1612. írta volna a muzsikát a Viharhoz.

² Ezzel analog a Merlin-monda és Jordanes crotoni püspöknek az előadása a hunok eredetéről. Caxton a Gog-Magog monda ötletéből felemlíti, hogy Gog-Magog Albine és az ördög szeretkezéséből származott, tehát az angol szigetek őslakói olyan eredetűek, mint Jordanes szerint a hunok, a *Mirour of Knighthood* szerint Fauno-Caliban e szerint az angol szigetek őslakója, az Albine után Albionnak nevezett körülfekvőké. Ez is megerősíti fönt, a jegyzetben kifejezett véleményemet, hogy Cabiban ír-kelta. (Lásd: Bodrogi: Az ál-Shakespearei Lokrin stb. Magyar Shakespeare-Tár II. köt. 30—31 lap). Különben tagadhatatlan, hogy a *Mirour of Knighthood*nak és a Viharnak vonatkozásai sokkal világosabbak, mint pl. Roysternek III. Richard, III. 4. jelenetére vonatkozó az az állítása, hogy «the three weeping queens may have been suggested to Shakespeare by his recollection of the three mourning Marys» (Modern Language Notes XXV. 174). Az átkozódó furia- királynők és az evangélium három fájdalmas Máriája! Szinte blasphemia számba megyen ez az erőszakos vonatkoztatás. (Fordító.)

LEMOUTON EMILIA.

Shakespeare összes drámai műveinek első magyar fordítója.

Shakespeare Vilmos összes színművei fordította Lemouton Emilia. Első füzet A szélvész színjáték 5 felvonásban. Pesten nyomtatott Trattner Károly betűivel, 1845.

Ily címmel jelent meg 1845-ben, a Honderű 1845 április havi 29. számában közölt jelentés szerint, Shakespeare összes műveinek 38 füzetre tervezett fordításának első füzete. A fordító egy 18 éves fiatal leány, ki honleányi kötelességből egymaga fog e vállalatba, hogy megóvja a hazát azon szemrehányástól miszerint egyedüli a nemzetek közt, mely e teremtmény lángészét eddig csaknem egészen nélkülöző.

Igaz ugyan, hogy a vállalatnak, sem irodalmi, sem anyagi sikere nem volt, de a kezdeményezés érdeme, a vállalkozás merészsége s a fordítás hibái mellett is kivilágító ritka jártassága az angolban, a fordító felé irányozza a figyelmet, ki megérdelmi, hogy fordítása méltatásával egyetemben életével és egyéb írói tevékenységével is foglalkozzunk.

★

Lemouton Emilia Pesten született, Szinnyei «Magyar Írók» szerint 1827-ben. Fáylné Hentaller Mariska «A magyar író-nőkről» című könyve szerint 1830-ban. Atyja Lemouton János francia emigrans volt, ki a lipesei csata után került Magyarországra, mint István főherczeg francia nyelvtanítója* s miután nőül vette Czepka Máriát, egy cseh lovassági ka-

* Ld. Szinnyei «Magy. Írók Élete és munkái.»

pitány leányát, Pesten telepedett meg, hol József nádor közbenjárására 1826 az egyetemen mint az angol nyelv lektora, 1828-ban, mint az angol nyelv és irodalom rendkívüli tanára, végül pedig mint a francia nyelv és irodalom nyilvános rendes tanítója nyer alkalmazást.

Két leánya tehát: Emilia és Louise pesti születésűek. Olyan családban, hol az atya francia, az anya osztrák, igen természetes, hogy a társalgási nyelv német és francia. Így a gyermekek már zsenge koruktól fogva e két nyelvben, mint anyjuk és apjuk anyanyelvében, teljes jártasságra tettek szert. S tekintve azt, hogy a szülők, talán Lemoutonné képesítésére támaszkodva, valami leánynevelő intézet felállítását tervezték — legalább erre enged következtetni az 1831 febr. 18. általuk kiadott «új nemzeti leánynevelő és oktató intézet» jelentése — minden bizonynyal a legnagyobb gonddal igyekeztek gyermekeiket nevelni. És pedig főleg a nyelvi és zenei tudásra helyezhették a fősúlyt, az úgynevezett salonműveltségre, mely az akkor divó igényeknek, melyeket egy leány műveltségére nézve támasztottak, teljesen megfelelt. Mindenesetre Lemoutonné hivatva volt egy ilyen nevelő intézet vezetésére, hiszen Hernalsban (Bécs mellett) az árvaságra jutott szegényebb sorsú katonatiszti leányokat nevelőnökké képezték ki, mint egyedüli kenyérkereseti pályára, melyre egy szegény úri leány léphetett, s így nem csoda, hogy az ott nyert nevelést Lemoutonné leányaira is átruházta. Innen lehet a két Lemouton leánynak az a nagy nyelvi és zenei ismerete, melyről a fennmaradt levelekben többször hallunk.

Úgy látszik a szülők figyelme leginkább Emiliára központosult. Apja különös észbeli tehetségeket fedezett fel benne és csodagyermeket akart belőle nevelni. Anyja azonban, bár Hernalsban nevelkedett, vagy talán épen azért, saját kárán okulva, a gyakorlati élet igényeit sem akarta szem elől tévesztetni leánya nevelésénél, s őt, mint teljesen vagyontalan leányt az élet számára megedzeni, s különösen érzelmi csalódásoktól megóvni óhajtotta. Ez a két irányba húzó agyonnevelés úgy látszik Lemouton Emilia gyermekéveit és serdülő leánykorát nagyon megkeserítette. Igazolja ezt 1848 május 26-áról szóló eddig ismeretlen és kiadatlan naplója,

melyben visszapillantva gyermekkorára, azt oly boldogtalannak látja, hogy ezen elmúlt keservekben biztosítékot lát a kiérdemelt jövő boldogságra.

«Ha jövődőben bárhogy vétkezem», írja, «nem bűnhődtem volna-e eleget érte eddig gyermekségem óta? Anyám különös hibája s irántami szeretetlensége, atyám mániája a nyelvtanításhoz, mely miatt elhanyagolá keresetét, egyidőben hajlama a játékhoz, mely azonban megbocsátható, mert csupán azon vágyból eredt, hogy sorsunkon javítson, testvérim szüntelen betegeskedése, később ámbár még zsenge gyermekkoromban az annyira fáradságos s unalmas leányoktatás, mely engem halvány s szenvedések által időelőtti ítélőtehetséggel ellátott gyermekeket négy fal közé szoríta, holott a szabadba vágytam, s miként más gyermek zajosb játékokban s más szórakozásban szerettem volna részesülni, mint a mely nekem megengedett; szabad óráimat olvasással töltém; igaz, hogy öt éves koromban Berquin * munkáival kezdtem meg az olvasást, de nyolcz-tíz éves koromban sok Paul de Kock-féle regényt emésztett fel gyermek elmém; midőn 12 éves levék tökéletesen *blazirozott* voltam a szerelemre nézve, s azt minden szép s rossz oldalairól, minden magasztosságaival s árnyéklaival ismertem, mind a mellett, hogy anyámtól mindig gyaláztatni hallám az életnek e fűszerét s talán egyetlen feladatát, mert szeretet az, mi után egész életünkön át törekszünk; míg gyermekek vagyunk szülőink által, serdülő korban barátok által, később szeretők által, vénségünkben pedig gyermekeink által vágyunk szerettetni. Anyám mindig nevetéssé tévé előttem ezen érzetet, s én noha a Lauráktól, Malvináktól, Emerencziáktól stb., kik phantasiámat népesíték nem tagadhatám is meg részvétemet, magamra nézve gyalázatosnak tartottam volna anyám felhatalmazása nélkül valakibé szeretni; az említett okokból származó blazirozottságnál fogva könnyű volt ezen meglehet *álelvhez* szilárdan ragaszkodnom, s kikerülni a vétket, melyre száz alkalmam volt. Atyám belőlem csodagyermeket akart nevelni, mi szinte számtalan

* Armand Berquin szül. 1750+1791 francia író. *L'ami des enfans* 1786. 6. köt.

kínok forrása volt rám nézve, mert nekem a csodák létrehozására, sem alkalom, sem idő nem engedtetett; a zenéhez nagy tehetségem s nagy szenvedélyem volt, de először nem tartottak jó mestert, másodszor pedig ha zongorához ültem haragudott az anyám, hogy miért nem varrok vagy kötök inkább; így volt a tanulással is, anyám nem látott szívesen könyvet, atyám pedig nem varrótűt kezemben; azonkívül pedig szerencsétlenségemre néha nem egészen ostoba leveleket írván, atyám második Sevignét is akart belőlem faragni, a nélkül, hogy erre illően elkészítene vagy szükséges útmutatásokat adna; a sokféle tervnek rossz eredménye lőn; mert mind a mellett, hogy bennem képességet és vágyat is éreztem felülemelkedni ama nagy ember tömegén, melyet igen korán megismerni és megvetni tanultam, alkalom hiány s kedvetlenségből elmaradtam mindenben, mert Liszt, Maintenon, Sand és Malibran egy személyben csak nem lehettem.»

E naplótöredéklől egészen jól elképzelhetjük a Lemouton-család belső életét. Az apa, ki chimarák után futva elhanyagolja keresetét, kalandos módon kártyával akar pénzt szerezni, leányában sokféle tehetséget fedezve fel, abból hirtelesen csodagyermeket akar csinálni. Emilia szívesen hajlott atyja tervei felé — szívesen lett volna akár zeneművész, akár író — de ebben egyrészt atyjának kapkodó nevelési rendszere, másrészt anyjának teljesen eltérő nézete akadályozta. Úgy látszik Lemoutonné mind a mellett, hogy egész más pályára nevelkedett, belátta a gyakorlati tevékenység szükségességét és féltvén leányát Emiliát férje agyonneveltetésétől, nem bizva Emilia igazi lángelméjűségében, nem engedte meg, hogy tehetségeinek kiművelésével elhanyagolja azokat a dolgokat, melyeket Lemoutonné sokkal fontosabbnak tartott egy vagyontalan leány jövőjére. S csoda-e, hogy Lemoutonné, a pénzhiányból származó házigondoktól kinozva, betegeskedő gyermekein aggódva, egy exaltált, gyakorlatiatlan férj oldalán, Emiliát a földi élet prózai oldalával akarta minduntalan megismertetni? Lehet, hogy férje kényeztetési rendszerét ellensúlyozandó azt keményebb szigorral tette. Hogy Emilia rászolgált anyja aggodalmaira kivehetjük naplójából:

1848 máj. 31. ezeket írja: «Még mint gyermek egy emelt helyen állva, melyről messzire terjedt szemem előtt a lát-határ, gondolatokba merültem, s kérdéseket intézék magam-hoz, melyek nem egy bölcselkedőt hoztak volna zavarodásba, mert a milyen későn fejtett ki szívem, szinte oly korán ért meg elmém s ez okozá tán eddigi szerencsétlenségemet. Min-dig az élet czélját igyekeztem kitalálni; ha az abban áll, hogy másokat boldogítva, magunkat boldogítsuk, mért gátol bennünket célunk elérésében a gondviselés, egytől szépséget, mástól pénzt, egy harmadiktól ést vagy csak helyes felfogást s egy negyediktől egészséget tagadván meg, mik az úgyneve-zett civilisatio e mostani fokán főkéllékek a boldogság el-érésére; más, nem világi szempontból ítélve, az egészséget kivéve, minden csak chimæra, szerelem, becsület, dicsvágy; érdemes-e hosszú éveken át kínlódni azért, hogy egy pár embertől dicséretet arassunk, s gyakran csak halálunk után ismerik el érdemeinket; fölvetetem, hogy tán mégis egy más jobb életre számolhatunk: sok eféle eszmék, néha annyira elfoglalának, hogy anyám ily napokon kevés hasz-nomat veheté s mindig e szavakkal feddett: «gehst du schon wieder wie im Schlaf herum?...»

Nem csoda tehát, hogy atyját jobban szerette, ki oly dolgokat követelt tőle, melyek neki is inkább voltak inyére s habár belátja nevelési rendszerének hibás voltát, még is a legnagyobb szeretettel ragaszkodik hozzá. Szóljon itt megint naplója:

«Aba 1848 jun. 2. Ma pósta nap volt, sem *tőle*, sem szülőimtől nem vevék levelet. *Ő* talán el van foglalva, de szülőim miért nem írnak? mind a mellett, hogy anyám előb-beni szeretetlensége, szeszélyei stb. sok bűt okoztak nekem, mégis forrón szeretem, voltak az előtt is percei, melyekben igen jó volt irántam, sőt az utolsó években szeretett is, a mennyire hideg s tartózkodó természeténél fogva szerethet s csak most érzem én is azon fájdalomból, melyet hallgatása okoz, mennyire vonzódom hozzá, s hogy anya és gyermek közt megtárgulhat a kötelék, de el nem szakadhat soha. Hát még atyámhoz! mennyire szeretem őt, kinek mióta élek egyetlen öröme valék, gyakran könnyekre fakasztott irántami

jósága; gyakran megfosztá magát utolsó krajczárjától, csak-hogy nekem valamivel örömet okozhasson! csak miatta szeretnék gazdag lenni, hogy öreg napjait minden lehető kényelemmel körözhessem, s midőn egykor egy perczig megbántam, hogy Liszttel nem mentem, az csupán azért volt, mivel atyámat akkor szűkölködni láttam, s egy időre megtagadni magától azt, mi életereje fenntartására mégis oly szükséges volt, délben a messző bort s findzsa fekete kávéát . . . »

Így tehát Lemouton János, kinek óriási áldozat volt boráról és fekete kávéjáról lemondani, sok önző, de egyszerűsmind könnyelmű embernek sajátyszerű kedvességével a leg-hálásabb szeretet tárgyává tudta magát tenni. Mindent megtett családjáért mit tehetett, az igaz, de még a legnyájasabb, legjóságosabb levelekben is, a melyeket családjához írt, sohasem mulasztotta el, hogy keserű sorsáról, terhes foglalkozásáról ne panaszkodjék. Mindenesetre impulsiv természetű lehetett egy olyan ember, ki családját József nádor kegyeibe ajánlva a görög szabadságharczba akart menni. Ezt a természetet részben Emilia is örökölte, bár nem volt hijján édes anyja józanságának sem, úgy hogy egész életében a lelki tulajdonságoknak különös keveréke jellemzi: ábrándosság és józanság, igazi odaadás és dacz, hiúság és lemondás, majd a világ semmibevevése, majd annak elismerésére való túlságos vágy.

Ilyen családi viszonyok közt serdült fel s koraérettségének megfelelőleg már 1842-ben a Regélő Pesti Divatlap második felében találkozunk nevével és pedig egy kis franczia beszély fordításával kapcsolatosan s az évvégi beszámolóban, hol munkatársul van felsorolva sok kiváló névvel egyetemben.

Talán nem téves az a felfog s, hogy ezen irodalmi tevékenységre Adorján Boldizsár buzdíthatta, ki a 40-es évek elején Pesten jogászokodott. Maga is költő volt. Írói tehetségei és hajlamai révén művészi és író körökben forogva Petőfivel is megbarátkozott. Lemoutonékkal már pesti tartózkodása első éveiben ismerkedett meg, és pedig Pongrácz Pálné Adorján Margit úrnő közlése szerint a nemzeti színházban. Lemouton

Jánosnak családja részére állandóan két zártszéke volt a színházban s Adorján véletlenül mindig melléjük került s a gyakori szomszédság ismerettségé alakult. Nagyon valószínű, hogy az eszes, szellemes, művelt s last not least, szép Milike írói hajlamaival, melyeket a gyermekét csodáló apa bizonyára ki is emelt, Adorján Boldizsár figyelmét magára vonta s ez a kis geniet az ujonnan keletkezett Regélő Pesti Divatlap számára (hová maga is írogatott) munkatársul megnyerte. Ezen pusztán irodalmi téren való barátság csakhamar mélyebb színezetűvé lett, legalább is Adorján Boldizsár részéről, olyanmódra, hogy vagyoni viszonyaival nem számolva nőszülni készül s Emiliát már 1842-ben feleségül kéri meg. A művelt és jónevelésű, de szegény lány részére Lemoutonné, úgy látszik eleinte óhajtandó férjnek tekintette Adorjánt, ki nemcsak jó családból való, de földbirtokos és ügyvéd is volt, — és ennek megfelelően felhatalmazta leányát udvarlása elfogadására. Emilia egy akkori időből fennmaradt levél után ítélve elég hüvösen fogta fel a helyzetet. Míg Adorján B. egy 1842 márcz. 29. kelt levélben panaszodik Emilia hallgatásán, kegyetlen egykedvűséggel vádolva őt, emlékezteti azon szent és komoly szándékra, melylyel az eddig közöttük «létezett viszonyban lett szövethetővé» — addig E. egy ugyan-csak 1842 jul. 7-éről kelt levelében mintegy postscriptive ezeket írja. «Végre azon kérdésére kell felelnem, hogy mikor akarok neje lenni, — én arra minden perczen kész vagyok, csak aztán körülményeink engedjék!...»

Eme levél többi része, melyben ilyen nagyfontosságú dolgot dönt el irodalmi tevékenységének beszámolásával volt telve. Említ egy novellát, melyet Bajzának küldött be s melyről azon aggódik, hogy nem nyerte meg tetszését; írja, hogy azon esetre P. Horváth Lázárnak adja át, ki egy új divatlapot akar a hölgyek magyarosítása érdekében szerkeszteni s ki őt egy igen udvarias levélben felszólította, hogy könnyebbitse nehéz vállalata súlyát. Együttal egy angol novellát küldött lefordításra, melyet Emilia kedves «Jenő» barátjának (úgy nevezi Adorján Boldizsárt) küld még pedig mihamarabbi átnézés végett. Együttal megígéri, hogy ez az utolsó fordítás lesz; ezentúl csak eredetit akar írni.

Egyszóval az egész levél irodalom, irodalmi tervekről szól — ez nemcsak Lemouton Emilia közönyére vezethető vissza, hanem azon általános hangulatra, azon lelkesedésre az irodalmi, különösen e szépirodalmi kérdésekre vonatkozólag, mely e korban a nőket mind az olvasásra, mind az írásra buzdította.

Ez a mozgalom, ez a lelkesedés szorosan összefügg a 39—40. országgyűlés után megindult azon reform törekvésekkel, melyek a 43—44. országgyűlés összeültét megelőzték. A reformtörekvéseket társadalmi úton akarta terjesztetni a nemzet s az elintézendő kérdéseket társadalmi úton előkészíteni. Minthogy pedig a 43—44-iki országgyűlés teendői sorában a magyar nyelv ügye a legfontosabbak egyikének ígérkezett, annak ápolására, fejlesztésére irodalmilag is minél inkább akart hatni. Ebben a korszakban kezdték észrevenni a hazafiak a külföld példájára, hogy a hazaszeretetet, a nyelvhez való ragaszkodást, leginkább a nők segíthetik elő. Már pedig mindazon időig a társaság teljesen idegen szellemű volt. Az aristocratiának, e politikailag leginkább számottevő osztálynak nőtagjai, vagy idegen származásúak, vagy pedig ha nem is idegen származásúak, nevelésüket idegen helyen vagy külföldi nevelőktől nyerve, nyelvben szellemben teljesen idegenek voltak. A társalgás nyelve francia vagy német, magyarul legtöbbje nem tud vagy csak törve. Nem esoda, hogy Vörösmarty «Elhagyott anya» cz. költeményében kifakad a vezető körök asszonyai ellen.

Már az 1839—40. országgyűlés összeültekor, midőn Batthyány Lajos a főrendi ellenzék szervezéséhez fogott, az általános elveken kívül, melyeken az országos ellenzéki párt alapult, az irányadó elvekül előterjesztett és a kitűzött célok elérésének módozatára ajánlott pontok közé a következőt is felveszi. » A hazaszeretet felgerjesztésére minden veszélyeztetett nemzetnél hathatós eszköznek tapasztaltatott a nőnem ösztönzése, hogy ez nálunk is mennél előbb fogja fel e dicső szerepét, iparkodni fogunk. »*

Ezen iparkodásában segítőtársra akadt nejében, Zichy

* Horváth Mih. Huszónöt év Magyarország történetéből II. köt.

Antónia grófnőben és annak nővérében, gróf Károlyi Györgyné Zichy Karolinában. Ez a két mágnásasszony törte meg a közöny jegét. Ők voltak azok, kik belátták, hogy mindaddig míg salonjaikban a társalgási nyelv idegen, a nemzeti szellem, a nemzeti érzelem nem verhet gyökeret. Ezen belátástól indítatva ők vezették be termeikbe a «didergő koldusleányt», a magyar nyelvet — hogy a Honderű hasonlatával éljünk — ők nyitották meg «a nagy ajtókat» s maguk mellé ültették «a pamlagra». Így azután a magyar nyelvvel, magyar zenével, magyar tánczczal salonjaikban a magyar szellemet tették divatossá. De nemcsak társadalmi közvetlen úton segítették elő a reformokat, hanem számos honias irányú kezdeménynek álltak élére. A jótékonyági egyesületek, gyáralapítás, az iparvédő egyesület mind megannyi hő pártolóra találtak a két lelkes grófnében. Sőt az országgyűlés összeültekor már annyira átment a politika a nők összességére, hogy a karzatok megteltek szép asszonyokkal, kik figyelmesen s a legnagyobb szenvedélyességgel kísérték a pártharcokat, melyeket azután a szó szoros értelmében átvittek a társaságba. A társaság pártszínezet szerint oszlott el s a reformpárt szép asszonyai az országgyűlés ifjabb tagjaira nem csekély befolyást gyakoroltak. Báljaikat, mulatságaikat többnyire valami közcél gyarapítására rendezték s csak azok voltak hivatalosak, kik a reformpárttal szavaztak.

Ekként megszületett a honleányi típus. A lelkes testvérpár megmutatta a sikeres izgatásnak útját. A demokratiai elvek terjedéséből folyó nivellálás mellett a főrangú társaság példája csakhamar áttért a társaság többi rétegeire s kiki a maga tehetségei szerint, mint honleány kezdett «buzogni» a magyar nyelvért, sőt mi több a magyar divatért, a honi iparért, a magyar zenéért, tánczéért.

Ezt a mozgalmat elősegítették a sűrűn keletkező divatlapok, melyek mindegyikének a célja az volt, hogy a szépnemmel megkedveltessék a magyar nyelvet, magyar irodalmat. A Regélő és Honművészből 1842-ben átalakult Regélő Pesti Divatlap előszavában szinte mentegetődik, hogy olyan időben, hol csak politika a jelszó, divatlappal áll elő, de a szépnemnek is meg kell, hogy legyen a neki való lapja, hogy ne kényteleníttes-

sék idegen után néznie. A Magyar Életképek (1843) Frankenburg Adolf szerkesztésében szintén a nőkhöz intézi előszavát. Programja: a nyelv terjesztése szépirodalmi olvasmányok által s így oly literaturai hiányt pótol, melyet különösen a nők érezhetnek. «A művelt szívű kedélyes polgárnő» (mondja Fáy András az előszóban) «tisztelni fogja a külföld műveltségét, érteni nyelveit, de bátor még műveletlenebb hazájával lesz keble tele, ajkain annak nyelve zeng, ellesi és honosítja fiainál, leányainál a külföld műveltségét, de hazai életen és szokáson csügg. Hazája, ennek nyelve művelődése körül tesz, a mit kis körében tehet.» Ecseteli a jelenkor nőit, kiknek lényén idegen zamat terült el, gyermekeiket francia nevelőnő neveli úgy, hogy minden inkább mint magyarok. Legalább arról kell gondoskodásnak történie, hogy a haza-kerülő leánynak legyen mit olvasnia, hogy magyar nyelvtudását felelevenítse. Az 1844-ben Életképekké alakult Magyar Életképek megnyitója szintén a «Lelkes honleányok»-nak szól Császár Ferencz szavaival. Felszólítja a nőket a magyar nyelv művelésére, hogy az által buzdítsák a magyar írókat annak minél tökéletesebb kifejtésére. Az 1844-ben keletkező Pesti Divatlap Vahot Imre szerkesztésében ugyancsak ilyen programmal áll elő és pedig leginkább a középosztályhoz szól ellentétül a Honderűvel, mely a főrangnak szól. S mindezen folyóiratok a mellett, hogy eredeti novellákat, regényeket hoznak, a mennyire csak lehet magyar tárgygyal, úgy a felsőbb körökből, mint a népeletből, hiven lajstromozzák mindazt, mit a honleányok a haza javára tesznek, mind a fővárosban, mind a vidéken.

Elsősorban természetesen Batthyányné, Károlyiné, Brunswick grófnék, Forray báróné s még néhányan központjai az általános ünnepeltetésnek s az említett divatlapok buzdító dicséreteinek, kik a haza javáért a nyilvános, úgynevezett részvényes bálokon vállalják a háziasszony szerepét, hol a honi kelme, a magyar nyelv és táncz kötelező; a milyenek voltak a védegyleti tánczvigalmak, köri és ellenzéki bálok. De feljegyzik más honleányok érdemeit is a haza ügye körül. Így örömmel ujságolja a Honderű,* hogy Pozsony-

* 1843. I. 421. 1.

ban főrangú hölgyek tanulják a magyar nyelvet; a Pesti Divatlap majdnem minden számában a körtáncz és a csárdás hódításairól számol be s az Életképek a védegyelet országos működéséről emlékezik meg; figyelemmel kísérik a bálók társalgási nyelvét, az uralkodó táncznemet s divatot, s névszerint dicsérik, mind a főváros, mind a vidék lelkes szépeit, kik honi kartonban jelentek meg vagy körtánczot lejtettek. Egyszóval mindenképen kedvében járnak a nőknek, hogy ezáltal nemcsak az iparpártolás terén buzdítsák őket cselekvésre, hanem, hogy olvasásra is bírják. Ebből kifolyólag megtöltik a divatlapokat olvasmányynyal a szépnem számára, az akkor divatozó szentimentális, francia romantikus modorban írt «beszélyekkel». Ifjú írókat gyűjtenek; azon vannak, hogy női írókat is toborozzanak, sőt azok hiányában férfiak írnak női álnevek alatt (Életképekben: Yole, Leona). A Honderűben Szarvasy egyenesen honleányi kötelességnek minősíti, hogy a muzsa fölkent papnői tollal szolgálják a hazát,¹ valamint Schodelné művészetét áldozza a haza oltárára azzal, hogy hetenkint egyszer ingyen énekel a Nemzeti Színházban.²

Nemcsak értekezésekben, mint pl. a «Levél Teréz testvéremhez»³ fejtik ki a honleány kötelességeit, hanem egy-egy eredeti novellában és vígjátékban is a honi érzelem főmotívumként szerepel pl. Degré Alajos vígjátékában: Eljegyzés álarcz alatt.

Mi sem természetesebb tehát, hogy az irodalmi hajlammal bíró Lemouton Emilia atyja terveivel annyira megegyezően, talán Adorján biztatására is, az irodalomra veti magát, annál is inkább, mert a nőírók a legnagyobb elismerésben részesültek. Lemouton Emilia pedig, ki jóval kimagaslik a Pongrácz Ninák és Anda Rózák közül, igen kapós írónő lehetett már akkor is, mert mindegyik divatlapban szerepel egy-egy dolgozattal.

Első fellépése, mint már mondtunk a Regélő Pesti Divatlapban történik, az 1842-ik, tehát első évfolyam 2-ik felében

¹ Honderű 1843. I. 429 l. Nyílt levél egy álarczoshoz.

² Életképek 1845. II. 95 l.

³ Honderű 1843. II. 421 l.

egy francia beszély fordításával: *«A két tövis korona»*, mely Camoens költő és Zurbaran festő halálos óráját írja le. A fordító stylusa folyékony, könnyed és épen nem idegenszerű, meglátszik, hogy tud a tollal bánni. Azután a Honderű 1843. évfolyamának első felében egy eredeti novellájával találkozunk, azon novellával, melyet Bajza az Athenaeum számára nem fogadott el. Czime: *«Egy ifjú művész első szerelme.»* A kéziratban: *«Egy ifjú művész első útja»*-nak van czimezve. Tárnya, mint már czime mondja, egy ifjú művész első útján támadt első szerelme, mely az akkori novella divat szerint első látásra, coup de foudre-ként támad a rendesen halvány, szenvedő és ezáltal érdekes ismeretlen iránt, kit viszont vőlegénye hűtlenségén való bánkodás korai sirba visz. Általános reflexiók, a helyek és személyek túlságosan photographiai és ezáltal unalmas leírása, kevés párbeszéd, egyszóval egészen az akkori novellatechnika eszközeivel van megírva. Mindenesetre mint egy 15 éves gyermekleány szellemi terméke, igazán csudálatra méltó, még akkor is, ha megengedjük azt, hogy abban az időben egy 15 éves leány már szellemileg is érett volt s ha tekintetbe is vesszük azt, hogy Lemouton Emilia saját bevallása szerint már 12 éves korában Paul de Kock műveit mind elolvasta. Így, ha nem is élettapasztalattal, s ha nem is lelki élmények alapján írta meg e kis elbeszélést, mindenesetre ügyes író nyilatkozik meg benne, s ki olvasottsággal ilyen jól tudta megszerezni azt a biztosságot, mely ebben a kis novellában is tükröződik.

A Honderűnek ugyancsak 1843. év 2-ik felében van egy műve: *«Az indiai nyakdísz»* czímen, angolból fordítva, mely novellát Petrichevich Horváth Lázár maga küldte lefordításra, midőn őt munkatársul felszólította. Az 1844-ik Pesti Divatlap első évfolyamába megint fordítással áll elő *«A görfüggöny»* czímmel, francziából Dashe grófné után. Tekintve pedig azt a kijelentést, melyet Vahot Imre szerkesztő programjában tett, hogy idegen műveket «csinos fordításban» akar adni, már az e lapban való megjelenést is kitüntetővé teszi. Ezzel egy időre befejezi fordítói munkásságát, hogy — mint egyik levelében mondja ezentúl csak eredetit írjon. Ezen levélből kivehető, hogy még a dráma terén is megpróbálkozott. Da-

rabjának főalakja, úgy látszik Diddler, «ki nagyon hasonlít a Szigligeti Rózsájában előforduló Babel lovaghoz». De ezen dráma nyomaira reáakadni eddig nem lehetett.

Még 1844-ben írta meg a «Czigánynő» című eredeti beszélyét, mely 1845-ben az Életképek IV. kötetében jelent meg. Erről három kézirat maradt meg, kettő ugyanezen címmel, Adorján kezeirásával, s egyik Az olasz nő-nek címezve, Lemouton Emilia saját írásában. Ez sokkal rövidebb, mint a Czigánynő címűek. Ez utóbbiak ugyanis párbeszédekkel vannak bővítve, a mese folyása, sőt az események motiválása is kissé megvan változtatva, egyszóval átdolgozva, javítva. A történet idegen földön Olaszországban játszik (mit a Pesti Divatlap és az Életképek meg is rónak), szerepelnek benne a novellákban divatos alakok, a jósoló czigányasszony, a féltékeny leány, az elveszett gyermek, ki szegény sorsban felnevelkedvén, gazdag apára talál, s itt a forró égélj kifolyásaként a véres bosszú, mely évek múlva is kielégítést keres. Hogy ez a motivum az elveszett és felsejövő gyermekről mennyire kedvelt volt abban az időben, bizonyítja az a számtalan novella a divatlapokban, melyek mind ezen alapulnak. Lauka Gusztáv, Szilágyi József, Degré Alajos, Szelestey László a maguk idején népszerű írók, nem egy elbeszélésüket erre építik. Épen úgy áll a dolog a jósnővel, hol a Sue La bonne aventure-féle regények hatása nem egy novellán érzik. Ha tehát járt csapáson is halad Emiliánk, azért mégis dicséretére kell kiemelnünk, hogy a divatozó dagályosságtól távol tudta magát tartani. Józan gondolkodás módja úgy látszik átment a stílusába is, s ha követi is az általánosan divatozó irányt, azért megóvja magát a túlcsapongástól. Mai izlésünk ezeket a beszélyeket nagyon is naivaknak tekinti, hogy azonban a maga korában tetszettek iratai azt az azokból a megjegyzésekből, melyek részint a divatlapokban, részint levelekben, részint kortársakról maradtak, joggal következtethetjük. A Regélő Pesti Divatlap 1842-iki beszámolójában dicsekedve sorolja fel néhány kiválóbb munkatársát s ezek közt Lemouton Emiliát is. Az udvarias Honderű, midőn azon írókat mutatja be, kik «lapja belbecsét növelni fogják» Vö-

rösmarty és Jósikával egy sorban Lemouton Emiliát is említi: «mindannyian elismert tekintélyes nevek, szivesek jövőre is műveikkel becsesíteni a Honderüt, méltókkal azon művelt olvasó közönséghez, mely által pártoltatni szerencsés.» Az *Életképek* 1845. év első felében megjelent *«Irodalmi áttekintésben»* Csatáry Ottó, Lemouton Emiliát, mint «jó beszély» író-t hozza föl. Ugyancsak az *Életképek* 1845-ik évfolyam IV. kötetben Lemouton Emilia Czigánynőjét megbirálva, tetszetős elbeszélésnek nevezi, dicséri a síma előadást, a folyó nyelvet, a beszélgetések könnyed gördülékenységét, bár megrójjá az idegen talajt, az üres iránynélküliséget. A Pesti Divatlap bár elsősorban kifogásolja az idegen tárgyat, szintén érdekes olvasmánynak minősíti.

Egy más alkalommal a Honderü (1843. 6. sz.) midőn a Nemes Casino báljáról számol be és örömmel konstatálja a meghívásokban az üdvös «egyenlítési rendszert», külön megemlíti Emiliát. «Örömmel szemlélők a többi szépek közt lapunk író-társnőinek egyik lelkesbikét a derék nyelvész veterán Lemouton úrnak szellemdús leányát, Emilia kisasszonyt.» Tehát nem azt teszi oda, hogy «bajos, szép», hanem szellemét emeli ki. Különben az a vélemény általánosan el volt terjedve róla, hogy nemcsak szép, hanem szellemes is.

De nemcsak a hódolók, az írók nyilatkoztak így róla — barátnői is — köztük Hentaller Edéné, Batta Szilárda* is, egész csudákat beszéltek szépségéről, okosságáról, sokoldalú tehetségéről és kedvességéről.

1842 márcz. 17-éről maradt fenn Vahot Imre egy levele, melyben Cornélia testvére halálát tudatva Adorjánnal, közli, hogy fájdalma enyhítésére elhagyja a fővárost s G.-Kisfalud felé fogja irányozni útját s onnan Erdélybe. Jelzi továbbá, hogy Vörösmarty is májusban szándékozik meglátogatni a vidéküket, kéri Adorjánt tudassa mikor megy Pestre, nehogy ez iránt összeütközések történjenek. Ezzel kapcsolatosan talán per associationem mondja: «Lemouton Emiliával, ki neked annyi örömet s talán némi fájdalmat is okozott, szerencsés valék a mult farsangon megismerkedni, s úgy találok, hogy ő

* Fáy Frigyesné Hentaller Mariska, szives közlése.

egyike a legműveltebb s legszebb érzelmű hölgyeknek. Sokat tudnék még felőle írni, de mivel az mind fölötte derűs színű volna, erre most nem vagyok alkalmas és visszatérek Cornéliánk halálára . . . » stb.

Ebből a levélből a róla mondott véleményen kívül még az is látszik, hogy már a 42. évi farsangon szerepelt, tehát már 14 éves (?) korában s így érthető, hogy nagy intelligenciája mellett is gyermekeszével, az úgylátszik mindenünnen környező hódolat kissé fejébe szállt. Irodalmi körökben s az úgynevezett társaságban forogva, intelligenciával, nyelvismeretekkel birva, elragadtatva azzal az árral, mely 43—44. országgyűlés nyomába jött, ő is olyan vállalkozásba akart kapni, mely honának igazán szolgálatot tesz.

Ekkor pendül meg a Shakespeare meghonosításának eszméje. A néhány Shakespeare darab, melyet Egressy Gábor kezdeményezésére adnak, nem elégíti ki a közönséget; nemcsak azért, mert a fordítás hiányos, hanem azért is, mert úgy érzik, hogy a közönséget Shakespeare-hez kell nevelni. Épen azért nem csodálatos, hogy az egyetemen az angol nyelv rendkívüli tanárának leánya, a nagy szorgalmú és tehetséges Emilia, talán apja és vőlegénye és a sok más ismerős buzdítására elszánja magát e vállalatra, talán nem is sejtve mily nagy fába vágja fejszéjét. Mert hiszen 1842-ben írt levele egyenesen kimondja, hogy ezentúl csak eredetit ír, fordítást többé nem, de a viszonyok hatalma mégis bele vitte e műbe. A vállalat nem sikerült, az egykorú kritika Vas Andor személyében szigorúan ítéli meg, míg a Honderű és Pesti Divatlap lelkesedve fogadja a fordítást. A színpadon nem alkalmazták s így a vállalat az ötödik füzetnél abba maradt. Kéziratban azonban még négy darab van meg, úgy hogy komoly törekvéssel, sőt számbavehető tudással is állunk szembe, úgy hogy a Shakespeare-fordításnak külön fejezetet kell szentelnünk s egyelőre csak a lefordított művek felsorolásával megelégednünk.

Nyomtatásban megjelent fordításai a következők:

1. füzet. A szélvész.
2. füzet. A két veronai nemes.
3. füzet. Viola (Twelfth night).

4. füzet. A windsori vig nők.

5. füzet. Szeget szeggel.

Kéziratban még megvan

8. füzet. Hasztalan epedés. Első, de törölt czíme: A szerelem hasztalan fáradozása.

9. füzet. A velencei kalmár.

(Füzet nincs jelölve.) Napot, mulva dicsérj. (All 's well that ends well.)

13. füzet. Macbeth.

Úgy látszik ez a munka teljesen elfoglalta, mert egészen 1847-ig nem találkozunk nevével a szépirodalmi lapok hasábjain. Erre az elfoglaltságra céloz a Honderű is midőn az 1846-iki 24. évfolyam június 14. számában műmellékletül adott arczképéhez a következő kísérő szavakat adja. «Mai műmelléklete a Honderűnek írónőink egyik legkedveltebbikét, Lemouton Emilia kiasszonyt mutatja be — arczképben — olvasóinak. Szorosan tartózkodni kívánván minden bármint érdemlett hosszabb dicsérő szavaktól nehogy a derék hölgy ismert szerénységét valamikép megsérteni látszassunk, nem kísértjük még a még úgy is csak kevéske tavasz virágiban gyönyörködött kedves hölgy írói pályájának bővebb megismertetését s csak röviden mondjuk meg, mikép ritka tehetség, hő tudományszeretettel s szorgalommal párulva eredményezék azon szépirodalmi sikert, melyet a magyar közönség Lemouton kisasszony irataiban már rég méltányolt. Jelenleg Shakespeare művei fordításának óriási feladata foglalkoztatja a fiatal írónőt, kinek szívéből kívánunk legrózsásabb, legfelhőtlenebb hosszú életet.»

Az arczkép Barnabás rajza után, Rauch műintézetében Bécsben készült s igen érdekes arczú, nagy és okoszemű, fiatal leányt mutat, hosszú fürtökkel, melyek az akkori divat szerint a hovállakra hullottak.

Legközelebbi irodalmi szereplését az Életképek VII. kötetében 1847-ben találjuk eredeti beszélyével: «*A lochlomondi halászléány*». Mint neve mutatja ugyancsak idegen tárgyú és leplezetlenül érzik rajta a Waverley novels hatása. Nemcsak a helyszíne azonos, hanem a Scott-féle történeti keret is, a mennyiben a young Pretender is szerepel benne a Culloden-i

vereség után való bujdosásában. Azonkívül megtaláljuk ugyan-
csak a túlságosan részletezett természeti leírásokat, a clan-ek
életviszonyainak, ruházatainak festését. Még a mese se látszik
a saját invencziójának, a két clan-főnök véres bosszúja, a
halászleány szerepe, mint akaratánkívüli eszköz a bosszú si-
keréhez, ki emiatt megőrül és a tóba ugrik, igen emlékez-
tetnek a «Border» költészet termékeire.

Itt is csak azokat mondhatjuk, miket a *Czigánynő*-nél
mondtunk: olvasmányok reminiscenciái, mert hiszen se Skót-
országban, se Olaszországban sohse járt, tehát sem a termé-
szeti, sem az életviszonyokat szemléletből nem ismerhette.

Tehát itt haladás nem konstatálható, sőt nem tévedünk,
ha feltesszük, hogy A lochlomondi halászleány abban az idő-
ben keletkezett, mint a Czigánynő, azaz 1844-ben. Ezen felte-
vést igazolja a kéziratok teljes hasonlósága, a papír és ténta
egyneműségén kívül, még az a körülmény is, hogy 1848-ból
maradt kéziratok beszélei nemcsak papír dolgában, hanem
az elbeszélések tartalmára, irányára nézve is teljesen elütők.
Úgy látszik megszívlelte az Életképek és Pesti Divatlap kri-
tikáját a *Czigánynőről* s magyar földre helyezte történetét,
azonkívül tendenciát is adott nekik a kritika kívánsága
szerint. A *gyűrű* elég gyenge; a pathetikus történet keretes
elbeszélés, igen kellemes folyékon stylusban, czikornya nélkül
elmondva. A másik kéziratok munka *Jó tett helyébe jót várj*,
mint czíme mutatja hálálkodási történet, hol a «Leopold»
utezán sétáló fiatal embert meghatja egy kis leány sírása, ki
épen akkor árvaságra jut, miért is nevelő intézetben helyezi
el s négy évre előre teszi le a tartásdíjat. A fiatal ember, ki
vidéken lakik közben eljegyz magát, de jegyesét és barátait
kipróbálandó vagyonának elvesztése hírért költi, mire min-
denki elhagyja. A felnevelt kisleány rögtön odahagyja az in-
tézetet, a fönnmaradt pénzt elküldi neki s társalkodónővé lesz.
A vége persze a csel felderítése és a barátok és menyasszony
nyilvános megleckéztetése egy búcsúvacsora alkalmával,
honnan nejével, természetesen az általa felnevelt Juliskával
távozik. A mese csak olyan, mint az általánosan elterjedt
novelláké, azonban a részletek kidolgozásában tetemes hala-
dást látunk. Az alakok jól be vannak állítva, a kisvárosi

korlátozott társaság tagjai kevés szóval jellemezve, a menyasszony családja igen szemlélhetően van bemutatva. Az apa évek óta készülődő értekezésen törve fejét, az anya a született grófné, ki szereti magát méltóságoltatni, ölében tartja elkényesztetett, már nem épen kicsi fiát, a menyasszony fest, a néni himez, a kisfiú enfant terribleként a nagyok beszédjét árulja el, mire anyja megesípi, ezek a mindennapi életből vett igen ügyes megfigyelésről tesznek tanuságot, úgy hogy idővel igen ügyes író nő válhatott volna belőle.

Mert hiszen leveleiből és naplójából kitűnik, hogy az az írásmódor, mit novelláiban használ nem egyéniségéből folyó, hanem idegen elem, melynek lerázására csak idő kellett volna, s akkor mindenesetre ki is domborodott volna az a humora is, melylyel levelei és feljegyzései után ítélve, kétségtelenül birt, de melynek nyomát se találjuk novelláiban, az utóljára említett elbeszélést kivéve.

Kéziratban van még tőle, de keltezés nélkül *Az androsi nő*, egy megjegyzéssel, alkalmasint valamelyik szerkesztőtől, hogy a darabot Kovásznai Sándor 1782-ben Kolozsvárt már lefordítá. Van azonkívül egy francia vígjáték *Laurencin**-tól ezen czímmel: *Esernyőm és felségem*, továbbá *Alfred de Vigny* regénye *Cinq-Mars*, fordításban ezen felirattal: *Cinq-Mars vagy Egy összeesküvés XIII. Lajos alatt Vigny után*. Vajjon erre czélloz-e Balogh Sámuel levele 1844-ből, melyben Adorján Boldizsárnak megköszöni a *Cinq-Mars* két kötetét? A fordítás tényleg a második kötetnél szakad meg.

Végül meg kell még említenem egy értekezést *«Godwie-Castle» felől*, melyet mint Lemouton Emilia kézirati anyagát kaptam, de melyet inkább Adorján dolgozatának vagyok hajlandó tulajdonítani. Ez komoly könyvismertetés, telve æsthetizálással. Walter Scott regényeinek jellemzése, hibájuk kiemelése, a megbírált regény szépségeivel kapcsolatosan pedig Goethe, Tieck, az ifjú németek munkásságának taglalása egy szóval olyan műfaj, mint a melyet Emilia eddig nem művelt. Levelezésében se találunk czélzást, ilyen irányú mun-

* Laurencin (Paul-Aimé Chapelle) francia drámaíró, szül. 1808., megh. 1890. *Ma femme et mon parapluie* (1835).

kasságra. A stilus is, nem az Emilia causerie-stilusa, végül pedig Adorján írása s a kéziraton nincs rajt Lemouton Emilia neve. Pedig valahányszor az egyes művek, nem Lemouton Emilia írásával vannak írva, rá van vezetve a neve, mint azt a Czigánynő és Jótett helyébe jót várj kéziratain látjuk, melyeket ugyancsak Adorján másolt.

Látjuk tehát, hogy ebben a néhány évben 42—48-ig igazán óriási munkásságot fejtett ki Lemouton Emilia. Fiatal leány, ki bálozik, társaságba jár, házi teendőkkal is foglalkozik, ki a szerelem rózsalánczait viseli, melyeket egy igen követelő vőlegény rázogat meg — s ki azonkívül ráér más férfiakkal is foglalkozni, — mint vőlegénye gyakran írja — nem kis tehetséggel és munkabírással volt megáldva. S tekintve ezt a mozgalmas életet, — melyet Pesten vitt — hinnünk kell naplójegyzeteinek, melyben írja, hogy csakis Adorján Boldizsár iránt való szerelme adja meg neki az erőt, hogy lemondva a város élénk intelligens köréről, falura temetkezék olyan kiesnyes viszonyok közt, melyet Fiáthéknál Abán volt alkalma megismernie.

Abán írja ugyanis azt a naplót, melyből sajnos, csak öt ív «nemzeti papírra» írt jegyzetek maradtak fenn. Ez 1848 máj. 18—jun. 10-ig terjed s még ezek között is a máj. 27—máj. 31-ig terjedő napok hiányoznak. Igen kedvesen írja le benne Fiáthék lakóhelyét, a kertet, a családi viszonyokat, napi teendőit, közbe pedig beleszővi érzelmeit, szerelmét Adorjánhoz s különösen pedig kételyeit az iránt, hogy Adorján őt valóban szereti-e s hogy: van-e számukra boldogság Adorján nehézkes, féltékeny s igazságtalan természete mellett. Végeredményben mindig arra jut, hogy igen, mert ő csak Adorjánban lelné boldogságát. Az egész köztük fennálló egyenetlenséget neveltetésének tulajdonítja, sőt ha belátja is, hogy a látszat ellene szól, a mennyiben hiúsága nem utasít vissza egy úgynevezett újabb hódítást sem, azért mégis Adorjánt okolja, hogy becsületességét nem látja be. E naplójegyzeteket Adorjánnak tett ígéretéhez híven írja, mire az őt máj. 18-ikáról kelt levelével felszólította, megjegyezve: «a tárgya ennek ne én legyek, hanem általában ön érzelmei gondolatai, szóval egész valója — elég ideje lesz ott (falun) fog-

lalkozni magával, emlékeivel s ezek közt velem is s én csak annyiban kívánok helyet foglalni ez érdekes sorok közt.» Hogy ez a felszólítás nem volt hiába való, mutatja mindjárt az első napi feljegyzés, hol *Ő* nagy szerepet játszik. De mindamellett, hogy az adott utasításhoz nem tartotta magát, Adorján igen el volt ragadtatva a küldeménytől, mert jun. 3-iki levelében így ír: «Köszönöm Önnek naplója első ívét, melyet visszautazásomban első dolgom volt elolvasni. Mi e lapokban Önről mondatik s mi én rólam mondatik, az mind elragadó; ifjúkorom fényes képzelete ilyen szerelemről álmodék egykor s azt én most is meg tudom becsülni mindaddig, míg birhatom. Reménylem a lapok folytattatni fognak s apró szállítmányokban mind kezemre jönnek.» Egyáltalában, ha e két ember leveleit, naplóját olvassuk — arról győződünk meg, hogy mindegyik nagyon szereti a másikat, de mindegyik a másik érzelmeiben a legkomolyabban kételkedni látszik. Annyi bizonyos, hogy Emilia ismeretségük kezdetén nem viszonzta oly hévvel Adorján szerelmét, mint később; és ez érthető: gyermek volt, — akkor kezdett a világba járni, hódoltak szépségének, szellemességének s talán eleinte inkább csak hízelt neki az író, s előkelő Adorján udvarlása — s különösen az, hogy irodalmi téren volt kívül közleni terveit, nézeteit, a mint az a már idézett 1842. leveléből látható. Nem csoda, ha ilyen szertefolyó érdeklődés mellett azon kérdésre, hogy mikor akar neje lenni, csak úgy odavetőleg felel. Adorjának ugyan ezen évből, de februárban kelt levele a féltékeny szerelmest mutatja már, ki panaszkodik, hogy nap-nap után hiába vár levelet s aggódik azon, mit már többször említett: hogy mást szeret. Ez a viszony megváltozik a 48-as években. Adorján levelei ugyan még mind telvék szeretettel, bensőséggel, bár kész Emilia kedvéért követnek fellépni, de ez élet praktikus oldalait kezdi tekinteni. Most ő ad utasításokat irodalmi tevékenységre, s ő beszél a körülményekről, ő tanácsolja Emiliának, hogy Fiáthéknál figyelje meg a falusi házvezetést. Emilia abai naplójegyzetei e feltevéseket igazolják, mert viszonyukra visszatekintve ezeket írja:

Aba máj. 26. 1848.

«Anyám szeretni parancsolá és én engedelmeskedtem s szeretém őt mint tudtam; azaz valamennyi férfi közt legjobban becsültem őt; de minden fellengősséget vagy költőibb színezetet gondosan kerültem nevetséges és divatból kiment érzelgésnek tartván; ő költői szép lelkével tőlem több odaengedést, több bensőséget követelt, mit én anyám befolyása következtében, mint valami vétkes dolgot megtagadék tőle; én hibáztam annyiban, hogy a félelemben őt magamhoz nagyon közel bocsátani, a mint ilyenkor gyakran történik, túlságoskodtam s sokkal hidegebbnek mutatkozámmal, mint a minő valósággal valék; ő pedig a hidegség okát nem keresé neveltetésemben, blazirozottságomban s anyámtóli függésemben, hanem mindig azt hívé, hogy mást szeretek; e fél gyanuját még inkább nevelék a mindenféle hírek, miket hol csekély érdemeim okozta irigyeim, hol ellenségeim koholtak, kiket tán őszinteségem megsértett, mert a világ ellenében főbűnöm volt, hogy előtte sohase titkoltam sympathiáimat, sem antipathiáimat; ha erre valaki jó módon figyelmeztetett volna, kikerülhettem volna sok kellemetlenséget, de ő elkeseredettségében, kíméletlenül tévé azt, hol torzítva a velem pletykába foglaltak jellemét, hol nagyítva saját vigyázatlanságomat; ez fellázítá büszkeségemet, s én daczból pártolám s mentém minden alkalommal azokat, kik egészen közömbösek voltak nekem; ekkor a bennem feltett hiúságomat akarta ő megtörni s azon gondolatra téríteni, hogy kivüle más férfit nem bírnék szerelemre ingerelni; ez ismét...» de itt megszakad a napló.

Máj. 25-én pedig ezeket: «Még folyvást esik; tehát ismét szobában maradtunk, tanultunk, olvastunk, rajzoltunk, zongoráztunk; Mariettina anyjával délután Sárközyékhez ment, én honn maradtam, olvastam és gondolkoztam; eszembe jutott, hogy mily vétkesnek tartanak sokan s mily kevésbé vagyok az. Egész bűnöm abból áll, hogy észrevevén azt, ha valaki irántam hajlandósággal viseltetik, nem hogy azért, mint valami égbekiáltó vétekként eget, földet föllármáztam volna, inkább a halának bizonyos nemét érzem az iránt, ki engem enmagamért kitüntetett, mert tekintetbe kell venni, hogy én

sokat voltam oly körökben, hol rang és vagyon nagyon szerepeltek, ha pedig valaki szerelmet vallott, nem vala bátorságom e vallomást nyilatkozót komolyan visszautasítani, hanem enyelegtem vele s tréfát űztem a vallomásból s e kis gyarlóság megérdemli-e, hogy oly kegyetlenül rovassék fel nekem bűnül, mint ő gyakran tevő; nem is fájt nekem soha annyira a világon semmi, mint annak tapasztalata, hogy éppen ő nem tart becsületesnek. Óh, mikor fog már az igazolás ideje eljönni! mikor fog ő tőlem térdénállva bocsánatot kérni, amint ígéré; meg fogok-e neki valaha bocsátani? megbocsátani igen; feledni soha! valamint soha sem fogom feledni sértő szavait, midőn egykor csaknem azt adá értésemre, hogy én akarata ellenére bonyolítám a velem való viszonyba, melytől örömmel menekülne; akkori hidegsége valóban jéggé fagyasztotta szerelméhez bizalmamat, melyet azóta nem sikerült többé egészen felolvasztani...

Másutt ezt olvassuk. Máj. 25....» de mindamellett, hogy ő maga el akarja velem hitetni, hogy nagyon éppen nem szeret, s hogy neki, azaz boldogságának elég nélkülözhető ingredenciája vagyok, mindig azt hiszem, hogy még is forrón szeret s kaczélnak tartván engem, titkolja azt előttem, hogy hidegsége által szerelemre ingereljen; de nekem erre nincs szükségem, mert jobban mint én aligha fogná őt valaki szeretni, ha mindjárt erre többnek is mutatkoznék előttem, sőt ezzel megkimélné sok kételytől s fájdalomtól, mik idő előtt fognak megöregíteni; van néha percz, melyben oly szeretetlennek mutatkozik irántam, hogy lemondok minden boldogságról, jövődőről; ily hideg fuvalmak elfagyasztják reményeim dús illatú virágait; de szerencsésen vannak ismét perczek, midőn hő bensősége új életet lehel belém, s mikép a kietlen télszakot feledjük a virágdús nyár közeledésekor szintűgy élvezem én az ő érzeményinek e melegebb szaka kéjeit!»

S végre ezen önmegfigyelését közli: miután Adorján jun. 3-áról kelt levelét veszi, nincs megelégedve annak melegével s ezekkel vigasztalja magát... «hogy Adorjától mostani korában nem várhatok fellengős ábrándozásokat; s csak nem rég lévén velem (Fiathéknál meglátogatta Emiliát)

meglehetősen kimerült minden tárgy, miért is nem csoda, hogy négy lapot bajjal tölthete be; de mitsem használt mindez, egy titkos hang mégis vádolá őt szivemben mindig; ha jól meggondolok mindent, viszonyunk megújításával szerepet cseréltünk; azelőtt én szerettem őt oly hidegvérrel s csupán mint egy kötelességet teljesítve, melyet a szokás, a világ folyama vagy épen anyám szabott elem, míg ő költői magasztossággal szeretett s ezért is mélyen sebesült minden szúrástól, melyvel vigyázatlanságból inkább, mintsem rossz szándékból gyengédségét sértém; most nőül akar venni, mivel érzi tán, hogy életemet ő rontotta meg s gondolja, hogy forrón szeretem, ambár soha sem akarja bevallani, azonkívül pedig tapasztalható, hogy kevesebb kiállhatatlan szeszély, előítélet, hirtelenkedés és botorság van bennem, mint más nőben, miért is nem leendek tán nagyon terhes élettárs, de ama költői tűznek, melyet egykoron keblén táplált, nyoma sincs s így nem érzi, mennyire sért néha egy szóval; ifjúkori ábrándozási mind az én lelkemet lepték el, bár kijózanodhatnék belőlök!»

Ilyen érzelemhullámvész közt folyt le az a nyolcz év, mely alatt ez a viszony kifejlődött. A mint láttuk, eleinte szülőanyja parancsára fogadta el a vagyonos és előkelő, intelligens fiatal ember udvarlását, mire pletykák mindkét részről bizonyos elhidegülést sejtetnek. Még Adorján szerelmének magaslatán is a Regélőben 1842-ben *Megnyugtatósul kedvesnek* című költeményében ezen pletykákra czéloz. Hogy Emilia is kacérkodott közben-közben, Vahot levele is bizonyítja, ki szintén tud Adorján féltékenykedéséről. A 42—48 közti időből levél nem maradt, de a 48-ból kelt Adorján-levelek mindegyike ismételve kitér az E. hiúságaira, melynek megfelelőleg Adorján mindig bókokkal s szép tevéssel kezdi, de ki is jelenti, hogy csak azért teszi, mert tudja, hogy E. ezt megköveteli. Valószínűleg kissé bosszantani akarta ezzel. Másrészt pedig látjuk, hogy Adorján sokkal szorgalmasabb levélíró, mindig panaszkodik E. hanyagságán s kis évelődései s gyakori «őszinteségei» dacára a szerelemfáltése ki-kitör, olyannyira hogy Adorjánnak, 1848. év őszén kelt egyik levele azt a hatást kelti, mintha

utolsó együttlétük alatt nézeteltérések merültek volna fel, hogy a szakítás kikerülhetetlen. Adorján szinte sorsszerűt lát abban, hogy egymást keserítik, de egymás nélkül meg nem lehetnek; így boldog jövődőnek nem néz elébe. Hozzá kell még ezekhez tennünk, hogy mindkét család részéről nagy ellenzésre találtak a fiatalok. Adorjánék nem szívesen látták, hogy Boldizsár városi nevelésű igazi blue stocking-ot hoz a familiába, bizonyára vagyonosabb leányt is óhajtottak volna, mert úgy látszik Adorjánék akkoriban már finanziaális nehézségekkel is küzdhettek — talán arra magyarázhatók Boldizsár cselzásai leveleiben, melyekben túrhetetlen családi viszonyait említi. Másik részről Lemoutonék, kik ha eleinte pártolták is a frigyet, nagyműveltségű leányukat nem szívesen adták falusi asszonynak, különösen midőn Adorjánék vonakodását látták. Ezen nehézségeket a politikai viszonyok is növelik. Adorján 1848 decz. 1-én írja, hogy ő is beáll a nemzetőri seregbe, majd pedig azt, hogy Rimaszombaton gyakorlatozik, hogy Kassán táborozik. Még ebben az időben is fennáll a jegyesek közt az ingerült viszony s ezen egyoldalú levelezésből, mert Emilia levelei elvesztek, azt látjuk, hogy Emilia is megnyomta a tollat.

Az új esztendőben levelek hiányában nem követhetjük a szerelmesek sorsát, mert a legközelebbi levél Emiliától Pest bombáztatásáról szól, tehát 1849 máj. 17. után, sőt 21. után, mert már Hentzi haláláról ad hírt. Élénken, érdekesen, sőt humorral ecseteli a nagy felfordulást s bizonyosága annak, milyen jó kedvű, derűs és alkalmazkodó természettel bír Emilia — mit Adorján nem egyszer emel ki dicsérőleg — s hogy mennyire ellentétben áll azzal a lelki képpel, melyet novelláinak stílusa és iránya következtében alkotunk magunknak felőle. Mint leánykori leveleinek legutolsóját s a bombázást megvilágító fontos iratot közöljük a levelet:

«Ön nem tudja mit írjon, én pedig nem tudom, hol kezdjem: talán a kezdetnél. Így hát május nem tudom hanyadikán, pénteken volt, egyszerre ágyúzást hallánk, mire szeretetreméltó házi kisasszonyink, Anna, Babi és Kitty, jajveszékelve szobáinkba rohantak, azt állítva, hogy kettős boltózatú lakásunkban kevésbbé történbetik bajuk, mert a

magyarok Budára érkezvén, Hentzi bizonyosan őket is veendő czélba. Mi eddig csak nevettünk, nem gondolván, hogy Pestre egy lövés is történjék, minthogy városunk erre okot nem adott, sőt még Röck Ninával a Dunapartra akartunk menni, nézni a magyarok mint foglalják el a Gellért-hegyet s a víziváros egy részét; de a tervet elronták a gráciák, s ezt jól tevék, mert csakhamar megtudtuk, hogy a dolog nem tréfa: hogy mintegy 30 ember sérült meg az átröpülő golyóktól, egy pár halva is maradt mindjárt. Ezen éjjel záporként hullottak a golyók Pestre, többnyire a magyar színháznak, múzeumnak, megyeháznak és városháznak voltak irányozva. Másnap deputatiót küldött a jámbor város a zsarnok várparancsnokhoz, tőle megkérdezendő, hogy mért bombáztatja Pestet, mely neki nem vétett semmit; erre azt felelte, hogy ő csupán védelmezte magát, minthogy Pestről ágyúval lőttek át Budára, az ő katonáira; tudni való, hogy egy ágyú se volt sehol felállítva, s ha lövés történt az csupán egy tüzes huszár pisztolyából jöhetett, mi a vizen keresztül nem nagy kárt okozhatott. A hatóság tehát vigyázott, hogy Pestről senki át ne lőjjön puskával vagy pisztolylyal se, de Hentzi azért szorgalmasan meglövette a Lipótváros legszebb házait, minek következtében nagy népvándorlás történt; mindenki a külvárosokba vonult és így végre mi is kimentünk a tőlünk eddig elválasztott kisasszonyokkal józsefvárosi kertünkbe, hol az éjet töltöttük, én és Lujza egy párnátlan kocsiban, a többiek az üvegházban pompáztak a legnagyobb változatosságban. De bezzeg másnap a szokottnál sűrűbben röpültek a golyók és rakéták s felgyújtották a Trattner—Károlyi-féle háromemeletes házat: ekkor nálunk sem hívek magukat biztonságban kisasszonyaink s tőlünk főleg pedig atyámtól, ki eddig ez ártatlan hajadonok védője s oltalmazója volt, hálás mosolylyal váltak, tovább akarván elbujdosni. Mondhatom csaknem nagyobb gondot adott nekem annak a felgondolása, hogy egy undok csaló visszaélhet e szende szüzek elhagyottságával (kik közül Leo nem akarja elhinni, hogy van legfiatalabb) s valahogy elszóktethet egyet, — mint a bombardement. Tizennégy napig, azaz maig laktunk így a legnyomorúságosabb és kényelmetlenebb mó-

don az üvegházban, ha tehát mindnyájan még pár arasznyival nőttünk vagy épen holmi kaktusokká fajultunk, ne csudálkozzék, tudni való, hogy a kaktuszok emésztenek fel oly nagy adag sajtot és szalámit, minőket unalmunkban mi ettünk meg. A kertben mulatásunk alatt történt itt Pesten a legnagyobb kár. Az angol királyné, redoute, Diana-fürdő, István-vendéglő, Wodianer-ház, a hol Fiathék laktak, Balla-ház, hol Pollákné lakot, Ürményi ház s több mások egészen leégtek. Sok más házról leégett a tető, mások megint égés nélkül rongálódtak meg annyira, hogy csaknem újonnan fel kell építeni, mint pl. a Casino, Nákó-ház. A Leopold-utczában az épen mellettünk lévő házba három bomba esett és összetépte az egész második emeletet. Röck Szilárd lakásába is esett egy, összeroncsolván butorait, az Országházban egy bomba egy egész kis butorozottszállást vetett ki az ablakon, ajtóstól együtt; a kár egy szóval felszámálhatatlan. De tegnap végre, ó dicső nap! sikerült a mieinknek elfoglalni a várt; 80 ágyúra, számtalan munitiós szekérre, s sok ezer puskára tettek szert, az utczák be vannak hintve ellenséges holttestekkel, az ostromnál mi csak 400 embert, köztök sok főtisztet veszítettünk, de sebesült sok van. Mint mondják legjobban tüntették ki magukat a vörös sipkások és egy zászlóalj Dom Miguel. Hentzit élve fogták el, de sebei következtében, mondják, hogy pár óra múlva meghalt...

Ime milyen élénken, szemléltetően és jókedvűen tud írni Milike. Látszik, hogy nem egyhamar tudja valami lelki egyensúlyából kizavarni, tehát nagy bajoknak kellett bekövetkezni, hogy levelei olyan élesek legyenek, mint a melyekre Adorján czéloz. Továbbá mutatványul is tekinthető azon megindult irodalmi fejlődésnek, melyet házassága megakasztott, mert végre is minden nehézség elsimul. Adorján Dávid, Boldizsár atyja, Gortva-Kisfaludon 1849 decz. 28. kelt levelében kinyilvánítja, hogy a páratlan hűség, melylyel egymáshoz ragaszkodtak eredményezte, hogy bejuthat «képzelt Édenébe» s ő rajta, az apán ne muljon: jobb kezét nyújtja atyai jóindulata és szeretete bizonyságául, s alig várja szeretett gyermekei sorába vezethetni Emiliát. Ezen levélre, Emilia 1850 jan. 9-én válaszolva, a neki «nyújtott kedves ke-

zet hálásan ajkaihoz szorítja», s ama boldogságának ad kifejezést, hogy egy ritka jóságú s gyengéden szerető atyától elszakasztva, egy nem kevesebb jó s nemes érzelmi atya körébe vezetendi őt a gondviselés. Megjegyzí még, hogy a jóságteljes sorok szüleit is megnyugtattják jövőjére nézve s egyzersmind a szülők köszönetét fejezi ki Adorján D. «boldogságabani megegyezéseért» s marad «kedves jó atyjának leendő legszeretőbb gyermeke»... Így tehát végre Adorján Boldizsár 1850-ben G. Kisfaludra vihette feleségét.

Ezen levelek alapján kiigazítandó Szinnyei Magyar-írók életében az, mit Adorján B.-ról mond, hogy 1846-ban megnősült, ép úgy megdől az, mit Findura a Rozsnyói Híradó 40. és 41. szám 1874-ben Adorjánról értekezve mond. «Adorján magán viszonyairól is vajmi keveset tudunk, annyi áll, hogy 1846-ban, tehát 26 éves korában házasságra lépett a szintén költői lelkű Lemouton Emiliával.»

Költői licenzia Lőrinczy György kedves képe, mely-lyel tárczáját «Gömöri poeták» (Az Ujság 1904. II. évf. 281. sz.) bevezeti s melyben Adorján Boldizsárról szólva azt állítja, hogy midőn Petőfi Gömörben járt, Adorján Boldizsár Kisfaludon lakott «példaszerű családi körben, melynek szépségénél, kiváló elmésségénél, nagy műveltségénél fogva messze földön vonzó magnese volt a poeta földesúr felesége, a francia származású Lemouton Emilia». Minthogy Petőfi 1846 május—juniushan járt Gömörben,* a szép házi asszony még nem szerepelhetett a verandán, akkor midőn Kubinyi az előállt kocsi négy tüzes paripáira mutatva, azt kérdezte Petőfítől: «No Sándor, mikor lesz neked ilyen négy lovad?» Mire a költő azt felelte: «Majd ha kocsis leszek». Lőrinczy Gy., ki hozzám írt szíves levelében tudatja, hogy együtt nőtt fel az Adorján gyermekekkel a gortvakisfaludi udvarházban, ezt az anekdotát egy ott lakó öreg atyafiától hallotta, Lőkös Istvántól Adorjánék rokonától. Baróti állítása tehát téves: hogy az említett anekdota a vácsi utezán történt volna.

A fiatal asszony első levelei — telve boldogsággal — mire az édes anyja, nővére és apja válaszaiból lehet következ-

* L. Ferenczi Zoltán: Petőfi élete. II. köt. 124—125. l.

tetni, melyek bár keltezve nincsenek, de még az 1850-ik évre tehetők. Ugyanis az ősz folyamára kilátásba helyezett látogatás felett való örömnök adnak kifejezést, már pedig Lemouton János 1850-ben meghalt. Adorjanné ez év október 27-én kelt levele újra bizonyosságát adja annak a ragaszkodásnak, melyet atyja iránt érzett: «Te, ki tudod mennyire szerettem boldogult atyámat — úgy írja akkor Pesten tartózkodó férjének — gondolhatod mily fájdalmasan lepett meg elhalásának hire. Jó Uram atyám (Adorján Dávid, ki szintén velük lakott s fia távollétében vezette a gazdaságot) bármennyire igyekezett is engem e szomorú eseményre elkészíteni: annyira irtóztam e gondolattól azt (kinél csupán Téged szerettelek a világon jobban) örökre elveszteni, hogy Uram Atyám előkészítő czélzásait teljességgel el nem akartam érteni, a mígnem kénytelen volt — nekem a gyászos valóságot felfedezni. Mi engem leginkább búsít, s csaknem vigasztalhatlanná tesz, az mindenek felett azon kétségbeejtő tudat, hogy édes elhunyt atyám egész éltén át rabszolgaként fáradozott, s anyagi jóságáért, munkásságáért keserűség lőn jutalma minden oldalról...» «igyekezem mennyire csak lehet, főleg Uram Atyám előtt, legyőzni fájdalmamat, de ha magam vagyok, hosszú álmatlan éjeimen át kimondhatatlan kin marczangolja keblemet azon gondolatnál, hogy soha többé nem hallom azon kedves hangot, mely számomra mindig csak szelid szeretetteljes szavakat hangoztatott fülembé.»

Legközelebbi fenmaradt levele, melyen nincs keltezés, angol nyelvű s nővéréhez szól. Ebből kitűnik, hogy az örökös magány, az olvasmányhiány, úgy hat rá, hogy nemcsak az angol nyelvet, de még nevét is elfelejtette. Ezért örömmel fogadja nővére ajánlatát, hogy gyakorlásul angolul levelezzenek. Ebből megtudjuk egyszersmind, hogy a következő telet Rimaszombaton fogják tölteni, hova férjét hivatalába visszahelyezték (cs. és kir. törvényszéki ülnöknek) s már örül a városi életnek. Bár kitűnik a levélből az is, hogy a szomszédok el-ellátogatnak Kisfaludra, a falusi élet azért még sincs egészen ínyére, mert azt írja, hogy egyedüli szórakozása kis leánya. Ez a körülmény, hogy ekkor még csak egy kis leánya van s hogy özv. Pongráczné Adorján Margit úrnő

állítására szerint Viktor testvére 1854-ben született, kinek világra érkezését jelzi maga Adorjánné férjéhez írt levelében: ezt az angol levelet 1853 őszére helyezik. A jelzett levélből még az is kitűnik, hogy az aratás igen rosszul sikerült s hogy arról gondolkoznak, hogy a birtokot bérbe adják. Mindazonáltal házat, a legszeretetteljesebben felajánlja Emilia, Louise testvérének, melyben szerető otthonra találna. De úgy látszik a rimaszombati tartózkodást nem igen élvezhette, mert már 1854 május elején arról értesülünk, hogy Adorjánné Pesten van anyjánál gyógykezelés végett, hol már úgy látszik hosszabb ideig tartózkodott, mert már haza vágyott. Oka ezen hazavágyásnak nemcsak az, hogy kis leánya a pesti szűk lakásban unatkozik s ő maga is már nem akar anyja terhére lenni, ki akkoriban nem tartott cselédet s maga főzött, hanem az az érzés is, hogy ő «már úgy elmaradt mindenben, a pesti világban, hogy már ott sehogy se találja magát». Betegsége veszedelmessé vált, mert az orvos sorvadástól féltette. Ágyban fekvő volt az egész idő alatt s csak a veszedelem elmulása után tudatja ezt férjével jun. 14-én s egyuttal azt, hogy mégis a Császárfürdőbe kell mennie. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy milyen nehezére esik ez az elhatározás, mert ez újlagos költséget jelent. Hogy szegény Emilia már ekkor is igen rászorult a takarékoskodásra, mutatja ugyancsak ezen levél egy passzusa — hogy nem mehet sehová — ha csak nem kér kölcsön ruhát Louisetól, «mert az én elavult holmimmal úgy nézek ki, mint valami régi journal.» Épen ezért nagyobb kiadásra szorul, mit otthon falun elkerülhetett volna. S tényleg csak jul. 21-iki levelében jelenti be hazautazását. Egyáltalában asszony korában írt levelei igen sokat bajlódnak a pénzzel, igyekszik a mennyire lehet, kiadásait beosztani. Mind ez nem keseríti el, de úgy saját maga mind gyakrabban betegsége, mint férjének majdnem állandó gyengélkedése, aggodalommal töltik el a jövőre nézve. A szellemdús írónő, a Shakespeare-fordító vasszorgalommal vezeti belső házi dolgait, sőt férje gyakori távollétében, melyet tüdőbaja gyógyítása tett szükségessé, a külső gazdaságot is. S hogy milyen lelkiismeretesen, azt férjének hozzá intézett levelei is

bizonyítják, melyekben elismerését fejezi ki. Egyáltalában bámulatos lelki erő lakhatott az egykor kissé hiú, ábrándos leányban, ki betegeskedése, nagy háztartása, gondja a sok gyermekkel, s különösen férjének mindinkább előre haladó tüdőbaján való nagy aggódása mellett nem csügged, hanem lankadatlanul teljesíti kötelességét, a mennyire csak lehet, sőt helyenkint kitör még humora is. Így 1867 jun. 14-éről kelt német nyelvű levelében, melyet nővérének írt, tudatja, hogy férje megint rosszul van, alig tud mozogni s az által, hogy hallása is rosszabbodik, nagy megerőltetésbe kerül a vele való beszélgetés Emiliának, kinek tüdeje szintén meg volt támadva. «Was mich anbetrifft, so bin ich ganz wie jene alte Krampen, welche wenn sie fallen, *schwer auf die Füße* gebracht werden, aber einmal in Gang gebracht, forttraben; jeden Tag morgens kommt mir das Aufstehen sehr schwer an, aber einmal auf den Füßen, dann halte ich mich den ganzen Tag tapfer.» Panaszkodik, hogy gyermekeit el kell anyagolnia, s panaszkodik legidősebb leánykájára Ilkára is, ki úgy látszik, mint egykor anyja, a konyhába viszi magával Racine-t.

Tehát küzd a meddig küzdhet. Egy hónappal utóbb írt levele — a változatlanul kétségbeejtő helyzetet újra élénk hozza — súlyosbítva pénzzavarokkal s a bátor lelkű asszony azon lankasztó tudatával, hogy férje élete már csak napokat számlálhat. Egyedül minden segítség nélkül, a beteg ápolása körül, kinek ápolása már fizikailag mind nehezebbé válik, a maga súlyosbodó baja, elhanyagolt négy gyermekének látása, kétségbe ejtik a szegény asszonyt s azon óhajnak ad kifejezést, hogy nővére jönne el.

Özv. Pongráczné Adorján Margit úrnő visszaemlékezéseit közölve, édes anyjára már csak mint beteges, magas, vékony termetű, jóságos tekintetű nőre emlékezik s az ezen levelet követő időre vonatkozólag a következőket mondja: 1868-ban, férje halála után annyira gyengült, hogy nővérét Lemouton Louiset, ki Bécsben lakott, sürgősen kéri magához, hogy esetleges halálakor gyermekei támasz nélkül ne maradjanak. A rá következő tavasszal legidősebb leányával és nővérével Gleichenbergbe utazik s ott tölt egy pár hetet s ez annyira

megerősíti, hogy már-már bizik felgyógyulásában. A tél azonban meghozta a rosszabbodást s a következő évben 1869-ben a sirba szállt, nővére gondjaira bízva gyermekeit.¹

Ime ezek, eddigelé többnyire ismeretlen adatai Lemouton Emilia életének. Kezdetben irodalmi pályája fejlődése szép kilátásokkal kecsegtet. Azonban önálló írói pályája fejlődését megakasztja házassága a maga gondjaival s legnagyobb vállalkozása, Shakespeare összes művei fordításának kiadása már az ötödik füzetnél megakad, bár 13 dráma lefordítva készen hever fiókjában, hogy aztán abból is 5—6 elkallódjék...

Elmondtuk szerelmi történetét is. Eleinte azt hiszszük, Beatrice lesz belőle, mint a kinek egyetlen férfiú se elég jó akármilyennek teremtette az Úristen, de később azt vesszszük észre, hogy Hero: apjának gyönyörűsége, szemevilága ő is, mint amaz. Majdnem beteljesül rajta is Beatrice irónikus mondása, hogy szerelmeskedni, megházasodni és megbánni a dolgot, az olyan, mint egy Courante, Sarabande és Grave...

De meg vagyunk győződve, hogy midőn Adorján Boldizsár 1867-ben örökre lehunyta szemét, ugyanazt mondta az ő hűséges, gondos, sokat szenvedett, betegségtől elgyötört Emiliájának, a mit Claudio mondott Herójának: «Sweet Hero! now thy image doth appear In the rare semblance that I loved it first».²

Dr. CZEKE MARIANNE.

¹ És erre az időre emlékszik Lőrinczy Gy. ki Lemouton Louise szintén mint magas műveltségű nőt jellemzi és ki 1907-ben halt csak meg. Adorjáné gyermekeit, Ilonát, Viktort, Louise Lőrinczet, Margitot és Rózát, ő nevelte, kik közül Ilona és Róza már fiatal leánykorukban, Viktor mint technikus Gráciban, Lőrincz mint földbirtokos halt meg. Louise, Bíró Bertalan nevű mérnökhöz ment férjhez, Margitot, tamásfalvi földbirtokos, Pongrácz Pál vette el. Adorján Margit is már özvegyiségre jutott, s ő neki köszönhetem Lemouton E. életére vonatkozó adatokat s ő volt olyan szives az egész, még birtokában lévő kéziratanyagot rendelkezésemre bocsátani, melyért itt mondok köszönetet.

² Much Ado. V. 1. 258—60.

BAJZA ÉS SHAKESPEARE.

Hogy Shakespearenak a magyar szellemi életre gyakorolt hatását a maga teljességében és igazi jelentőségében megmérhessük, szükséges, hogy szellemi életünk vezéregyeniségeinek Shakespearehez való viszonyát tisztázzuk. A Magyar Shakespeare-Tárnak elsőrangú feladata sorba venni irodalmunk kiválóságait és őket e szempontból vizsgálat alá venni, megállapítani mennyiben követték Shakespearet eredeti munkáikban, mit tanultak tőle, milyen véleménynyel voltak róla, mit tettek a Shakespeare-cultus érdekében és mennyiben hatottak ezzel irodalmunkra és a közönségre.

Az író, kinek Shakespearehez való viszonyát ezúttal vizsgálatunk tárgyává tesszük, nem tartozik a legelsőkhöz a Shakespeare-honosítás tényezői sorában. Későbbiekről nem is szólva, bizonyos az, hogy kortársai közül is jóval előtte járnak e tekintetben Vörösmarty és Egressy. Eredeti műveiben, e munkák természetéhez képest, semmi nyoma, Shakespeare hatásának, bírálatában meg ritkán és akkor sem igen behatóan foglalkozott Shakespearerel. Mégis egyike volt a legalaposabb Shakespeare-ismerőknek a maga korában, színigazgatói és szerkesztői tevékenységével szerzett érdemeket a magyar Shakespeare-honosítás körül és páratlan kritikai tekintélyénél fogva Shakespeare-ről szóló gyér nyilatkozataival is jelentékeny befolyást gyakorolt az irodalmi közvéleményre.

Bajza figyelmét Shakespeare-re először Lessing hívta fel, kinek dramaturgiájával 1824 elején ismerkedett meg (VI. 32., 43., 54.).* Az első Shakespeare-darab, melyet tudomásunk szerint látott, *Macbeth* volt, 1825-ben a pozsonyi ország-

* A hol csak kötet és lapszám van jelölve, mindig a Badics-féle Bajza-kiadás értendő.

gyűlés alatt (VI. 160.). Kántorné és Megyeri adták a fősze-
repeket és a darabot állítólag Döbrentei fordításában adták.¹
1826 nyarán még Pozsonyban látta *Leart* is Anschütztlől.
«Isteni»-nek találta Anschütz játékát (VI. 181.), ezért való-
színű, hogy 1826 őszén három hetet töltvén Toldy társasá-
gában Bécsben, ott Anschütztlől más Shakespeare-darabokat
is megnézett. Érdeklődése mindenesetre nagy mértékben fel-
volt már Shakespeare iránt költve, mert Toldytól egy Shake-
speare-kiadás után tudakozódik (VI. 190.). A Schlegel és
Tieck dramaturgiai munkáival való megismerkedés csak fo-
kozta érdeklődését. Úgy látszik 1826 és 1827-re esik Shake-
speare munkáinak első olvasása. 1827 őszén már a szakiro-
dalom is foglalkoztatja és készül németből lefordítani Richard-
sonnak Shakespeare jellemeiről írt könyvét (VI. 260. l. még
IV. 279.). 1830-ban meg Döbrentei Shakespeare-fordításai
után tudakozódik.² (VI. 336.)

1830-ban már ismeri Bajza Shakespearet, még pedig
úgy Schlegel és Tieck fordításaiból, mint Schröder átdolgo-
zásából. A *Conversations-lexicon* pörben u. i. Döbrentei írói
versenyre hívta ki és a többi közt azt is ajánlotta, fordít-
sának mind a ketten Shakespeareből. Bajza e felhívásra így
válaszol: «Shakespeareről ne álmodozzék kegyed, Döbrentei
úr. Én angolul nem értek, de ha értenék is, nem vállalnék
ily feladást. Mert, hogy Shakespearet még most csak tür-
hetőleg is adhassuk magyarul, nem hiszem. Bizonyítják
ezt Macbethnek azon scénái is, melyeket az úr a Felső-
magyarországi Minervában mutatványul közlött, s melyekről
én, ki Shakespeare szellemét a Schlegel és Tieck — hív-e,
nem-e, nem tudom: de erővel és genialitással teljes — for-
dításaiból ismerem, azt mondhatom, hogy nem egyebek
szerencsétlen erőködésnél» (IV. 255.).³ — Ugyanekkor Kül-

¹ L. e kérdésről Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. I—II. k. 1909. cz. művét I. 239. és Weber A. cikkét M. Sh.-Tár 1910, 147. l.

² Döbrentei u. i. a lefordított Macbeth mellett készült Hamletet, Leart és a Windsori víg nőket is átültetni. L. Bayer id. művét. I. 38.

³ Döbrentei fordításáról máskor is elítélőleg beszél, pl. III. 277. IV. 272. Döbrentei valóban gyenge fordítását Lovász Imre rántotta le kegyetlenségül. L. Bayer id. m. I. 252.

földi Játékszíne Schröder életrajzában Staëlné után jellemzi Schrödert, mint Shakespeare-színészt. «Kivált a magasabb tragicumok előadásában rendkívüli erővel birt. Rajta mindennek jelentése volt; lépte, mozgásai, hangja beszéltenek. Shakespeare Learjét adván elő, mint Staëlné említi, aluva hozatott ki a színre, s már maga ez az aggkor és balszerencse álma könnyeket fakaszt a nézők szemeiből, holott még fel nem ébredett s fájdalomának egy szóval sem adta volt jeleit. S mily jelenés volt az, midőn Cordélia holttestét, ki azért öletett meg, mert atyját elhagyni nem akarta, karjaiba vevén, szavának és mozdulatának a kétségbeesés látszott kölcsönözni erőt! Szívét gyenge remény táplálta s aggodalommal lesé, ha a szeretett halott piheg-e még? Mert ő, az esztendőök nagy száma alatt meggörbödött agg, nem hihetné el, hogy oly fiatal élet elhunynak; szívrepesztőleg jelentkeztek a szenvedélyes fájdalom színei hamvatos arczatán.» (III. 277.)

Bármennyire ismeri is Bajza Shakespeare-t, 1841-ig csak elvétve emlékszik meg róla. Az Epigramma theóriájában azt tanítja, hogy remeket alkotni a lángész is csak elméleti képzettség mellett tud.» De Shakespeare és Homér fog talán ellenvetésül felhozatni? Hogy az első rendkívüli ereje mellett theoriai tudománynak sem volt szűkében, bizonyítja az ő ismeretsége az olasz literetúrával, mely azon korban már virágzott s kedveltetett annyira, a hogyan akkor semmi más literatura nem. Íróinak jelesebb művei franczia, — melyet Shakespeare, a mint drámaiból látszik értett — sőt nem csak franczia, hanem angol nyelvre is fordítva voltak. Bizonyítja továbbá az, mit az ő egykorúja s barátja Ben Jonson mond, hogy ő a görög és római classicusokat tanulta, s lett legyen bár tökéletlen a görög és római nyelvben (mint angol biographusa Skottowe véli), tudva vagyon, hogy Hellas és Róma jelesebb fejeinek munkáit 1550 körül az angol saját nyelvén olvashatta. S ha nem oly fordításban is, mint például a németek korunkban Homért a hasonlíthatatlan Voss-tól, olyanban legalább, mely az aristotelesi fő ideákat visszaadva az ön erejéből is nagy Shakespeareből elégséges vala azt a Prometheus-Shakespeare-t képezni, kinek művei eddig a drámai költésnek legmagasabb fokán állanak. Vegyük ke-

zünkbe Hamletet s vizsgáljuk a színjátszóknak adott törvényeket s kérdjük magunktól, ha ezen velős rövidségű axiómák, nem legszerencsésebb theóriai abstractiók-e, melyeket vizsgálat előhozhat? belőlök a mély eszméletű műphilosoph nem oly világosan tűnik-e ki, hogy képes legyen minden kétséget elhárítani a Shakespeare theóriai tudománya felett?» (IV. 7.) Ime milyen jól van tájékozva Shakespeare életviszonyairól és milyen jártassága van a Shakespeare-szakirodalomban.

A román-költésről irt s máig nem eléggé méltatott tanulmányában a kitűnő jellemrajzok közt megemlíti Shakespeare Falstaffját (IV. 121.) és általában Shakespearet tartja Goethevel, Hugo Victorral és Scott Walterrel a világirodalom legkitűnőbb jellemzőjének (IV. 125.). Goethe nekrológiájában viszont így nyilatkozik: «Drámáiban, mint characterfestő a nagy Shakespearehez legközelebb áll.» (III. 290.) Czáfolja azt a nézetet, hogy Götz Shakespeare-utánezat. «E dicsőséges drámai alkotmányban nem Shakespeare követőjét látjuk, mint sokan állítják, hanem egy a nagy brittussal rokon szellemet teremtői felhevültében.» (III. 290.) Clavigo befejezése azonban Ophelia temetését juttatja eszébe. (III. 290.) «Egmont egy valódi romános históriai nézőjáték, melynek stilusa a Götz és Shakespeare formái között középpontot tart. Pathetikus megrázó helyei vannak, de vége, mint Schiller jól jegyezte meg, nem a való életből van merítve, miként a többi felvonások, hanem egy ideális ábrándvilágból, s így, bár más-hol talán jól állhatna, itt bántja az olvasót. Remekül vannak, egyébiránt, a népscénák gondolva és kivíve, s ezek mind annyi szép históriai emlékei és hív másolatai azon kornak s mutatják, mi mélyen fogta fel a költő mind az akkori idő, mind pedig Németalföld népeinek szellemét.» (III. 291.)

Egészen jelentéktelen névemléteseken kívül mindössze ennyit találunk Skakespeareről Bajzánál kritikai pályája első tizedében.

1837-ben megindul az Athenaeum és ugyanez évben megnyílik a Nemzeti Színház. — Bajza mint szerkesztő és mint színigazgató egyaránt teret enged a Shakespeare-cultus számára. Mutatványt ad az Athenaeum Vörösmarty

Julius Caesarjából (1839. II. 556.),¹ kiadja P. Horváth Lázár Chateaubriand után írt Shakespeare-cikkcsorozatot (1838. I. 17.), Fekete Soma angolból fordított érdekes cikkét az újabb Shakespeare-kutatásokról (1841. II. 865.) Egressy elemzéseit Hamletről (Tieck után 1839. II. 564.) és Coriolánról (1842. I. 97.), továbbá a Játékszíni Krónika hoz néhány finom bírálatot Shakespeare-darabokról Vörösmarty tollából. Mint színgazgató első igazgatása idején (1837 júl. 26.—1838 jún. 5.) csak egy Shakespeare-darabot hozatott színre, *Leart* Egressy jutalomjátékaul (2-szer) és egy shakespearei átdolgozást, *Szerellem mindent tehet* (Makranczoshölgy, szintén 2-szer). Nemcsak azért adatott ily keveset, mert hiányoztak a megfelelő fordítások, hanem — a mint utóbb kiderült — azért is, mert nem látta még elérkezettnek Shakespeare idejét. Jelentékenyen haladottabb irodalmi viszonyokra esik második igazgatása (1847 okt. 1. — 1848 jún. 30.). Ekkor már öt darabot adat egyszer-egyszer (*Othello*, *Macbeth*, *Hamlet*, *Romeo és Julia*, *IV. Henrik*), de még mindig aránylag kevesebbet, mint akár Bartay, akár Ráday.²

Shakespeare-ről egyenesen csak 1841. és 1843. között írt Bajza. Van ugyan az 1845-ben megjelent *Új Plutarch*-jában is egy Shakespeare-életrajz (III. 254—256.), de ez, mint az egész munka, fordítás. A Játékszíni Krónikába írt hat darabról 10 referátát,³ szól azután Shakespeare-ről a Henszlmann ellen írt vitáirában (*Shakespeare francia színművek s az Athenaeum* V. 157—179.) és ezzel kapcsolatban Lapszemléje

¹ A zárójelben lévő évszám az Athenaeum illető évfolyamára, a római szám az évfolyam felére, az arabs a lapszámra utal.

² L. a Shakespeare-darabok előadási statisztikáját Bayer id. művében. II. 348—353.

³ Ezek közül hét van felvéve a Badics-féle kiadásba, a többi tehát az Athenaeumból idézem. A tíz bírálat: *Lear* V. 209, 1842. I. 719., *Hamlet* V. 238., 308., *Velencei kalmár* 1841. II. 861., 1843. I. 197., *Coriolán* V. 248., 300., *Othello* V. 295.- III. *Richard* V. 316. Van két bírálata a *Szerellem mindent tehet*-ről is (1841. I. 495., 1843. II. 322.), ezeket azonban nem tárgyaljuk, mert nem eredeti Shakespeare-darabról van bennük szó s különben sem tartalmazznak semmi nevezettest, azt kivéve, hogy itt is készületlenségen éri Bajza Barthát. Ismerteti e bírálatokat is Bayer id. m. I. 461.

egy helyén (IV. 486—488.).* Ennyi az egész Shakespeare vonatkozó anyag Bajzánál.

Shakespeare-ról és drámáiról esztetikai szempontból édes-keveset ír, a mint Játékszini Krónikája általában többet foglalkozik a darabok előadásával, mint magukkal a darabokkal. Henszlmannal szemben vitatja, hogy Shakespeare eszményít. «Alaptalan állításnak tartom azt is, hogy Shakespeare és Goethe nem eszményít, Schiller ellenben eszményít. Ebből csak annyi igaz, hogy a kettő első szerencsésebb a valónak és eszményinek egybeolvasztásában, mint emez utóbbi. Mennyi eszményi alak van Goethe műveiben és mennyi Shakespeare-nél. Vajjon nem eszményi-e Margit Faustban, nem az-e Tasso maga és az őt körülálló két női alak, nem az-e Klárika Egmontban? nem az-e Hamlet, Portia, Othello, Jago; ellenben nincsenek-e Schillernél is igen való képek? például Müller zenész, Imperiali grófné és Gianettino Doria, Tell Wilhelm? Vagy tán Henszlmann valami földfeletti, ætheri lényeket ért eszményi alakok alatt? Így igaza lehet, de akkor aztán sem Goethe és Shakespeare feldicsérésére, sem Schiller kisebbitésére nem monda semmit, mert nem az eszményiről, hanem másról beszél.» (IV. 487.) Henszlmann a külbefolyásoknak nem akar semmi teret engedni a drámában; Bajza hivatkozik Shakespeare-re, mivel ez szintén megesik (IV. 486.) s mikor meg a valószínűtlenségeket vetik a francia romantikus dráma szemére, újra hivatkozik Shakespeare-re. «Shakespeare *Romeo és Juliája* egy kuruzslatos álomitalon épül, *Violája* (= Vízkereszt) egy arczhasonlatságon s mégis, ha e gyönyörű műveket olvassuk vagy látjuk, túltesszük magunkat e dolgokon, átadván lelkünket a költő elragadó szépségeinek s megbocsátjuk a valószínűtlenséget.» (V. 266.)

Csak két Shakespeare drámát elemez: Coriolánt és III. Richárdot, de mind a két elemzésnek meg van a maga

* A Bajza—Henszlmann vitával itt nem foglalkozunk. Badics mellett bőven és áttekinthetően ír róla Bayer id. m. I. 372—385., továbbá Kelecsényi János egy értékes cikkében. L. Athenaeum, 1910. 103—114. l.

jelentősége. A mind nagyobb arányokat öltő Shakespeare-cultusnak kiváló alkotásai ez elemzések. Az első komoly kísérletek közé tartoznak: bevezetni a magyar közönséget részletező magyarázataikkal a Shakespēare-művek rejtett szépségeibe, jellemzési finomságaiba.* *Coriolánról* ezt mondja: «Egyike a nagy britt örök műveinek. A gondolkodó bámulattal telik el, mint tudja e nagy genius mindennek hasznát venni, mit neki a história nyújt. Mennyi hűség jellemekhez és eseményhez és mégis mi költői termék! Valóban Shakespēarenek e tekintetben is alig van vetélytársa. Mi kevés van e műben, a mire volna história és e kevés is, mennyire az akkori idők és emberek szellemében van költve! Olvasztatok Liviust és Halikarnassi Dionysioszt vagy Plutarchot? Mindaz, mit ők *Coriolánról* megírtak, mi híven van e drámában visszatükrözve. A néppel daczoló, azt megvető és maga rendkívüli testi és szellemi erejében büszke és dicszomjas patricius *Coriolán*; a nagyszerű római hölgy *Veturia*, a bosszúálló, de mégis fölemelkedett lelkű *Tullus*, a hatalomszomjas tribunosok stb. Maga a forrongó nép, előttünk élnek és mozognak. Shakespeare e mindenható bűvös, elhiteti veled, hogy ha volt *Coriolán*, ki Rómában azon zavargásokat okozta, melyeket a história feljegyeze, az nem lehetett más jellemű ember, mint ilyen, minőt Shakespeare előnkbe állít; ha volt *Volumnia*, ki ez irtóztató fejességű patriciust meghajtani bírta, az nem lehetett más, mint épen ez asszony, kit Shakespeare oly magasszerűen rajzol. Angolok mondják, hogy Shakespeare műveiből az angol históriának egy részét legjobban lehet megtanulni. A históriai személyek lélektörténetét ő csodálatra méltó hihetőséggel tudja előállítani, s e lélektörténetben vannak megmutatva az okok és rugók, melyek az eseményeket előhozzák és ezekből lehet a történetet mintegy pragmatice felfogni. Shakespeare, ha történetíróvá képzi magát, épen úgy vált volna legnagyobb történetíróvá, mint a hogyan legnagyobb drámaíróvá lőn.» (V. 248.) Meg-

* L. e. bírálatok kortörténeti méltatását Bayer id. m. II. 52—56. 241—243.

látszik e sorokon, hogy Bajza történeti tanulmányt is írt Coriolánról. (*Coriolán és a háborgó Róma*. III. 1—54.).*

Nem kevésbé érdekes a *III. Richárd*ról való véleménye is: «Shakespeare Richardja a leggeniálisabb vakmerőség, mit valaha költő megkísértett. Benne olyanok vannak merve, melyeket csak vagy őrült merhet, vagy józan észszel az, ki mint Shakespeare, érzi szertelen erejét. Csodálatunkat nem tagadhatjuk meg e színműtől. Rendkívüli dolgok rendkívüli eszközökkel végrehajtva; a valószínűség a legszélsőbb határokig, a hihetlenség mezejéig tolva, oda, hol nagy vitatkozásoknak nyílik tér: vajjon még a shakespearei szellem is birta-e mindazokat motiválni, a miket itt megkísérteni bátor volt. Vegyük csak a koporsó melletti jelenést, vagy azt, midőn Richárd Erzsébet királynétől leányát kéri nejéül és az neki leányát odaadja s általában a Richárd egész jelleme, oly valami, mihez nincs semmi hasonló a világ irodalmában. E mű sötét és iszonyú; hajborzasztó irtózatosságok, szörnyűség szörnyűsége torlasztva, csupa gyilkolási tervek és a színlés minden mesterségei leábrázolva; minden háttérben s egyedül Richárd által mozgatva a személyek mint bábok. Igazságtétel kevés, legalább nem megnyugtató a hallgatóra nézve. Az álomjelenés mesteri kép ugyan és lélekkínokat mutat: de a harczbani halál, mely dicsőségesnek szokott tartatni, még némi dics-sugárt is von ez emberi szörnyeteg feje körül.» (V. 317.) Vitatkozni lehetne, hogy mennyiben helyes *III. Richárd* e felfogása, ez azonban semmit sem von le az elemzés érdekéből.

Még érdekesebbek és irodalomtörténeti szempontból értékesebbek a Shakespeare-honosítás ügyében írt cikkelyei. «Kiknek fogalma van művészetéről, kik Shakespeare műveit nem csak nagy híreből ismerik, hanem valósággal olvasták vagy előadatni látták s annak tökélyeit felfogni, megérteni ügyekeztek, mindazoknál egy a vélemény az iránt, hogy igen

* Megjegyzí még Coriolánról «A mű a magyar közönség által tetszéssel fogadtatott, a mi igen öröndetes jelenet, habár a tetszésnek egy részét azon politikai szellemnek kell is tulajdonítani, mely e drámát keresztüllengi.» (V. 249.)

kívánatos volna Shakespeare műveit nálunk is megkedveltetni, meghonosítani. Ha minél előbb sikerülendene ez óhajlás, igen sokat fognánk nyerni színészeti dolgokban s egy nagy lépést tennénk a tökély útján. A közönség szoknék ezen művek által szinpadai csecsebecsék, üres spectaculumok és semmiségek helyett való dolgokhoz, olyanokhoz, mik a művészet lényegét teszik. Drámairóink tanulnák gyakorlatilag a szépnek és igaznak ösvényét keresni, melyen a görög tragikusok, melyen az újabb kor jelesei örök műveket alkotának. Színészeinknek végre alkalom és tárgy adatnék e művek által összhangzatba hozni magokon és magokban az eszményt a valóval, azaz jellemzetessé tenni az eszményt, a nélkül, hogy a szépnek és művészek határaiból kilépve, a mindennapiság körébe süllyedjenek. De minél kívánatosabb Shakespeare meghonosítása, annál jobban kellene igyekezni, hogy e művek czélszerűen hozassanak a magyar közönség elébe. A német nemzetnél Shakespeare igen ismeretes lőn és némely színházak közönsége által igen kedveltetik, ott t. i., hol a színmű iránti fogékonyság szemfényvesztő látványok által el nem tompított. Ez Schroeder érdeme, ő volt, ki Shakespeare műveit kor, hely és nép igényeihez alkalmazva színpadra kezdte hozni. Így kellene nálunk is Shakespearerel bánni. Színészeinknek soha sem kellene shakespearei művet könnyelműleg, tőlük telhető készület nélkül előadni. Fordítóinknak pedig lelkiismeretesen meg kellene gondolniok, mit bir meg közönségünk, mit nem, mi egyez, legalább nem ellenkezik, ízlésével, gondolkodásával, mi nem. Korunk Shakespeare korától igen messze esik, s az angol gondolkodás és ízlés is különbözik a mienktől. Fordítani classicaí műveket híven kell ugyan, de színpadon előadni nem mindig lehet és Shakespearét nevezetesen hűség rovására kockáztatni, műveitől elidegeníteni a magyar közönséget nem okosság. Elidegenedik pedig, ha szóhűséggel hozzuk színpadra. Othellónak általam különben igen tisztelt fordítója (Vajda Péter), véleményem szerint, elhibázta a dolgot, hogy fordításában kitételeket engedett színpadon elmondadni, melyek hívek lehetnek ugyan, — ámbár a szavak válogatásában is igen sok fekszik — de magyar közönség elébe nem valók, botrányosak. Óhajtjuk s

igen kérjük a fordítót, hogy a «szajha», «ringyó» stb. efféle, jövő előadásakor vagy kihagyassanak, vagy másokkal cseréltesse fel, mert ezek nálunk nem magasabb ihletű szomorújátékban, de aljasabb nemű bohózatban is idegenítők volnának. Nem kell elfelejteni, hogy ha Shakespeare magyar levén, ma írná Othellóját, szavak és kifejezésekre nézve kényesebb volna.» (V. 295.)

Ez az idézet több tekintetben fontos. Először is ez az első komoly irodalmi felszólalás Shakespeare lefordítása érdekében.¹ Azután kiderül belőle, milyen nagy jelentőséget tulajdonít Shakespeare-nek a magyar irodalom és színészet szempontjából is, a mivel meg van czáfolva Henszlmann vádja, hogy Bajza nem becsülte meg eléggé Shakespeare-t. Végül itt hangsúlyozza először ily élesen Bajza a purizmust, a miért Henszlmann meg is róttá, de a miben Bajza kora közfelfogását tolmácsolta.²

Hasonló módon nyilatkozik III. Richárd előadásakor is. Nagyon üdvös volna Shakespeare meghonosítása színpadunkon, de nem járunk el eléggé óvatosan és meggondoltan e

¹ V. ö. Bayer id. m. I. 49. Azt hiszem, Bayer téved, mikor azt állítja ez idézet kapcsán, hogy Bajza Schröderre akar visszamenni. Bajza nem fejezi ki magát egészen szabatosan, de ha jól értettem meg, erre nem gondol. Bajza hű fordítást akar, de nem egészen hű színpadra hozást. Azonban még itt sem akarja azt, hogy Schröder szerint adjuk a shakespearei műveket, hanem csak hivatkozik rá, hogy a mint ő e drámákat a nép, kor, hely igényeihez képest átdolgozva hozta színre, úgy kellene nekünk is a magunk kora és népünk igényeit tekintetbe véve színre alkalmazni Shakespeare-t. És ez a színre alkalmazás sem jelentene valami nagy mérvű átdolgozást, mert a mint innen és a következőkből kiderül Bajza mindössze három pontban korlátozná Shakespeare-t. 1. nem minden darabját adatná elő és előadásuk sorrendjében bizonyos fokozatokra ügyelne, 2. rövidítene egyes hosszabb drámákon, 3. törölné a kényesebb kifejezéseket. Szóval majdnem ugyanolyan módon járna el Shakespeare-rel szemben, mint a hogy ma eljárnak.

² Még Vahot Imre is ajánlotta Vajdának, hogy törölje az inkriminált helyeket, pedig ő ebben az időben elvből mindig más véleményen volt, mint Bajza. Vajda a közvélemény nyomása alatt egy meglehetősen nyilatkozat után a második előadásra már átsimította fordítását. V. ö. Bayer id. m. I. 376., 380.

ezél érdekében. «Előszedjük Shakespeare műveit minden rend és válogatás nélkül, nem tekintve körülményeinkre, nem közönségünk ízlésére. Én nem tartom azt szerencsés ötletnek, hogy pl. Othello és III. Richárd még most színpadunkra hozattak, mert ezek nem kedveltetőleg, hanem idegenítőleg hatnak színházi közönségünkre. Adatnak egyszer jutalomjátékul, becsődítnek kissé nagyobb közönséget s aztán vége mindennek; többszöri adatás alkalmakor üres a ház, mint ma Richárd másodszeri előadásán. Nekünk válogatva s a legnagyobb vigyázattal kellene Shakespeare műveit színpadunkra hoznunk; előbb a kedveseket, a vonzóbbakat s aztán azon hajborzasztólag sötét és irtózatossábrázolatokat, milyenek Othello, Richárd, talán Macbeth is, mert akármit beszélünk, de annyi igaz, hogy ezekben a mi nagy közönségünknek, mely más világban él, mint az angol, sok a bántó és botrányos és kevés a vonzó, a kedveltető.» (V. 316.) Nem erőszakolással, rádisputálással, sőt szidalommal lehet a közönséget megnyerni Shakespearenek, mint a Regélő teszi, hanem megalkudva gyöngéivel óvatosan rászoktatni a magasabb műélvezethez.

A Shakespeare-honosítás itt megpendített akadályán kívül még hármat hoz fel Henszlmannal vitázva. Az első az, hogy minden törlés nélkül hozzuk színpadra. (V. 163.) «Másik ok, hogy Shakespeare, úgy mint érdemelné, nem tetszik, abban van, mert Shakespeare általában egyike a legmélyebb költőknek; kivált, mint psycholog bámulatos és mint jellemfestő nagy. A mint ő a lelket ábrázolja, az abban hullámzó indulatok és szenvedélyek változásait fokenként a legnagyobb pszichologiai következetességgel előnkbe tükrözi, ennek felfogásához igen figyelmes és gondolkodó néző kell s általában igen művelt közönség fogja csak érteni, hogy Shakespearehez némi tekintetekben semmi hasonlítható nincs a világ irodalmában. Nem tapasztaljuk-e gyakran s nemcsak a magyar, hanem más színházakban is, hogy néha Shakespeare legtragikaibb helyei nem félelmet, vagy szánakozást gerjesztenek a sokaságban, hanem nevetést, mely symptomát másként nem magyarázhatni meg, mint egyedül úgy, hogy a megnevezett hely fonákul, vagy épen nem értetett meg.»

(V. 163.) A harmadik ok az, hogy nincsenek Shakespeare-színészeink. Egressy, Lendvay, Szentpétery ugyan itt is megállják a helyüket, de a többség nem. Különben is egy shakespearei szerepre az elkészülés sok időt és elmélyedést igényel, színészeink meg annyi szerepet kénytelenek játszani, hogy erre nincs idejük. (V. 164.) Ezek Bajza szerint a Shakespeare-honosítás akadályai s nem az, a mit Henszlmann állít: az Athenaeum bírálatai. Henszlmann szerint u. i. az Athenaeum örökké a francia romantikus drámát magasztalta s ezáltal annyira megrontotta a közönség ízlését, hogy most már képtelen Shakespeare élvezetére. Az Athenaeum valóban lelkes híve volt a francia romantikának, de kétségtelenül ez iskola termékei voltak Bajza korában színi és költői hatást tekintve egyaránt a legjelesebb drámák, azután meg Shakespeare számára ezek készítették el a talajt. Kotzebue után nem jöhetett közvetlenül Shakespeare. A tempót talán elhibázta Bajza, de az egymásutánt nem.

Mit kell tehát a Shakespeare-honosítás érdekében tenni? Dramaturgiai lapot kellene alapítani, mely alapos magyarázatokkal vezetné be a közönséget Shakespeare ismeretébe. (VI. 165.) De ez viszonyaink közt alig lehetséges. Azután jó fordításokkal kellene hozzáférhetővé tenni Shakespearet. Megrója a színházat, mikor a *Velencei kalmárt* Lukács Lajosnak az Akadémia játékszíni választmánya által visszautasított rossz fordításában adatta.* (1842. I. 79.) Nincs megelégedve a kor legjobb fordításaival, a Vajdáéival sem. *Lear*jéről írja: «A fordítótól igen szerencsétlen gondolat volt ama betoldott «Katiczám, szeretsz-e még igazán» és egy-két elferdített magyar közmondás, mint «kis cseberből nagy cseberbe», «cseberből vederbe» helyett. Amaz veres folt fekete posztón, emez pedig nevetséges pedantság. A közmondás megszűnik közmondás lenni s elveszti characterét, jelentőségét, ha rajta változtatunk.» (V. 209.)

Azután ritka, de kitűnő Shakespeare-előadásokat sürget: «Shakespeare műveit nagyon ritkán kellene adni, de nagyon

* Ez ellen Vörösmarty és Henszlmann is kikelt. V. ö. Bayer id. m. II, 114., 124.

jól, azaz magyar színészekről kitelhetőleg és adatásukat színpadi ünneppé tenni, melyen a színészek tehetségeik examenét tartják, a műbarát pedig a költészet legfényesebb diadalminak élvezésére örömmel jelenhetnék meg.» (V. 209.) «Minél nehezebb feladás színészeknek Shakespeare, annál nagyobb szorgalmat kellene rá fordítaniok... Igen szép volna színészeinktől, ha a költő iránt, kit egy világ nevez nagynak, minél nagyobb gonddal és ügyekezettel bizonyítnák be tiszteletüket. Ki őt nem tartja érdemesnek tanulás tárgyává tenni, vagy az ő élethű, életvaló alakjait hanyagsága által eltorzítani nem borzad, oly színészben alkalmasint meg van romolva, vagy még igen kifejeletlen az ízlés és az első esetben az nagyra alig fog valaha emelkedni. Ünnepek tekintse a színész azon estvét, mikor Shakespeare műve adatik és szent borzadással s félénk tisztelettel tegye le áldozatát, szorgalma legértettebb gyümölcseit, a Grátiák oltárára.» (V. 238.)

Sajnos, a korabeli Shakespeare-előadások messze e követelmények alatt maradtak. Bajza majd mindig kénytelen panaszkodni. 1841 febr. 13-án *Learban* Szentpéteryt (Kent) kivéve mindenki rosszul játszik (V. 209.), az okt. 25-iki *Hamlet* előadásról ezt mondja: «Szerep szavainak nem értése és sűgő utáni szavalása, akadozások, hűledezés, zavar bélyegzek az előadást» (V. 239.); 1842 jan. 25-én *Coriolánt* jól adják, dicséri Egressyt (Coriolán), Lendvayt (Tullus), Laborfalvi Rózát (Volumnia), Szentpéteryt (Menenius Agrippa), de «a menetek és harczokban sok ügyetlenség jelei mutatkoztak és általában el lehet mondani, hogy a comparséria rossz volt.» (V. 250.) Nov. 5-én a *Velencei kalmárban* Fáncsyt (Shylock) kivéve mindenki ront, László rosszul fogta fel szerepét (Gratiano), Laborfalvi Róza (Portia) egyhanguan, Hubenayné (Nerissa) érzéstelenül játszott. «Shakespearere több gondot kellene fordítani, ha hitelt, ha kedvelőket kívánunk neki szerezni a magyar közönség előtt.» (1842. II. 464.) A nov. 10-iki *Othelló* előadás igen rossz benyomást tesz Bajzára. A színészek készületlenül, kedvetlenül játszottak, Lendvay (Othello) és Fáncsy (Jago) kivételével. «Ők némely helyeket igen jól adtak, de szerepök mélyébe ők sem hatot-

tak mindenütt, a mi azonban megbocsátható, mert Shakespeare sok tanulást kíván.» (V. 297.) Az 1843 jan. 19-iki *Coriolán* előadáskor írja: «Shakespeare műveinek csak tűrhető, nem pedig kielégítő előadást igénylünk színpadunkon; mert azon két-három színész, kiben a shakespearei mélyebb jellemzés felfogásához lélek, kedv és erős akarat van, jó előadást nem képes eszközteni. Coriolán harmadik ízben adatik színpadunkon, s a három közül a mai volt a legkevesebbé tűrhető. Szerep nem-tudás, hüledezés, akadozások, zavar mind az összes előadásban, kivált a comparséria részéről, mind egyes tagok játékában éldelhetetlenné tevék e különben nagy jelességű művet. Ez akadozások egy pár helyt majdnem bosszús kitörésre ingerlék a nézőket, mint pl. azon jelenésben, hol a száműzött Coriolán Tullus Aufidius házába lép. Itt Egressy Gábornak néhány perczig kelle várakoznia a legnagyobb zavarban szóltan-tétlen, mert a kihez szólnia kell vala, nem jelent meg a maga idejében. Ilyesekért akár színész, akár ügyelő hibái, szigorúan kellene fenytetni. A fő szerepvivők közül Szentpétery (Menenius Agrippa) és Laborfalvi Róza (Volumnia) leginkább helyt állottak s csak ők ketten voltak azok, kik nem ronták le ma sem, mit első két ízben szerepeikből csinálni tudtak, a többi mind hanyagabbul játszott, még Lendvaynak (Tullus Aufidius), a szorgalmas és ügyes Lendvaynak, sem sikerült a csodálkozás, örvendetes meglepetés és szíves nagylelkűség indulatait, mikor Coriolánt Tullus saját házában vendégül látja, oly jellemzőleg ábrázolni, mint már egy ízben.» (V. 300.) Jan. 28-án *Hamletet* vontatott, lankadt előadással adják, csak Szentpétery (Polonius) fogta jól fel a szerepét. (V. 308.) Legjobban megelégedve az 1843 ápr. 22-iki *III. Richard* előadással van. Különösen dicséry Lendvayt (III. Richárd). Legkevesebbé Lendvaynéval (Margit) van kibékülve, jobban tetszik Hubenayné (Anna), még inkább Laborfalvi Róza (Erzsébet), Fáncsy (Buckingham) és Szentpétery (Hastings). (V. 318.)

Shakespeare megkedveltetésének egyik eszköze volna az is, hogy célszerű rövidítésekkel adják darabjait. Egy *Coriolán* előadáskor írja: «A mű ugyan sok rövidítésekkel adatott, de községünknek a jót is csak így lehet éldelhetővé tenni. Felüle-

tesség időszakát éljük, mély dolgokat egyáltalában nem szeretünk, s ha a mély még hosszú is, akkor épen nem kell. Bár Hamlet, bár Lear is czélszerű rövidítésekkel adatnának.» (V. 250.) *Hamletre* nézve a színház meg is fogadta Bajza tanácsát. «Jól tevé a rendezőség, hogy e művet rövidítve adatta, mert bármi fájdalmasan nélkülözzék is Shakespeare tisztelői a csonkitásokat és néhol nem is egészen ügyes csonkitásokat, de a rövidítés még most czélszerű eszközül nézethetik Shakespeare megkedveltetésére, mert közönségünknek a hosszú előadások, ha még oly jók volnának is, nincsenek kedvére és idegenítők.» (V. 308.)

Bajza Játékszini Krónikája gyakran alapos tárgyalás alá veszi egy-egy színész játékát. Hogy a Shakespeare-előadásokra, mily súlyt fektetett, abból is kitűnik, hogy tíz bírálatából közül hétben foglalkozik behatóan egy-egy szereppel, Egressy, Bartha és Lendvay játékát tévén bírálat tárgyává. *Egressy* vel foglalkozik kétszer mint *Coriolánnal*, egyszer mint *Hamlettel*. Az első *Coriolán* szereppel aránylag röviden végez. A játékban talál erőt, de nem elég méltóságot. «A szerepnek némely helyei meglepőleg jól sikerültek, de az nem volt kerekded egész stb.» (V. 249.) Másodízben már nagyon részletesen jellemzi, mert közben polémiába keveredtek és Egressy a többi közt azt is vitatta, hogy Bajza általánosságaiából nem okulhat a színész. «Egressy Gábor... két ízben szerepének néhány helyét sok ügyességgel adá, de ma meg kell vallanom, nem tudtam megérteni felette különczködő játékát. Előbbeni játékai sem voltak ugyan kerekded, következetes és összefüggő egészek és sok kifogás lehetett ellenök, de a mint ő e szerep némely helyeit adta, azokban voltak bélyegző vonások, melyekből rá lehete ismerni a római patriciusra; ma azonban semmikép sem tudtam megismerni. Ezen *Coriolán* nem az volt, ki a világ városát egymaga fel tudta háborítani s kitől, midőn kapui előtt mint bosszuló megjelent, Romulus népe reszketett; ez nem Plutarch *Coriolánja* volt, de még kevésbbé az, kit Shakespeare oly remekül, még magát a históriát is lélektanilag motiváló jellemmel előnkbe állita. Szavalatában nem láttam a szónokot, viseletében nem a hőst és szellemi fensőséggel teljes patriciust; ez valóságos

kisvárosi Coriolán volt, tele hetykeséggel és ízetlen hetvenkedéseivel egy izmos pergő nyelvű suhancznak, ki ingerelve, felharagítva, egy egész ellene zúdult csoporttal daczol és megbirkózni készül. Coriolán egyike volt a legnagyobbszerű római jellemeknek, kiket Plutarch előnkbe állíta, sok ragyogó tulajdonokkal, de nem minden gyarlóság nélkül. Ő hős volt és szónok és mindkettő kitünő; heves, kitörő indulatait fékezni nem bíró, szóvitáiban éles, kiméletlen, de kevély, minden öntudatával szellemi és hősi felsőségének s rendkívül büszke, kivált patriciusi származására, s e büszkeség s szellemi fenségesség kezeskednek előttünk lélektanilag, hogy ő hozzá semmi közönséges, mindennapi, kisszerű nem férhetnek, hogy az, mit méltóságnak nevezünk, neki minden tetteit és szavát bélyegzette, s hogy kitöréseiben és haragjában is valami férfiasabbnak és nagyobbyszerűnek kelle lennie, mint a mindennapi emberkéknél. Ez a méltóság, ez a férfiaság nem volt meg Egressy Coriolánjában; mozgásaiban nem az a nagyobbyszerű, úribb és nemesebb valami, miből a kitünő férfira azonnal ráismerhetni. A mint Egressy hánnya-vetette magát, szökdelt előre és hátra, palástját vállaira kapkodá és rángatta, a mint kiáltozott hangja terjedelmén túl egész a kiesuklásig: mindez közönségesnek, mindennapinak és némi kisszerű nyersségnek bélyegét nyomta e szerepre és elveszett megettők Shakespeare e jellemének méltósága. Hibásnak hiszem továbbá azon hirtelen és természetlen szökéseket egy indulatból a másik ellenkezőbe, a beszédbeni okatlan megállapodásokat gyakran és ismét néhol hasonló okatlan kitöréseket, melyek oly töredékes, oly szaggatottá tévék játékát.

Általában pedig azt vettem észre, hogy Egressy most inkább tagjaival, mint szavával játszik, inkább mozgásokban igyekszik jellemezni, mint szavalással s innen van, hogy tagmozdulatai sűrűbbek, gyakoribbak mint ennekelőtte és túlzottak.» (V. 302.) — E meglehetősen lesújtó bírálat megértésére tudnunk kell, hogy Bajza a színpadi idealizálás híve volt, míg Egressy a naturalismus felé közeledett. Így természetesen nem igen érthették meg egymást. Nem kell továbbá azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy Egressy ez időben épen

átmeneti korszakot élt és harmonikus alakításokra valóban képtelen volt.¹

Ha Egressy Coriolánjára tett megjegyzései talán nem is állják meg mindenben a helyüket, csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk *Hamlet*jének bírálatáról. Egyike a kor legjelesebb Shakespeare-szerepbírálatainak.² «Egressy Gábor szerepének azon része, mely csendes, eszmélkedő vagy gúnyos, jól és jellemzőleg volt ugyan adva, csak azt kelle sajnálnunk, hogy e helyeket Egressy igen halkan, alig érthetőleg beszélte és élvezetétől nagy részint megfosztattak a hallgatók. Nem sikerültek azonban az indulatosabb jelenések: ezekben kitérései igen nyersek, túlzásig feszítvék és mindennapiasan aljasok valának. A mértékentűli kiáltozásoktól pedig most még inkább kellene óvakodnia mint valaha, mert úgy vettük észre, hogy melle gyengült s nem bír oly erős hangokat, mint egykor. Kiáltozásai alatt néhányszor elhagyá hangja s kellemetlen rekedtség és kicsuklások lepték meg. A híres magánbeszéd bizonyos panaszhangon, fájdalmas sóhajtozások között szavaltatott, mit nem látok a beszéd szellemében motiválva. Én legalkalmasabbnak tartom e monolog egyszerű értelmes elmondását merengő, elmélkedés hangján, melybe semmi patetikusnak, semmi fájdalmasnak nem szabad vegyülni. Általában azonban e szerepe Egressynek jobban sikerült mégis, mint eddigi vendég szerepei s az a szerkesztelenség, mely mostani játékait bélyegzi, ma kevésbbé volt szembeötlő.» (V. 308.)

*Barthának Lear*jével foglalkozik kétszer. Mindakét bírálat igen becses adat Barthának ismeretéhez. Bartha volt talán a legtehetségesebb tragikai színészünk, de hanyagsága miatt tehetsége soha ki nem fejlődhetett. «Mindazok közt, kik a magyar színpadon Lear szerepében fölléptek, Bartha látszik e szerepre leginkább meghívottnak személyes tulajdonságainál fogva. Neki erős hangja van ahhoz, hogy a sze-

¹ Egressy színészi fejlődésének fázisairól igen világos képet ad Várdai Béla *Egressy Gábor, mint Shakespeare színész cz. czikke* (Magyar Shakespeare-Tár 1909. és külön).

² V. ö. Bayer id. m. I. 197.

rep dühöngő helyeit a színpadról le mennydörögje; sok természetből nyert tehetsége érzelem kifejezésére; ő leginkább fogná megadhatni az aggság bélyegeit is e szerepnek, szóval ő mint színpadunk legtragikusabb alakja, leginkább volna Learré képezhető; de benne studium nincsen és szorgalom, vagy itéleti hiány miatt, nem tud e szerep mélyébe hatni; annak nagy részét vagy épen nem, vagy hamisan fogja fel és félreérti, mit leginkább tanusít az, a mint szaval és beszél, oly szavakra téve erőt és oly helyeken állapodva meg, melyeken nem lehet. Egyes helyeit a szerepnek meglepőleg jól adja, de az egészet alig fogja valaha úgy, mint Shakespeare tisztelői kívánhatnák; azokat értjük t. i., kik követeléseikben nem túlságosak, kik hajlandók színészeink gyarlóságait hazafiság palástjával fedni be. Dühöngései túlzottak és művészietlenek, elrekedésig menő kiabálásai minden érthetőségen felül feszítvék. Mit nem csinálhatna Bartha e szerepből Egressy Gábor szorgalmával, műszeretével, studiumaival és kiszámoló tehetségével.» (V. 209.) A részletekre nézve másik bírálata ad felvilágosítást: «Szerepe némely helyeit pl. mikor Gonerillt megátkozza s a dühöngő jelenésekből egypárt oly sikerülten adott Bartha, hogy ha tőle Lear egész szerepét így adva láthatnók, azt kellene kiáltanunk: tisztelet a legtragikusabb magyar színésznek! De az örületi jelenések kevésbbé voltak jók. Örülteket játszani, hogy a játéknak hatása legyen, nem nehéz, de Shakespeare örülteinek szavaiban mélység van; bennök a jellemzőt, mint a költő értette, felfogni nem könnyű. Ott nincsenek heverő szavak, mint némelyek gondolják, minden a helyzetből s körülményekből van mondva.» (1842. I. 720.)

*Lendvay*nak két szerepéről szól bővebben: *Othelló*járól és III. *Richard*járól. Az *Othelló*ra vonatkozó igen jellemző Bajza idealizáló felfogására. «Nem hallgathatom el... a megfojtási jelenést. Istenért! ne hurczolja többé *Othello* *Desdemona*t és ne fojtsa párnákkal agyon szemünk előtt, mert ez hajborzasztó. E jelenés köziszonyt gerjeszte. A megfojtás az ágykárpitok között mehet végbe, de ne szemünk előtt. Nec pueros coram populo *Medea* trucidet! A philosophus költő már régen ada e szavakban bölcs intést.» (V. 297.)

Nagy elismeréssel ír *III. Richárd*jéről: «A czímszerep Lendvaytól általában nem rosszul volt játszva, sőt némely helyek meglepésig jól. Szavalva változatosan, érthetőleg és sok meggondolt jellemzéssel. A koporsó melletti jelenésben a színlett olvadozás és szerelmi esengés színei igen szerencsésen találva s az álom utáni borzasztó képek mennyi erővel és igazsággal és mégis mennyi öntudatos mérséklettel! Ez Lendvaynak egyik nevezetes szerepe s ha közönségtől pártoltatás és részvét e mű iránt megengednék, hogy bővebb tanulmány tárgyává tegye, valami igen jeleset birna belőle csinálni, ámbár így is, azt hisszük, hogy alig van magyar színész, ki e szerepben el fogja ragadhatni tőle az elsőséget.» (V. 317.)

Bajza munkásságának csak igen kis részét szentelte a Shakespeare - cultusnak. Shakespeare nagyságát megértette ugyan, felfogta jelentőségét a magyar dráma és színpad szempontjából is, de még nem látta elérkezettnek Shakespeare idejét hazánkban. Szívéhez, bár esze behódolt Shakespearenek, sokkal közelebb állott Goethe, vagy Schiller, hiszen sokkal inkább feleltek meg sentimentalizmusra hajló költői kedélyének. Mindazonáltal számottevő az ő szerepe is a magyar Shakespeare-honosítás történetében, itt is jelentős nyomot hagyott munkássága, e téren szerzett érdemei is fűznek egy levelet babérkoszorújába.*

SZÜCSI JÓZSEF.

* Talán nem felesleges megjegyeznem, hogy jelen cikk nem részlet készülő Bajza-életrajzomból, hanem ettől független tanulmány.

CSENGERY ANTAL MINT SHAKESPEARE- KRITIKUS.

Bayer József *Shakespeare drámái hazánkban* ez. nagyszabású művének mind a két kötetében több helyt találkozzunk a Csengery Antal névvel, még pedig a Kisfaludy-Társaság első (1860-ban alakult) Shakespeare-bizottsága kebelében kifejtett működésével kapcsolatban. De szerzett érdemeket a magyar Shakespeare-cultus körül mint színi kritikus is; ezirányú munkásságára akarunk itt röviden rámutatni.

Csengery három évben írt színi kritikákat, 1851-től 1853-ig. A *Pesti Napló*-ban (1851), Szilágyi Virgil *Értesítőjében* (1852) és a *Dívatcsarnokban* (1853) jelentek meg, s összegyűjtve is napvilágot láttak (de nem mind) Csengery Antal *Összegyűjtött munkái* V. kötetében (1884).

1853-ban megszakadt e körbeli tevékenysége, legalább a nyilvánosság előtt, belépett az akkor újjáalakított nemzeti színházi «drámabírálo bizottmány»-ba, s ennek 1856-ig volt tán legbuzgóbb tagja. E bizottság újjászervezése is részben épen az ő bírálatainak következményekép jött létre, a mint önéletrajzi vázlatában említi.

Színi kritikái egészükben méltó előfutárai Salamon Ferencz jóval nagyobb arányú dramaturgiai működésének, mely tudvalevőleg 1855-ben vette kezdetét.

Csengery bírálataiban az illető darabok értékelésén túl két vezéreszmét szolgált céltudatos következetességgel.

Egyik volt: a Hugo Viktorkodó, valószínűtlen romanticusba tévedő, a jellemeket sablonosan ellentételező, a borzalmast, szélsőségest, kivételest hajhászó színműírói irány kizorítására való törekvés. Rámutat e czélból Shakespeare óriási fölényére a francia romantikus drámával szemben, s

drámaíróinknak azt tanácsolja, hogy ne a Hugo Viktorék színpadát, hanem az életet tanulmányozzák. A ki nem az életből merít, sohasem lesz igazi költő, s így igazi drámaíró sem. Az életen kívül csak egy drámaírótól vegyenek leczkét: Shakespeare-től. Írja például: «Shakespeare és az élet — mert a kettő egy — legyenek tehát tanulmányaink. Shakespeare, kinek jellemeiben, az egyéniségek roppant változatosága mellett, annyi az emberi, a minden időben és viszonyok közt igaz; míg a francia drámai jellemek, e nemzet nagy classikusai óta, egyenlő gyorsasággal változtak a divattal». (Csengery Ö. m. V. 364—365. ll.)

Másik czélzata volt, hogy a magyar népszínmű hanyatlása ellen tegyen valamit. A népszínművet Szigligeti oly érdemesen alapította meg a *Szökött katonával*, nem a köz-nép számára írván azt, hanem bemutatva benne a népeletet drámailag, művészien. Győzelmesen szorította ki vele a német bohózatot színpadjainkról, de aztán maga is kezdett engedményeket tenni a közönség olcsóbb ízlésű részének, belevive a népi keretbe egyrészt a francia rémdrámák mesefordulatait, másrészt visszaeresztve abba a német bohózatok tipikus alakjait is. Így járt el pl. az *Aggteleki barlang* cz. «népszínmű»-vében, melyről szóló bírálata Csengerynek oly értékes gondolatokat tartalmaz a magyar népszínmű sorsáról, hogy igazán kár volt kihagyni Csengery dolgozatainak gyűjteményes kiadásából (megjelent a *Pesti Napló* 1851. 371. számában).

De nemcsak vonatkozásokat találunk Shakespeare-re az ő egyéb színművekről írt kritikáiban, hanem rámutathatunk két becses Shakespeare-cikkére is, melyek a *IV. Henrik királyt* és az *Othellót* méltatják, ezeknek a forradalom után való első előadásuk alkalmával, 1852-ben. Bayer művében az előadásokra vonatkozólag csak a *Hölgyfutárnak* igazán megrovandóan üres referatumaait találjuk említve, érdemesnek gondoljuk azért rámutatni, hogy ez estéről jelent meg értékes bírálat is, még pedig a Csengery Antal tollából.

Mindkét darabnak nagy hatása volt a közönségre, úgy, hogy Csengery ennek láttára örvendező optimismussal beszél Shakespeare jövő sorsáról hazánkban.

A *IV. Henrik*-ről (természetesen csak az I. részből) írt bírá-

latában jellemzi előbb a király, majd a walesi herceg (a későbbi V. Henrik) alakját, s így tér át Falstaffra, kiről értékesebb jellemzést ad Vas Andornak az *Életképek* 1846. évi folyamában megjelent, egyébként szintén érdemes méltatásánál, melyet Bayer helyesen emel ki.

A Falstaffról szóló részben Csengery tárgyalja előbb általánosságban Shakspeare humoros alakjait, csoportokba osztja őket s Falstaffot a legfelső csoport elértébe teszi. Legfelül vannak ugyanis szerinte azok, kikben a szerencsétlenség után reflektáló, tragikus humor nyer kifejezést, mint pl. Learben, Hamletben. Falstaff lejjebb áll a lépcsőn, de maga alatt hagyva a shakspearei humoros alakok közül a naiv, komikus néphumor alakjait, valamint azon magasabb társadalmi rendből való alakokat is, kikben az életkedv humora jut kifejezésre. Falstaff a világot, az embereket ismerő s épen azért felébük is kerekedő, böles humornak legteljesebb példánya, ki így kiváló költői alak is.

Méltatja egyúttal természetesen Szentpétery Falstaff alakítását is. Megemlíti, hogy a játékában talált tetszés nem zajos tüntetésben nyert az előadáskor kifejezést, mert épen akkoriban a lapok éles czikkeiben rótták meg a karzati közönségnek tulságosan lármás viselkedését, a minek aztán az egész közönség részéről bizonyos félnék, tartózkodó viselkedés lett a következménye.

«De mi láttuk — írja e helyen folytatólag Csengery — a szemekben a megelégedés örömét ragyogni, láttuk az arcokon a ritka élvezet kifejezését, melyet művészi játéka okozott; s ime tolmácsoljuk a tetszést, az elismerést, mely akkor csöndes kedvveléssel hallgatott, mintha félt volna zavarni az élvezetet.» (Csengery Ö. M. V. 368. l.) Lejjebb pedig így ír játékaról: «Alig hiszszük, hogy ez alaknak a színészvilágban hübb, jelesebb személyesítője lehetne, mint Szentpétery. Öltözete, alakja, minden mozdulata, beszéde egy művészi egésznek képezett, — hű képmását azon Falstaffnak, kinek alakja a költő olvasásakor a művész képzeletében fölmerül, ugyanazon melancholikus kedélyű Epikureus, a lovagkor e remek bohócza, e szeretetreméltó semmirekellő.» (Csengery Ö. M. V. 374. l.)

Magam részéről kötelességnek is tartottam rámutatni Csengery e cikkére, mert Falstaffról és Szentpétery Falstaff-alakításáról írván e folyóirat f. é. II. számában, bizony elfeledtem e jeles előző méltatást is belevenni tárgyalásomba, pedig hogy már előző években tudomást vettem róla, tanúsítja *A magyar műszellem bűvárai* cz. 1907-ben megjelent dolgozatomnak Csengeryről szóló része (Beöthy Képes Irodalomtörténete, III. kiadás, II. kötet, 584. l.).

Az *Othelló*-ról írt színikritikájának legértékesebb része a Desdemonáról szóló, igen finom részletekig elmenő jellemzés, melyhez kapcsol becses megjegyzéseket Shakespeare egyéb női alakjairól is, mint Juliáról, Portiáról és Mirandáról. Meglátszik ugyan rajta Heine ismeretes fejtegetéseinek hatása — hivatkozik is rájuk — de azért az önállóság veszedelme nélkül. E cikkében is sürgeti Csengery a shakespearei drámáknak minél gyakoribb játszását a nemzeti színpadon, mert szerinte Shakespeare színműveinek, ez örök példányoknak, előadásával a honi drámaügy emelését is szolgáljuk.

Csengery e két Shakespeare-kritikájával méltó helyet foglal el, ha nem is mennyiség, de, a mi elvégre a fő: minőség tekintetében, legjelesebb Shakespeare-kritikusaink között.

VÁRDAI BÉLA.

SHAKESPEARE A MAGYAR SZÍNPADON.

A kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-előadói és előadásai 1867-től 1900-ig.

1867. Jan. 28. *Othello, a velencei szerecsen.* Othello: Feleký Miklós, Desdemona: Szépné M. Laura, Jago: Ujházi. — Márcz. 30. *A szentivánéji álm.* Lysander: Balla, Puck: Gilday Erneszt, Vackor: Bokody. — Ápr. 11. *III. Richard király.* Richard: Dráguss Károly, Erzsébet: Dráguss Károlyné, Buckingham: Ujházi. — Máj. 20. *Romeo és Julia.* Romeo: Prielle Péter, Julia: Szépné M. Laura, Mercutio: Timár. — Okt. 30. *Hamlet.* Hamlet: Egressy Ákos, Ophelia: Bercsényiné, Claudius: Sztupa.

1868. Jan. 11. *Macbeth.* Macbeth: Egressy Ákos, Lady Macbeth: Fehérváryné, Duncan: Balogh. — Jan. 24. *Hamlet.* Hamlet: Egressy Ákos, Ophelia: Sz. Mátray Laura, Claudius: Ujházi, Gertrud: V. Kolonics A., Laertes: Bercsényi. — Febr. 6. *III. Richard király.* Richard: Dráguss Károly, Erzsébet: V. K. Alfonza, Buckingham: Ujházi. — Febr. 12. *A velencei kalmár.* Shylock: Dráguss Károly. — Ápr. 1. *III. Richard király.* Richard: Tóth József, Erzsébet: V. K. Alfonza, Buckingham: Ujházi. — Okt. 14. *Macbeth.* Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Fehérváryné, Banquo: Takács Ádám. — Nov. 28. *Hamlet.* Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szépné Mátray Laura, Claudius: Takács Ádám. — Decz. 21. *Romeo és Julia.* Romeo: Mándoky Béla, Julia: Sz. Mátray Laura, Mercutio: Prielle.

1869. Jan. 27. *Hamlet.* Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Sz. Mátray Laura, Claudius: Takács Ádám, Laertes: Prielle, Polonius: Szilágyi. — Febr. 23. *Lear király.* Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Gonda, Cordelia: Sz. Mátray Laura. — Ápr. 2. *Macbeth.* Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Fehérváryné, Banquo: Takács Ádám. — Nov. 17. *A velencei kalmár,* Shylock: Takács, Jessica: Dancz Nina, Lorenzo: Lenkei. — Decz. 6. *Romeo és Julia.* Romeo: Prielle Péter, Julia: Sz. Mátray Laura, Mercutio: Erdélyi.

1870. Márcz. 2. *Romeo és Julia*. Romeo: Prielle Péter, Julia: Sz. Mátray Laura, Mercutio: Erdélyi, Tibald: Leövei. — Okt. 18. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Sz. Mátray Laura, Claudius: Takács Ádám. — Decz. 9. *Antonius és Cleopatra*. Antonius: E. Kovács Gyula, Cleopatra: Sz. Mátray Laura, Cæsar: Erdélyi, Octavia: K. Jászai Mari.

1871. Máj. 27. *Coriolanus* Corolianus: E. Kovács Gyula, Virgilia: Kassainé Jászai Mari, Volumnia: Némethy Irma. — Nov. 25. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Boér Emma, Jago: Mátrai.

1872. Febr. 17. *A szentivánéji álom*. Lysander: Krasznay, Puck: Szentgyörgyiné, Vaczkor: Török Károly. — Márcz. 16. *III. Richard király*. Richard: E. Kovács Gyula, Erzsébet: K. Jászai Mari, Buckingham: Mátrai. — Nov. 2. *Macbeth*. Macbeth: Egressy Ákos, Lady Macbeth: Németi Irma, Banquo: Berényi Gyula. — Nov. 23. *A velencei kalmár*. Shylock: Mátrai, Jessica: Eichner Anna, Lorenzo: Dezső.

1873. Jan. 25. *Hamlet*. Hamlet: Egressy Ákos, Ophelia: Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István. — Ápr. 9. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Boér Emma. — Jun. 28. *A velencei kalmár*. Shylock: Tóth Antal, Jessica: Abonyiné, Lorenzo: Abonyi. — Nov. 22. *A velencei kalmár*. Shylock: E. Kovács Gyula, Jessica: Follinus Hermin, Lorenzo: Fodor.

1874. Márcz. 14. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: S. Dobozi L., Claudius: Szentgyörgyi István. — Márcz. 28. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Némethy I., Banquo: Körösmezei. — Aug. 3. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: K. Jászai Mari, Banquo: Mátrai. — Okt. 3. *Romeo és Julia*. Romeo: Szacs vay, Julia: Eibenschütz M., Mercutio: Ditrói, Tibald: Mátrai, Benvolio: Krasznai. — Okt. 12. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Némethy Irma, Jago: Mátrai. — Okt. 28. *Romeo és Julia*. Romeo: Szacs vay, Julia: Eibenschütz M., Mercutio: Ditrói. — Nov. 25. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Jókainé L. Róza assz., Banquo: Ditrói. — Decz. 3. *Coriolanus*. Coriolanus: E. Kovács Gyula, Volumnia: Jókainé L. R. assz., Virgilia: E. Kovács Gyuláné. — Decz. 12. *VIII. Henrik*. VIII. Henrik: E. Kovács Gyula, Katalin: Jókainé L. R. assz., Wolsey: Szentgyörgyi István.

1875. Jan. 9. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia:

D. Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István, Laertes: Szacs vay. — Febr. 20. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: D. Boér Emma, Edgar: Krasznai. — Márcz. 20. *A velencei kalmár*. Shylock: Szentgyörgyi István, Jessica: K. Pappné, Lorenzo: Ditrói. — Ápr. 17. *III. Richard király*. Richard: E. Kovács Gyula, Erzsébet: Beczkoyné, Buckingham: Mátrai. — Szept. 27. *Romeo és Julia*. Romeo: Szacs vay, Julia: Törökné Sz. Róza assz., Mercutio: Földényi. — Okt. 21. *Tévedések játéka*. Solinus: Ditrói, Antipholus: E. Kovács Gyula, Adriána: D. Boér Emma. — Nov. 8. *Tévedések játéka*. Solinus: Ditrói, Antipholus: E. Kovács Gyula, Adriana: D. Boér Emma. — Decz. 11. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: D. Boér Emma, Jago: Mátrai.

1876. Jan. 21. *Romeo és Julia*. Romeo: Szacs vay, Julia: D. Boér Emma, Mercutio: Földényi, Tibald: Mátrai, Montague: Török Károly. — Febr. 21. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Némethy Irma, Banquo: Ditrói. — Márcz. 2. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: D. Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István. — Márcz. 6. *Coriolanus*. Coriolanus: E. Kovács Gyula, Volumnia: Némethy Irma, Virgilia: D. Boér Emma. — Ápr. 12. *Julius Caesar*. Caesar: Szentgyörgyi István, Antonius: Szacs vay, Brutus: E. Kovács Gyula. — Ápr. 13. *Julius Caesar*. Caesar: Szentgyörgyi, Antonius: Szacs vay, Brutus: E. Kovács Gyula. — Ápr. 25. *Makranczos hölgy*. Baptista: Szentgyörgyi István, Katalin: D. Boér Emma, Petruchio: Szacs vay. — Máj. 4. *A velencei kalmár*. Shylock: Mátrai, Jessica: Kutassi Janka, Lorenzo: Hetényi. — Aug. 19. *A szentivánéji álom*. Lysander: Szacs vay, Puck: Ditróiné, Vaczkor: Mátrai. — Szept. 4. *A szentivánéji álom*. Lysander: Szacs vay, Puck: Ditróiné, Vaczkor: Mátrai. — Okt. 16. *Romeo és Julia*. Romeo: Szacs vay, Julia: Ditróiné, Mercutio: Földényi. — Okt. 28. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: D. Boér Emma, Jago: Mátrai. — Nov. 7. *Makranczos hölgy*. Baptista: Szentgyörgyi István, Petruchio: Szacs vay, Katalin: D. Boér Emma. — Nov. 18. *A szentivánéji álom*. Lysander: Szacs vay, Puck: Ditróiné, Vaczkor: Mátrai. — Decz. 2. *Cymbeline*. Cymbeline: Szentgyörgyi István, Imogen: D. Boér Emma, Leonatus: E. Kovács Gyula.

1877. Jan. 11. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: D. Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István, Laertes: Szacs vay, Szellem: Török Károly. — Jan. 20. *III. Richard király*. Richard: E. Kovács Gyula, Buckingham: Mátrai, Margit: E. Kovács

Gyuláné. — Febr. 26. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Komáromi Mari, Banquo: Ditrói. — Ápr. 7. *Antonius és Cleopatra*. Antonius: E. Kovács Gyula, Cleopatra: K. Jászai Mari assz., Cæsar: Szacs vay. — Jul. 14. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Boér Emma, Jago: Szentgyörgyi István. — Aug. 20. *A szentivánéji álom*. Lysander: Szacs vay, Puck: Ditróiné, Vaczkor: Vidor. — Szept. 6. *Hamlet*: Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István, Laertes: Szacs vay, Sírásó: Fehérváry Antal. — Szept. 17. *Makranczos hölgy*. Baptista: Szentgyörgyi István, Vincentio: Ditrói, Petruchio: Szacs vay, Katalin: Boér Emma, Bianka: Boér Hermin. — Okt. 15. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István. — Nov. 17. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Boér Emma. — Nov. 29. *Makranczos hölgy*. Baptista: Szentgyörgyi István, Petruchio: Szacs vay, Katalin: Boér Emma. — Decz. 1. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Boér Emma, Jago: Szentgyörgyi István. — Decz. 15. *A velencei kalmár*. Shylock: E. Kovács Gyula, Jessica: Ditróiné, Lorenzo: Ditrói. — Decz. 22. *Coriolanus*. Coriolanus: E. Kovács Gyula, Volumnia: Nagyné, Virgilia: Boér Emma.

1878. Jan. 19. *Romeo és Julia*. Romeo: Szacs vay, Julia: Ditróiné, Mercutio: Ditrói, Tibald: Török Károly, Capulet: Szentgyörgyi István. — Márcz. 9. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Nagyné, Banquo: Ditrói. — Márcz. 23. *III. Richard*. III. Richard: E. Kovács Gyula, Margit: E. Kovács Gyuláné. — Okt. 26. *IV. Henrik király*. IV. Henrik: Gabányi, Lady Percy: Békéssy Irma, Henrik herczeg: Mihályfi. — Decz. 5. *IV. Henrik*. IV. Henrik: Gabányi, Lady Percy: Békéssy Irma, Henrik, herczeg: Mihályfi.

1879. Jan. 8. *Lear király*. Lear: Molnár György, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Hunyady Margit, Edgar: Krasznay. — Jun. 18. *III. Richard király*. Richard: Molnár György, Erzsébet: Boér Hermin, Margit: Hunyady Margit, Buckingham: Gabányi. — Márcz. 6. *Hamlet*. Hamlet: Szacs vay, Ophelia: Helvey Laura, Claudius: Szentgyörgyi István. — Ápr. 29. *Romeo és Julia*. Romeo: Szacs vay, Julia: Békéssy Irma, Mercutio: Szombathelyi. — Nov. 15. *Coriolanus*. Coriolanus: Molnár, Volumnia: T. Farkas Irma, Virgilia: Békéssy Irma. — Decz. 23. *A szentivánéji álom*. Lysander: Demidor, Puck: Bokodiné, Vaczkor: Kassai, Zuboly: Szilágyi Béla.

1880. Jan. 6. *A vízkereszt.* (Színlapja nincs meg.) — Jan. 21. *Romeo és Julia.* Romeo: Somló Sándor, Julia: Ramazetter Jolán, Mercutio: Halmi. — Márcz. 2. *III. Richard király.* Richard: Molnár György, Erzsébet: Boér Hermin, Buckingham: Demidov, Margit: T. Farkas Irma. — Ápr. 17. *A velencei kalmár.* Shylock: Gabányi, Jessica: Kéler Ilona, Lorenzo: Várad Albert. — Aug. 26. *Othello, a velencei mór.* Othello: Szacs vay, Desdemona: Szacs vayné, Jago: Mátrai B. Béla. — Nov. 29. *Hamlet.* Szacs vay Claudius: Szentgyörgyi István, Ophelia: Szacs vayné.

1881. Jan. 24. *Romeo és Julia.* Romeo: Szacs vay, Julia: Dömjén Rózsa, Mercutio: Tolnai. — Febr. 15. *Makranczos hölgy.* Baptista: Szentgyörgyi István, Petruchio: Kazaliczky Antal, Katalin: Szacs vayné, Lucentio: Krasznai. — Márcz. 9. *Macbeth.* Macbeth: Szacs vay, Lady Macbeth: Jászai Mari assz., Banquo: Krasznai. — Ápr. 5. *Hamlet.* Hamlet: Szacs vay, Ophelia: Szacs vayné, Claudius: Szentgyörgyi István, Szellem: Török Károly. — Ápr. 26. *Coriolanus.* Coriolanus: Nagy Imre, Volumnia: T. Farkas Irma, Virgilia: Borovszky M. — Nov. 16. *Romeo és Julia.* Romeo: Tolnai, Julia: Dömjén Rózsa, Mercutio: Gyenes László. — Decz. 10. *Othello, a velencei mór.* Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Szacs vayné, Jago: Mátrai B. Béla.

1882. Jan. 7. *Hamlet.* Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szacs vayné, Claudius: Szentgyörgyi István, Szellem: Török Károly. — Jan. 12. *Romeo és Julia.* Romeo: Szacs vay, Julia: Fáy Szeréna, Mercutio: Tolnai A. — Febr. 4. *Lear király.* Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Dömjén Rózsa. — Márcz. 31. *A velencei kalmár.* Shylock: Gyenes László, Jessica: Dömjén Rózsa, Lorenzo: Zilahy Gyula. — Szept. 4. *Othello, a velencei mór.* Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Dömjén Rózsa, Jago: Mátrai B. Béla, Brabantio: Szentgyörgyi István. — Szept. 28. *Romeo és Julia.* Romeo: Szacs vay, Julia: Dömjén Rózsa, Mercutio: Tolnai A. — Okt. 19. *A velencei kalmár.* Shylock: Földessy Sándor, Jessica: Gerő Lina, Lorenzo: Zilahy Gyula. — Okt. 26. *A windsori vig asszonyok.* Falstaff: Szentgyörgyi István, Fenton: Zilahy Gyula, Anna: Gerő Lina. — Nov. 9. *A windsori vig asszonyok.* Falstaff: Szentgyörgyi István, Fenton: Zilahy Gyula, Anna: Gerő Lina. — Decz. 16. *Romeo és Julia.* Romeo: Lubinszky Ö., Julia: Dömjén Rózsa, Mercutio: Tolnai A., Tibald: Gabányi Á.

1883. Jan. 20. *III. Richard király.* Richard: E. Kovács Gyula, Buckingham: Mátrai B. Béla, Margit: Gläser H., Henrik:

Szacsvay. — Jan. 29. *János király*. János: Mátrai B. Béla, Faulconbridge: E. Kovács Gyula, Constanzia: Szacsvainé. — Febr. 1. *János király*. János: Mátrai B. Béla, Faulconbridge: E. Kovács Gyula, Constanzia: Szacsvainé. — Febr. 24. *Hamlet*. Hamlet: Szacsvey, Ophelia: Szacsvainé, Claudius: Szentgyörgyi István. — Márcz. 13. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: S. Dobozi Lina, Banquo: Krasznai. — Máj. 5. *Romeo és Julia*. Romeo: Szacsvey I., Julia: Nagy Ibolya, Mercutio: Lubinszky. — Máj. 12. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Dömjén Rózsa. — Okt. 13. *Makranczos hölgy*. Baptista: Szentgyörgyi István, Petruchio: Szacsvey, Katalin: Szacsvainé. — Okt. 22. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Szacsvainé, Jago: Mátrai B. Béla. — Nov. 26. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szacsvainé, Claudius: Szentgyörgyi István. — Decz. 8. *Coriolanus*. Coriolanus: E. Kovács Gyula, Tullus: Szacsvey, Volumnia: Lubinszkyné, Virgilia: Tolnainé. — Decz. 20. *IV. Henrik király*. Henrik: E. Kovács Gyula, Percy Henrik: Szacsvey, Poin: Mátrai B. Béla, Lady Percy: Tolnainé.

1884. Márcz. 10. *Cymbeline*. Cymbeline: Szentgyörgyi István, Belarius: E. Kovács Gyula, Imogen: Jászai Mari. — Ápr. 3. *VIII. Henrik*. VIII. Henrik: E. Kovács Gyula, Wolsey: Szentgyörgyi István, Katalin: Szacsvainé. — Ápr. 7. *A szentivánéji álom*. Lysander: E. Kovács Gyula, Puck: Gerő Lina, Vaczkor: Mátrai B. Béla. — Okt. 28. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Nagy Ibolyka, Claudius: Szentgyörgyi István. — Nov. 3. *Atheni Timon*. Timon: E. Kovács Gyula, Apemantus: Szentgyörgyi István, Alcibiades: Csiky László. — Nov. 4. *Atheni Timon*. Timon: E. Kovács Gyula, Lucius: Megyeri, Lucullus: Vendrei. — Decz. 22. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Medgyaszai E., Jago: Vedress.

1885. Febr. 19. *Romeo és Julia*. Romeo: Zilahy Gyula, Julia: Nagy Ibolya, Mercutio: Megyeri. — Márcz. 25. *Julius Caesar*. Caesar: Szentgyörgyi István, Antonius: E. Kovács Gyula, Brutus: Csiki. — Nov. 19. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Balogh Etel, Edgar: Vedress Gyula.

1886. Jan. 2. *III. Richard király*. Richard: E. Kovács Gyula, Buckingham: Császár. — Jan. 27. *Makranczos hölgy*. Baptista: Szentgyörgyi István, Petruchio: E. Kovács Gyula, Katalin: Medgyaszai E. — Márcz. 4. *Makranczos hölgy*. Baptista: Szentgyörgyi

István, Petruchio: E. Kovács Gyula, Katalin: Medgyaszai E. — Márcz. 16. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Medgyaszai Evelin, Banquo: Csiki. — Márcz. 27. *Julius Caesar*. Cæsar: Szentgyörgyi István, Antonius: E. Kovács Gyula, Brutus: Csiki László. — Okt. 12. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Medgyaszai Evelin, Jago: Kazaliczky Antal. — Okt. 16. *A hogy tetszik*. Herczeg (száműzött): E. Kovács Gyula, Rozalinda: Medgyaszai Evelin, Fridrik: Krasznai. — Okt. 27. *A hogy tetszik*. Herczeg (száműzött): E. Kovács Gyula, Rozalinda: Medgyaszai Evelin, Fridrik: Krasznai. — Okt. 29. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Gerő Lina. — Nov. 20. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Medgyaszai Evelin, Claudius: Szentgyörgyi István.

1887. Jan. 8. *A velencei kalmár*. Shylock: Rakodszay Pál, Jessica: Gerő Lina, Lorenzo: Bónis Lajos. — Jan. 28. *Romeo és Julia*. Romeo: Ivánffi, Julia: Gerő Lina, Mercutio: Megyeri. — Febr. 21. *Antonius és Cleopatra*. Antonius: E. Kovács Gyula, Cleopatra: Jászai Mari assz. — Okt. 24. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Fáy Szeréna, Jago: Demidor. — Nov. 18. *Romeo és Julia*. (Szinlap hiányzik.) — Nov. 23. *Makrancos hölgy*. (Szinlap hiányzik.) — Decz. 22. *A velencei kalmár*. Shylock: Gaál Gyula, Jessica: Gerő Lina, Lorenzo: Hatvani.

1888. Jan. 6. *Romeo és Julia*. Romeo: Ivánffi, Julia: Gerő Lina. — Febr. 6. *III. Richard király*. Richard: E. Kovács Gyula Erzsébet: Törökné, Buckingham: Németh I. — Jul. 11. *III. Richard király*. Richard: E. Kovács Gyula, Erzsébet: Törökné Sz. Róza, Buckingham: Németh József. — Jul. 17. *Romeo és Julia*. (Szinlap hiányzik.) — Jul. 27. *Lear király*. (Szinlap hiányzik.) — Okt. 20. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gyula, Cordelia: Gerő Lina, Kent gróf: Szentgyörgyi István. — Nov. 3. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Lázár M., Jago: Gaál Gyula. — Decz. 5. *Romeo és Julia*. Romeo: Ivánffi Jenő, Julia: Gerő Lina, Mercutio: Megyeri Dezső. — Decz. 18. *Macbeth*. Macbeth: E. Kovács, Lady Macbeth: Hunyadi Margit, Banquo: Gaál Gyula. — Decz. 29. *Coriolanus*. Coriolanus: E. Kovács Gyula, Volumnia: Hunyadi Margit, Virgilia: Lázár Margit.

1889. Jan. 19. *II. Richard király*. II. Richard: E. Kovács Gy. Királyné: Hunyadi Margit. Gaunt János: Szakács Andor. — Febr. 11. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Lázár Margit, Claudius: Szentgyörgyi István. — Febr. 20. *IV. Henrik király*. IV. Henrik:

Szentgyörgyi István, Sir John F.: Szathmáry Árpád, Percy Henrik: E. Kovács Gyula. — Márcz. 8. *III. Richard király*. III. Richard: E. Kovács Gyula, IV. Eduard: Szakács Andor, Lady Anna: Lázár Margit. — Ápr. 25. *IV. Henrik király*. IV. Henrik: Szentgyörgyi István, Sir John F.: Szathmáry, Percy Henrik: E. Kovács Gyula. — Okt. 8. *Romeo és Julia*. Romeo: Ivánffi Jenő, Julia: Gerő Lina, Mercutio: Megyeri D., Tibald: Gaál Gy.. — Nov. 8. *Romeo és Julia*. Romeo: Ivánffi J., Julia: K. Hegyesi M., Mercutio: Megyeri D. Escalus: Török K. — Nov. 20. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gy., Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Gerő Lina. — Decz. 14. *Romeo és Julia*. Romeo: Ivánffi Jenő, Julia: P. Márkus Emilia, Mercutio: Megyeri Dezső, Tibald: Szakács Andor. — Decz. 21. *Othello, a velencei mór*. Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Lázár Margit, Jago: Gaál Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi István. — Decz. 28. *Coriolanus*. Coriolanus: E. Kovács Gyula, Volumnia Hunyadi Margit, Virgilia: Lázár Margit.

1890. Jan. 11. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Lázár Margit, Claudius: Szentgyörgyi István. — Ápr. 19. *A velencei kalmár*. Shylock: Ujházi Ede, Jessica: Komlóssy Ilonka, Lorenzo: Fenyvesi Emil. — Aug. 25. *Hamlet*, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szerémy Gizella. — Szept. 22. *Romeo és Julia*. Romeo: Ivánffi Jenő, Julia: Szerémy Gizella, Mercutio: Megyeri Dezső. — Nov. 7. *Makranczos hölgy*. Baptista: Gaál Gyula, Petruchio: E. Kovács Gyula, Katalin: K. Gerő Lina. — Nov. 15. *Romeo és Julia*. Romeo: Ivánffi Jenő, Julia: Ditróiné E. Mari, Mercutio: Megyeri Dezső. — Nov. 29. *Lear király*. Lear: E. Kovács Gyula, Cordelia: K. Gerő Lina, Kent, gróf: Szentgyörgyi István.

Közli: DR. JANOVICS JENŐ-

A Shakespeare-bizottság tagjai

Elnök: Berzeviczy Albert

Igazgató: Alexander Bernát

Előadó: Radó Antal

Szerkesztő: Bayer József

Belső tagok:

Gróf Apponyi Albert	Lévay József
Beöthy Zsolt	Pekár Gyula
Ferenczi Zoltán	Rákosi Jenő
Haraszi Gyula	Riedl Frigyes
Hegedűs István	Somló Sándor
Heinrich Gusztáv	Vargha Gyula
Jánosi Gusztáv †	Váradi Antal
Kozma Andor	Dr. Yolland Arthur

Külső tagok:

Bodrogi Lajos	Ruszt József
Dr. Gyulai Ágost	Dr. Sebestyén Károly
Hevesi Sándor	Tóth Imre
Dr. Voinovich Géza	

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

SHAKESPEARE ÖSSZES SZINMŰVEL.

Először kiadta a Kisfaludy-Társaság.

Fordították: Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Győry Vilmos, Léway József, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály.

JAVITOTT KIADÁS.

Sajtó alá rendezte, az életrajzot és tanulmányokat írta

DE VOINOVICH GÉZA.

Hat kötet. Ára diszes vászonkötésben 30 K.

Tartalom: I—II. kötet. Tragédiák. III—IV. kötet. Történeti színművek.
V. kötet. Vigjátékok. VI. kötet. Regényes színművek.

SHAKESPEARE DRÁMÁI HAZÁNKBAN

Irta

BAYER JÓZSEF.

Két kötet.

A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minister anyagi támogatásával
kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága.

Ára a két kötetnek fűzve 18 K.

SHAKESPEARE HAMLETJE.

Irta

ALEXANDER BERNÁT.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára fűzve 6 K, vászonkötésben 8 K.